

T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İNGİLİZ MİSYONERLİĞİNİN KURUMSAL YAPISI VE
OSMANLI COĞRAFYASINDAKİ FAALİYETLERİ
(1838-1918)

Ratip AYZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2017

© 2017- Ratip **AYAZ**

T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İNGİLİZ MİSYONERLİĞİNİN KURUMSAL YAPISI VE
OSMANLI COĞRAFYASINDAKİ FAALİYETLERİ
(1838-1918)

INSTITUTIONAL CONFIGURATION OF ENGLISH
MISSIONARY LEAGUE AND İT'S ACTIVITIES ON THE
REGİONS OF OTTOMAN EMPIRE

(1838-1918)

Hazırlayan

Ratip AYZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

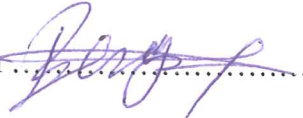
Danışman

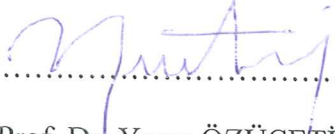
Doç. Dr. Bengül BOLAT

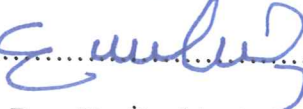
KIRŞEHİR-2017

KABUL VE ONAY

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Ratip AYZAZ tarafından hazırlanan “İNGİLİZ MİSYONERLİĞİNİN KURUMSAL YAPISI VE OSMANLI COĞRAFYASINDAKİ FAALİYETLERİ (1838-1918)” adlı tez çalışması 14/04/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman .....(İmza)
Doç. Dr. Bengül BOLAT

Üye .....(İmza)
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Üye .....(İmza)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.../.../2017

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

14 / 04 / 2017

Ratip AYZ

ÖZET:

XIX. yüzyıl İngiltere için gücünün doruğa ulaştığı bir zaman dilimini kapsarken Osmanlı Devleti'nin son yüzyılıydı. Bu son yüzyıl, İngiltere için diplomatik, siyasal, askeri, ekonomik ve kültürel yayılma alanında "zirveyi" temsil ederken, muhatabı olan Osmanlı Devleti için bahsedilen konuların hemen her birinde "zaafı" teşkil etmekteydi.

Daha yüzyılın başından itibaren özellikle İmparatorluğun Balkan coğrafyasında birbiri ardına yaşanan milliyetçi ayaklanmalar, ileride yaşanacak siyasal ve toplumsal bölünmenin, büyük toprak kayıplarının ve Anadolu'nun işgaline kadar varacak olan zor günlerin habercisiydi.

Bir yanda hâkim olduğu sömürü alanının genişliği konusunda rakiplerini belirgin bir şekilde geride bırakan ve "üzerinde güneş batmayan imparatorluğa" ulaşan İngiltere, diğer yanda ise bozulan "Osmanlı Barışı"nın ardından gittikçe küçülen ve daha da karmaşıklaşan coğrafyasıyla Osmanlı Devleti. İşte XIX. yüzyıl, aralarında bu kadar bariz farklar bulunan "biri zirveden düşmüş, diğeri zirveye iyice yerleşmiş" iki gücün en büyük mücadelesini vereceği Cihan Harbi'nin öncesinde zaman zaman dostane, ama genellikle hasım olarak karşılaştıkları karmaşık bir yüzyıl.

İkili ilişkilerin kurulduğu XVI. yüzyılın sonlarından 1876 Berlin Antlaşması'na kadar Osmanlı Devleti ile genelde ekonomik çıkarları açısından dostane ilişkiler sürdüren ve Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasından yana olan İngiltere, bu tarihten sonra keskin bir politika değişikliğine giderek Osmanlı topraklarının parçalanması ve paylaşılması konusunda hem fikir olan güçlerin safına katılmış, hatta bu güçlerin en önde gelenlerinden biri olmuştur.

Mevcut en büyük sömürgelerinden biri olan Hindistan'a gidilen en kısa yolun Osmanlı coğrafyasından geçmesi, İngiltere'nin Osmanlı topraklarına olan ilgisini her geçen gün artırmış, bu yolun güvenliğinin sağlanmasında Fransa ve Rusya gibi en büyük rakiplerine karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Fransa'nın Katolikliği, Rusların ise Ortodoksluğu kullanarak, Osmanlı coğrafyasında kendilerine nüfuz alanları oluşturmalarından ilham alan İngiltere, yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı coğrafyasında siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda nüfuz edebileceği alanlar aramış, bu nedenle Nesturiler, Süryaniler, Keldaniler, Dürziler, Ermeniler ve Bulgarlar gibi çeşitli Hristiyan gruplar arasında Protestan misyonerlik faaliyetlerini başlatmıştır. Osmanlı gayrimüslimleri arasında önce Protestan bir cemaat oluşturulmuş, daha sonra bu cemaatin hamiliği üstlenerek Osmanlı yönetimine baskı unsuru olarak kullanılmıştır.

Yetiştirilmeleri ve görevlendirilmeleri büyük bir titizlikle yapılan misyonerler, İngiliz Anglikan Kilisesi tarafından organize edilmiş, bizzat İngiliz kraliyeti ve hükümetleri tarafından da desteklenmiştir. Osmanlı coğrafyasına geldikleri ilk günden itibaren büyük bir gayretle işe başlayan misyonerler, açtıkları okul, hastane, matbaa, yardım kuruluşları ve yetimhaneler ile gayrimüslim unsurlar arasında oldukça etkili olmuş, kendilerine en büyük destek ise İngiliz büyükelçileri ve konsoloslarından gelmiştir. Özellikle eğitim alanında okullar ile yapılan misyonerlik faaliyetlerinde ileride Osmanlı Devleti'ne karşı isyan edecek kitlelerin lider kadrosu yetiştirilirken, tıbbi alanda yapılan misyonerlik faaliyetleriyle de azınlık tebaanın sempatisi kazanılmak istenmiş, siyasal, ekonomik ve kültürel amaçlı çalışmalar, misyonerlik marifetiyle dini çalışmalar gibi gösterilerek kamufle edilmiştir. İngiltere'nin misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirdiği coğrafi alan ile I. Dünya Savaşı sonrasında işgal ettiği bölgelerin büyük bir benzerlik taşıması, kamuflajı düşürüp gerçek niyetleri gözler önüne sermiştir.

Bu çalışmada İngiliz Anglikan Kilisesi ve İngiltere menşeli misyoner kurumların Osmanlı coğrafyasında yapmış olduğu protestan misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin yıkılışına olan etkisi ve Türk-İngiliz ilişkilerine yansımaları konu edilmiş, misyonerlik çalışmaları ile aslında din yayıcılığından daha çok siyasal, ekonomik ve kültürel nüfuz alanları oluşturabilme mücadelesi verildiğini gösterebilmek amaçlanmıştır. Çalışmada yerli kaynakların yanında arşiv belgeleri de kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anglikan, konsolos, misyoner, nüfuz alanı, Protestan.

ABSTRACT

The 19th century was the peak of its power for England as it was the last year for Ottoman Empire. As this last century presented the peak of its diplomatical, political, military, economical and cultural spread, it formed the “weakness” for its drawee “Ottoman Empire” in all kinds of these topics.

From the beginning of the century, especially nationalist rebellions taking place following each other in the Balkan region of Empire, were the messenger of hard days that could cause division in political and social, great loss of land and even the occupation of Anatolia.

On one side, England, which was called as the “no sunseting land” and which left its enemies clearly behind itself by the wideness of colony borders; on the other side, “the Ottoman Empire” with its region shrinking and getting complicated more and more after the spailt “Ottoman Pease”.

Here is the 19th century, a complicated century, in which two great powers faced each other something friendly but hostile generally, that had very clear differences, one was fallen down the peak and the other settled the peak completely, before the world war.

Holding a friendly internship with Ottoman Empire as to its economical benefist generally from the end of 16th century to the Berlin agreement in 1876 in which bilateral relations were set up and supporting the Ottoman land integrity, the Britain from this date setting a clear change of politics, took its side with the powers that had the idea of breaking in to pieces and sharing the Ottoman lands. Even it became a leader of this powers.

As the shortest way to one of its greatest colony “India” passes through the Ottoman region let the concern of England to the Ottoman lands grow one day to another and for the security of this way, it took its side with Ottoman Empire against its greatest rivals Russia and France. Using the French Catholics and Russians Orthodox, started on Protestant missionary activity between the Bulgarians, Armenians, Durzies, Chaldean, Suryaniens, Nesturians to find out a superiority in economics, culture and politics by inspiring them in searching superiority on Ottoman lands. Firsty, a Protestant society had been formed among the non-moslem people and then it was used as a pressure material on the Ottoman administrator by holding the leadership of this society.

The missionerions, whose bringing up and charging were made in fastidiously, were organized by the Anglican Church, supported by the English Kingdom and English governments them selves. From the moment they arrived on Ottoman lands, missioners started a great job in coverage and became effective by the help of their schools, hospitals, printing house, assistance foundations, orphanages on the non-muslim society, the greatest supports came from the English ambassoders and consuls, especially the future leader rebellions were brought up in the missionary schools against Ottoman Empire, and in medical missionary activities, it was hoped to get attraction of the minority society. The political, economical and cultural activities were camouflaged as the religious activities by the missionary tricks. The great similarity between the missionary lands held by the English and occupied lands by the English after World War I, removed the camouflage and displayed the real intention.

In this study, the effects of the Anglican Church and missionary foundations by England on the destruction of Ottoman Empire and reflection on the Turkish-English relationship were dealt with, aimed to show the struggle of domination in cultural, economical, political but the less religious. In this study, native sources besides the archives documents.

Keywords: Anglican, consuls, missionaries, eminent domain, Protestant.

ÖNSÖZ

“Büyük Britanya”, “Birleşik Krallık” ya da yaygın olarak bilinen adıyla İngiltere, XIX. yüzyılda dünya siyasetine yön veren en etkili güçlerden biriydi. Bu gücün ardında buharı enerji olarak kullanabilen gelişmiş bir sanayi, ürettiklerini tüm dünyaya pazarlayabilen yaygın bir ticaret, siyasal ilişkilerin seyrini belirleyen kurumsallaşmış bir diplomasi ve diplomasiye ciddiye katan muazzam bir donanma gücü bulunmaktaydı. Rakiplerine karşı özellikle denizlerdeki bu üstünlüğü İngiltere’ye eski ve *Yeni Dünya* olarak bilinen coğrafyalarda geniş bir sömürge imparatorluğu kurma imkanını verdi. Amerika’daki sömürgelerinin önemli bir bölümünü kaybettikten sonra özellikle Hindistan üzerinde yoğunlaşan İngiltere, bundan sonraki dış politikasını bu coğrafyayı elde tutabilmek ve buraya ulaşan kara ve deniz yollarının denetimini ele geçirebilmek üzerine kurdu. İngiltere için Hindistan’a çıkan her yol “*kırmızıçizgi*” olarak kabul gördü. Bu hassasiyet İngiltere ve emperyal rakiplerinin mücadelesinin Osmanlı topraklarına taşındığının da göstergesiydi.

İngiltere, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren özellikle Orta Doğu coğrafyasında başlattığı misyonerlik faaliyetleriyle siyasal ve ekonomik çıkarları doğrultusunda kullanabileceği yapay bir Protestan bir cemaat oluşturmayı başardı. Bölgede önce Yahudiler, Dürziler, Süryaniler, Nesturiler ile Anadolu’da Ermeniler, Balkanlarda ise Yunanlılar, Bulgarlar ve diğer azınlık grupları üzerinde yoğunlaşan misyonerlik faaliyetlerini sürdürdü. Yetimhaneler gibi hayır kurumlarının yanında eğitim, sağlık ve dini alanlarda açılan kurumlar eliyle yürütülen misyonerlik faaliyetleri, İngiltere’nin hem bölgedeki diplomatik temsilcileri hem de İngiliz kraliyeti ve siyasetçileri tarafından ısrarla desteklendi. Arkasına en üst düzeydeki siyasilerin de desteğini alan misyonerler faaliyetlerini daha da artırarak, İngiltere’nin bölgede önce daha fazla söz sahibi olmasını, I. Dünya Savaşı sonrasında ise bölgede “egemen devlet” olmasını kolaylaştırdı. XVI. yüzyılda ticari nedenlerle başlayan Türk-İngiliz ilişkileri, zaman içerisinde gelişerek siyasi, sosyal ve kültürel alanlara da nüfuz etti. Diğer emperyal rakiplere karşı kimi zaman Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma yönünde dostane olarak seyreden ilişkiler, 1878 Berlin Antlaşması’ndan sonra hasmane bir tavra dönüşerek, Osmanlı topraklarının paylaşılması şekline dönüştü. Birinci Dünya Savaşı ise İngiltere’ye yaklaşık bir asırdır sürdürdüğü faaliyetlerin hasadını toplama fırsatını verdi. “Büyük Savaş” sonrasında çağın en önemli enerji kaynağı olan petrolün tam da kaynağına, yani yaklaşık bir asır öncesinden misyonerlerini gönderdiği bölgeye kolayca yerleşmesini sağladı. Başka bir ifade ile

Birinci Dünya Savaşı sonrasında tasfiye sürecine giren Osmanlı Devleti'nin toprakları, misyonerler tarafından zaten yaklaşık bir asır öncesinde faaliyet sahası olarak belirlenerek kendi aralarında pay edilmişti. Savaş ve sonrasında yapılan antlaşmalar marifetiyle çizilen yeni sınırlar, bu paylaşımın sadece “boş haritalar” üzerine aktarılmasından ibaretti.

İngiliz misyonerlik kurumları oldukça köklü bir geçmişe ve etkiye sahip oldukları halde, birkaç ciddi makale ve araştırma dışında “özgün” olarak yeterince irdelenmemiştir. Yine Birinci Dünya Savaşı’da askeri, ekonomik, siyasal ve sosyal yönüyle birçok eserde ayrıntılı olarak incelenmişken, misyonerlerin savaşa olan katkısı ve Osmanlı topraklarında savaştan yaklaşık bir asır önce başlayan İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin savaşın sosyal ve kültürel alt yapısını oluşturduğu gerçeği hep satır aralarında saklı kalmıştır. Bu çalışma misyonerlik faaliyetlerinin sadece din yayma gayreti olmadığını, misyonerlerin dini amaçlarının dışında mensubu oldukları ülkenin yararına siyasal, ekonomik ve kültürel faaliyetlerde bulunduğu, misyonerlerin özel olarak yetiştirilip gönderildiği ve kendi ülkelerinin diplomatik unsurları tarafından korunduğu gerçeğini bir kez daha vurgulamak amacını taşımaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında sosyolojik gerilimlerin, isyanların ve çöküşün yaşanmasında misyonerlerin görülmeyen etkisini görünür kılabilmek amaçlanmıştır. Bu çalışmada, hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen değerli hocam, Doç. Dr. Bengül Bolat ve konu seçimimde beni cesaretlendiren değerli eşi Yrd. Doç. Dr. Mahmut Bolat’a, kaynaklar konusunda yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Murat Tuğluca’ya öncelikli olarak teşekkürlerimi sunuyorum. Gerek makalelerini gerekse eserleri kullandığımız ve isimlerini kaynakçada zikrettiğimiz tüm değerli araştırmacılara ve gösterdikleri kolaylıktan dolayı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi çalışanlarına teşekkürü bir borç bilmekteyim. Her zaman okumayı ve kendimi geliştirmemi tavsiye eden kıymetli aileme, eğitimim boyu emeği bulunan bütün hocalarıma, özellikle bu tez çalışması boyunca bana göstermiş oldukları sabır ve verdikleri destekten ötürü sevgili eşim ve kızlarıma da minnettarım.

Her tez çalışması tarih araştırmalarına yeni bir bakış açısı getirebilmeyi, yeni bilgi ve belgelerin ışığında geçmişte yaşanan gerçeği daha net görmeyi, onu doğru anlayıp doğru yorumlamayı ve yaşanacak gelecek için sağlıklı çıkarımlar sunmayı amaçlar. Bu çalışmanın da bahsedilen amaçlara hizmet etmesi ve yarımlar için faydalı olması dileğiyle...

Kayseri 2017

Ratip AYZ

İÇİNDEKİLER

KABULVE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLAR/ÇİZELGELER LİSTESİ.....	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ	1
Araştırmanın Problemi, Amacı ve Önemi.....	4
Araştırmanın Yöntemi.....	6
Konu ile İlgili Araştırmalar.....	7
BÖLÜM I MİSYONERLİĞİN TARİHİ SÜRECİ	
1.1. MİSYON, MİSYONER VE MİSYONERLİK.....	9
1.1.1. Misyonerliğin Evreleri ve İlk Misyonerler.....	11
1.1.2. Misyonerliğin Amaçları.....	15
1.1.3. Misyonerlerin Yetiştirilmesi.....	26
1.1.4. İslam Dünyasına Karşı İlk Misyonerlik Faaliyetleri.....	32
BÖLÜM II ANGLİKAN KİLİSESİ VE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ	
2.1. İNGİLTERE'DE HRİSTİYANLIK.....	41
2.2. ANGLİKAN KİLİSESİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ	42
2.3. İNGİLİZ MİSYONER KURUM VE KURULUŞLARI.....	46
2.4. MİSYONERLİK VE SÖMÜRGEÇİLİK İLİŞKİSİ.....	57

BÖLÜM III MİSYONER KURUMLAR VE OSMANLI DEVLETİ

3.1. MİSYONER OKULLARI VE AMAÇLARI.....	79
3.1.1. İngiliz Misyoner Okulları ve Amaçları.....	89
3.2. TANZİMAT VE ISLAHAT FERMANLARININ MİSYONERLİK FAALİYETLERİNE ETKİSİ.....	98
3.3. OSMANLI DEVLETİ’NİN MİSYONER KURUMLARA BAKIŞI.....	109
3.4. SAĞLIK KURULUŞLARI.....	136
3.5. YETİM HANELER.....	142
3.6. MİSYONER YAYINLAR.....	144
3.7. MİSYONER KURUMLARIN BERABER ÇALIŞMASI.....	152

BÖLÜM IV XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ VE İNGİLİZ SİYASETİ

4.1. ŞARK MESELESİ VE İNGİLTERE.....	154
4.2. XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ’NİN DURUMU.....	162
4.3. 1838 BALTA LİMANI ANTLAŞMASI.....	169
4.4. TANZİMAT DÖNEMİ VE SONRASINDA TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ.....	175
4.5. OSMANLI COĞRAFYASINDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ.....	189
4.5.1. Anadolu’da Anglikan Kilisesi Misyonerliği.....	189
4.5.2. Suriye, Filistin, Mısır ve Trablusgarp’ta Misyonerlik Faaliyetleri.....	193
4.5.3. Irak’ta	219
4.5.4. İran’da	226
4.5.4. Yemen’de	227
4.6. ETNİK VE DİNİ GRUPLAR ARASINDA MİSYONERLİK	230
4.6.1. Süryani ve Nesturiler Arasında İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri.....	230
4.6.2. Ermeniler Arasında Misyonerlik Faaliyetleri.....	241

BÖLÜM V SAVAŞA DOĞRU

5.1. İKİ YENİ GÜÇ: ALMANYA VE İTALYA.....	259
---	-----

5.2. İKİ BÜYÜK HEDEF: PETROL VE DEMİRYOLU.....	267
5.3. TRABLUSGARP SAVAŞI.....	276
5.4. BALKAN SAVAŞLARI.....	280
5.5. AVRUPALI GÜÇLERİN UMUDU: YENİ BİR SAVAŞ.....	283
5.6. İNGİLİZLER VE HALİFELİK.....	291
5.7. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN NEDENLERİ.....	295
5.8. SAVAŞIN BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ.....	297
5.9. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ VE CEPHELER	302
5.10. SAVAŞIN SONUÇLARI.....	315
SONUÇ	329
EKLER	336
KAYNAKÇA	344
TABLolar/ÇİZELGELER LİSTESİ	
Tablo 3.1.1. Egemenlik ve Dil Arasındaki İlişki.....	88
Tablo 3.1.2. Saint Josep Koleji'nin 1914 Yılına Ait Öğrenci Velilerinin Meslekleri...	89
Tablo 3.3.1. 1863 Yılında İstanbul'daki Sıbyan Okulları ve Öğrenci Sayıları.....	122
Tablo 3.3.2. 1897'de Osmanlı Devleti Okullarının Millet Esasına göre Dağılımı.....	124
Tablo 3.3.3. 1897'de Osmanlı Coğrafyasındaki Yabancı Okullar.....	124
Tablo 4.5.1.1. 1844'te Dini Aidiyete Göre Tasnif Edilmiş Osmanlı Nüfusu.....	194
Tablo 4.5.1.2. 1844'te Osmanlı Nüfusu'nun Etnik ve Dini Dağılımı.....	194
Tablo 4.5.1.3. 1893-1914 Yılları Arasında Osmanlı'da Nüfus Hareketliliği.....	195
Tablo 4.5.1.4. Orta Doğu'da Faaliyet Gösteren İngiliz Misyoner Teşkilatlar.....	199
Tablo 4.5.1.5. 1897'de Beyrut ve Lübnan'da Faaliyet Gösteren İngiliz Misyoner Kurumlar.....	211
Tablo 4.5.1.6. 1897'de Beyrut Vilayeti ve Lübnan Mutasarrıflığı'nda Faaliyette Bulunan Britanya Kökenli Misyoner Kurumları.....	212

Tablo 4.5.1.7. Suriye’de Faaliyet Gösteren Britanya Misyoner Kurumları.....	213
Tablo 4.5.1.8. Kudüs ‘te Faaliyet Gösteren Britanya Misyoner Kurumları.....	214
Tablo 4.5.1.9. 1897’ye kadar Suriye ve Filistin’deki İngiliz Misyoner Kurumlarının Toplamı.....	214
Tablo 4.5.1.10. 19. yy. da Osmanlı Topraklarında İngiliz Diplomatik Temsilcilikleri..	217
Tablo 5.10.1. 1914’te Londra’da İslam’ı Seçenlerin Eski ve Yeni İsimleri.....	325

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

Açıklamalar

ABCFM:	American Board of Commissioners for Foreign Missions.
A.}MKT.MHM:	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı.
ATAM:	Atatürk Araştırma Merkezi.
BCA:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.
BEO:	Babıali Evrak Odası.
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
BT:	Basım Tarihi Yok.
CMJ:	Yahudi Halkı Arasında Kilise Hizmeti Teşkilatı.
CHURCH ARMY:	Kilise Ordusu.
CROSSLINKS:	Ortak Misyona.
DH.EUM.2.Şb:	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube.
DH.ID:	Dahiliye Nezareti İdare Evrakı.
DH.MKT:	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi.
DH.ŞFR:	Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı.
DH.TMIK:	Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu.
Ed.	Editör.
HR.HMŞ.İŞO:	Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı.
HR.MKT:	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı.
HR.SYS:	Hariciye Nezareti Siyasi.

HR.TO:	Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı.
ICS:	Kıtalararası Kilise Teşkilatı.
İ.DH:	İrade Dahiliye.
İ.HUS:	İrade Hususi.
İSAM:	İslam Araştırmaları Merkezi.
LMS:	Londra Misyoner Cemiyeti.
MF.MKB:	Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif.
MOTHER'S UNION:	Anneler Birliği.
MtS:	Gemiciler İçin Misyon Teşkilatı.
MV:	Meclis-i Vükela Mazbataları.
SAMS:	Güney Amerika Misyon Teşkilatı.
SPCK:	Hristiyan Bilgisini İlerletme Teşkilatı.
TFR.I.A:	Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı.
TFR.I.MN:	Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı.
TTK:	Türk Tarih Kurumu.
TDVİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
USPG:	Birleşik İncil'i Yayma Cemiyeti.
Y.A.HUS:	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı.
Y.A.RES:	Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı.
Y.EE.KP:	Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı.
YMCA:	Hristiyan Genç Erkekler Cemiyeti.

Y.MTV:	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı.
Y.PRK.A:	Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı.
Y.PRK.ASK:	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat.
Y.PRK.BŞK:	Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı.
Y.PRK.EŞA:	Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik.
Y.PRK.DH:	Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı.
Y.PRK.HR:	Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı.
Y.PRK.MŞ:	Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı.
Y.PRK.TKM:	Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği.
Y.PRK.UM:	Yıldız Perakende Evrakı Umumi.
YWCA:	Hristiyan Genç Kadınlar Birliği.

GİRİŞ

Resmi olarak *United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland* (Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı) adıyla bilinen ve 130.439 km² yüzölçümüne sahip olan İngiltere, parlamenter demokrasiyle yönetilmektedir. Anayasal bir krallık olmasına rağmen, tam bir yazılı anayasası yoktur (Özcan, 2000:296), ulusal marşı ise “*Tanrı Kraliçeyi Korusun*” dan (Kocabaşoğlu, 1995:15) ibarettir. Coğrafi şartlar açısından değerlendirildiğinde pek de uygun olanaklar sunmayan, iklimi ve tabiat koşulları açısından neredeyse zorlu bir yaşamı beraberinde getiren, sınırları açısından küçük denilebilecek bir coğrafya, geride bıraktığımız birkaç asırda dünya siyasetindeki etkinliği nedeniyle adından sıkça bahsettirmeyi başarabilmiştir.

Adını bile adaya dışarıdan gelen Angıllar’dan (Angleler) alan İngiltere (Şahin, 2004:137), M.Ö. 1000’li yıllarda Keltler’in istilalarına maruz kalmış (Roberts, 2010:36), M.Ö. 43 yılında ise Roma’nın bir eyaleti (Özcan, 2000:297) olarak yönetilmiştir. Roma hakimiyetinde geçen yaklaşık beş asırdan sonra 1066 yılındaki Viking kökenli Büyük Norman İstilasına kadar merkezi bir otorite kurulamayan ada toprakları, bu tarihten sonra Norman hanedanı tarafından yönetilmeye başlamıştır (Tuzcuoğlu, 1996:280). 15 Haziran 1215 tarihinde Kral John ve Lordlar arasında imzalanan ve kralın yürütme yetkisini sınırlandıran Magna Carta adlı belgeyle yazılı bir senete kavuşan İngiliz demokrasisi, 1265 yılından itibaren Parlamento (Tuzcuoğlu, 1996:281-283) olarak anılmaya başlayan Büyük Kral Konseyi’nin oluşumu ile güçlü bir zemin kazanmıştır.

1337-1453 yılları arasında tam 116 yıl boyunca süren ve Fransa karşısında kaybedilen Yüzyıl Savaşları sonrasında güçlenen monarşi, Kral I. James tarafından “*Monarşinin ihtişamı dünya üzerindeki en yüce şeydir; çünkü krallar yalnızca Tanrı’nın yardımcısı değildir, hatta bizzat Tanrı’nın kendisi tarafından Tanrı olarak adlandırılırlar*” (Hill,2016:63) sözleri ile adeta kutsanarak, günümüzde bile varlığını çok sağlam bir şekilde korumaya devam edecek bir sürecin temelleri atılmıştır. 1649 sonrasında kısa süreli bir Cumhuriyet denemesi yapan İngiltere’de, Katoliklerle Protestanlar arasında yaşanan yoğun mücadele sonrasında “*kansız ve şanlı bir devrim*” gerçekleştirilmiş, parlamentonun üstünlüğüne dayalı, haklar bildirisi ile denetim altına alınmış bir krallıktan oluşan meşruti monarşi kurulmuştur (Özcan, 2000:298). Parlamentonun kendi rızası olmadan dağıtılamayacağına ilişkin bir yasanın çıkarılması (Hill, 2016:145) ile parlamentonun tek güç haline geldiği ilk Avrupa ülkesi (Saray, 1999:53), Büyük Britanya olmuştur.

Ada coğrafyasının sağladığı savunma imkânlarını etkin olarak kullanan İngiltere, kendisine yönelebilecek istila hareketlerine karşı oldukça avantajlı bir konumdadır. Aynı coğrafya, barındırdığı insanlara sunduğu imkânların yanında tarımsal, ekonomik ve ulaşım zorluklarını da beraberinde getirmiştir. 1381 yılında İngiliz tüccarların aldıkları ya da sattıkları her türlü malı yabancı bir ülkenin gemileri ile taşınması yasaklanmış (Göksal, 2003:25), gemi yapımı ve ulaşım sektörünün gelişimiyle bu sorunları aşmaya başlayan İngiltere, XV. yüzyılda Avrupa'nın etkin bir gücü haline gelmiştir. Özellikle 1558 yılında tahta geçen Kraliçe I. Elizabeth döneminde (1558-1603), başlayan deniz aşırı seferler ve yapılan keşifler ile varlığını iyice hissettirmeye başlamıştır. İspanya, Portekiz, Fransa ve Hollanda gibi dönemin en aktif denizci ulusları arasındaki sömürge elde etme yarışına katılmıştır. 1651 yılında çıkarılan *Denizlerde Seyahat Kanunu* ile Hollanda gemilerinin İngiltere'ye mal taşınması yasaklanmıştır (Göksal, 2003:25). Bir yandan sömürgecilikteki başarısı diğer yandan artan ticaret hacmi, kısa sürede İngiltere'nin kaynakları bakımından oldukça zengin ama teknolojik olarak zayıf siyasal yapıların hâkimiyetinde bulunan Asya ve Uzak Doğu ile ticari ilişkilere girmesinde önemli faktörler olmuştur. Bu alanda elde edilen başarı İngiltere'yi siyasal alanda da üst sıralara taşıyarak, uluslararası olaylara müdahale edebilen (Özcan, 2000:297) bir güce ulaştırmıştır. İngiltere, 1714'lü yıllarda en büyük dünya devleti haline dönüşmüş (Hill, 2016:14-15), XX. yüzyılın başlarında ise tüm dünyaya etkinliğini kabul ettirmiştir (Özcan, 2000:298).

İngiltere, Avrupa Kıtası'ndaki en büyük rakipleri Fransa, İspanya ve Hollanda gibi ülkelerle yapmış olduğu mücadelelerden galip çıkarak sömürge topraklarını genişletmiş, Britanya Adası'ndan, Britanya İmparatorluğu'na geçişte önemli bir adım atmıştır. Küçük bir ada devleti olan İngiltere, kendisini dünya hâkimiyetine götüren süreçte tarihin en büyük sömürge imparatorluklarından birini kurmuştur. İngiltere'nin akıl oyunları ile kurgulayıp geliştirdiği ve kuzey toplumlarının o bilindik soğukkanlılığı ile (Kocabaşoğlu, 1995:51) yönettiği bu strateji, genelde diplomatik unsurları temel alan ve barışçı görünen, özünde ise tamamen çıkar odaklı ve makyavelist bir politik yaklaşımın ürünüdür. Diplomasiyi her zaman önemseyen İngilizler, sıcak çatışmalara girmeyi genelde en son çare olarak görmüşlerdir. Çatışmanın elzem olduğu durumlarda da öncelikle kendi öz enerjilerini tüketmek yerine hakimiyet sahasındaki memleketlerin maddi ve manevi kaynaklarını kullanmışlardır.

Sanayi Devrimi sonrasında büyük bir endüstriyel ve askeri güce sahip olan İngiltere'nin bir dünya gücü olmasında bilinen özelliklerin yanına misyoner kurumları ve

bu kurumların faaliyetlerini de eklemenin gerektiği düşünülmektedir. Çünkü bu misyoner kurumlar sadece din algısıyla hareket etmemiş, sahip oldukları dini misyonun yanında İngiliz milli çıkarlarına hizmet eden ve İngiliz siyasetiyle gayet uyumlu bir şekilde çalışan müesseseler olmuşlardır. Özellikle eğitim, sağlık ve sosyal yardımlaşma gibi konularda faaliyet gösteren misyoner kurumlar, gerek kraliyet gerekse İngiltere'nin yurtdışı diplomatik temsilcilikleri tarafından desteklenmiş, İngiliz siyasi ve kültürel yayılmacılığının en önemli araçları haline getirilmiştir. 1950 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan ünlü İngiliz düşünürü Bertrand Russell, "...bizim ülkemizde dinimiz Parlamento'dan çıkan bir yasa ile düzenlenmektedir..." (Russell, 1996:7), diyerek İngiliz siyasetinin dine ve dini anlayışa yaptığı müdahaleyi gözler önüne sererek yukarıdaki tespiti doğrulamaktadır. Ayrıca, İngiltere'de monarşinin "*dinin koruyucusu ve kilisenin başı*" (Kocabaşoğlu, 1995:140) olması ile Kraliçe II. Elizabeth'in doğum günlerini Saint George Kilisesi'nde kutlamasının yanında İngiltere devlet protokolünde Canterburg ve York Başpiskoposlarının halkın oyları ile seçilmiş başbakanın önce gelmesi (Uçar, 2005:51), Lordlar Kamarası'nda Anglikan Kilisesi'ne mensup ve oldukça ayrıcalıklı bir konumda 26 piskoposun görev yapması (Çatalbaş, 2014:185), gibi uygulamalar dinin de İngiliz siyasal hayatındaki etkisini göstermesi açısından ilginç örneklerdir.

Gerek idari gerekse askeri ve ticari argümanlarını sağlamlaştıran, kendisini önce kıta Avrupası'nda söz sahibi, sonrasında ise dünya hakimi yapacak olan temel dinamiklerini geliştiren İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri her ne kadar Haçlı Seferleri'ne kadar uzansa da ciddi ekonomik ve siyasal ilişkilerin XVI. yüzyılda başladığı (Mutlu, 2005:235) ve ilerleyen dönemde artarak geliştiği görülmektedir. Osmanlı Devleti ile III. Murat döneminde (1574-1595), tamamen ticari amaçlı başlayan ilişkiler, özellikle XVIII ve XIX. yüzyıllarda daha çok askeri ve politik zemine doğru kaymıştır. Geniş bir coğrafyaya yayılan sömürge imparatorluğunun muhafazasında, kendisi için hayat damarları kadar önemli olan Hindistan'a ulaşımında ve başka bir gücü bu güzergâhtan uzak tutmada Cebelitarık, İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın, Kıbrıs ve Malta gibi stratejik değeri olan adaların önemini kavrayan İngiltere, Osmanlı coğrafyasına olan ilgisini her geçen gün artırmıştır. İzlediği denge siyaseti içerisinde kimi zaman Osmanlı topraklarını Fransa ve Rusya gibi emperyalist yaklaşımı olan güçlere karşı koruma politikasını sürdüren İngiltere, 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı topraklarını parçalama yönünde politikalar geliştirmiş, Osmanlı mirasından aslan payını alma (Burak, 2004:5,39), mücadelesine girişmiştir. İngilizlerin Osmanlı coğrafyasına ilgilerinin artmasıyla bölgede

seyyahların, ajanların ve misyonerlerin sayıları hızla artmış ve bu görevliler zaten yasal olarak faaliyet gösteren diplomatik unsurlarla birlikte hareket ederek, İngiliz çıkarları doğrultusunda politikaların geliştirilmesine yardımcı olmuşlardır. Özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı coğrafyasında sayıları hızla artan bu unsurlar, gayrimüslim ve azınlık grupları arasında ayrılık fikirlerinin yeşermesinde ve bu grupların imparatorluk bünyesinden kopuşunda (Burak, 2004:35), oldukça etkili bir rol oynamışlardır.

1911 yılında İtalya ile yaşanan Trablusgarp Savaşı ve hemen ardından Balkan Savaşları ile felaketleri ardı ardına yaşayan Osmanlı Devleti, daha yaralarını saramadan 1914 yılında I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Dört yıl süren savaşın sonunda varolan acılara yenilerinin eklendiği daha büyük sorunlarla baş başa kalmış, bin yıldır üzerinde yaşadığı Anadolu coğrafyası bile itilaf güçlerince işgal edilmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında itilaf güçlerince işgal edilen bölgelerle, yaklaşık bir asır öncesinden bölgeye gelen misyonerlerin faaliyet sahalarının büyük oranda aynı olması oldukça dikkat çekici bir durumdur. Bu benzerliğin sadece tesadüf olarak açıklanması ise ilmi değerlendirmenin dışındadır. Görünürde dini kimlikleri ile ön plana çıkan misyonerler, gerçekte ekonomik, sosyal ve kültürel boyutları olan bir tür *nüfuz etme aracı* (Kocabaşoğlu, 2000:21), olarak kullanılmış, misyonerler eliyle açılan okul, hastane ve yetimhane gibi kuruluşlar ise toplumda gerekli sosyal ve psikolojik alt yapıyı hazırlayan birimler olmuşlardır.

Birinci Dünya Savaşı, devletlerin ve orduların olduğu kadar gelecek için yapılan planların, kültürlerin, ekonomilerin, ajanların ve misyonerlerin de savaşıdır. Orduların açtıkları yaralar, verdikleri maddi ve manevi kayıplar çok uzun yılları almayan bir süreçte telafi edilebilir, ancak misyonerler eliyle yapılan kültürel kimlik değişimlerinin telafisi, daha uzun bir süreci kapsamaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın üzerinden tam bir asır geçmesine rağmen, o günkü Osmanlı toprakları içerisinde bulunan Orta Doğu bölgesinde barış ve huzurun tesis edilememesinde, Batılı misyonerlerce atılan ayrılık tohumları, en az diğer unsurlar kadar etkili olmuştur.

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ, AMACI VE ÖNEMİ

Misyonerlik gerek sosyal hayatta gerekse akademik dünyada en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Misyonerliği gayet doğal bir şekilde din yayma özgürlüğü olarak görenlerin yanında oldukça tehlikeli faaliyetler bütünü olarak gören değerlendirmeler de vardır. Misyonerler ise kendilerini genel olarak Hristiyanlığı yaymak için çaba gösteren, kendini dine adanmış ve herkese karşılıksız iyilik yapan erdemli kişiler

olarak göstermektedirler. Bu şekilde oluşturulan algı ile yürüttükleri ticari, siyasi ve kültürel faaliyetleri rahatlıkla gizleyebilmişlerdir. Bu algının girdabına kapılanlar ise misyonerlerin zararlı faaliyetlerini görebilme basiretini hiçbir zaman gösterememişlerdir.

Bu çalışmanın ana konusunu İngiliz misyonerliğinin kurumsal yapısı ve 1838-1918 yılları arasında Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetleri oluşturmaktadır. Miladi VII. yüzyılda Süryani kökenli Tarsus'lu Theodore'un çalışmaları sonucunda pagan kültürü yok ederek Hristiyan bir ulus olan İngilizler, yaptıkları misyonerlik faaliyetleriyle hem kıta Avrupa'sında hem de ileride kuracakları geniş sömürge topraklarında Hristiyanlığın yayılmasına katkı sunmuşlardır. 1534 yılında Kral VIII. Henry (1491-1547) döneminde, Katolik Roma Kilisesi'nden resmi olarak ayrılan ve Anglikan mezhebini seçen İngilizler, 1649 yılından itibaren kurdukları misyoner örgütleri ile hem dini öğretilerini yaymış, hem de ticari, siyasi ve kültürel nüfuz alanlarını genişletme imkanını kazanmışlardır. Kraliçe Victoria döneminde (1837-1901), *bilinçli modernleştirici proje ve yerli kültürlerin Anglikanlaştırılabileceği* düşüncesi ile hareket edilerek dindarlıkta ve misyoner örgütlerin sayısında ciddi bir artış yaşanan İngiltere, neredeyse bütün dünyaya etkinliğini kabul ettirerek, başta Orta Doğu olmak üzere bütün olaylara doğrudan müdahale etmeye başlamıştır. 1800'lü yılların hemen başından itibaren Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerini başlatan İngilizler, özellikle Mısır Meselesi'nde Osmanlı Devleti'nin aradığı siyasal desteği geç te olsa verme karşılığında elde ettikleri ticari ve siyasi avantajlar sayesinde misyonerlik faaliyetlerini oldukça yaygınlaştırmıştır. İngiltere'nin 1838 yılında Kudüs'te Avrupa'nın ilk diplomatik temsilciliğini açması ve aynı yıl imzalanan Balta Limanı Antlaşması ile yeni bir boyuta taşınan Türk-İngiliz ilişkileri çalışmanın başlıca referans noktasını oluşturmaktadır. 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ve 1856'da Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından misyoner faaliyetlerin artışı oldukça dikkat çekmektedir. Misyoner faaliyetlerin geliştiği saha ile Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiliz yönetimine geçen sahanın neredeyse örtüşmesi, konunun Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği tarih olan 1918'e kadar araştırılmasını gerekli kılmıştır.

Günümüze kadar gelen süreçte misyonerlik konusunda birçok çalışma yapılmış, yapılan çalışmalardan birçoğu misyonerlik faaliyetlerini sadece dini alanda değerlendirmiştir. Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren misyoner gruplar daha çok Amerikalı misyonerler olduğu için birçok çalışma da bu yönde yapılmış, İngiliz misyonerlik faaliyetlerine yeterince yer verilmemiştir. Örneğin YÖK'ün tez bölümünde İngiltere ile ilgili onlarca tez bulunurken doğrudan İngiliz misyonerliğini konu alan sadece

bir tane doktora çalışmasına ulaşılabilir. Adı geçen doktora çalışması 2011 yılında, “Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere’indeki Yeri” adıyla Resul Çatalbaş tarafından yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı, özellikle XIX. yüzyılda dünya politikalarına egemen olan İngiltere’nin Osmanlı coğrafyasındaki emelleri ile yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri arasındaki ilişkinin analizini yapabilmektir. Aynı zamanda İngiliz sömürge mantığını ve işleyişini, misyonerlik faaliyetlerinin tamamen dini ve insani bir faaliyet olarak gösterilmesine rağmen ekonomik, askeri ve politik güçlere yardımcı unsurlar olarak kullanıldığı gerçeğini dile getirebilmektir. Bu nedenle misyonerlerin yetiştirilmesi, amaçları, faaliyetleri ve sonuçta Osmanlı Devleti’nin parçalanmasındaki rolünü ortaya çıkarabilmektir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılabilecek husus ise misyonerliğin dini kimliğinin yanında etnik, kültürel, ekonomik ve siyasal boyutunun incelenmesi ile misyonerlerin yaptıkları faaliyetlerin Osmanlı coğrafyasının parçalanmasına olan etkilerinin analizi olacaktır. Osmanlı coğrafyasında yaşanan mücadeleyi sadece misyonerlik bağlamında görmek tarihi olayların çok yönlü değerlendirilmesi prensibine aykırı olacağı için, misyonerlik faaliyetlerinin bu mücadelenin sadece bir boyutu olduğu gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Bu çalışmanın konusu temelde, Osmanlı coğrafyasında yürütülen İngiliz misyonerlik faaliyetleri olmasına rağmen, çalışmaya daha geniş bir ufuk katabilmek ve diğer etkin güçlerin misyonerlik faaliyetleri ile İngiliz misyonerliği arasında bir karşılaştırma yaparak daha sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için Fransız, Amerikan, Rus ve Alman misyonerlik faaliyetlerine de kısmen değinme gereği duyulmuştur. Ayrıca çalışma alanı genelde XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyası olmasına karşın, adı geçen yüzyılda İngiliz misyonerlerinin çalışma alanlarının sadece Osmanlı coğrafyasından ibaret olmadığı gerçeğinden hareket edilerek, uzun bir tarihi geçmişi ve benzer bir kültürel kimliği paylaştığımız coğrafyalardan da örnekler sunulmaya çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hindistan’dan getirilen askerlerin değişik cephelerde Osmanlı askerlerinin karşısına çıkartılması gibi gayet tabii nedenlerden ötürü, çalışmada Osmanlı coğrafyasının dışına çıkılma zorunluluğu duyulmuştur. Bununla beraber Batı’nın hemen hemen bize bakış açısıyla benzer bir tarzda yaklaştığı İran, Afganistan, Çin ve Hindistan gibi uzak coğrafyalarda yürütülen misyonerlik faaliyetlerine ve siyasi yaklaşımlarına da dikkat çekilmek istenmiştir. I. Dünya Savaşı’nın klasik anlatımla nedenlerini, savaş sırasında yaşanan gelişmeleri, cephelerdeki durum ve sonuçlarını tekrarlamak bu

çalışmanın amacından oldukça uzak olmasına rağmen, konu bütünlüğünün sağlanması amacıyla kronolojik sıralamaya dikkat edilmiş, Avrupa’da yaşanan savaştan ziyade, Osmanlı Orduları’nın savaştığı cepheler ve savaşın sonuçlarına kısmen de olsa yer verilmiştir. Bu nedenle misyonerlik faaliyetlerinin amaçları ile I. Dünya Savaşı’nın sonuçları arasındaki benzerlikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada bu güne kadar yayınlanmış yerli kaynakların yanında özellikle Osmanlı Devleti’nin misyonerlere bakış açısının belirlenmesinde ve misyoner faaliyetlerine karşı devletin almış olduğu tedbirler konusunda arşiv belgelerinden faydalanılmış, bazı özel isimler belgede geçtiği şekliyle aktarılmış, arşiv belgelerinin tarihleri miladi takvime çevrilerek verilmiştir.

KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Misyonerlik konusuyla daha çok ilahiyatçılar ilgilenmiş, bu konuda birçok ilmi çalışma yapılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yayınlarından çıkan Şinasi Gündüz’ün “Misyonerlik” adlı çalışması, Osman Cilacı’nın “Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri” adlı eseri, Ömer Faruk Harman’ın Editörlüğünde Ensar Yayınlarından çıkan “Türkiyede Misyonerlik Faaliyetleri”, Abdurrahman Küçük’ün “Misyonerlik ve Dinlerarası Diyalog” adlı çalışması ile Ahmet Kahraman’ın “Dinler ve Misyonerler” adlı eseri ilk akla gelen eserler arasında sayılabilir. Bunların yanında Erol Güngör’ün “Türkiye’de Misyonerlik”, Necdet Sevinç’in “Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetler”, Tuncer Günay’ın “Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri”, Şamil Mutlu’nun “Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları” adlı çalışmaları da misyonerlik konusunda geniş bilgiler sunan eserlerdir. Ayrıca Hristiyanlığı konu edinen hemen her eserde misyonerlik konusunda kısmen yer almaktadır. Amerikan misyonerlik faaliyetlerini konu alan eserler arasında Uygur Kocabaş’ın “Anadolu’daki Amerika” adlı çalışması araştırmacılar için adeta bir başucu kitabı olmuştur. Yine Erdal Açıkse’sin “Amerikalıların Harput’ta Misyonerlik Faaliyetleri”, Mithat Aydın’ın “Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri”, Gülbadi Alan’ın “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Protestan Okulları” gibi çalışmaları Amerikan misyonerlik faaliyetlerini derinlemesine inceleyen eserlerdir. İngiliz misyonerlik faaliyetlerini araştıran hemen her araştırmacının başvurduğu kaynaklardan biri Ahmet Hamdi’nin “İngiliz Misyonerleri” adlı eseridir. Milli Kütüphane’de Osmanlıca harflerle de baskısı bulunan bu eser, değişik dönemlerde ve eklenen çeşitli ilavelerle basılmıştır. Basım tarihi belirtilmeden Hüdavendigâr Onur tarafından sadeleştirilerek Edille Yayınları’ndan, M. Cemal Sofuoğlu tarafından ilaveler eklenerek 2007 yılında Tibyan Yayınları tarafından basılmıştır. Bu eser 2007 ve 2010

yılında Yeditepe Yayınları tarafından “İslam Alemi ve İngiliz Misyonerleri” adıyla ve yazarı da Yüzbaşı Ahmet Hamdi Bey olarak yeniden basılmıştır. İngiliz misyonerliği konusunda İhsan Süreyya Sırma’nın “Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri” adlı eseri 2011 yılında Beyan Yayınları’ndan çıkmış ve 15. baskısını yapmıştır. M. Sıddık Gümüş’ün tercüme ettiği ve İngiliz misyoneri Hampher’in anılarını kapsayan “İngiliz Casusunun İtirafı” adlı eser ise 2008 yılında Hakikat Kitabevi’nden çıkmış ve 59. baskısını yapmıştır. Misyonerlik konusunun işlendiği hemen her çalışmada kısmen İngiliz misyonerlik faaliyetlerine yer verilmesine rağmen Ömer Turan’ın “Avrasya’da Misyonerlik” adlı eseri ile Resul Çatalbaş’ın “Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi” ve “Anglikan (İngiliz), Misyoner Teşkilatlar” adlı makaleleri ile Tufan Buzpınar’ın “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelelerinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri” adlı makalesi doğrudan İngiliz misyonerliğini konu alan çalışmalardır. Yine Arzu Nurdoğan’ın “Anglikan Kilisesi’nin Osmanlı’daki Sancaktarı” adlı üç ayrı makalesinde en önemli İngiliz misyoner teşkilatlarından olan CMS’nin kuruluşu, yapısı, misyon anlayışı ve gelir kaynakları gibi konulara geniş anlamda yer verilmiştir. Resul Çatalbaş’ın “Majestelerinin Kilisesi” adlı eseri de doğrudan İngiliz dini anlayışını konu alan, Anglikan Kilisesi ve misyonerlik faaliyetleri ile ilgili oldukça doyurucu bilgi sunan çalışmalardır.

BÖLÜM I

MİSYONERLİĞİN TARİHİ SÜRECİ

1.1. MİSYON, MİSYONER VE MİSYONERLİK

Latince “*missio*” kelimesinden gelen misyon, göndermek anlamına gelmekte olup, dini, siyasi ya da diplomatik içerikli görev, yetki ve özel görev (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:552) anlamında da kullanılmaktadır. Dini anlamda ise bir mümine bir şeyi ifade etmesi için verilen ilahi emir anlamında kullanılan misyon, yaygın olarak ise *bir dini yayma görevi* (Harman, 2005:25), şeklinde tanımlanmaktadır. Hristiyanlık literatüründe kullanılan misyon sözcüğü ise, farklı din mensuplarını kendi dinine kazandırmayı amaçlayan derneğe ve Hristiyan olmayan coğrafyalarda Hristiyanlığı yayma faaliyetini yürüten kuruma (Cilacı, 2005:30), verilen ismi karşılamaktadır. Misyon sözcüğü ilk kez XVI. yüzyılda Fransa’da Protestanları yeniden Katolikliğe döndürmeye çalışan Cizvitler tarafından (Bayrakdar, 2007:394), kullanılmıştır.

Genellikle Hristiyanlığı yaymak amacıyla faaliyet yürüten görevli kişilere misyoner (Cilacı, 2005:29), bu faaliyetlerin tümüne de misyonerlik (Erkek, 2013:13), denmektedir. Bazı yazarlara göre; kendi dini inancı ve kanaatlerini yaymaya çalışan herkes (Küçük, 2011; 31), aslında bir misyonerdir. Teknik anlamda ise Katolik Kilisesi’nin Hristiyanlığın sömürge bölgelerindeki yerliler arasında yayılmasını sağlamak amacıyla görevlendirdiği kilise temsilcilerine misyoner, bu kişilerin yaptığı her türlü sistematik faaliyetlerin bütününe misyonerlik (Gündüz, 2005:193; Çabuk, 2008:37-38), Hristiyan kiliselerin, faaliyet sahasındaki bölgelerde misyonerlik faaliyetlerini sürdürebilmek için kurdukları müesseselere de misyon (Açıkses, 2003:3), denmektedir. Misyonerlik, Hristiyanlığın ve kilisenin en temel görevidir ve her Hristiyan temelde bir misyonerdir (Harman, 2005:27). Hristiyan misyon faaliyetleri çoğu zaman askeri, ekonomik ve hatta kültürel sömürgecilik hareketleriyle birlikte hareket ederek bir yandan Batı hegemonyasının zeminini hazırlarken diğer yandan da “*Hristiyan iman ruhunu*” insanların kabul etmesine zemin hazırlamak olmuştur. Bu nedenle kendini İncil’in bir neferi olarak gören misyoner bazen bir doktor, öğretmen, barış gönüllüsü, din adamı ya da hiç kimsenin çalışmak istemediği cüzzam hastanelerinde (Aydın, 2003:11) bile fedakarca çalışan kişiler olarak karşımıza çıkabilir.

Dinler Tarihi bakımından eski ile yeni, tarih boyunca ya birbirine rakip, ya da düşman olmuştur. Hristiyanlığın çıkışını Yahudiler, İslam’ın zuhurunu ise Hristiyanlar ve Yahudiler kabullenememiş (Uçar, 2005:12), insanlık tarihi boyunca tüm dinler ve kültürler

en doğru mesajı sunduklarını ve öğretilerinin tartışılmaz olduğunu savunmuşlardır. Bu nedenle sürekli olarak birbirlerini etkileme ve “öteki” ni “kendine benzetme” gayreti içerisinde (Çetinkaya, 2007:399-400), olmuşlardır. Her bireyin inandığı dini başkalarına tanıtmaları ve onları kendi dinine davet etmesi gayet doğal bir olay olarak karşılanmıştır. Ancak Hristiyanlara ilk dönemde Yahudiler ve Romalılarca uygulanan şiddet politikasının oluşturduğu olumsuz ortam, misyonerliğin ilk dönemlerden itibaren açıkça yapılan bir davetten daha çok, takiiye olarak başlayıp gelişmesine (Bayrakdar, 2007:394), neden olmuştur. Misyonerler Pavlus’un ifadesiyle; “*ne yapıp ne edip*” muhataplarını kendi dinlerine ve hatta kendi mezheplerine kazandırma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu nedenle genel anlamda misyonerlik denilince başka dinden olan insanları Hristiyanlaştırma faaliyeti (Cilacı, 2005:18; Gündüz, 2010:197; Bayrakdar, 2007:394), olarak değerlendirilmiştir. Hz. İsa (a.s.)’nın gelişi ve Hristiyanlığın doğuşu ile bu yeni din önce havariler eliyle daha sonra da gayet organize olmuş ve sistemli bir şekilde çalışan misyonerler eliyle yayılmaya çalışılmıştır. Esas itibarıyla misyonerlerin amacı; İncil’i öğretmek, başka dinden olanları Hristiyan yapabilmek, hatta başka mezhepten olanları kendi mezheplerine çekebilmek (Kocabaşoğlu, 2000:13), şeklinde algılanmıştır.

Metot olarak Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin misyonerlerinden oldukça etkilenen (Kuzgun, 1983:61-62), Hristiyan misyonerliğinin beş temel unsuru vardır. Bunlar; misyonun kaynağı olan Tanrı, misyonun mesajı olan İsa Mesih, misyonun gücü olan Kutsal Ruh, misyonun somut şekli olan kilise, kilise ve misyonun hedefi ise tüm dünya (Turan, 2011:14), olarak belirlenmiştir. Hristiyan misyon düşüncesinin Tanrı kaynaklı olduğu inancı egemen bir görüştür. Bu görüşe göre, Aziz Pavlus tarafından Hz. İsa’nın getirdiği mesajdan ziyade Hz. İsa’nın şahsı ön plana çıkarılmış ve misyonun mesajı oluşturulmuştur. Bu mesaj görülmeyen ama misyonerlere rehberlik ederek yardımcı olan “*kutsal bir ruh*” tarafından desteklenmektedir. Kilise, Tanrı’nın dünyadaki amaçlarını gerçekleştirmek için tesis ettiği kurum olarak değerlendirilir. Kilisenin canlılığını koruyabilmesi için misyonerlik faaliyetlerine devam etmesi elzemdir ve hedefi tüm dünya olup, amacı tüm dünyayı Hristiyan yapmaktır (Turan, 2011:14-19). Hristiyanlar açısından misyonerlik, gayet doğal bir faaliyet olarak görülmektedir, hatta “*Hristiyanlığın ve kilisenin varlığı misyonerliğin varlığına bağlıdır*” denilebilir. Katolik ilahiyatçı Emil Bruner’in ifadesiyle “*ateşin yanarak yaşadığı gibi kilisede misyonerlik faaliyetleriyle hayatini devam ettirir*” (Cilacı, 2005:23), anlayışı egemen olmuştur. Ancak; misyonerliğin Pavlus yöntemi (İncil, 1999:341) ile yapılması, yani insanları kandırarak

Hristiyan yapmak için, “herşey ve herkes” olunmaktan çekinilmemesi ve bu durumun misyonerliğin ruhu ve temel ilkesi olması, misyonerliğin gayri ahlaki davranarak ve öteki gibi görünerek Tanrı ve din adına hile yapılması (Bayrakdar, 2007:394-395), olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Misyonerlik terimi, Hristiyan olmayan milletlerin hafızasında olumsuz bir anlam kazanmıştır. Bu kelime insanlara geçmişte yaşadıkları sömürü, baskı, zulüm ve Batı hegemonyasını hatırlatmasından dolayı, günümüzde misyonerler, misyoner teriminin yerine *Evanjelizm*, *beyan ve tanıklık* gibi ifadeleri kullanmaya (Çabuk, 2008:38), başlamışlardır.

Misyonerler, Hristiyanlığın yayılmasında ve dini öğretilerini daha rahat kabul ettirebilmek için inkültürasyon (kültüre uyarlama) metoduna başvurmuşlardır. Hristiyan mesajı ve hayat tarzının Hristiyan olmayan toplumların kültürlerine uyarlaması şeklinde ifade edilen bu yöntemle Hindistan’da Hindu geleneklerine uygun davranarak, Müslümanlar arasında ise İslami kavramlarla (Erkek, 2013:19-20), Hristiyan öğretisi yayılmaya çalışılmıştır. Örneğin; Müslümanlar arasında güven kazanabilmek için yemeklere besmele ile başlamak (Aydın, 2012:278), misyonerlerin sıklıkla uyguladığı yöntemlerdendir. Bunun yanında yerli halkın inanış ve pratikleri Hristiyan inancına uygun şekilde yorumlamak anlamına gelen “Interpretatio Christiana” yöntemi ile de halkın Hristiyan inancını kabul etmesini kolaylaştırmak için kullanılmıştır. Roma ve Mısır inanışında yer alan birçok putperest gelenek Hristiyan doktrini içerisinde açıklanmış, pek çok kültürde bahar bayramı olarak kutlanan Paskalya Yortusu, Hristiyanlar tarafından dini öğelerle desteklenerek Hristiyan bir kimliğe (Hajdari, 2016:19), büründürülmüştür.

Misyonerlerin kullandığı diğer bir metot ise “kontekstualizasyon” dur. Kısaca İncil tercüme ve tefsirlerinde kullanılan bu yöntemle Hristiyan inancı ile diğer dinler arasında bir bağlantı kurmak amaçlanmaktadır. İncil’de adı geçen peygamberlere Müslümanların kullandığı Arap isimleri verilerek (Hajdari, 2016:20), Müslümanlar etkilenmeye çalışılmıştır. Günümüzde misyoner denince mensubu olduğu ülkenin, başka ülkeler üzerindeki emellerinin gerçekleştirilmesinde “öncü güç” ve “istihbarat elemanı” olarak (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:552; Saydam, 2015:473), görev yapan kişiler de akla gelmektedir.

1.1.1. Misyonerliğin Evreleri ve İlk Misyonerler

Misyonerlik, tarihte geçirdiği süreç içerisinde yedi önemli döneme (Kozan, 2010:21; Çabuk, 2008:38; Cilacı, 2005:22; Kılıç, 2006:329; Kocabaşoğlu:2000:14), ayrılmıştır.

1. *Havariler Dönemi (33-100)*
2. *İlk Kiliselerin Kurulması (100-800)*
3. *Ortaçağ Dönemi (800-1500)*
4. *Reform Dönemi (1500-1650)*
5. *Reform Sonrası Dönem (1650-1793)*
6. *Modern Dönem (1793-1965)*
7. *Diyalog Dönemi (1965-...)*

Hız. İsa'nın (a.s.), otuz yaşında başlayıp üç yıl süren peygamberliğinin ardından Yahudiler ve Romalı yetkililerin işbirliği sonucunda çarmıh cezasına çarptırılmasıyla (Karaköse, 2012:201; Aydın, 2010:85) tebliğ ettiği yeni din, Hız. İsa'ya inanan seksen iki kişi arasından seçilen, adına havari denilen on iki öğrencisi (Uçar, 2005:18), tarafından yayılmaya çalışılmıştır. Kimi araştırmacılara göre, havarilerin yaptığı bu faaliyetler ilk misyonerlik faaliyeti (Sezer, 1999a:179; Sezer, 1999b:181) olarak değerlendirilirken, bazı araştırmacılar ise bu görüşe karşı çıkmış, Hız. İsa (a.s.) ve havarilerinin sadece tebliğ görevini yerine getirdiğini, sonraki misyonerlik faaliyetlerindeki ihtirasları taşımadığını bu nedenle de kapsamlı misyonerlik faaliyetlerinin Haçlı Seferleri ile (Kuzgun, 1983:64-66), başladığını öne sürmüşlerdir.

İlk görüşü savunan araştırmacılara göre, Hristiyanlığın birçok ülkeye ulaşmasını sağlayan Saint Paul ve Saint Pierre ilk Hristiyan misyonerler olarak (Tozlu, 1999:329; Cilacı, 2005:21), kabul edilmektedir. Havariler arasında bulunmadığı halde kiliselerce havari olarak kabul edilen (Kahraman, 2009:178), Saint Paul'un (Aziz Pavlus), Hız. İsa'nın öğretisini yaymak için Doğu Akdeniz'in birçok yerini gezerek misyonerlik faaliyetinde bulunması, bu öğretiyi Yunan diline ve entelektüel dünyasına aktarması, onu Hristiyanlığı bilinçli olarak yayanların ilki (Roberts, 2010:90-91) konumuna taşımıştır. Bu nedenle ilk devrede Hristiyanlığın şiddetli düşmanı olan Pavlus (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:562), hem Hristiyanlığın kurucusu hem de ilk misyoneri (Günay, 2004:11), olarak kabul edilmektedir. Özellikle Saint Paul'un cemaate katılımıyla Hız. İsa'nın mesajı Kudüs dışına taşınmış, M.S. 70 yılında Kudüs'ün Titus tarafından tahrip edilmesi sonucunda cemaatin merkez üssü Antakya olmuş, cemaatin mensupları ise kendilerini diğer Yahudilerden ayırt etmek için *Christian* (Küçüköğlü, 2005:22), adını kullanmaya başlamışlardır. Saint Pierre, Hatay'da Hristiyan cemaati oluşturmuş, Saint Paul ise hemen hemen tüm Anadolu

topraklarını dolaşarak Hristiyan öğretilerini Roma İmparatorluğu'nun bütün engellemelerine rağmen yaymıştır. Hristiyanlığın yayılma devirlerinde ise St. Andrew Skita, Trakya ve Balkanlar'da, St. Filip, Batı Anadolu'da, St. Mathew, Arabistan'da faaliyet göstermiş, Thaddeus İran'a, St. Mark ise Kuzey Afrika'ya giderek dini öğretilerini yaymaya çalışmışlardır. Gregory adlı bir misyoner tarafından yapılan faaliyetler sonucunda Ermeni Kralı Tridat'ın Hristiyanlığı kabul etmesiyle Anadolu topraklarında Hristiyanlık hızla yayılmaya (Sevinç, 2009:18), başlamıştır.

Hristiyanlık, miladi IV. yüzyılda resmen tanınmış, siyasal açıdan zayıflamakta olan Roma İmparatorluğu'nun adeta *can simidi* olmuştur. Hristiyan bir anneden doğan ve ölüm döşeğinde papaz tarafından gizlice vaftiz edildiğine inanılan İmparator Konstantin, M.S. 313 yılında ilan edilen Milano Fermanı ile Hristiyanlığı diğer dinlerle aynı statüye kavuşturmuştur. Konstantin, gün geçtikçe zayıflamakta olan imparatorluğunu ayakta tutabilmek için “*din birliğini devlet birliğinin harcı*” olarak görmüş (Yalduz, 2003:267-269; Ostrogorsky, 2011:43-44; Aydın, 2012:274), Hristiyanlara dini serbestlik tanıırken adeta siyasi bir hamle yaparak, imparatorluğuna yeni bir dayanak noktası oluşturmuştur. Doğu Ortodoks kiliselerinde 13. havari (Altındal, 2014:29), olarak görülen İmparator Konstantin, kiliseyi devletin kontrolüne alabilmek için 325 yılında İznik'te toplanan Konsil'de kilisenin fiili başkanı sıfatı ile hem müzakereleri idare etmiş, hem de alınan kararlarda oldukça etkili (Ostrogorsky, 2011:44), olmuştur. İmparator, toplantıya katılan 318 rahipten Hristiyanlığın bütün dünyaya kabul ettirilmesini isterken, kilisenin misyonerlik faaliyetlerine başlamasını işaret etmiştir. İznik Konsülü, kilise ile devlet arasındaki ittifakın başlangıcını oluşturmuş, kilise devletin kontrolüne girerken yaptığı misyonerlik faaliyetlerinde devletin her türlü maddi ve manevi desteğini de (Sevinç, 2009:18; Ostrogorsky, 2011:44; Turan, 2011:34), arkasına almıştır.

Konstantin'in haleflerinden İmparator I. Theodosios (379–395), döneminde, 381 yılında Hristiyanlık dışında tüm dinler yasaklanarak, Hristiyanlık Roma'nın resmi dini (Karaköse, 2012:203; Aydın, 2010:90; Turan, 2011; 36), haline getirilmiştir. Bu dönemde eski pagan inanışlar büyük ölçüde sonlandırılmış, yeni kiliseler kurulmuş ve piskoposluklar oluşturulmuştur. Roma'daki piskoposun diğer piskoposlardan üstün olduğu kabul edilerek, Sen Piyer'in vekili olduğu gerekçesiyle Papa olarak (Özçelik, 2012:223), adlandırılmıştır. Roma İmparatorluğu 395 yılında doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış, Batı Roma'nın 476 yılında yıkılışının ardından İstanbul merkezli Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu en güçlü Hristiyan devletlerden biri olarak varlığını XV. asrın ortalarına

kadar sürdürmüştür. Yaşanılan süreçte, Bizans İmparatorluğu'nun siyasi ve mali imkânları kilisenin istifadesine sunulmuş, kısa bir süre içerisinde Avrupa'nın tamamı, Anadolu, Suriye, Filistin, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Asya'nın birçok bölgesi Hristiyanlığın etkisi (Sevinç, 2009:18; Gündüz, 2010:198), altına girmiştir.

Tarihi süreç içerisinde Hristiyanlık inancı, Roma İmparatorları tarafından benimsendikten sonra, misyon faaliyetleri baskı ve şiddet içermeye başlamıştır. Siyasi otorite ile birleşen Hristiyanlık, resmi ideolojinin belirlediği inanç ve öğretiler dışında kalan tüm kiliselere karşı savaş ilan ederek bu kiliseleri sapkınlıkla suçlamıştır. Roma ve Bizans döneminde baskı ve şiddete maruz kalan Doğu Hristiyanları, Katolikliği kabul etmek yerine yedinci yüzyıldan itibaren Müslüman yönetimler içerisinde ehlikitap statüsünde (Hajdari, 2016:8), yaşamayı tercih etmişlerdir. V. ve VI. yüzyıllarda Hristiyanlık bünyesinde bazı kırılmalar yaşanmış, Nesturi, Ermeni ve Yakubi kiliseleri (Suriye ve Etiyopya) ile Mısır ve Hint kiliseleri bağımsız kiliseler olarak ortaya çıkarken, 1054 yılında Roma ve İstanbul kiliseleri arasında da ayrılık yaşanmıştır. 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde yetki konusunda Roma ile İstanbul'un eşit olması kararı alınmasına rağmen Roma bu karara tepki göstermiş, kendisini her zaman üstte görmüştür. Bu düşüncesini kabul ettirmek için Umberto başkanlığındaki heyeti 1054 yılında İstanbul'a göndermiştir. Heyetin nezaket kurallarına uymaması ve hükmedici bir tavır sergilemesi karşısında İstanbul Patriği, heyeti huzuruna kabul etmemiştir. Bunun üzerine Umberto, İstanbul Patriği'ni aforoz ederek İstanbul'dan ayrılmıştır. Umberto'nun aforozuna karşı İstanbul Patriği de Roma Kilisesi'ni aforoz etmiştir (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:430). Roma İmparatorluğu'nun batısında kalanlar Katolik, doğusunda kalanlar ise Ortodoks kiliseleri (Aydın, 2010:92-93), olarak anılmaya başlamıştır. Batı'da Hristiyan imparatorların ve diğer yöneticilerin misyonerlere verdiği siyasi ve ekonomik destek sonucu XI. yüzyılda İskandinav ülkeleri Hristiyanlaştırılmış ve Hristiyanlık tüm Avrupa'nın dini (Erkek, 2013:33), haline gelmiştir.

Türk dünyası asırlar boyunca Hristiyan misyonerlerinin propagandalarına maruz kalmış, bazı Türk boyları Hristiyanlaşırken aynı zamanda da Türklüklerini yitirmişlerdir. Örneğin XI. yüzyılda Uzlar'dan bir grup ve Kuman-Kıpçaklar'ın bir kısmı Hristiyan misyoner rahiplerin faaliyetleri sonucunda Hristiyan olmuş, misyonerler Kitab-ı Mukaddes'in Kumanca tercümesini ve Coddex Cumanicus adlı bir sözlük dahi hazırlamışlardır. Aynı yüzyılda Hristiyanlaşan diğer bir Türk kavmi ise Hazarlar'dır. Hazarlar'ın bir kısmı da misyonerlerin ve Kiril alfabesini hazırlayan Türk olarak bilinen

Papaz Cyril'in çalışmaları sonucunda Hristiyanlaşmış (Kuzgun, 2015:82-83) ve tarihsel süreç içerisinde eriyip gitmişlerdir. Hristiyanlığın ortaya çıktığı dönemden itibaren dalga dalga dünyaya yayılan misyonerlik, XX. yüzyılda altın çağını yaşamış ve "çağdaş misyonlar" dönemi olarak adlandırılmıştır. Kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü bu çağda en aktif misyonerler, İngiliz ve Amerikalıların başını çektiği Protestan (Cevizliler, 2014:121), misyonerleri olmuştur.

1.1.2. Misyonerliğin Amaçları

Misyonerlik örgütlü ve bilinçli bir din yayıcılığı faaliyeti olup, temel amacı insanların vaftiz edilip Hristiyanlaştırılması, güçlü bir Hristiyan topluluğu kurulması, İncil'in bilmeyenlere öğretilmesi ve Hristiyan dininin doğuda (İnan, 2015:1) yayılması ve Batı emperyalizminin kültürel nüfuz sahasının genişletilmesi (Aydın, 2012:273) üzerinde şekillenmiştir. Misyonerler ise özelde; dinleri, inançları ve düşünceleri farklı olan insanları mensubu oldukları din veya düşünceye kazandırmak için çalışan (Küçük, 2011:31), genelde ise bütün dünyanın Hristiyanlaştırılmasını amaçlayan ve bu uğurda faaliyet gösteren (Tozlu, 1999:330; Sezer, 1999a:169, 171; Erkek, 2013:14), kişilerdir. Misyonerlerin birbirleri arasındaki mektup ve yazışmalarında kullandıkları "*Christ Kingdom throughout the whole word*" yani Dünya Hristiyan Krallığı gibi ifadeler ideallerinde büyük bir Hristiyan Krallığı kurmak (Çabuk, 2008:43), gibi bir düşüncelerinin olduğunu göstermektedir. Genellikle "*söz dini*" olarak tanımlanan Protestanlık mezhebinde, imanı tüm dünyaya taşıyıp dini ve seküler tüm teşebbüsleri birleştirerek *Tanrı krallığının yolunu hazırlama* gayreti (Waardenburg, 2007:352), hep ön planda yer almıştır.

Misyonerliğin amaçları üç etapta toplanmaktadır. Birinci etapta "*İncil'i putperestlere taşımak*", ikinci etapta "*İncilin anlatılması ve Hristiyanlığın öğretilmesi*", üçüncü etapta ise "*imanı ve İsa-Mesih'in kurtarıcı fonksiyonunu*" henüz tanımamış olanlara tanıtmak amaçlanmaktadır. Kısacası bu amaçların ilk aşaması "*kiliseye giriş*" olarak başlar, "*bir ülkede kiliseyi dikmek ve Hristiyan hiyerarşisini yerleştirmek*" ile (Küçük, 2011:33), hedefe ulaşılmaktadır. Misyonerler sadece kilise açmanın bir ülkede Hristiyanlığı yerleştirmeye yetmeyeceğini görmüşlerdir. Hristiyanlığın ayakta kalabilmesi için o ülkenin kültürü ile bütünleşmesi gerektiğini ve mutlaka yerli halktan oluşan bir cemaat tarafından desteklenmesine ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle o ülkenin insanlarından ve aydınlarından taraftar edinme (Küçük, 2011:33), yoluna gitmişlerdir. Misyonerler faaliyet gösterdikleri ülkede bir yabancı gibi görünmemek için ülkenin yerel kültürünü, dilini, öf ve adetlerini, inanç sistemini, değerlerini ve farklılıklarını çok iyi

gözlemleyerek yerel halk ile kaynaşıp onlardan biri gibi görünmeye, kendi yaşam şartlarını onlar gibi sürdürmeye gayret etmişlerdir. Örneğin Cezayir’de Sahra-yı Kebir ahalisine İncil’i anlatmaya çalışan Beyaz Papazlar Cemaati’ne mensup misyonerlerin, yerli halkın kıyafetlerini giydiği ve Müslümanlar gibi sakal bıraktıkları (Uçar, 2014:23), görülmüştür.

İslam dünyası açısından bakıldığında misyonerlik, tarihte Hristiyan dünyasının Haçlı Seferleri ile gerçekleştirmeye çalıştığı (Poyraz, 2004:11), ama başaramadığı çeşitli amaçların, vaaz ve nasihatlerle, kitap, risale, okul ve hastane gibi kurum ve kuruluşlar eliyle değişik yöntem ve usullerle gerçekleştirilmeye çalışılması olarak da değerlendirilebilir. Silahsız misyoner ordularının Osmanlı coğrafyasına akın etmesinin nedenlerinden biri de imparatorluk coğrafyasındaki yerli Hristiyan kiliselerini ıslah etmek, bu kiliselerin cemaatlerini cehaletten kurtarıp, Türklerin karşısına bir güç olarak çıkarabilme (Güngör, 2012:12), düşüncesinin pratiğe dönüştürülme gayretidir. Bu tezi Amerikan BOARD adlı misyoner kuruluşunun Türkiye’ye gönderdiği Pinkwy Johnston ve Benjamin Schneider adlı misyonerlerine 1 Aralık 1833 tarihinde verdiği aşağıdaki talimat yazısındaki ifadeler doğrular niteliktedir. *“Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın. Ve her ne kadar mücadele manevi alanda, kafanın kafayla, kalbin kalple mücadelesi ise de ve sizin silahınız Tanrı’nın inayeti ile güçlendirilmiş manevi bir silaha da Napolyon’un askeri girişimlerdeki kadar araştırma, bilgi ve düşünmeye ihtiyaç gösterir. Bu mukaddes ve vaadedilmiş topraklar silahsız bir Haçlı Seferi’yle geri alınacaktır”* (Kocabaşoğlu, 2000:26-27).

Misyonerler genelde Avrupalı ya da Amerikalı din adamlarıdır. Taşdıkları dini misyonun yanında *“tarih, toplum ve kültür araştırmacısı”* görünümünde en ücra köşelerde bile faaliyet göstermişlerdir. Her biri en az üniversite mezunu olan ve derin bir gözlem kabiliyetine sahip olan misyonerler, faaliyette buldukları coğrafyanın dini durumunu, nüfusunu, dillerini, kültürlerini, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını inceden inceye tetkik ederek hazırladıkları raporları mensubu oldukları dini ve siyasi otoriteye ulaştırmışlardır. Bu yönleriyle dini misyonları kadar siyasi misyonlarını da yerine getirmeye çalışmışlar, adeta kendi ülkeleri yararına casusluk (Turan, 2002:153-154; Tozlu, 1999:329; Sezer, 1999a: 171), faaliyeti yapmışlardır. Misyonerler, istihbarat servislerinin psikolojik savaş birimlerinin bulunmadığı bir dönemde istihbarat ve provokasyon görevlerini ifa etmiş, adeta gizli servis elemanları gibi faaliyet yürütmüşlerdir. Toplumdaki dinsel farklılıkları düşmanlıklara dönüştürerek, iç kargaşa sonucu mevcut otoriteyi çökertme planının alt yapısını oluşturmuşlardır. Yapılan ısrarlı ve kararlı çalışmalar sonucunda toplumların

siyasi, sosyal ve kültürel ahengi bozularak (Günay, 2004:11, 15), oluşturulan kargaşa ortamıyla Batı emperyalizmine davetiye çıkarılmıştır.

Misyonerler, bölgedeki yerel halktan edindikleri bilgilerle faaliyet sahasını tanımaya çalışmışlar ve sosyolojik tahliller yapmışlardır. Yaptıkları bu sosyal tahlillerin neticesinde bölgenin ihtiyaçlarını tespit etmişler, faaliyetlerine bu ihtiyaçları gidermek görüntüsü altında devam ederek, adeta insani ve vicdani bir görünüm kazandırmışlardır. Bu duruma Mardin Sancağı'nda bulunan Telermiş Keşişi'nin, Katolik misyonerliğine yazdığı mektup örnek olarak verilebilir. Keşiş, yazdığı mektupta bölgesindeki ekonomik durum hakkında bilgi verirken halkın içinde fakir ve fukaralığın olduğunu belirtmiştir. Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu, 21 Rabiülevvel 1316 (09 Ağustos 1898) tarihinde bu olayı devletin misyonerlere şikayet edilmesi gibi değerlendirmiş, mektup zararlı olarak nitelendirilmiş ve gerekli işlemin (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], DH.TMIK.M., Dosya No: 57, Gömlek No: 37), yapılmasını istemiştir.

Misyonerler, faaliyet sahalarında yaşanan hemen her türlü olayı dikkatle takip etmiş, hiçbir ayrıntıyı atlamadan analiz ederek, kendi duygu ve düşünceleri doğrultusunda şekillendirmeye ve hem bölgesel hem de uluslararası kamuoyunu etkilemeye çalışmışlardır. Osmanlı topraklarında yaklaşık olarak 51 yıl boyunca misyonerlik faaliyetini sürdüren Amerikalı Joseph K. Greene, “*Türkiye ve Balkan Savaşı*” adlı bir kitapçık hazırlamıştır. Greene, bu çalışmasında tarihi bir çalışma yapmasına rağmen, olayların sonuçlarını tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Örneğin; Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndan yenik çıkmasını “*dinleri tarafından zincirlenen Türkler*” yarışta geri kalmıştır (İskefiyeli, 2013:147), diyerek İslam dini hakkındaki olumsuz bakış açısını yansıtarak, tarihi birçok gerçeği görmezden gelmiştir.

Misyonerler, her türlü siyasi, iktisadi, içtimai, sosyal ve idari çalışma yapmışlar, hatta amaçlarına ulaşabilmek uygun ortam bulduklarında kurulu düzene karşı ihtilal yapmayı (Tozlu, 1999:330), bile düşünmüşlerdir. Sultan II. Abdülhamit döneminde yaşanan bir olay misyonerlerin siyaseti “*dizayn etme*” çabaları içinde bulduklarına örnek olarak gösterilebilir. İstanbul'da faaliyet gösteren Protestan misyoner örgütü 1891 yılında II. Abdülhamit'e karşı darbe hazırlıkları yapmış, devlet bir ihbar neticesinde bu örgütün faaliyetlerinden haberdar olmuş, ancak Avrupa'nın tepkisinden çekinildiği için bu oluşum içinde yer alanların cezalandırılması yerine gizlice sürgüne gönderilmesi (Uçar, 2014:158-164), uygun görülmüştür.

Misyonerlik tarih boyunca hiçbir zaman sadece inanç ile sınırlı bir faaliyet alanı olmamış, Hristiyan inancı kültürel, toplumsal, ekonomik ve en çok ta siyasal planlar (Hajdari, 2016:3), için kullanılmıştır. Misyonerliğin sadece dini bir faaliyet olmadığını gösteren en iyi örneklerden biri Fransa'dır. Fransa, laik bir yaşama sahip olması nedeniyle kendi ülkesinde kilise ve din adamlarına fazla ehemmiyet vermezken, dışarıda misyonerleri olağanca gücüyle desteklemiştir. Fransa'nın bu tutumunun nedeni misyoner faaliyetlerin Fransa'nın çıkarları doğrultusunda ve Fransız sömürü düzeninin kurulmasında (Uçar, 2005:40), oynadıkları rolün öneminden kaynaklanmaktadır. Örneğin; 1534 yılında Paris'te Loyala'lı Ignas tarafından kurulan, Roma Katolikliği'ne bağlı ve "*İsa'nın Arkadaşları*" adıyla da bilinen (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:448), Cizvit misyonerler, 1540 yılından itibaren Uzak Doğu'da Çin ve Japonya ile Batı dünyası arasında köprü oluşturmaya ve onları Hristiyanlığa döndürmeye çalışmışlardır. Misyonerler sadece Hristiyanlığı yaymakla kalmamış, 1688 yılında Kral XIV. Louis tarafından Pekin'e gönderilen 70 kadar misyoner de yaklaşık 300 kadar kitap yayımlamış ve Çin İmparatorluğu'nun haritasını (Tez, 2015:43), çıkarmışlardır. Cizvit misyonerleri yürüttükleri dini faaliyetlerinin yanında çeşitli siyasal gelişmelerin haberlerinin de uzak coğrafyalara ulaştırılmasında (Kumrular, 2016:43) etkili olmuşlardır.

Misyonerliğin sadece dini amaçlı bir teşkilat olmadığı gerçeği Aydınlanma döneminin ünlü Fransız düşünürü Voltaire'in misyonerler hakkındaki ifadelerinde de görülmektedir. Voltaire, kurucusunun asker kökenli olması nedeniyle "*Tanrı'nın askerleri*" olarak da anılan (Kahraman, 2009:204), Katolik Cizvit misyonerlerine karşı büyük bir öfke duymuş ve onları "*koyun postuna girmiş ejderhalar*" olarak tanımlarken "*dünyayı 1400 yıl kana boyadıklarını*" (Tozlu, 1999:330), belirtmiştir. Voltaire'nin yoğun eleştirisine maruz kalan Cizvitler, özellikle Amerika ve Hindistan'da yoğun faaliyette bulunmuş, tüm dünyada altı kıtada ve 112 ülkede faaliyet göstermişlerdir. Papalık faaliyetlerini denetleyemediği gerekçesiyle 1773 yılında Cizvit tarikatını feshetmiş ve bütün haklarını elinden almıştır. 1814 yılında Cizvit tarikatı yeniden yapılandırılmış ve etki alanını daha da genişletmiştir. 2013 yılından itibaren Katolik Kilisesi'nin başında bulunan Papa Francis de bu göreve seçilen Cizvit tarikatına mensup ilk papa (Hajdari, 2016:15), olmuştur. Osmanlı Devleti'nin dağılıp süreci Voltaire'i haklı çıkaran birçok gelişmeye sahne olmuştur. Orta Doğu'yu kendi hakimiyetleri altına almaya çalışan ve bu uğurda birbirleriyle mücadele eden büyük devletlerin elçilik, konsolos ve tercüman gibi resmi diplomatik temsilciliklerinin yanında misyoner ve gazeteci gibi çeşitli sivil unsurlar

eliyle yaptıkları gizli ve açık yardımlar sonucunda Trakya’da Yunanlılar, Bosna-Hersek ve Bulgaristan’da Slavlar, Anadolu’da Rumlar ve Ermeniler, özerklik ve bağımsızlık taleplerinde bulunmuşlardır. Bu talepler büyük devletlerin Osmanlı içişlerine (Burak, 2003:293), müdahale etmesiyle sonuçlanmış, bölgede bu gün bile katlanmak zorunda kaldığımız ihtilal ve terörizme (Sonyel, 1985:652-653), büyük ölçüde katkı sunmuştur. Aslında iktisadi bir yardım kuruluşu olan AID’in (Agency for International Development: Uluslararası Gelişim Ajansı), kamu yönetimi başkanı Dr. Richard Podol’un, aşağıda belirtilen açıklaması, misyonerlerin ve onlarla irtibatlı çeşitli yardım kuruluşlarının görünürdeki amaçlarından daha çok siyasi hedeflerle ilgilenmelerine verilebilecek en güzel örneklerden biridir. *“10 yıldan fazla bir zamandır Türkiye’de faaliyette bulunan Amerikan Yardım Programı şimdi meyvelerini vermeye başlamıştır. Önemli mevkilerde Amerikan eğitimi görmüş bir Türk’ün bulunmadığı bir bakanlık ya da bir iktisadi devlet teşebbüsü hemen hemen kalmamıştır. Halen buldukları kuruluşlarda ilerici kuvvet niteliği taşıyan bu kimselerin kısa zamanda genel müdürlük ya da müsteşarlık mevkiine geçmeleri beklenir. AID bütün çabalarını bu gruba yönelmelidir”*(Kılıç, 2005:74).

Misyonerler, çalışmalarına öncelikle faaliyet sahasını tanıyarak başlamışlar, faaliyetlerini yürütecekleri yörenin kültürel dokusunu, idari durumunu, insanların ve toplumun özelliklerini incelemişlerdir. Halkı daha kolay yönlendirebilmek için dil çalışmalarına önem vermişler, değişik bölgelere çeşitli geziler düzenleyerek bu gezilere ait raporlar tutmuşlardır. Misyonerlik faaliyetlerini engellemeye çalışan bilinçli devlet adamlarına, yazar ve düşünörlere karşı yayın ve karalama faaliyetleri yaparak yıpratma politikası uygulamışlardır. Yerli halkı küçük düşürerek onları medeniyetsiz sayıp, kendilerine olan özgüvenlerini kırıp, değerlerini yok etmeye (Tozlu, 1999:331-333), çalışmışlardır. Bu konuda Favell Lee Mortimer’in (1802-1878), seyahat notları oldukça ilginç bilgilerle doludur. *“Asya’da Uzaklarda”* ismiyle kitaplaştırılan bu seyahat notlarında Kutsal Topraklar olarak bilinen Kudüs’ten Uzak Doğu’daki Japonya’ya ve Avustralya’ya kadar yapılan seyahatlere ait ilginç notlar tutulmuştur. Mortimer, kitabın önsözünde Avrupa’da insanların İncil okumayı bıraktıklarını, kilise koltuklarının boş kaldığını, kütüphanelerdeki kitapların yarısından fazlasının kurgu eserlerden oluştuğunu bu nedenle gençlerin kutsal metinlere ilgisiz yetiştiğinden hayıflanarak böyle bir kitap hazırlama gereği duyduğunu ifade etmektedir. Kitapta gezilen yerlerin etnik, dini ve mezhepsel tanımlamalarının yanında, toplumların karakteristik özellikleri, eğitim durumları, kültürel dokuları ve adetlerine geniş yer verilmiştir. Ayrıca Türkler ve

Müslümanlar hakkında gerçek dışı ve bazen de hakarete varan ifadeler kullanılmıştır. Müslümanların Hacerülesvet'i kastederek, "*siyah büyük bir taş*" ibadet ettiklerini, Anadolu'daki Türklerin temiz bir kalple değil, abdeste atıf yaparak sadece temiz ellerle Tanrı'ya yakarıştta bulduklarını, samimiyetle ibadet etmediklerini belirterek adeta niyet okumasına kalkışmıştır. Müslümanlar için farz ibadetler arasında yer alan hac görevini, hiçbir anlamı olmayan bir hareket olarak nitelendirmiş, adeta İslam'ın değerleri ve Müslümanları küçük düşürücü ifadeler kullanmıştır. Moltimer, Anadolu'nun Hristiyan kültüründe oldukça güçlü bir geçmişi olduğunu belirterek, Tanrı'nın putlara tapmaya başlayan Hristiyanlara ceza olarak Türkleri gönderdiğini belirtmiş, notlarında Ermeniler'i cahil Hristiyanlar, Kürtler'i ise soyguncu ve katil olarak niteleyerek, özellikle Kürtlerin Müslüman oluşlarını (Moltimer, 2011:7-37), da alaycı bir dille vurgulamıştır.

Misyonerlerin ilk faaliyeti "*girdikleri ülkelerin kültürel dokusunu delme*" hareketidir. Çünkü yeni bir insan tipi ve istedikleri Hristiyanı yeni bir yapının oluşturulabilmesi için mevcut kültürel dokunun eritilmesi gerekmektedir. Bu nedenle İslami ananeyi ve inancı, milletin örf ve adetlerini önce yıkmak, sonra bu malzemeyi etnoğrafik bir malzeme olarak kullanarak yeni tipler yetiştirme gayretine girmek misyonerliğin temel dinamiğini (Tozlu, 1991:269) oluşturmaktadır. Misyonerler, faaliyet gösterdikleri ülkelere sadece dini kültürü değil, hatta bazen din de bir tarafa bırakılarak ilmi ve teknik kültür başta olmak üzere her türlü zevk ve eğlence vasıtaları ile kendi yaşam tarzlarına ait unsurları (Güngör, 2012:12), yaymaya çalışmışlardır. Misyonerler çevrelerinde oldukça merak uyandıran piyano, dürbün, fotoğraf makinesi, motor, bisiklet, lamba, laboratuvar donanımı ve hastanelere sahip olmuşlardır. Bilgi donanımları ve teknik becerileri ile yerli halk tarafından hayranlıkla karşılanan misyonerler, depremin vaktini öğrenme gibi günümüz teknolojisi ile bile mümkün olmayan olaylar da dahil olmak üzere pek çok konuda akıl danışılan (Kieser, 2005:81), kişiler haline gelmişlerdir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin, Anadolu, boğazlar, Orta Doğu, petrol bölgesi, Akdeniz çevresi ve Makedonya gibi dünyanın jeopolitik ve jeostratejik bakımdan önemli bölgelerine sahip olmasının yanında bu toprakların bir kısmının Hz. İsa'nın ve havarilerinin yaşadığı topraklar olması bu coğrafyayı misyonerler açısından oldukça ilgi çekici bir hale getirmiştir. Bu topraklarda Hristiyan hakimiyetini arzulayan misyoner örgütlerinin diğer yerlere oranla daha geniş bütçe ve daha fazla sayıda personelle (İnan, 2015:2), misyonerlik faaliyetlerini yürütmelerine neden olmuştur. Bölge üzerinde daha çok İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya arasında görülen siyasi ve ekonomik

mücadeleler yeni problemleri de beraberinde getirmiş ve hemen her ülkenin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu artırmak için misyonerlerini (Sezer, 1999a:172; İnan, 2015:1), kullandığı görülmüştür. XIX. yüzyılda doruk noktasına çıkan misyonerlik faaliyetleriyle beraber Osmanlı tebaası olan Ermeni, Rum, Nesturi ve Süryani gibi Hristiyan azınlıklar üzerinde bölücü ve kışkırtıcı faaliyetler birlikte yürütülmüş, bu faaliyetlerin büyük bir bölümü imparatorluğun geneline açılan kolej, lise ve üniversite gibi eğitim kurumları ile maskelenmiştir. Bu kurumlar başta azınlıklar olmak üzere Osmanlı halkını inanç, örf, adet ve geleneklerinden uzaklaştırarak milli birlik ve beraberlik duygularını zayıflatmış, dolayısıyla İmparatorluğun çözülüp parçalanma (Günay, 2004:12), sürecini hızlandırmıştır. Bu misyonerler bir yandan mensubu olduğu ülkenin diplomatik temsilcileri, diğer yandan da kapitülasyonların (İnan, 2015:41), etkisi ile güçlü bir koruma zırhına bürününce, misyonerin çalıştığı ya da oturduğu evde devletin hiçbir söz hakkı (Kieser, 2005:234), kalmamıştır. Devlet güvenlik ve asayişin sağlanması için bir takım aramalar yaptığında ise misyonerlerin en büyük destekçisi yine diplomatlar olmuş, onlarda mensubu oldukları ülkenin siyasal gücünü arkalarına alarak, Babali üzerinde etki kurmuş ve misyonerlere sahip çıkmışlardır. Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrağı'na ait bir belgede, Doğu Anadolu'da Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı bölgelerde misyonerlerin üzerleri ve hanelerinin Osmanlı yetkililerince aranması üzerine 06 Rabiülahir 1310 (28 Ekim 1892) tarihinde İngiliz Sefareti Baştercümanı Sir Sandison, bu tip aramaların Osmanlı Devleti'nin bölgede yapacağı ıslahat taahhütüne aykırı olduğunu belirtmiş ve ilgili memurlara gereken emirlerin verilmesini (BOA, Y.A..HUS. 266:44), tebliğ etmiştir.

Batılı güçler egemenlik kurmak istedikleri coğrafyalarda önce misyonerlik faaliyetleri ile olumlu bir imaj oluşturarak ekonomik faaliyetlerini geliştirmiş, daha sonra da siyasal etkilerini artırmışlardır. Bu durum Birleşik Krallık tarafından karlı bir iş olarak değerlendirilmiş ve misyonerlik faaliyetleri siyasi iktidarlarca da (Nurdoğan, 2014b:61-62) desteklenmiştir. Misyonerler faaliyet sahalarında dinsel açıdan halkın durumunu, din adamlarının sayısını, eğitim düzeylerini, konularına hâkim olup olmadıklarını ve ahlak düzeylerini de araştırmışlardır. Bunun yanında, ülkedeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin durumu ve kalitesi irdelenmiş, halkın moral durumu dahi misyonerlerce incelenmiştir. Kendilerine verilen talimatlarda çalışma sahalarındaki tarım ve zanaat faaliyetlerini araştırmalarını, ülkede istikrarlı bir yönetimin olup olmadığını bildirmeleri (Kocabaşoğlu, 2000:24-26) istenmiştir. Bu çalışmalar nedeniyle misyonerler Anadolu'yu iyi tanıdıkları için farklı etnik grupların ve sosyal tabakaların değerleri, davranış biçimleri, özelemleri,

önyargıları ve beklentileri hakkında Osmanlı memurlarından daha fazla bilgiye (Kieser, 2005:46), sahip olmuşlardır. Kenya'nın ilk başbakanı Jomo Kenyatta, "*Hristiyanlık Afrika'ya geldiğinde Afrikaluların toprakları, Hristiyanlarınsa İncilleri vardı. Hristiyanlar bize gözlerimizi kapayarak dua/ ibadet etmemiz gerektiğini öğrettiler. Gözlerimizi açtığımızda onlar bizim topraklarımızı, biz de onların İncillerini almıştık*" (Sevinç, 2009:17; Güngör, 2012:13; Kocabaş, 2006:53; Küçüköğlü, 2005:15; Poyraz, 2004:29) diyerek, aslında misyonerliğin gerçek amaçlarını dile getirmiştir. Misyonerlik faaliyetleri zamanın şartlarına göre taktik değiştirebilen, muhatabın zaaflarından yararlanan, din değiştirme yanında kimlik ve kişilik değiştirmeye çalışan hatta kişileri kendi dinine, devletine ve milletine düşman (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:556), hale getirebilecek yöntemleri de kullanmaktadır.

Misyonerler öncelikle toplumun en çok ihtiyacı olduğu konuda faaliyetler yürüterek fertlere ve topluma nüfuz etmeye çalışmışlardır. XIX. yüzyılda Türkiye ve Orta Doğu 'da en çok ihtiyaç duyulan konulardan biri doktor ve sağlık elemanıdır. Bu nedenle bölgede tıbbi misyonerlik (Tozlu, 1991:271), en çok başvurulan yöntemlerden biri olmuştur. Misyonerler Aziz Pavlos'un Anadolu'da çadırcılık yaparak din yayıcılığı yaptığı gibi, doktor, mühendis, öğretmen, teknisyen ve sosyal yardım görevlisi adı altında, geri kalmış ülkelerde özellikle savaş, iç karışıklıklar, kıtlık, deprem, sel gibi doğal afetlerin (Küçük, 2011:51), yaşandığı durumları fırsat bilerek hareket etmişlerdir. Ülkemizde de 1939 Erzincan, 1970 Gediz, 1999 Marmara depremlerinde de halkın zor durumundan yararlanarak yaptıkları yardımların yanında Hristiyanlığı öven broşürler ve arasında elli ve yüz dolar bulunan İncilleri dağıtmış, depremzedelerden din değiştirmelerini (Cilacı, 2005: 36-37; Erkek, 2013:20-21), istemişlerdir.

Misyonerlerin başarılı olmalarının arkasındaki nedenler arasında belki de en önemlilerinden biri faaliyet sahasında çok uzun süre çalışmaları, buldukları bölgenin her türlü imkansızlıklarına karşı inatla ve sebatla görev yapmalarıdır. Amerikalı bir misyoner olan Hamlin'in ülkemizde elli yıl, Washburn'un kırk yıl, Scipio'nun otuz yıl, Mr. Allen ve Barnum'un Harput'ta otuz yedi yıl, Fransworth'lar da Kayseri'de elli bir yıl (Tozlu, 1991:272), kalmıştır.

Misyonerler, ekonomik ve ticari çıkarlarını genişletebilmek, siyasal ve kültürel yayılmalarını kolaylaştırabilmek için okul, matbaa, kitap, hastane (Çabuk, 2008:40), gibi kurumları etkin olarak kullanmışlar ve günümüzde de kullanmaya devam etmektedirler. Amerika Birleşik Devletleri'nin 2000 yılı için misyonerlik faaliyetlerine 128 milyar

dolarlık bütçe ayırması ve 1999-2001 arasında ücretsiz dağıtılan İncil sayının sekiz milyon olması (Uçar, 2005:215), hem konunun boyutunu görmemize hem de günümüzde yapılan misyonerlik faaliyetlerini anlamamıza yardımcı olacaktır. II. Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerin bağımsızlığını kazanmaya başlaması ve kendilerine uygulanan Hristiyanlaştırma faaliyetlerine duydukları tepki sonucu misyonerlerin gücü ve etkisi oldukça azalmıştır. Bu nedenle Katolik Kilisesi ilk defa II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965), *dinler arası diyalog* tezini gündeme getirmiş, bu yöntemle misyonerlere duyulan tepkiyi gidermeyi ve misyonerliğe yeni bir enerji kazandırmayı amaçlamıştır. Dinler arası diyalog 1967 yılında Katolik olmayan kiliselerin oluşturduğu Dünya Kiliseler Birliği'nin Sri Lanka'daki toplantısında yeni bir misyonerlik yöntemi olarak kabul edilmiştir. Bu yeni yöntemi Papa II. John Paul, 1990 tarihinde *Kurtarıcı Misyon* adıyla yayınladığı genelgede "*Dinler arası diyalog, kilisenin bütün insanları kiliseye döndürme amaçlı misyonunun bir parçasıdır*"(Kocabaş, 2006:179; Erkek, 2013:21-23), diyerek özetlemiştir. Ayrıca II. Vatikan Konsili'nde bir yandan diyalog vurgulanırken diğer yandan da her tarafta Hristiyan cemaatleri oluşuncaya kadar misyonerlerin gönderilmesi ve desteklenmesi karara bağlanmıştır. Misyonerliğin yöntem ve taktiklerinin yumuşatılmasıyla misyonerlik faaliyetlerine yeni bir atılım kazandırmak hedeflenmiştir. Bu konuda merkezi Londra'da bulunan International Missionary Concil'in sekreterliğinde bulunmuş olan William Paton, Müslümanlara sevgi ile mesaj vermek gerektiğini belirtmiştir. Başka bir misyoner uzman Erich Bethmann ise Müslümanlarla kurulacak diyalogda sevgi temasının altını çizerek, İslamiyet ve İslami kurumlardan bahsederken misyonerlerin oldukça dikkatli olması gerektiğini "*Muhammed İslam Peygamberi*" demekle onun peygamberliğinin kabul edilmiş olmayacağını, Müslümanların yanında İsa'dan "*Tanrı'nın Oğlu*" (Küçük, 2011:53-54), diye bahsetmemelerini istemiştir.

Papa II. John Paul'un 1999 yılında Almanya'da yaptığı bir konuşmada "*Birinci bin yılda Avrupa Hristiyanlaştırıldı. İkinci bin yılda Amerika ve Afrika, üçüncü bin yılda ise Asya'yı Hristiyanlaştıralım. Asya'yı Hristiyanlaştırmanın yolu Türkiye'den geçmektedir*" (Ulusan, 2009:236; Kocabaş, 2006:183; Altındal, 2016:7; Poyraz, 2004:13), şeklindeki sözleri Türkiye üzerindeki misyoner faaliyetlerin günümüzde de sürdürüldüğünün bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bu sözlerin aynı zamanda "*misyonerliğin Hristiyanlık dışındaki dinleri sarsmak ve toplumlara Batı'nın nüfuzunu kabullendirmek ve medeniyet projelerine boyun eğdirmek için başvurulan yöntemlerden biri olduğu*"(Nurdoğan, 2014a:16), tezini destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Geçmişte bir dinin

yayılanmasında, bir bölgenin sömürgeleştirilmesinde ve emperyalizmin alanının genişletilmesinde etkili ve başarılı bir yol olarak kullanılan misyonerlik, günümüzde ise “*Yeni Dünya Düzeni Oluşturma*” hedefine hizmet eden bir faaliyet olarak da görülmektedir. Bu şekilde misyonerlik, “*tek kutuplu dünya oluşturup yetkiyi ele almak*” ve rejim değiştirmek isteyen “*Süper Güçler’e servis yapmak*” için de kullanılan (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:556, 567), en etkili yöntemlerden biri haline gelmiştir.

Geçmişte birçok metot denenerek yürütülen misyonerlik faaliyetleri günümüzde “*dinlerarası diyalog*” adı altında yürütülmektedir. Bu faaliyetler ile Batı’nın yani Hristiyan dünyasının etki alanının genişletilmesi ve mensuplarının sayısının artırılması düşünülmektedir. Dinlerarası diyalog, emperyalizmin yeni bir aracı, Hristiyan misyonerliğinin güncel şartlara uydurulmuş modern şekli (Küçük, 2011:216), ve kabuk değiştirmiş halidir. Bir Vatikan projesi olmasına rağmen dinlerarası diyalog, makyajlanarak farklı dinlere mensup toplumlar arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmaya yönelik bir projeymiş gibi sunulmuş, “*dünya barışına ulaşmada*” en etkili yöntemlerden biridir algısı oluşturulmuştur. Bu algıya hem İslam toplumlarından hem de Hristiyan toplumlarından hiç te azımsanmayacak ölçüde destek gelmiştir. Hristiyan toplumlarında İslam’a bakış açısında oryantalist zihniyetin katı İslam düşmanlığı her ne kadar yumuşama gösterip, Batılı ilim çevrelerinde İslam hakkında iftiraya varan ifadeler azalma eğilimine (Cilacı, 2005:48-49), girmiş olsa da bu durum takıyyeden öteye geçememiştir. Söylemler değişse de amaçlar değişmemiş, Batı’da dine olan ilginin azaldığı, sömürgelerin sömürgecilere karşı bağımsızlık mücadelesine girdiği bir süreçte kiliseye ve durağanlaşan misyonerlik faaliyetlerine yeni bir sinerji katmayı hedefleyen dinlerarası diyalog projesi, başta Türk milleti olmak üzere İslam dünyasına yutturulan bir “uyku hapi” işlevi görmüştür. Batı’nın emperyal yaklaşımlarına karşı yeni yeni kendine gelmeye başlayan ve direnişe geçmeye başlayan İslam dünyasının aksiyoner gücü olan Türkiye, dinlerarası diyalog narkozu ile pasivize edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda Aytunç Altındal, dinlerarası diyalogun Vatikan ve Avrupa Birliği’nin oluşturduğu siyasi bir politika (2016: 204-207), olduğunu ifade etmektedir.

Günümüzde misyonerler söylemlerini biraz daha yumuşatarak ve insanlar üzerinde iticilik uyandıran misyoner kelimesini kullanmamaya dikkat ederek, daha insani ve daha ılımlı bir siyasetle, görsel medya ve internet gibi çağın teknolojik imkânlarını da kullanarak faaliyetlerini gerçekleştirmektedirler. Bayram Küçüköğlü, Aytunç Altındal’dan nakille “*göze gözükmeyen kilise*” ve Ömer Turan’dan nakille mesele

“karakter inşasıdır” diyerek günümüzde de devam eden misyonerlik faaliyetlerine dikkat çekmekte ve “Protestan İslam” adı altında yeni bir din yaratılmaya çalışıldığını belirterek, misyonerliğin Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri’ni hedef alan siyasi bir hareket olduğunu ve ulusal güvenliğimizi (2005:46-47,206), ilgilendirdiğini belirtmektedir. Günümüzde yapılan misyonerlik faaliyetleri arasında özellikle Avrupa ve Amerika’nın eğitim imkanlarının kullanıldığı, yurt dışındaki dini ve milli duyguları zayıf, maddi durumu iyi olmayan Türk gençlerine ücretle misyonerlik (Küçük, 2011:55), yaptırıldığı görülmektedir. Konu hakkında Abdurrahman Küçük, 2004 yılında ABD’nin asker ve yardım kuruluşları adı altında başta Irak olmak üzere Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri’nin de aralarında bulunduğu Müslüman ülkelere 27.000 misyoner gönderdiğini belirtmektedir. Bu misyonerlerin özellikle Diyarbakır merkez olmak üzere Güneydoğu illerinde ve Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Afyon, Eskişehir, Nevşehir, Trabzon ve Samsun gibi illerde yoğun olarak faaliyet göstermekte olduğunu, buralarda dağıtılan kitap ve broşürlerin yanında dolar dağıtıldığını, gençlere Hristiyan olmaları koşuluyla iş sözü, Avrupa’ya götürme ve yabancı dil öğretme gibi çeşitli vaatler (Küçük, 2011:73-74), sunulduğunu belirtmektedir. Misyonerlik faaliyetleri günümüzde birçok uluslararası örgütle işbirliği yapılarak ve bu kurumlara danışmanlık hizmeti verilerek çok daha kolay bir şekilde yürütülmektedir. Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi (ECOSOC), 16, Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)16, Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), 7, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), 5, Uluslararası Çalışma Örgütü (İLO), 8, Dünya Sağlık Örgütü’nün (WHO), ise 1 misyoner kuruluştan danışmanlık hizmeti (İnanı, 1996: 35), alması bu tezi destekler niteliktedir.

Sonuç itibariyle misyonerlik faaliyetleri başlangıçta bireysel çabalarla ve tamamen dini amaçlarla başlamış, zamanla güçlenerek kurumsallaşmış bir organizasyon (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:556), haline dönüşmüştür. Misyoner kurumlar kendi dini inanç ve değerlerinin başka coğrafyalara gönüllü taşıyıcısı olmalarının yanında mensubu buldukları ülkelerin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel çıkarları doğrultusunda emperyalizmin gelişimine katkı sunan bir teşkilat (Sezer, 1999a:181), haline dönüşmüş, bu dönüşümde misyonerler ise bir araç görevi üstlenen unsurlar (İnan, 2015:1), olmuşlardır. 1910 yılında tüm dünyada 600 milyon olarak kaydedilen Hristiyan nüfus, bir asır içerisinde % 200’e yaklaşan bir hızla artarak, 2010 yılında iki milyar iki yüz milyona ulaşmıştır. Sadece yüz yıl içinde yaşanan bu hızlı artış, misyonerlerin yoğun çalışmalarının bir sonucu (Hajdari, 2016:4), olarak değerlendirilmektedir. Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliseleri

başta olmak üzere içerisinde 21.000 cemaat ve grup bulunan Hristiyanlığın ana kıtası olan Avrupa, 1900'lerde Hristiyan nüfusun % 66'sını oluştururken, günümüzde bu oranın % 20'lere düşmesi, bunun yanında Hristiyanlığın en fazla artış gösterdiği kıtaların Asya ve Afrika olması oldukça dikkat çekicidir. XX. yüzyıl başlarında Afrika'da iki milyon olan Katolik nüfusunun yüz on bir milyona ulaşması ile aynı dönemde Asya ve Afrika kıtalarında toplam 25-30 milyon Hristiyan bulunurken bu rakamın günümüzde 700 milyona ulaşması (Hajdari, 2016:4,6), Papa II. John Paul'un 1999'da Almanya'da yaptığı konuşmayı yeniden hatırlamamız gerektiğini düşündürmektedir.

1.1.3. Misyonerlerin Yetiştirilmesi

Kimi zaman bir ilim adamı, kimi zamanda bir din adamı ya da asker, elçilik görevlisi, sağlık personeli, tarım elemanı, yardım kuruluşu görevlisi, basın-yayın kuruluşu mensubu, yazar (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:567-568), gibi çok farklı kimliklerde görev yapan misyonerler hem mensubu oldukları dinin, hem de uyruğu oldukları ülkenin çıkarlarına hizmet eden çeşitli siyasal misyonları da üstlendikleri için yetiştirilme aşamalarına oldukça büyük bir önem verilmiştir. Seçilmeleri, yetiştirilmeleri ve görevlendirilmeleri büyük bir gizlilik içerisinde yapılan misyonerler, gayet ciddi ve donanımlı bir şekilde yetiştirilerek faaliyet sahalarına gönderilmiştir. İngiliz misyonerlerinin tamamı Londra'da bulunan "*Protestan Misyoner Merkezi*" (Sırma, 2011:21), tarafından yönetilmektedir. Genelde orta öğrenim çağındaki zeki çocuklar arasından seçilenler, ailelerinden iznin alınarak, yapacakları göreve ve kabiliyetlerine göre büyük bir özenle yetiştirilip, ihtiyaç duyulan bölgelerde elçilik ya da konsolosluklara (Ahmet Hamdi, 2007:24), emanet edilmelerinin ardından güvenilir insanların yanına yerleştirilerek, İslam din ve adetlerinin yanında Türkçe, Arapça ve Farsça (Sırma, 2011:22, 32; Güngör, 2012:66-67), öğrenmeleri sağlanmıştır.

Misyonerlere görevlendirilecekleri her alana seve seve gitmeleri için müthiş bir görev bilinci verilmiş, teoloji eğitiminin yanında işlerini kolaylaştırmak için çeşitli alanlarda meslek bilgisi öğretilmiş ve birden fazla yabancı dil öğrenmeleri teşvik edilerek güçlü bir mali destek ile (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:569-570), sahaya sürülmüşlerdir. Görevi başında hayatını kaybeden misyonerlerin aileleri ölüncüye kadar İngiliz hükümetince desteklenmiş, çocuklarının eğitim hayatı ve gelecekleri (Yzb. Ahmet Hamdi Bey, 2010:72), güvence altına alınmıştır. Misyoner kurumlar misyoner adaylarını yetiştirmek amacıyla çeşitli misyoner yetiştirme okulları kurmuşlardır. İngiliz misyoner kurumları arasında oldukça büyük bir yeri olan Kilise Misyoner Teşkilatı (CMS), Islington

ve Reading'te misyoner yetiştirme okulları açmış, bu okullarda misyoner adayları zihinsel, fiziksel, dini ve ahlaki bir eğitim sürecine tabi tutulmuş, yoğun bir fiziksel eğitimden geçirilmişlerdir. 1869 yılında cemiyet, misyoner adaylarının daha donanımlı hale gelmesi için, “Latince, Grekçe ve İbranice gibi dil eğitimleri, İngilizce ve karşılaştırmalı dil çalışmaları, fizik, astronomi, matematik, tıp, botanik ve kimya gibi derslerin yanında kilise tarihi, genel tarih, teoloji, İslam ve diğer dinler karşısında Hristiyanlığın çeşitli argümanları, Doğu'nun adet, gelenek ve alışkanlıkları, kutsal kitapların tefsiri, kompozisyon yazma, vaaz metni hazırlama ve sunma, temel düzeyde İncil konuşmaları yapma, mezmur okuma sanatı (kıraatına uygun şekilde Zebur okumak), ziraat ve bahçecilik gibi dersler verilmesini kabul etmiş, 1875 yılından itibaren de Cambridge ve Oxford Üniversiteleri'nde misyoner adayları için özel bir teoloji sınavı yapılmaya başlanarak, Islington Misyoner Enstitüsü 1883 yılında kolej haline dönüştürülmüş ve misyoner adaylarının ikinci bir yabancı dil öğrenmesi zorunlu (Nurdoğan, 2014a:24-26), hale getirilmiştir.

CMS, misyoner adaylarına verdiği eğitimler neticesinde adayların keskin bir zekaya sahip olması, uyanık, ihtiyatlı, mütevazı, samimi, kibirden arınmış, nefesine hakim olabilen, sade, şeffaf ve kolay anlaşılabilir bir iletişim kurabilen bireyler haline gelmesini amaçlamıştır. CMS, görevlendirdiği misyonerlere kendilerinin bir kaşif ya da seyyah değil hakikatin mesajcıları olduklarını unutmamalarını, çevrelerine karşı iyi bir rol-model olmalarını ve sonuç alıncaya kadar çalışmalarını sıklıkla hatırlatmış, zaten misyonerlerde günah ve sapkınlık içerisinde bulunan halklar arasında kutsal kitabın propagandasını yapmak ve Tanrı Devleti'ni kurmak için hizmet etmeye yemin etmişler, Protestan olmayan herkesi inanca kazandırabilme adına hareket etmişlerdir. CMS, misyonerleri kendilerini Kutsal Ruh aracılığı ile “*ku*” almış, Tanrı Devleti'nin elçileri (Nurdoğan, 2014b:64-68), olarak görmüşlerdir. Kendilerinin mistik manada oldukça iyi bir yerde konumlandırıldığına ve kutsal bir görevi yerine getirdiklerine inanan misyonerler, kültürel donanımlarına büyük bir özen göstermişlerdir. Bu nedenle her misyoner kurum faaliyet sahasında bir kütüphane açmıştır. İngiliz Protestan misyonerler de 1845–46 yıllarında İstanbul Tahtakale civarında bir kütüphane açmışlar, zamanla bu binanın yetersiz gelmesi nedeniyle Fincancı Yokuşu'na taşımışlardır. Londra Misyoner Cemiyeti'nin merkez binasında her din için ayrı ayrı birimler kurulmuş, bu birimler çalıştıkları dinin mezhep ve tarikatlarına kadar ayrıntılı bir çalışma yürütmüşlerdir. Örneğin; bu birimler arasında İslam dini üzerine çalışan bölümün dört alt birimi Sünnilik, yirmi beş alt birimi ise Alevilik

ve Şiilik (Yzb. Ahmet Hamdi Bey, 2010:39; Sırma, 2011:35, 58), ile ilgilenmiştir. Aleviliği konu alan misyoner birimlerinin sayısının bu kadar fazla oluşunda Oryantalist bakış açısının tesiri görülmektedir. Oryantalistlere göre Alevilik, İslamın dışında, Hristiyan kökenli ya da Hristiyanlığa yakın bir din olarak görülerek gerçeğinden tamamen farklı bir şekilde değerlendirilmiştir. Hatta bu yanlışın dozu o kadar artmıştır ki nefeslerde konu edilen Allah, Muhammed ve Ali isimlerini Hristiyanlıktaki teslis inancına benzetmişlerdir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise misyonerler, Aleviliğe tıpkı Oryantalistler gibi bakarak, Aleviliği İslam'dan çok etkilenmesine rağmen özü itibariyle eski bir Orta Doğu Hristiyanlığı'nın devamı olarak görmüşler, bu nedenle de Alevileri Hristiyanlaştırılması gereken insanlar olarak değerlendirmişlerdir. Konu hakkında çalışma yapan Japon araştırmacı Hiroku Wakamatsu, yaptığı gezilerde birçok Alevi cemaati gördüğünü, Batılılardan etkilenen çok az bir kısmının dışında tüm Alevilerin kendini Müslüman kabul ettiğini, Aleviliği farklı bakış açısı ve yorumlarıyla birlikte İslami bir kimlik olarak gördüğünü aktarmaktadır. Misyoner ve Oryantalist görüşlerin Batı'nın böl, parçala ve yönet politikasının bir sonucu olduğunu (Wakamatsu, 2007:187-191), belirtmektedir.

Misyonerler hiç tanımadıkları coğrafyalara giderken karşılaşacakları zorlukları aşabilecek bir donanımda yetiştirilmektedir. Misyonerlerin gittikleri ülkede karşılaşacakları ilk zorluk ise, görev yapacakları ülkenin dili ve kültürüne olan yabancılıklarıdır. Bu nedenle görevlendirilen misyoner, önce gideceği ülkenin dilini ve kültürünü öğrenmelidir. Protestan misyonerliğinde oluşan genel kabule göre dış misyonlarda görevlendirilecek olan misyonerlerin dil sınavından geçene kadar evlenmemeleri bir kural olarak (Nurdoğan, 2014c:78-79), benimsenmiştir. Misyoner kurumlar, kendi bünyelerinde ya da bazen birkaç misyon grubunun ortak çalışması sonucunda çeşitli eğitim programları düzenleyerek misyonerleri eğitmişlerdir. Bu ortak çalışmalar arasında tecrübeli misyonerler, misyoner adaylarına kendi tecrübelerini de aktararak yeni misyonerlerin yetişmesine katkı sunmuşlardır. Protestan misyonerler çalışmalarını daha etkili hale getirebilmek için karşısındaki insanların özellikle dinler tarihi ve felsefe okumalarını (Sırma, 2011:67), tavsiye etmişlerdir.

Misyonerlerin kendilerine hedef olarak, İslam ülkelerini seçmesi ve Müslümanlar arasında kilise merkezli dini faaliyetlerde bulunmalarından istenilen başarı elde edilememiş, hatta misyonerlere karşı olumsuz bakış açısının güçlenmesine neden olmuştur. Bu zorluğun aşılabilmesi için misyonerlerin o güne kadar uyguladığı yöntem ve teknikler

sorgulanmış, yeni metot ve yaklaşımlar konusunda birçok fikir üretilmiştir. Bu konuda Fransisken Tarikatı'nın kurucusu Francois d'Assise, Haçlı Seferleri'nden beklenen başarının sağlanamadığını, Müslümanlara sevgi ile yaklaşılsa İslami ilerlemenin (Küçük, 2011:39), durdurulabileceğini savunmuştur. Benzer bir yöntemi benimseyen İspanyol kökenli misyoner Raymond Lulle, 1310'lu yıllarda Arap bir köleden tam üç yıl boyunca Arapça ve İslam Felsefesi'ni öğrenerek, Tunus'ta Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyetine başlamıştır (Küçük, 2011:39; Sevinç, 2009:20; Cilacı:2005:25). Lulle, Müslümanların Hristiyanlaştırılabilmesi için Arapça eğitim veren bir okulun açılmasını ve misyonerlerin yetiştirilmesini düşünmüş, 1294 yılında bu teklifini Papa V. Silistin'e (Sevinç, 2009:20; Turan, 2011:49), kabul ettirmiştir. Lull, ayrıca Müslümanların ve Yahudilerin İspanya'da olduğu gibi zorla vaftiz edilmesine karşı çıkmış ancak, bu toplulukların Hristiyanlığı öğrenmeye zorlanabileceğini savunmuş, bu yetkinin de bizzat Hz. İsa tarafından verildiğini (Özdemir, 2013:280-281), iddia etmiştir. Lull, önceden yaşanan Haçlı zihniyetine de karşı çıkmış, Müslümanların Hristiyanlaştırılabilmesi için diyalog ve ikna (Turan, 2011:47), yöntemlerine başvurulmasını savunmuştur. Lulle'nin doğduğu Mayorka kentinin İslam, Hristiyan ve Yahudi kültürünün kesiştiği bir noktada olması onun eserlerine de yansımış, 280 eserinin büyük bir kısmını Katalanca ve Arapça yazmıştır. Lulle, kendi dini anlayışı dışındakilerin, kendi diliyle *imansızların*, Hristiyanlığı benimsemesi için evrensel ve felsefi bir dil (Eco, 1995:63), kullanımını da önermiştir.

İngiliz bilim adamı Roger Bacon (1210–1294), da bu konuda fikir üreten kişilerden biridir. Deneysel bilim ve bilimsel yöntemin gelişmesine önemli katkılar sunan İngiliz bilim insanı Bacon, özellikle matematik ve fizik alanında çalışmalar yapmış, güvenilir bilgiye ancak akıl ve deney ile ulaşılabileceğini ifade etmiştir. Barutun bir silah aracı olarak kullanılabilmesi, dünyanın yuvarlaklığı, ışığın yansıma ve kırılma durumları, motorlu gemiler, arabalar ve uçan makineler gibi çeşitli konularda çalışmış, Fransisken bir keşiştir. Bilim ile dinin çelişmediğini savunmuş, Felsefenin görevini ise insanı Allah'ın bilgisine götürmek olarak (Uyanık-Aksoy, 2013:38-40), değerlendirmiştir. Bacon, misyonerlerin daha iyi yetiştirilmesi için Papa'ya sunduğu öneride yabancı dil öğrenmenin gerekliliğini vurgulamış, misyonerliğin neşri için Arapçanın, Hristiyanlığın zaferi için de İslam'ın üniversitelerde ders olarak okutulmasını (Tozlu, 1999:329; Sevinç, 2009:23), istemiştir. “*Felsefe Arap müelliflerinden öğrenilmelidir. Doğu dillerini öğrenmek zahmetine katlanmayan bir kimse bu konuyu kavramaya kalkışmamalıdır*” (Sarıçam-Erşahin, 2013:259) diyen Bacon, ayrıca Batı Hristiyan dünyasının imansız olarak

nitelendirdiği diğer dinlere mensup olanların sahip olduğu bilgi hazinelerinin ele geçirilmesini, bu sayede Batı dünyasının bilgelikle zenginleşmesini ve askeri güce değil, diyaloga dayalı bir haçlı seferi (Eco, 1995:63-64), çağrısı yapmıştır. Misyonerlik konusunda etkili olan diğer bir Hristiyan tarikatı ise *Dominikenler*'dir. Dominiken misyonerleri, Anadolu'ya ilk kez dördüncü Haçlı Seferi'nden (1202–1204), sonra girmişlerdir. Bu Haçlı Seferi sırasında Latinler İstanbul'u işgal etmişler ve Dominikenler de İstanbul'a yerleşme imkânı (Aydın, 2008:15), bulmuşlardır. Dominikenlerin esas amacı sapıklıklara karşı Hristiyanlığı muhafaza etmek, Hristiyanlaştırılmak istenen toplumun dilini öğrenerek onlarla detaylı şekilde tartışabilmek de (Hajdari, 2016:17), misyonerlik anlayışındaki temel yaklaşımları olmuştur. 1230 yılında Papa IX. Gregorius, Dominiken tarikatı mensuplarından Aziz Ramon de Penyafort'u Roma'ya çağırarak, Müslümanların Hristiyanlaştırılması için özel eğitim verecek okulların açılmasını istemiştir. Penyafort da Tunus ve İspanya'da Arapça ve İbranice öğreten iki okul açarak (Sevinç, 2009:20), bu görevi yerine getirmiştir. Yine Dominikenler tarafından misyoner rahiplere Arapça öğretebilmek için XIII. yüzyılda İspanya'nın bağımsız bir Müslüman emirliği olan Mursiye'de dil kursları (Özdemir, 2013: 280), açılmıştır. Papa'nın talimatıyla 1311 yılında *Şark Dilleri Kürsüsü* kurulmuş, dinsel anlamda ilk "*ajan okulları*" olarak kabul edilen bu kurumlarda öğrencilere, İslam coğrafyasının dilleri, dinleri, gelenek, görenek ve adetlerinin yanında güçlü ve zayıf olduğu alanlar da öğretilmiştir. Lulle ve Bacon'un Arapça öğrenimi konusunda Papa'ya yaptığı teklifler 1312'de hayata geçirilmeye başlamış, 1312'de Viyana Konsülü'nde Oxford, Paris, Salemenko ve Roma gibi Avrupa'nın köklü üniversitelerinde Arapçanın ders olarak okutulması (Sevinç, 2009:21, 24), kararlaştırılmıştır.

1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle Hristiyan dünyasının önemli bir merkezinin Osmanlıların hakimiyetine geçmesi ve İslam'ın yeni başkenti oluşu hem Papalık hem de değişik misyon gruplarınca oldukça dikkatli bir şekilde izlenmiştir. Papa V. Nikalaus (1447-1455), Türklere karşı yeni bir Haçlı Seferi girişiminde bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Ancak, savunma harcamaları arasına bir "*Türk vergisi*" eklenmiş, Papa III. Calixtus (1455-1458), döneminde ise öğle vakti üç kez çan çaldırılması ve tutsakları özgürlüğe kavuşturabilmek için "*Türk sadakası*" (Tez, 2015:173), gibi uygulamalar başlatılmıştır. Bu tarihten sonra, Arapça ve İslam'ı iyi bilen misyonerlerin yetiştirilmesine ağırlık verilmiş, bu amaçla açılan okullardan yetişen misyonerler özellikle Osmanlı Devleti'nin (Küçük, 2011:35), değişik yerlerine gönderilmiştir. Aslında

misyonerlik faaliyetleri bir yönüyle de Türklerin Avrupa’da hızla ilerlediği bir dönemde Hristiyan dünyasının kendine olan güvensizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu durumu reform hareketinin öncüsü olan Martin Luther, “*doğrusu hiçbir Papa yandaşının ister keşiş olsun ister rahip, isterse başka bir din adamı, üç gün boyunca Türklerin yanında kalsa dinini muhafaza edeceğini sanmıyorum*” (Kumrular, 2016:72), cümleleriyle ifade etmektedir.

Avrupa’da ilk Arapça kürsüsü, 1539 yılında Paris’te, *College de France*’da kurulmuş, 1639 yılında da İngiliz bilim adamları Cambridge Üniversitesi bünyesinde Arapça eğitim yapacak bir kürsü kurulmasını teklif etmişlerdir. Fransa’da 1769 yılında *Yaşayan Doğu Dilleri Okulu* kurulmuş, 1793’te Arapça, Osmanlıca ve Farsça öğretilmesine dair karar alınmıştır. Avrupa’da yaşanan Reform hareketinden sonra Papalık, misyonerlik faaliyetlerine daha çok önem vermeye başlamış, 1662’de Vatikan’da Misyon (Propaganda), Bakanlığı’nı kurmuştur (Kahraman, 2009:178). Ayrıca misyoner yetiştirme açısından oldukça büyük bir öneme sahip olan “*Paris Ecnebi Misyoner Cemiyeti ve Mektebi*” nin bütün masrafları (Sevinç, 2009:25, 212; Cilacı, 26-27), yine Papalık tarafından finanse edilmiştir. Böylece kişisel gayretlerle başlayan misyonerlik faaliyetleri zamanla güçlenerek Batı dünyasının sömürü zihniyetiyle yeniden şekillenen emperyalizmin “*öncü*” bir “*gücü*” (Sezer, 1999a:170), haline dönüşmüştür.

Misyonerlik, örgütlü bir yapılanma olduğu için hiyerarşik bir sistemi vardır. Her birim kendinden üst bir birime karşı sorumludur. Her misyon bir tüzük ve yönetmeliğe göre faaliyet yürütür ve bu misyonlar yönetici, mali işlere bakan görevli, çalışmalarını denetleyen teftiş heyeti, çalışmalarını planlayan ve yürüten mütevelli heyeti ve büro işlerine bakan görevlilerden oluşan bir organizasyon tarafından idare edilmektedir. Çalışacak misyonerlerden görevlerine sadakat konusunda bir “*ahitname*” alınarak misyonun devamlılığı sağlanmak (Tozlu, 1999:331), istenmiştir. Bu devamlılığın sağlanmasında alınan diğer bir tedbir ise maddi yaptırımlar olmuştur. Misyonerler kendi istekleri ile cemiyetten ayrılmak istediği takdirde bir miktar para cezası ödemek (Nurdoğan, 2014a:29), zorunda bırakılmışlardır. Misyoner cemiyetine üye olabilmek için din adamı olmak şart değildir. Birçok misyoner kurumunda din adamlarının yanında hatta bazen din adamından da fazla sayıda doktorlar, okul idarecileri ve din dışı alanlarda görev yapan meslek sahiplerinin olduğu görülmüştür. Örneğin CMS’nin Islington’daki misyoner yetiştirme merkezindeki öğrencilerin büyük bir kısmının “*kumaşçı, eczahane çırağı, nalbant, demir yolu işçisi, ambar memuru, fotoğrafçı, vaiz, garson, denizci, madenci, polis çocukları,*

polis memurları ve hizmetkarlardan” (Nurdoğan, 2014a:17, 20), oluştuğu düşünüldüğünde bu çeşitliliğin derecesi daha net görülebilecektir.

1.1.4. İslam Dünyasına Karşı ilk Misyonerlik Faaliyetleri

Medine başkentli ilk İslam Devleti'nin 622 yılında kurulması, Kuzey Afrika, Avrupa, İran ve Anadolu yönünde hızla genişlemesi Hristiyanlık açısından, bundan sonraki sürecin bu iki dinin mensuplarının rekabeti olarak şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Bu rekabetin yaşandığı en önemli yerlerden biri İspanya olmuştur. Müslümanların Tarık Bin Ziyad komutasında, 711 yılında İspanya'ya geçişlerinin ardından kısa sürede, Fransa içlerine kadar ilerlemeleri ve bu topraklarda 1492 yılına kadar devam edecek olan hâkimiyetleri, Hristiyan dünyası tarafından hep kaygıyla karşılanmıştır. 1492'de Gırnata'da İslam egemenliğine son verilmesi de İstanbul'un fethine karşı, İslama karşı kazanılmış bir zafer olarak (Kumrular, 2016:24), tüm Avrupa'da kutlanmıştır.

İslam topraklarına karşı ilk misyonerlik faaliyetinin VIII. yüzyılda Endülüs'te gerçekleştirildiği görülmektedir. Vali olan kocası Abdülaziz b. Musa b. Nusayr'ı Hristiyanlaştırmaya çalışan Egilon (Ümmü Asım), Müslümanlara yönelik çalışma yapan ilk Batılı Hristiyan misyoner (Gündüz, 2005: 196), sayılmaktadır. İslam'ın Avrupa'da gerilemeye başlaması ve siyasal üstünlüğün Hristiyan dünyasına geçmesi ile bölgedeki Müslüman ve Yahudi toplumları din değiştirmeye zorlanarak ya Hristiyanlığı kabul etmek ya da ülkeyi terk etmek seçenekleri ile baş başa bırakılmıştır. Din değiştirmeyi kabul etmeyenler şiddetli bir uygulamayla karşı karşıya kalmış, sosyal ve siyasal hakları ellerinden alınarak zorla vaftiz edilmeye (Özdemir, 2013:282-290), başlanmışlardır. Vaftiz olmayı kabul etmeyen Müslümanlar, Hristiyanlığı kabul ettiğini belirtinceye kadar zincire vurulup, ağır işkencelere (Erkek, 2013:45), tabi tutulmuştur. İslam'ın bütün izlerini Avrupa'dan silmek isteyen Hristiyanlaştırma politikası sonucunda 1499 yılında Granada'da başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere bir milyon yirmi beş bin cilt Arapça kitap halk önünde yakılmıştır (Yüksel, 1988:1580).

Müslüman ve Yahudilere yapılan onca baskı ve zulüm karşısında istenilen başarının elde edilememesi, Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde ikna yönteminin kullanılması ve bu işin misyonerler eliyle yapılması fikrini güçlendirmiştir. Bunun için de özellikle İslam kültür ve medeniyetinin misyonerlerce öğrenilmesi zorunluluğu doğmuştur. Endülüs Müslümanlarına karşı misyonerlik faaliyetleri sistemli olarak XI. yüzyıl başlarında Papa VII. Gregory tarafından başlatılmış, Papa II. Urban ise 1088'de Toledo Başpiskoposu'ndan

ülkedeki Müslümanların “*ikna yöntemi*” ile Hristiyanlaştırılmasını istemiştir. Haleflerinden X. Alfonso, ise aynı taktikle (Özdemir, 2013:280), sürdürülen misyonerlik faaliyetlerini desteklemiştir. Batılıların Doğu dünyasına karşı başlattıkları sömürge hareketi ve misyonerlik faaliyetleri aynı zamanda İslam dünyasının kültür ve medeniyetinin Batılılarca öğrenilmesi gerekliliğini doğurmuştur. Bu zorunluluğun sonucunda Batı’da ilk “*oryantalist*” çalışmalar başlamış, Batı’nın Doğu’ya yaklaşımı açısından değerlendirildiğinde oryantalizm ile misyonerliğin “*et ile turnak gibi*” birbirleriyle çok yakın ilişki içerisinde olduğu (Albayrak, 2007:165), görülebilecektir.

Şarkiyatçılık olarak da bilinen oryantalizm, din, dil, bilim, düşünce, sanat ve tarih gibi alanlarda Doğu dünyasını inceleyen ve Doğu hakkında değer yargıları üreten Batı kaynaklı kurumsal faaliyetlerin bütünüdür. Doğu toplumları hakkında uzmanlaşmış kişiler ve Doğu dünyasının resmini yapan ressamlar için de oryantalist kelimesi kullanılmıştır. Oryantalizmi masum bir şekilde Doğu dünyası hakkında bilgi edinme şekli olarak değerlendiren görüşlerin yanında misyonerlik ve sömürgecilikle ilişkilendiren (Bulut, 2007:428), görüşlerde mevcuttur. Şarkiyatçılar doğulu ülkelerin uygarlıklarını, kültürlerini ve bu kültürü oluşturan tüm unsurları araştırmışlar, kendilerinden önceki dönemde seyyahların yaptığı çalışmalardan çok daha ciddi olarak dilleri, dünya görüşlerini, dinleri ve kanunları inceleyerek, klasik eserleri kendi dillerine çevirmiş ve yorumlamışlardır. Bu konularda orijinal el yazmaları koleksiyonları ve kataloglar düzenlenmiş, araştırma dernekleri kurulmuştur. Birçok şarkiyatçı, ülkelerinin sömürgeci ve emperyalist politikalarının hazırlanmasına (Timur, 1994:181-182), katkı sağlamıştır.

İngilizler, Sanayi Devrimi’nden sonra yeni pazarlar ve sömürü alanları araştırmak için Asya’da keşif hareketlerine başlamış, ilk olarak da Willam Moorcroft’u ardından da Alexnder Burnes’i Türkistan bölgesine göndermişlerdir. Bu dönemde genel olarak oryantalist faaliyetlerin ilk adımı olan seyahatname tarzındaki edebi yazın türü İngiltere’de öne çıkmış, bütün sömürgeci güçler içerisinde sadece İngiltere kendi emperyalist yazın türünü (Özdemir, 2011:150-153), geliştirmiştir. İngiltere’de ilk oryantalist çalışmalar, Kral I. Henry’nin doktoru olan Petro Alfanso tarafından 1160 yılında yapılmıştır. İspanyol asıllı bir Yahudi olan Alfanso, çalışmasında Hz. Muhammed’i (s.a.v.) konu almıştır (Sevinç, 2009:22). Bu çalışmaları Haçlı Seferleri sırasında Ketton’lu Robert’in İspanya’da bir tercüme heyeti kurdurması ve 1143’te Kur’an-ı Kerim’i Latinceye çevirmesi (Bulut, 2007: 429), takip etmiştir. Kur’an-ı Kerim ilerleyen dönemde birkaç kez daha çevirisi yapılarak basılmıştır. 1503 ile 1523 yılları arasında Paganini tarafından Venedik’te, 1543 yılında ise

Teodor Buchmann'ın katkılarıyla Zürih'te basılmıştır. Ancak Paganini'nin hazırladığı nüsha Papa'nın emriyle yok edilirken, Zürih'te basılan nüsha ise Papa VII. Alexander tarafından yasaklanmıştır. 1698 yılına kadar Avrupa'da en yaygın olan nüsha uzun zaman İslam karşıtı görüşlerin yayılması ve desteklenmesinde alet olarak kullanılan Ketton'lu Robert'in (Kumrular, 2016:104-105), hazırladığı nüshadır.

Profesör Zeki Tez ise “Avrupa’da Türk İzi” adlı eserinde Oryantalizmin XVIII. yüzyıl sonlarında önce İngiltere’de daha sonra da Fransa’da ortaya çıktığını, başlangıçta sadece bilim ve öğretim alanında kullanılırken daha sonra fantezi bir ürün niteliği kazandığını hatırlatarak akademik anlamda oryantalizm sözcüğünün ilk kez İngiltere’de Lord Byron tarafından 1811’de kullanıldığını ve doğu dilleri bilgisi (Tez, 2015:11), olarak algılandığını ifade etmektedir. Batı’da oryantalist çalışmaların başlaması bazı araştırmacılara göre ise Haçlı Seferleri’ne kadar uzanmaktadır. İslam’ın hızla ilerleyişinin durdurulamaması ve Türklerin Anadolu içlerine kadar ilerleyip Bizans’ı tehdit eder hale gelmesi, XI. yüzyılda, bu rekabeti sadece dini olmaktan çıkarmış, siyasi, ekonomik ve kültürel bir mücadele haline dönüştürmüştür. Bizans’ın yardım istemesi sonucunda, Papalığın da dâhil olduğu bu mücadele Haçlı Seferleri ile bambaşka bir boyut kazanmıştır. Hristiyanların 1085 yılında Toledo’yu ele geçirmesi ve Müslümanları yok etmeye yönelik faaliyetlerini artırmasından cesaret alan Papa II. Urbanus, “*Hristiyanları bir yerde Müslümanlardan kurtarıp başka bir yerde onların zulüm ve baskısı altında bırakmak fazilet değildir*” diyerek adeta düzenlenecek olan Haçlı Seferleri’nin yönünü işaret etmiştir. Kısacası Müslümanlara ve Musevilere karşı İspanya’da başlatılan baskı, sindirme ve yok etme operasyonu bu kez Orta Doğu ’da üç dinin de kutsal kabul ettiği topraklarda Haçlı Seferleri adıyla icra edilmiştir. Haçlı Seferleri, XI. yüzyılın sonlarında Avrupa’nın “*Kudüs’ü Kurtarma*” sloganı ile Türkleri Anadolu’dan atmak ve bütün Orta Doğu’yu ele geçirebilmek için başlatılan dini motiflerinin arkasında siyasi amaçları olan askeri bir hareket olarak tarihteki yerini almıştır. 1096 yılında başlayan bu seferler dizisi, 1291’de Latin Hristiyanlarının Orta Doğu’da son merkezi olan Akka’dan çıkarılmasına kadar süren yaklaşık iki asırlık süreci (Kaya, 2011:309), kapsamıştır. İslam dünyasına karşı, 1095 ve 1272 yılları arasında toplam sekiz Haçlı Seferi düzenlenmiştir. Hızla yükselen İslam’ın durdurulması, Baharat Yolu ve Akdeniz ticaretinin güvenlik altına alınması, Katolik Kilisesi’nin etkisini ve servetini artırmak, yeni ve zengin ülkeleri idare altına almak, Ortodoks Kilisesi’ni yok ederek, Katolik Kilisesi ile olan rekabeti ortadan kaldırmak amaçlarıyla başlatılan Haçlı Seferleri, çok zorlu bir sürecin de başlangıcı olmuştur.

Müslümanlarla savaşmak ve onları öldürmekle dini bir görevi yerine getirdiklerine inanan Haçlı Orduları, daha fazla sevap kazanıp daha kolay cennete girebilmek için gittikleri her yerde büyük katliamlar yapmışlardır. Haçlı Seferleri'nde Müslümanlarla Museviler arasında ayırım yapılmamış, bir yandan Türklerden intikam alınması hedeflenirken diğer yandan da Hz. İsa'yı çarmıha geren Musevilerden de intikam alma duygusu artmıştır. 15 Temmuz 1099'da Kudüs, Haçlılar tarafından ele geçirilince Mescidül Aksa'ya sığınan Müslümanlar kılıçtan geçirilirken Museviler de Müslümanlara yardım ettiği gerekçesiyle (Kaya, 2011:311-312, 317), sinagoglarda yakılmışlardır.

Amin Maalouf, "Arapların Gözünden Haçlı Seferleri" adlı eserinde Haçlıların Müslümanlara ve Yahudilere karşı çok büyük katliamlar yaptığını, insanların diri diri yakıldığını belirtir. Maalouf, Frenk kronikçi Raoul de Caen'e dayandırdığı bir bilgide "*Maarra'da bizimkiler yetişkin dinsizleri kazanlarda kaynatıyor, çocukları ise şişe geçiriyor ve kızartıp yiyorlardı*" diyerek Haçlıların yaptıkları zulümleri dile getirmektedir. Ayrıca Maarra Savaşı'nda Haçlı Ordusu'nun büyük bir açlık yaşadığını, bu nedenle Müslümanların cesetlerini yemek gibi canavarca bir eylemi gerçekleştirdiklerini belirtir. Maarra Savaşı'na bizzat katılmış olan Frenk kronikçi Albert d'Aix'in "*Bizimkiler sadece öldürülmüş Türklerle Müslümanları değil, köpekleri bile hiç iğrenmeden yiyorlardı!*" ifadesini (Maalouf, 2010:51), delil olarak göstermektedir. Katolik Hristiyanların Haçlı Seferleri sırasında yaptıkları zulüm ve şiddet hafızalardan kolayca silinmemiş, hem İslam dünyasında hem de Doğu Hristiyanları olarak bilinen Ortodoks Hristiyan dünyasında bilinçaltında saklı kalmıştır. Osmanlı Türklerinin İstanbul'u fethi sırasında söylendiği rivayet edilen "*Türk sarığını Latin kavuğuna tercih ederiz*" (Hajdari, 2016:12), sözü Ortodoks dünyasının bilinçaltındakilerin dışa yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Papalık, düzenlenen seferlerin masrafını karşılamak için Hristiyanlara ruhani işler için yeni bir vergi uygulaması getirmiş, vergiyi ödemeyenler ise aforoz (Turan, 2011:46), edilmişlerdir. Katolik Kilisesi, Haçlı Seferleri'nin başlamasına öncülük etmiş, siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için dini motifleri kullanmıştır. Kilise tarafından bu seferlere katılanların günahlarının affedileceği duyurulmuştur. "*Kutsal toprakları kurtarma*" sloganı ise kilisenin siyasi amaçlarını gizlemek için kullanılmıştır. Papa II. Urbanus, düzenlenecek seferlere ücretli asker toplamak yerine, Batı'nın kavgacı şövalyelerini, topraksız köylülerini, açlık ve sefalet içinde yaşayan halkını, para ve toprak sahibi olabilecekleri vaadiyle harekete geçirmiş, yapılacak seferler de İsa aşkına ve din uğruna fedakarlık ile din kardeşlerine sevgi teması üzerine inşa edilmiştir. Papa tarafından

yapılacak bu seferler büyük bir “*hac yolculuğu*” olarak nitelendirilmiş olmasına rağmen sadece silah taşıyan şövalyelerle yani genç ve sağlıklı kişilerin seferlere katılması istenmiş, bunların dışında hastaların, kadınların ve ihtiyaçların ise sefere çıkmak için uygun olmadığı belirtilmiştir. Haçlı Seferleri, Papa II. Urbanus’un 27 Kasım 1095’te yaptığı çağrı ile fiilen başlamış, Hz. Meryem’in göğe uçuş günü sayılan 15 Ağustos 1096 tarihi ise seferlerin ilk hareket günü olarak ilan edilmiştir. Haçlı Seferleri, Papalığın desteği ile misyonerlik faaliyetlerinin de artmasını sağlamış, Moğolların Hristiyanlık propagandalarına hoşgörülü yaklaşımı neticesinde İtalyan tüccarlar ile birlikte Katolik keşişler İran ve Çin’e kadar ulaşmışlardır. Aynı zamanda Haçlı Seferleri ile şeker kamışı, üç yüzün üzerinde baharat çeşidi, Arapça kökenli birçok kelime ve terim, şatolar, çift sıra sur duvarları, zift, mimaride sivri kemer yapımı, deniz pusulası, usturlap ile enlem ve boylam hesaplama (Kaya, 2011:309-322), gibi birçok yenilik Batılılarca tanınmıştır. İslam medeniyetinin Batı’ya tanıtımında XII. yüzyılda Endülüs’te Toledo şehrinde başpiskopos I. Raymond tarafından açılan çeviri okulu ile 1224’te Napoli’de II. Friedrich’in kurduğu üniversite (Sarıçam-Erşahin, 2013: 241), büyük bir rol oynamıştır. Bunun yanında Sicilya’da İslam medeniyetinin Batı’ya tesirinde önemli bir kapı olmuştur. Burada Müslümanlar tarafından açılan medreselerde birçok Hristiyan alimi yetişmiş, Arapça resmi dil olarak kullanılmış, hatta diplomaların bir kısmı bile Arapça (Kazıcı, 2016:47-48), olarak doldurulmuştur.

Haçlı Seferleri, sonuçları itibariyle iki din mensupları arasında yüzyıllar boyunca tamir edilemeyecek yaraların açılmasına neden olmuştur. Günümüzde asıl misyonerlik olarak değerlendirilen Hristiyanlığın yayılması ve Müslümanların Hristiyanlaştırılması çalışmaları Haçlı Seferleri’nden istenilen başarının elde edilememesinden (Sırma, 2011:11), sonra başlatılmıştır. Avrupa’da Rönesans ve Reform dönemlerinde kiliseye bağlılığın azaldığı görülünce insanların yeniden Hristiyanlığa bağlılığını sağlayabilmek için geleneksel din hizmetlerinin dışında sivil olarak din hizmeti sunma amacıyla bir mesleği olan seküler papazlar yetiştirilmesi gereksimi duyulmuştur. Bu sivil papazların mesleklerine göre sosyal hizmet alanları oluşturması ve mesleklerini icra ederken dini sembollerini kullanarak dolaylı bir misyonerlik yapması ile halkın dindar kalması (Bayrakdar, 2007:395), sağlanmak istenmiştir. Reformasyon dönemi ve sonrasında, Avrupa’da birçok yeni kilise kurulmuş ancak bu kiliseler, Katolik Kilisesi’ne karşı var olma mücadelesi içinde olduğu için ilk etapta misyonerlik faaliyetinde bulunamamış, sömürge döneminde ise dünyanın dört bir yanında faaliyet göstermeye (Gündüz, 2010:199), başlamışlardır. XVII. asrın sonu XVIII. asrın başlarında Protestan Kiliseler;

başta Danimarka olmak üzere, Hollandalılar, İngilizler ve Almanlar; Habeşistan, Cava, Seylan, Grönland, Batı Hindistan, Guyan, Güney Afrika ve Kuzey Amerika gibi ülkelere Hristiyanlığı yaymak amacıyla ilk kez (Uçar, 2014:16), misyoner göndermişlerdir.

Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerler Katolikler olmuş, XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul'a gelerek Ortodoks mezhebine bağlı Doğu Hristiyanları arasında Katolikliği güçlendirmek amacıyla (İnan, 2015:43), çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Katolik Kilisesi'ne bağlı, Fransisken Tarikatı'nın bir kolu olan Kapuçenler Türkiye'ye ilk kez 1551'de gelmiştir. Kapuçenleri 1583'te Cizvitler, 1584'te Saint Franscoiseler, 1630'da Riformalitenler, 1653'te Fransiskenler, 1783'te Lazaristler, 1838'de Filles de la Chartea rahipleri izlemiştir. Fereres de Ecoles Cheretiannes misyonerleri 1842'de, 1857'de Nötre Dame de Sion rahibeleri, 1872'de Fransisken rahibeleri, 1886'da Calais'li Fransisken rahibeleri, 1892'de Petites Sorurs de la Pauvres rahibeleri, 1886 yılında Nötre Dame de Lourds rahibeleri, 1861'de Gürcü rahip ve rahibeleri, 1869 yılında da İtalyan İrrea rahibeleri çeşitli Osmanlı şehirlerine yerleşmiş ve azınlıklar üzerindeki faaliyetlerine (Sevinç, 2009:213), başlamışlardır.

Bekar kalmak, iffetli olmak, fakir yaşamak ve baştaki idarecilerin istediği her yere misyoner olarak gitmeye yemin eden Cizvitler, insan ruhuna ve zihnine ulaşmanın en kısa yolunun eğitim olduğunu görmüşler ve okullaşmaya (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:448-449), büyük önem vermişlerdir. Bu amaçlarla 18 Kasım 1583 tarihinde İstanbul'un Galata semtinde Saint Benoit Okulu'nu açarak misyonerlik faaliyetlerine hız vermişlerdir. Bu kurum, Osmanlı Devleti'nde hem bir misyoner kurum hem de okul niteliği taşıyan ilk yabancı (Büyükkarcı, 1999:150-151; Altındal, 2016:19), okuldur. Bu kurum Osmanlı topraklarında yürütülen Cizvit faaliyetlerinin merkezi (Hajdari, 2016:15), olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklere yönelik misyonerlik faaliyetleri 1621'de Katolik Kapusenler tarafından başlatılmış, Paris Kapusenler Cemiyeti vaizi olan Rahip Paçifiko, "*Türklere Hristiyanlığa davet etmek için*" İstanbul'a gelen ilk misyoner (Tozlu, 1999:330), olmuştur. Paçifiko, sekiz yıl içerisinde İstanbul ve Osmanlı eyaletlerinin değişik bölgelerinde on iki manastır açmayı başarmıştır. Bu manastırların kira bedelleri Fransa Kralı tarafından karşılanırken, misyonerler Fransız Ordusu'nun keşif kolları olarak görüldüğü için İstanbul'daki Fransız elçisinin en önemli görevi Katolik misyonerleri (İrtem, 1999a:255), himaye etmek olmuştur. Fransa, Osmanlı Devleti ile yenilediği kapitülasyon anlaşması sonucunda Filistin'deki kutsal mekanların bakımı ve onarımı ile Katoliklerin himaye edilmesi hakkını kazanmıştır. 1913 yılında toplam 504 Katolik

okulun bulunduğu Osmanlı Devleti'nde Katoliklerin himaye edilmesi konusunda Fransa'nın en büyük rakibi 42'si okul olmak üzere toplam 245 müesseseye sahip olan Avusturya'dır. Avusturya'nın Osmanlı tebaası olan Katoliklerin himaye hakkının kendisine ait olduğunu iddia etmesine rağmen, Osmanlı yönetimi bu durumu onaylamayınca sorun I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Fransa ve Avusturya arasında yaşanan bu mücadeleye ilerleyen dönemde İtalya'da katılmış, özellikle Trablusgarp, Bingazi ve Derne'ye yoğun ilgi gösteren İtalyanların 1914 yılında Osmanlı Devleti sınırlarındaki okul sayısı 70'e (İnan, 2015:46-48), ulaşmıştır.

Düzenli misyon faaliyetleri XVIII. yüzyılda Beytullahim'de Mecusi İranlıları kendi dinlerine inandırmaya çalışan Moravya Kilisesi'nin misyonerleri tarafından başlatılmış, daha sonra “İngiliz Hristiyan Misyon Cemiyeti” (CMS), devreye girerek ilgi alanını İran ve Orta Şark coğrafyasında yoğunlaştırarak en güçlü misyon teşkilatlarından (Halidi-Ferruh, 1991:13), biri olmuştur. 1646 yılında İngiliz Parlamentosu tarafından Hristiyanlığı yaymak amacıyla bir dernek kurulmuş, bu cemiyet Almanya, İsviçre, Danimarka, Amerika ve Rusya'da binden fazla (Cilacı, 2005:22-23), merkeze sahip olmuştur. CMS, ilgi alanını genişleterek Mısır, İran, Ürdün, Filistin, Kenya, Nijerya, Ruanda, Sierra Leona, Sudan, Tanzanya, Uganda, Kanada, Çin, Hindistan, Pakistan, Yeni Zelanda ve Sri Lanka'da (Turan, 2002:155), faaliyet göstermiştir. XVIII ve XIX. yüzyıllarda ise “The Baptist Missionary Society” (1792), “London Missionary Society” (1795), “Anglican Evangelical Church Missionary” (1799), “British and Foreign Bible Society” (1804), gibi İngiliz misyoner örgütlerinin yanında Amerika, Almanya, Fransa, Danimarka, İsveç ve Norveç gibi ülkelerinde kendi misyoner kurumları (Gündüz, 2010:199), bulunmaktadır.

1793 yılında Hindistan'a giden William Carey (1761–1834), modern misyonerlik (Mutlu, 2005:237), dönemini başlatmış, onun çalışmalarıyla tüm dünyada İngilizce konuşan (Küçük, 2011:36; Kocabaşoğlu, 2000:14), misyonerlerin ağırlığı hissedilmeye başlamıştır. Asıl işi ayakkabıcılık olan Carey, 18 yaşında yaşadığı dönüşüm sonrasında, Anglikan Kilisesi'nden ayrılarak Baptist Misyon Topluluğu'nun oluşumunda oldukça etkili olmuş, yayınladığı seksen yedi sayfalık “*Putperestleri Hristiyan Yapmada Hristiyanların Yükümlülüklerine Dair Bir Araştırma*” adlı eseri modern misyonerliğin manifestosu (Turan, 2011:66-67), olarak kabul edilmektedir. Carey, hitabet konusunda oldukça yeteneklidir ve bu yeteneğini misyonerlik davasının başarısı için kullanmıştır. İncil'in tercüme edilmesi ve neşri ile ilgili faaliyetlerde öne çıkmış, girişimleri sonucunda Londra Misyonerlik Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet ilk misyonerlerini Hindistan ve Sierra

Leona'ya göndermiştir. Carey'in faaliyetlerinden ilham alan Amerikalılar, New York Misyonerlik Cemiyeti'ni (Uçar, 2014: 16-17), kurmuşlardır. XIX. yüzyıldaki misyonerliği önceki dönemlerden ayıran en belirgin özellik, yeni dönem misyonerlerinin sadece din yayıcıları olmamalarıdır. Misyonerlerin bu yüzyılda başta eğitim olmak üzere sağlık ve diğer sosyal meselelerde de ön plana çıktığı görülmektedir. Misyonerliğin özünün din olmasına rağmen zamanla ticari, siyasi ve kültürel yayılma aracı (Arıç, 2014:13), olarak kullanılmıştır.

İngiltere'nin Hindistan genel valisi, East India Company'e ticareti geliştirmek için bölgeye pahalı mallar satan bezirgânlar yerine misyonerler göndermelerini önermesi (Kocabaşoğlu, 2000:14-17), misyonerliğin din yayıcılığı dışında da ticari iktisadi amaçları olduğuna örnek olarak gösterilebilir. İngiltere'de Protestan misyonerlerin ada dışına gönderilmesini savunanlar Hindistan'daki İngiliz menfaatlerini korumanın ve Hindistan'ın İngiltere'ye bağlılığını sürdürmenin en etkili yolunun misyoner faaliyetleri olduğunu belirtmişlerdir. Afrika'da da misyoner faaliyetlerinin ordular, donanmalar, konferanslar ve antlaşmalardan daha etkili olduğu (Turan, 2002:2), ifade edilmiştir.

1854 yılında Hindistan'ın Agra şehrinde yapılan münazara sonucunda oryantalist misyonerler, İslam'ı orijinal kaynaklardan öğrenmeden Müslümanlar üzerinde etkili olamayacaklarını görmüşler, bundan sonra İslam coğrafyasında görevlendirilecek birçok misyoneri, oryantalist kurumlarda (Çetinkaya, 2007:406, 412), yetiştirmeye başlamışlardır.

Protestan ve Anglikan Kiliseler tarafından Hindistan'da "Kilise Misyoner Teşkilatı" ismiyle yeni bir teşkilat kurulmuş, bu teşkilatın en önemli liderlerinden biri olan Alman asıllı Carl G. Pafender, bir yandan İslam dini hakkında asılsız iftiralarda bulunurken diğer yandan da İncil'in bozulmamış bir kitap olduğunu bölgedeki Müslümanlara aşılama çalışmıştır. Pafender, İslam'a karşı Hristiyanlığı savunmak için *Mizanu'l Hakk* isimli bir kitap yazmış, Hintli alim Rahmetullah Efendi de *İzharu'l Hak* (Bayrakdar, 2007:397), isimli bir eser yazarak bu misyonere cevap vermiştir. II. Abdülhamit, getirdiği matbuat yasakları nedeniyle çokça eleştirilmiş, hatta Katip Çelebi'nin *Mizanu'l Hak* adlı eserinin bile yasaklandığı iddia edilmiştir. II. Abdülhamit devrinde yasaklanan yayınlar arasında ismi zikredilen *Mizanu'l Hakk* (Karal, 2011c:413), bilindiği gibi Katip Çelebi'nin yazdığı kitap değil, Prof. Dr. Ali Birinci'nin ifadesi ile Hristiyanlık propagandası yapan ve İngiltere'de basılan (Birinci, 2006:292), başka bir kitaptır. Ahmet Uçar, ise arşiv belgelerine dayandırarak yasaklanan *Mizanu'l Hakk*'ın Pafender'in yazdığı kitap (Uçar,2014:40), olduğunu ifade etmektedir.

1910 yılında Almanya’da Münster şehrinde bulunan İlahiyat Fakültesi, kendi devlet yetkililerinden misyonerlik ile ilgili bir bölüm kurulmasını isterken, “*Misyonerlik ile yüksekokullarımızda hem teolojik hem de ilmi olarak uğraşmak, Alman devletinin çağımızda sürdürdüğü kolonileştirme gayret ve çabalarını başarılı kılmak için bir zaruret halini almıştır*” (İnandı, 1996:35), tezini gerekçe olarak sunmuştur. Batılı Hristiyan misyonerleri muazzam bir misyonerlik bilinciyle İncil’in öğretilerini tüm dünyaya taşımaya çalışmışlar, “*Nuh’un bahçesine, İncil topraklarına, Hristiyanlığın ve insan ırkının beşiğine*” ulaşmak amacıyla Küçük Asya’nın çok uluslu topraklarına (Kieser, 2005: 22), gelmişlerdir. Protestanların Osmanlı coğrafyasında yaşayan insanlara yönelik ilgilerinin başlaması XVI. yüzyılın ortalarında başlamış, örgütlü protestan misyonerlerin ilk gelişleri ise XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. 1739 yılında kurulan ve kısaca Moravya Kilisesi olarak bilinen “*Brethren’s Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen*” isimli protestan misyonerlik kurumunun misyonerleri 1740 yılında İstanbul, Romanya ve Fener Patrikhanesi yetkilileri ile temas kurmaya çalışmışlar ancak olumlu bir sonuç (Turan, 2002:147), alamamışlardır.

Misyonerler sadece azınlıklar ve gayrimüslimler üzerinde değil, aynı zamanda Müslümanlar arasında da faaliyette bulunmuşlardır. İslam coğrafyasında Osmanlı hâkimiyetinin bulunduğu sahalarda Osmanlıların İslam medeniyetini geriletmediği tezini sıklıkla işlemişler, Osmanlı Devleti’ni sömürücü, kendilerini ise bu sömürüye son verecek kurtarıcılar (Sırma, 2011:13), olarak göstermişler, tarihi bağların zayıflatılması yönünde faaliyet yürütmüşlerdir. Müslümanlar üzerinde daha etkili olması için bazı Hristiyanları Müslüman gibi göstererek, İslam’da aradıklarını bulamadıklarını (Küçük, 2011:55), ve bu nedenle Hristiyanlığa geçtikleri yönünde kamuoyuna beyan verdirmişlerdir. Misyonerlerin yürüttükleri faaliyetler devrin birçok aydınını da rahatsız etmiş, bu durum çeşitli fikir ve edebi çalışmalara konu olmuştur. Misyonerlerin faaliyetlerinden oldukça rahatsız olan milli şairimiz Mehmet Akif, Süleymaniye Kürsüsü’nden adlı şiirinde “*Misyonerler gece gündüz yeri devretmedeler, Ulema vahy-i İlahi’yi mi bilmem, bekler?*” (Ersoy, 2010:154), dizeleriyle konuya dikkat çekmiştir. Akif ayrıca kendi devrinin ulemasının misyoner faaliyetleri karşısında yetersiz kaldığından şikayet etmiş, İslam coğrafyasının üzerindeki miskinliği atarak, en az misyonerler kadar çalışması gerektiğini vurgulamıştır.

BÖLÜM II

ANGLİKAN KİLİSESİ VE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

2.1. İNGİLTERE'DE HRİSTİYANLIK

Hristiyanlık, İngiltere'ye Romalılarla birlikte gelmesine rağmen, VII. yüzyılın sonuna kadar adada etkin bir din olamamıştır. İnsan kurban etme geleneği bulunan ve politeist bir tanrı anlayışına sahip eski Kelt kültürünün dini inancı olan Druidizm (Şahin, 2004:138), uzun bir süre daha ada coğrafyasında etkinliğini korumuştur. Askerlikten ve vergiden muaf olan ve verdiği kararların tartışmasız kabul edildiği Druid rahipler zümresi, ülkede gençlerin eğitilmesinden hukuki meselelerin çözümüne kadar birçok alanda etkili olmuş, hatta ülkede krallardan bile daha öncelikli (Çatalbaş, 2014:5), bir konuma sahip olmuşlardır.

Roma İmparatorlarından Constantine, miladi 313 yılında “*Milan Fermanı*” ile Hristiyanlığı resmen tanıdığına dağılmaya başlayan İmparatorluğun erimeye başlayan otoritesini Hristiyanlık ile ayakta tutmayı amaçlamıştır. Haleflerinden Theodosius döneminde (378–395) ise Hristiyanlık, imparatorluğun resmî dini haline getirilerek, eski pagan kültür hızla yok edilmeye başlamıştır. Papalığın gönderdiği misyonerler sayesinde İngiltere’de Hristiyanlık faaliyetleri hız kazanmış, 668 yılında eski bir Süryani olan Tarsuslu Theodore, İngiltere’de kilisenin yeniden organize edilmesi ile görevlendirilmiştir. Bu dönemde İngiltere’deki pagan kültür yok edilmiş ve İngiltere tam anlamıyla Hristiyan bir ulus (Şahin, 2004:140-143), haline gelmiştir. Ülkede İngiliz bilincinin oluşumunda en büyük katkıyı sunan gelişmelerden biri M.S. VII. yüzyılda Romalı Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri ve kilise örgütlenmesi olmuş, Canterbury Başpiskoposluğu gözetiminde yapılan bu faaliyetler hem İngiltere’de Hristiyanlığı güçlendirmiş, hem de İngilizler adına yapılan misyonerlik faaliyetleri sonucunda Almanya’nın Hristiyanlaştırılması (Özcan, 2000:297; Roberts, 2010:180), başlatılmıştır. Willibrord adında bir İngiliz Hollanda’da, Boniface (Wynfrid), adında bir başka İngiliz misyoner Almanya’da, Anskar adındaki başka bir misyoner ise Danimarka’da ilk misyonerlik (Şahin, 2004:144), faaliyetlerini başlatmıştır. Önce kıta Avrupası’nda komşu ülkeler üzerinde başlayan İngiliz misyonerlik faaliyetleri, özellikle ticaretin genişlemesi, yeni keşiflerin yapılması ve geniş bir sömürge imparatorluğunun kurulmaya başlandığı dönemden itibaren daha uzak coğrafyalara kaydırılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İngiliz Anglikan Kilisesi’nde çeşitli görevlerde toplam 23.000 din adamı görev yapmış, bunlardan 14.500’ü kiliselerde

görev alırken, içlerinden 240'ı ise İslamiyet, Musevilik ve Budizm'in hakim olduğu coğrafyalardaki kiliselerde (Nurdoğan, 2014a:18), misyonerlik faaliyetini yürütmek üzere görevlendirilmişlerdir.

2.2. ANGLİKAN KİLİSESİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

Latince *Anglicanus* kökeninden gelen Anglican, İngiliz anlamında kullanılır ve Türk diline “Anglikan” (Çatalbaş, 2011:168), olarak geçmiştir. Anglikanizm ise Reform hareketinden sonra XVI. yüzyılda İngiltere’de ortaya çıkan bir Hristiyan mezhebi (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:449) olup, Katolik ve Protestan mezhepleri arasındaki çatışmada “orta yolu izleme” politikasını savunan yeni bir dini anlayışı (Bıyık, 2010:178), ifade etmektedir. Anglikanizm, Protestanlığın İngiltere’ye özgü bir versiyonu olup, inanç bakımından Protestan, teşkilat ve kült hayatı bakımından Katolikliğe daha yakındır. Kiliselerdeki ayin ve törenlerde bile “millilik” esasına uygun hareket eden Anglikanlar, Papa’nın otoritesini reddetmelerine rağmen, Piskoposluk geleneğini devam ettirmişler ve dini hayatlarında XVI. yüzyıldan itibaren Latince yerine İngilizceyi kullanmışlardır. Günümüzde 27 milyonu İngiltere’de olmak üzere yaklaşık 65-70 milyon civarında mensubu bulunan, İngiltere’nin resmi kilisesi olan ve devlet tarafından korunup desteklenen Anglikan Kilisesi’nin başı Kral/Kraliçe’dir (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:450). Halen yürürlükte olan “Act of Settlement” kanununa göre “İş bu tahta oturacak kimse kanunen kurulmuş Anglikan Kilisesi inancına riayet edecektir” ifadesi yer almakta olup, Kral VIII. Henry’den (1509-1547), itibaren günümüze kadar gelen tüm krallar Anglikan inancının koruyucusu sıfatını (Çatalbaş, 2014:3), taşımaktadırlar. İngiliz Kilisesi, faaliyetlerinde sadece İngiltere’nin çıkarları için çalıştığından ötürü Anglikan yani İngiltere’ye ait (Hajdari, 2016:16), olarak adlandırılmıştır. Bugünkü manada ise İngiliz Kilisesi ile Anglikan Kilisesi aynı anlamda (Çatalbaş, 2011:168), kullanılmaktadır.

İngiltere’de ilk reform hareketi, Avrupa’da XVI. yüzyılda yaşanan reform döneminden yaklaşık yüz elli yıl öncesinde John Wycliffe (1330–1384), tarafından başlatılmıştır. Wycliffe, “Kutsal Kitap’a yeniden dönüş” olarak nitelendirdiği reformist hareketi içerisinde Katolik Kilisesi’ni, kilisenin zenginliğini, Papa’nın mutlak egemenliğini eleştirmiş ve İncil’i İngilizceye çevirmiştir. Wycliffe, Papalık karşısında Kral III. Edward tarafından korunmuş, başlattığı reform hareketi ölümünden sonra Lollardlar denilen toplulukça devam ettirilerek XVI. yüzyılda reform hareketinin İngiltere’de (Bıyık, 2010:178), yaşanmasına neden olmuştur. Reform döneminde, Avrupa’da yaşanan gelişmelerin ardından İngilizler, resmi mezhep olarak Anglikanizm’i seçmişler ve

başkanlığını kral ya da kraliçenin yaptığı Anglikan Kilisesi'ni (Özcan, 2000:296), kurmuşlardır. Reform, başlangıçta İngiltere'de büyük bir tepki ile karşılanmış, “*Kanlı Mary*” olarak adlandırılan Kraliçe Mary (1553–1558), döneminde 277 Hristiyan lider yakılarak öldürülmüştür. 1558–1603 yılları arasında tahtta bulunan Kraliçe Elizabeth döneminde ise, İngiliz Kilisesi tamamen bağımsız (Şahin, 2004:147), hale gelmiştir. 1603 yılında bütün İngiliz erkek ve kadınları devlet kilisesinin üyesi olmak, elde ettiği ürününün ya da kazancının onda birini bir ruhbana vermek zorunda bırakılmış, ihanet ettiği kuşku duyulanlar ve yerleşmiş dinsel inançlara aykırı düşünenler, işkence ve direğe bağlanarak yakılma (Hill, 2016:15, 102), gibi cezalara çarptırılmışlardır. Kraliçe Elizabeth döneminde (1558-1603), çıkarılan *Üstünlük ve Birlik Kanunları* ile her İngiliz vatandaşına kiliselere devam etme zorunluluğu getirilmiş, bu kanunlara uymayanlara 12 dime (lira), para cezası (Yamı, 2010:489), verilmiştir.

İngiliz Kilisesi ile Katolik Roma Kilisesi'nin resmi olarak ayrılması 1534 yılında gerçekleşmiştir. Kral VIII. Henry'nin (1491–1547), eşi Catherina'dan boşanıp, Anne Boleyn ile evlenmek istemesine Papa karşı çıkınca ilişkiler gerilmiş, sonuçta devlet tarafından kurulmuş tek kilise olan ve Hristiyanlığı ilk haline döndürmeyi amaçlayan Anglikan mezhebi (Karaköse, 2012:207; Roberts, 2010:319), ortaya çıkmıştır. VIII. Henry, 1509 yılında ağabeyi Arthur'un ölmesi üzerine İngiltere tahtına geçmiştir. Henry, iyi bir teoloji eğitimi almış, Reform'un önderi Martin Luther'in fikirlerine “*Yedi Sakrament (gizem), Üzerine*” adlı eseri ile karşı çıkmış, Papa X. Leo tarafından kendisine “*İmanın Savunucusu*” unvanı verilmiştir. Henry, tahta geçebilmek için ağabeyinin dul karısı Catherine ile evlenmiş, bu evlilikten kızı Mary dışında tahta varis olabilecek hiçbir erkek evladı hayatta kalmamıştır. Catherine ile 17 yıl evli kalan Hanry, Anne Boley ile gizli aşk yaşamaya başlamış, Catherine'dan boşanabilmek için Papa VII. Clemens'ten onay almak istemiştir. O sırada Catherine'nın yeğeni olan ve Türk kaynaklarında daha çok Şarlken ismiyle bilinen Kutsal Roma İmparatoru Kral V. Charles (1516-1556), İtalya'yı işgal etmiş olduğu için Papa, Henry'nin istediği onayı verememiştir. Henry, bunun üzerine Thomas Cranmer'i çağırtmış, Cambridge Üniversitesi'nde boşanma konusunun tartışılıp karara varılmasını istemiştir. 23 Mayıs 1533'te Henry'nin Catherine ile yaptığı evlilik geçersiz sayılmış, 28 Mayıs'ta da Anne Boley ile yaşadığı gizli aşk, yasal hale getirilmiştir. Papa'nın çekimser kalması, Papalık ile İngiltere'nin arasının açılmasına neden olmuş, İngiltere dışından emir almakla suçlanan rahipler vatan haini ilan edilmiş, Parlamento'nun da desteğini alan Henry, kiliseyi kraliyetin egemenliği altına almıştır. Kral, İngiliz

Kilisesi'nin başkanı olmuş, İngiliz Kilisesi 1533 yılında Roma Katolik Kilisesi'nden fiilen ayrılmıştır. Uygulamada Katolik, inanç esaslarında ise Protestan anlayışa sahip İngiliz Anglikan Kilisesi olarak adlandırılan yeni bir Hristiyan mezhebi ortaya çıkmıştır (Polat, 2006:9-12; Çatalbaş, 2014:17-19). VIII. Henry, İngiliz Kilisesi'ni Katolik Roma'dan koparmış, kilisenin gelirlerine el koymuş ve manastırları saraya bağlamıştır. Bu sayede hem sarayın gelirlerini artırmış, hem de ruhban sınıfını devletin denetimi altına (Tilly, BT:154), almıştır. Henry'nin eşinden boşanmak istemesi Katolik mezhebine göre dinden çıkma nedeni olarak kabul edilmesine rağmen (Halid, 2011:15), Catherine'den boşanmak istemesinin asıl amacı tahtın varisi olacak meşru bir erkek çocuğa sahip olabilme arzusudur. Ancak yeni evliliğini yaptığı Anne Boleyn ise I. Elizabeth olarak tahta çıkacak olan bir kız çocuğu doğurmuştur. Anne Boleyn, sonradan kibirli davranışları nedeniyle saray çevresinde sevilmeyen biri olmuş, zina yapmak suçu ile 2 Mayıs 1536'da Londra Kalesi'ne hapsedilmiş, 19 Mayıs 1536 yılında idam (Ana Britannica, 1993:322-323), edilmiştir.

İngiltere'nin yaklaşık bin yıldır bağlı kaldığı Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılmasının tek nedeni bu boşanma olayı değildir. Avrupa'daki reformist görüşün dalga dalga yayıldığı bu dönemde İngiltere'de bundan nasibini almış, özellikle William Tyndale'in Kitab-ı Mukaddes'in sadece Hristiyanlara ait olan ve yirmi yedi kitaptan (bölümden), oluşan Yeni Ahit'i (Tanyu, 1988:501), İngilizceye çevirmesi ve 1526 yılında bunu yayımlaması da İngiltere'nin Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılışında oldukça etkili olmuştur. Bu durumdan Katolik Kilisesi'de oldukça derin bir şekilde etkilenmiş, Tyndale, Yahudi ve Hristiyanlarca müşterek olarak kabul edilen ve otuz dokuz kitaptan (bölümden), oluşan ve Kitab-ı Mukaddes'in Yahudilere ait olan kutsal kitabı (Harman, 1988:494-495), Eski Ahit'in çevirisini yapmadan 1535 yılında Bürüksel yakınlarında tutuklanmış, 1536'da önce boğularak öldürülmüş daha sonra da yakılmıştır (Çatalbaş, 2014:20).

Kral, Thomas Cromwell'i siyasi idare konusunda, Thomas Cranmer'i de dini alanda reform yapmaları için yetkilendirmiş, yapılan reformlar sayesinde Papalığın İngiltere üzerindeki otoritesi sonlandırılmıştır. Kralı dinsel ve siyasi otoritenin başı yapan bu reformlar içerisinde kilisede resim ve ikonların yasaklanması, duaların ana dilde yapılması ve İngilizce İncillerin bütün kiliselere gönderilmesi gibi yenilikler yer almıştır. Ayrıca araf, endüljans, rahiplerin evlenme yasağı ve azizlere tazimde bulunma reddedilmiştir. Kraliçe I. Elizabeth döneminde (1558-1603), ise hem Katolik, hem de Protestan anlayışı barındıran, kiliseyi devletin kontrolü ve himayesi altına alan ulusal

(Şahin, 2004:148-149; Bıyık, 2010:179-180), bir anlayış benimsenmiştir. İlk kez 1536 yılında belirlenen on maddelik kurallar ışığında 1549 yılında Thomas Cranmer tarafından “*The Book of Common Prayer*” adlı dua kitabı hazırlanmıştır. Bu kitap kutsal metinlere karşı bir alternatif değil, Anglikan inanç, ibadet, öğreti ve yaşamının temelini oluşturan bir kitaptır. Ayrıca İngiliz Parlamentosu’nun onayı olmadan bu kitapta hiçbir değişiklik yapılamaması da kiliseyi devletin kontrolü altına giren resmi bir kurum (Çatalbaş, 2014:65), konumuna dönüştürmüştür.

Oliver Cromwell’in “*dünyevi hiçbir yönetim, ona bağlı olan ulusal bir kilise olmadan, tam bir desteğe sahip olamaz*” sözü ve I. Charles’in “*İnsanlar barış zamanlarında kılıçtan çok mihrap tarafından yönetilirler*” anlayışından hareketle kilise, İngiltere’de her zaman etkisini korumuştur. Kamu hayatının, eğlencenin, yerel yönetimlerin, vergilendirmenin merkezi olmuş, askeri eğitimler kilisenin avlusunda yapılmış, askeri malzemeler ve tapu kayıtları kilisede saklanmıştır. Eğitim kilisenin tekeline alınmış, kitaplar piskoposlar tarafından sansür edilmiş, Oxford ve Cambridge’e mensup olmak çok az istisna dışında ruhbanla sınırlandırılarak, Sir John Eliot’un ifadesiyle “*dinin uyrukları itaat altına alan*” (Hıll, 2016:102-103), gücü öne çıkarılmıştır.

Anglikan misyonerlik kurumları da faaliyetlerini, Britanya İmparatorluğu’nun genişleme ve sömürü siyasetine uygun bir şekilde yaygınlaştırmışlardır. XIX. yüzyılda misyonerlik anlayışının değişmesiyle kadın misyonerler de görev almaya başlamış, tıpkı erkek meslektaşları gibi İngiliz “*kolonyal-emperyal gücünün*” taşıyıcıları olmuşlardır. İlk dönemde misyonerlik adına hiç önemsenmeyen kadınlar, ilerleyen süreçte adlarından sıklıkla bahsettirmeye başlamışlardır. Kadın misyonerler faaliyet sahalarında Protestan kız okulları açmak, yetişkin kadınlara okuma-yazma öğretmek ve İncil okuma saatleri düzenlemek gibi temel görevlerinin yanında gezilere katılmış ve ev ziyaretlerinde bulunmuşlardır. Protestan okullarını tetkik ederek öğretmenlik ve vaizelik eğitimi için gerekli olan nüfus ve sahaları araştırmış, özellikle gayrimüslim kadınları (Nurdoğan, 2014c:74-75, 87), oldukça etkiledikleri görülmüştür.

İngiliz misyonerleri Osmanlı coğrafyasında ilk aşamada özellikle Hindistan yolunun üzerinde bulunan Suriye ve Filistin bölgesinde yaşayan farklı Hristiyan grupları arasında faaliyet göstermişlerdir. Ancak XIX. yüzyılın sonu itibariyle sadece Dürziler (Karal, 2011a:211), üzerinde başarılı olmalarına rağmen, bölgedeki diğer unsurlar ve Müslümanlar arasında din ve eğitim alanında ciddi bir etki oluşturamamışlardır (Buzpınar, 2003:117). Müslümanlar ve Yahudilerin dinlerine olan bağlılıkları, Katolik Hristiyanların

mezheplerine olan bağılıklarındaki katılıkları ve arkalarında hem Papa'nın hem de Fransa'nın desteğinin bulunması, Ortodoks Hristiyanların ise arkalarında Rusya (Sonyel, 1999:143-144), gerçeğinin varlığı İngilizleri bu coğrafyada istedikleri sonuçları almakta oldukça zorlamıştır. Kurulduğu ilk dönemde milli bir karakter taşıyan Anglikan Kilisesi, yapmış olduğu misyonerlik çalışmalarıyla evrensel bir boyut kazanmıştır. Bu gün 160'tan fazla ülkede 80 milyondan fazla kayıtlı üyesi olan bu kilise, Katolik ve Ortodoks mezheplerinin ardından üçüncü sırada yer almakta olup (Yamı, 2010:489), Anadolu'da yaklaşık 1500 üyesi ve İzmir'de 2, İstanbul'da 3, Ankara ve Aydın'da birer olmak üzere toplam 7 adet (Çatalbaş, 2011:168), kiliseye sahiptir. Anglikan Kilisesi maddi anlamda İngiliz hükümeti tarafından da desteklenmiştir. 1818 yılında yeni kiliselerin inşası için 1 milyon pound, 1824 yılında ise 500 bin poundluk yardım yapılması İngiliz Parlamentosu tarafından onaylanmıştır. Kiliseye yapılan bu yardımlar özellikle İngiltere'de Darwinizmin ve dinsizlik akımının (Nurdoğan, 2013:18), arttığı yıllarda daha da çoğalmıştır.

2.3. İNGİLİZ MİSYONER KURUM VE KURULUŞLAR

Genel olarak İngiliz misyonerliğinin 1792 yılında William Carey tarafından başlatıldığı ifade edilse de Carey'den önce kurulan bazı toplulukların da misyonerlik faaliyetinde bulunduğu görülmektedir. 1649 yılında kurulan *Society for the Propagation of the Gospel in New England* (New England'da İncil'i Yayma Topluluğu) adlı topluluk İngiltere'de misyonerlik amaçlı kurulan ilk (Turan, 2011:65), topluluktur.

Yine misyonerlik amaçlı kurulan ikinci topluluk ise *Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK)*, dır. Türkçe ifadesiyle "*Hristiyan Bilgisini İlerletme Teşkilatı*" olan SPCK, eski bir papaz olan Thomas Bray'ın (1656–1730), önderliğinde kilise üyeleri ve ruhban sınıfından oluşan kişilerce 1698 yılında kurulmuştur. İngiltere'de kurulan en eski misyoner teşkilatlardan biri olan bu kurum, Anglikan Kilisesi'nin en yüksek idarecisi kabul edilen Kraliçe ve Canterbury Başpiskoposu (Çatalbaş, 2012:124), tarafından yönetilmektedir. Önceleri Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinde yaşayan kişilerin dini yaşamlarını desteklemek amacıyla kurulan SPCK (Turan, 2011:66), özellikle eğitim konusunda çalışmalar yapmış, İngiliz Kilisesi'ne bağlı okullar açarak yoksul çocuklara temel dini eğitim veren, hayır kurumları açan, Kutsal Kitap ve broşür hazırlayan, kütüphaneler kuran (Çatalbaş, 2012:124), bir misyoner teşkilattır.

SPCK, bugün 25 adet Hristiyan kitabevini işletmekte olup, günümüze kadar otuz milyon kitabın basımını yapmış, "Ortak Dua Kitabı" nı 200'den fazla dile çevirerek yayın

yoluyla Hristiyanlığın yayılmasını sağlamaya çalışmıştır. SPCK'nın eğitim konusunda yaptığı çalışmalardan biri de iletişim ve teoloji eğitimi alanlarında uyguladığı burs programlarıdır. Topladığı yardımlar ve kitap basımından 11 milyon sterlinden fazla kaynak elde eden SPCK, İngiliz misyonerliğinin farklı coğrafyalarda yayılması için USPG (Birleşik İncil'i Yayma Cemiyeti), gibi başka misyoner kurumlarla beraber çalışmıştır. SPCK, 1720 yılında Kral I. George'un teşviki ile İncil ve Common Prayer Book'u (Ortak Dua Kitabı), Arapça olarak yayınlamış, Hindistan'da ilk matbaayı kurmuş ve Avustralya'ya ilk basılı kitapları göndermiştir. İngiltere, Hindistan, ABD, Avustralya ve Galler bölgesindeki kitabevlerinde Hristiyanlıkla ilgili yayınların basımı yapmıştır. Hindistan Kilisesi ve İrlanda Kilisesi ile kitap basımı ve dağıtımı konusunda ortak çalışmalar yapmıştır. Avustralya'da Hristiyan Edebiyat Derneği ve ABD'de Sewanee Üniversitesi bu misyoner teşkilatın kaynak temini ve yardım toplama işlerinde ortak çalışmalar yaptığı diğer kurumlardır. “*Worldwide Grants Programme* (Dünya Hibe Programı)” ve “*Book for Life* (Yaşam için Kitap)” adlı burs programları (Çatalbaş, 2012:124-125), SPCK'nın önde gelen burs programlarıdır.

İlk adı “*İncil'i Yayma Cemiyeti*” olan (SPG), sonradan “*Birleşik İncil'i Yayma Cemiyeti*” (USPG), adını almıştır. Merkezi Londra olan bu misyoner kurum 1701 yılında yine Thomas Bray tarafından kurulmuştur. Amacı deniz aşırı ülkelerde misyonerlik yapmak olan bu kurum, günümüzde 50'den fazla ülkede (Turan, 2011:66; Çatalbaş, 2012:127), faaliyet göstermektedir. İngiliz misyonerliği konusunda çalışma yapan bir başka araştırmacı olan Arzu M. Nurdoğan ise bu cemiyetin 1702 yılında kurulduğunu, sadece İngiliz kolonilerindeki İngiliz tebaasının Hristiyanlaştırılması faaliyetlerinde bulunduğunu, cemiyetin kapsama alanının genişlemesine rağmen faaliyet sahasındaki sınırlarını koruduğunu (Nurdoğan, 2014c:77), belirtmektedir. Bu cemiyet 1702'de Amerika'da Kızılderililere Hristiyanlığın öğretilmesine yönelik çalışmalar yapmış, daha sonra “*Universities Mission to Central Africa*” (UMCA), ile birleşerek İngiltere'ye bağlı tüm kolonilerde faaliyet göstermiş ve Kraliyet tarafından yasal bir kurum haline getirilmiştir. Kraliyet tarafından desteklenmesi USPG'nin mali olarak gelişimini hızlandırmış ve birçok misyoner örgütün USPG öncülüğünde kurulmasını sağlamıştır. Örneğin, 1795 yılında William Carey, önderliğinde kurulan “*Londra Misyoner Teşkilatı*” (LMS), ile İncil'i ön plana alan, köleliğe karşı çıkan ve zencilere insanca muamele yapılmasını savunan “*Nüktedanlar Grubu*” (Clapham Sect), ve 1799'da William Wilberforce öncülüğünde kurulan “*Kilise Misyonerleri Teşkilatı*” (CMS), USPG tarafından

kurulmuştur. Yine “*Metodist Müjdeyi Yayma Teşkilatı*”, “*İskoç Resmi Kilisesi*”, “*Secession Church*” (Ayrılık Kilisesi) ortak hareketi, Çin’de misyonerlik yapan “*ÇİM*” ve “*Amerikan Board of Commissioner for Foreing Missions*” (ABCFM), gibi kurumlar da USPG tarafından kurulmuş misyoner örgütlerdir. USPG’de diğer misyoner kurumlar gibi eğitim konusuyla yakından ilgilenmiş, misyoner adaylarına yönelik eğitim programlarının yanında verdiği burs destekleri ile (Çatalbaş, 2012:126-127), misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüştür.

İngilizlerin kurduğu en etkili misyoner cemiyetlerinden biri de *Church Missionary Society*’dir. Türkçe ifadeyle “*Kilise Misyonerleri Teşkilatı*” ve kısaca (CMS), olarak bilinen bu cemiyet, 12 Nisan 1799 yılında Londra’nın Aldersgate Caddesi’nde bulunan *Castle&Falcon Inn* adıyla bilinen binasında William Wilberforce, Henry Thornton ve arkadaşlarının oluşturduğu “*Nüktedanlar*” (Clapham Sect), adlı grubun etkisi ile evanjelik Anglikanlar tarafından kurulmuştur. Cemiyet, Türkiye dâhil yaklaşık 60 ülkede faaliyet göstermiş, yaptığı çalışmalar neticesinde İngiltere’de köleliğin kaldırılmasına dair yasanın (Nurdoğan, 2013a:17, 20-21; Çatalbaş, 2012:128-129), çıkarılmasında etkili olmuştur. Bu cemiyetin ilk adı *The Church Missionary Society for Africa and East* olup, bu adı 1802 yılında almıştır (Turan, 2002; 147; Nurdoğan, 2013:18). Papaz John Venn, başkanlığında toplanan Anglikan Kilisesi’ne bağlı on altı din adamı ve dokuz laik işadamı tarafından; Hristiyanlık propagandası yapmanın her Hristiyan’ın asli görevi olduğu, Asya ve Afrika’daki kafirler için harekete geçme zamanının geldiğini, bunun için kuralları Canterbury Başpiskoposu tarafından belirlenecek bir cemiyet kurulduğu (Nurdoğan, 2013: 17) belirtilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında ciddi ilk Protestan misyonerlik faaliyeti İngiliz Church Missionary Society (CMS), tarafından 1800 yılından itibaren başlatılmıştır. CMS, XIX. yüzyılda hem sahip olduğu mali imkanlar ve misyoner sayısı hem de misyonunu yürüttüğü sahanın genişliği itibariyle Osmanlı Devleti’nde faaliyet gösteren en önemli Protestan cemiyetleri (Nurdoğan, 2014c:76), arasında bulunmaktadır. CMS’nin en önemli gelir kaynağı yapılan bağışlar olmasına rağmen, gönüllü dernekler, yardım sandıkları, kadınlar grubu ve gençlik teşkilatları gibi destekleyici birimler sayesinde gelirlerin artırılması (Nurdoğan, 2013:29-33), yoluna gidilmiştir. Öte yandan günümüzde Anglikan Kilisesi’nin borsada işletilen beş milyar sterline sahip olduğu ve kilisenin elde ettiği gelirlerin büyük bir kısmını misyonerlik faaliyetlerinde (Çatalbaş, 2014:114), kullandığı düşünülürse gerek CMS, gerekse Anglikan Kilisesi’ne bağlı diğer misyoner kuruluşların finans açısından

oldukça güçlü olduğu görülebilecektir. CMS, sahip olduğu misyon itibariyle rasyonalist akımın dini ve kiliseyi tehdit ettiğini düşünmüş, manevi değerlerin dejenere edilmesine karşı Hristiyanlık mesaj ve öğretisinin bütün insanlara iletilmesi ve misyonerlik terimi yerine de kullanılan evanjelizmi (Günay, 2004:148-149), benimsemiş, yeni nesilleri bu doktrine göre yetiştirebilmek amacıyla 1868 yılında *The Children's Special Service Mission* 'u kurarak özellikle yaz aylarında çocuklara din ve ahlak eğitimi vermiştir. CMS, Anglikan Kilisesi'ne bağlı resmi niteliği olmayan gönüllü bir kuruluş olup, tüm çalışmalarını Anglikan Kilisesi'nin etkisindeki yönetim kurulları kararınca yapmasına rağmen kendisinin dini değil, seküler bir yapıya sahip olduğunu (Nurdoğan, 2013:20, 31), iddia etmiştir.

CMS misyonerleri, İslam dünyasını Hristiyanlığa taşıyabilmek için adına “*Şark kiliselerini diriltme*” (Kieser, 2005:71), denen bir strateji izlemiş ve Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren en büyük İngiliz Protestan (Turan, 2002:147), misyonerlik kuruluşu olmuştur. 1820 yılından itibaren CMS'nin misyoner listesine kadınlar da dahil edilmeye başlamış, 1892 yılında misyon tarihinde ilk kez kadın misyoner sayısı erkek misyoner sayısını geçmiştir (Nurdoğan, 2014c:79, 90).

CMS, misyonerlik faaliyetlerine öncelikle 1869 yılında İran (Turan, 2002:146), ve Orta Şark'ta genelde Arapçanın konuşulduğu coğrafyada (Güngör, 2012:19; Küçüköğlü, 2005:52), ağırlık vermiştir. Mısır, Filistin, Türkiye, İran, Irak, Bağdat ve Musul gibi Osmanlı topraklarının yanında Kanada, Hindistan, Batı Afrika, Nijer Nehri, Çin ve Japonya (Çatalbaş, 2012:128), gibi çok geniş bir alan ilerleyen dönemde bu cemiyetin çalışma sahasına dâhil edilmiştir. CMS, sahip olduğu bütçe, bulundurduğu misyoner sayısı ve faaliyet sahasının genişliği bakımından Protestan cemiyetlerin en önde gelenlerindedir (Nurdoğan, 2013:14). Osmanlı coğrafyasında da en etkili olan misyonerlik örgütlerinin başında CMS gelir. CMS, gönderdiği misyonerler ile Hindistan, İran ve Anadolu topraklarında misyonerlik faaliyetlerini yürütmüş, özellikle mezhep farklılıklarını kullanmak istemiştir. Örneğin; Abdul Mesih olarak bilinen Henry Martyn bir CMS misyoneridir. 1805 yılında Hindistan'da ordu papazı olarak görevlendirilmiş (Güngör, 2012:19), Kalküta şehrine yerleşip, İncil'i Urduçaya çevirmiş, ardından İran'a geçerek İncil'in Farsça ve Arapça çevirileri üzerinde çalışmıştır. İranlı Müslümanlar üzerinde oldukça etkili olmuş ve 1837 yılında Tokat'ta (Çatalbaş, 2012:128), ölmüştür.

1815 yılında Malta Adası'nda William Jowet'in kurduğu (Güngör, 2012:19), matbaayı kullanarak Osmanlı topraklarında misyonerliği başlatan (Harman, 2005:157), kişi

ise yine bir CMS misyoneri olan Robert Bruce'dur. CMS misyonerleri aynı tarihlerde Mısır'da da faaliyete başlamışlar, Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin dini, sosyal ve ekonomik durumlarını içeren derinlemesine araştırmalar yaparak kendilerinden sonraki misyonerlere ışık tutacak raporlar (Çatalbaş, 2012:128;Turan, 2002:148), hazırlamışlardır. Mısır'da kurulan bir başka misyonerlik cemiyeti de “Anglikan Kilisesi Misyonerlik Teşkilatı”dır. En önemli misyonerlerinden biri de İngiliz Temple Gairdner (1873-1928), dır (Bayrakdar, 2007:397).

İngiliz misyonerlik teşkilatları içerisinde kadın misyoner cemiyetleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan *Female Education Society* (FES), adlı kadın misyoner cemiyeti CMS'ye bağlı olarak özellikle Arap vilayetlerinde (Nurdoğan, 2014c:76), çalışmalar yürütmüştür. FES misyonerleri 1851 yılında Filistin'e gelmiş ve 1899 yılına kadar bölgede çalışmalarını sürdürmüş, bu tarihten sonra çalışmalar CMS misyonerleri (Turan, 2002:156), tarafından yürütülmüştür. Kısa sürede faaliyet sahası Kudüs, Nablus, Nasıra, Hayfa, Akka, Yafa, Salt, Moab, Kerak, Beytüllahim ve Gazze'ye (Güngör, 2012: 19), kadar genişletilmiştir.

CMS, faaliyet gösterdiği sahada “yerel kiliselerin” oluşturulmasına yönelik çalışmalar yapmış, başka bir ifade ile Hristiyan yaşam tarzı, faaliyet sahasındaki halkın kültürüne uygun bir tarzda sunulmuştur. Misyonerlik çalışmalarının daha kolay ve daha etkin yapılabilmesi için profesyonel misyonerler, yerli halktan seçilen ve maaş karşılığında çalıştırılan kişileri etkili bir İncil vaizi olarak yetiştirmişler, faaliyet sahalarını Afrika Bölgesi, Avrupa, Orta Doğu ve Asya Bölgesi, Güney ve Doğu Asya Bölgesi ve Latin Amerika olmak üzere 4 alt bölgeye ayırmışlardır. Bu bölgelerde yapılacak misyonerlik faaliyetlerinde çalışacak kişilerde gönüllülük esası aranmış, öğretim görevlisi, doktor, hemşire ve özellikle İngilizce ve müzik öğretmenleri (Çatalbaş, 2012:129), tercih edilmiştir.

CMS, 1875 yılında “*Acem misyonunu*” kurmuş, 1881 yılında Martin Bruce tarafından hazırlanan Farsça İncil, Londra'da basılıp dağıtılmıştır. 1882 yılında Bağdat ve Musul bölgesinde faaliyet gösteren “*Türk-Arap Misyonu*” kurulmuş, cemiyetin bölgedeki çalışmaları oldukça başarılı sonuçlar vermiştir. 1903 yılı raporlarına göre cemiyete ait bölgede 141 misyonerin 183 yerli yardımcı ve 1111 muhbir ile birlikte çalıştığı, yine bölgede 75 okul ve 4600 öğrenci (Güngör, 2012:19), ile faaliyetlerin sürdürüldüğü görülmektedir. Ömer Turan, Türk- Arap misyonunun faaliyetlerine başlama tarihini 1883 olarak vermekte ve bu çalışmaların 1919 yılından itibaren Jews Society adlı

misyoner teşkilatı tarafından sürdürüldüğünü belirtmektedir (Turan, 2002:156). Osmanlı yönetimi ise 1892 yılından itibaren bölgedeki eğitim kurumlarının sayılarının artırılması ve daha kaliteli hale getirilmesine yönelik tedbirler almış, bölgedeki okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak ve maarif teşkilatındaki idari eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Bu eksikliklerin giderilmesi amacıyla bölgeden toplanan vergilerin maarif hissesine ait olan bölümünün büyük bir kısmının birkaç yıllığına İstanbul'a gönderilmeyip bölgede kullanılmasına yönelik tedbirler almıştır. Osmanlı yönetimi 1901 yılında yine Musul'da bir sanayi mektebi ve hastane açılması (Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, 1993:234, 288), çalışmalarını başlatarak bölgenin ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır.

CMS'nin kurduğu misyonlardan bir diğeri de Sudan Misyonu'dur. Bu misyon 1899 yılında kurulmuş ancak bütün çalışmalar 1905 yılına kadar Mısır'dan (Turan, 2002:156), yönetilmiştir. CMS misyonerleri, çalışmalarını “*varlık*”, “*bildiri*”, “*tatbikat*” ve “*güç*” kelimeleri ile özetlemişlerdir. Varlık; misyonerin toplumda güven ile varlığını, bildiri; her türlü iletişim araçlarını kullanarak misyonerlik yapılmasını, tatbikat; misyonerin İncil'in gücünü topluma pratik olarak gösterebilmesini, güç ise misyonerin Tanrı'dan aldığı güçle, şeytani güçlerle mücadelesini (Çatalbaş, 2012:129), içermektedir. Kurulan misyonların ve yapılan misyonerlik faaliyetlerinin öncelikli olarak iki amacı olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki bölgedeki eski kiliseleri yeniden canlandırabilmek, ikincisi ise bu kiliseler eliyle Müslümanlara Hristiyanlık propagandası yaparak onları “*Hz.İsa'nın sürüsüne katmak*” (Güngör, 2012:19), olarak değerlendirilebilir.

CMS, misyoner seçimini edindiği tecrübeden yararlanarak yapmış, seçilen kişilerin motivasyonlarının yüksek tutulmasına ve tecrübe kazanmalarına dikkat edilmiştir. Misyonun yayılması için muhtaç insanlara düzenli olarak maddi yardımlar yapılmış ve her gün düzenli olarak binlerce CMS üyesinin misyon için dua etmesi gibi programlar (Çatalbaş, 2012:129), uygulamıştır.

Türkiye'ye gelen ilk Protestan misyonerler, 1804 yılında kurulan “*British and Foreign Bible Society*” cemiyetine ait misyonerlerdir. Bu misyonerler İzmir'e gelerek İncil dağıtımıyla işe başlamışlar, maddi imkânlar ile kandırdıkları çok az kişinin dışında (Erdem, 2005:180), fazla bir başarı kazanamamışlardır. Belli bir Hristiyan doktrinine bağlı olmayan bu kuruluş, The Bible Society olarak da bilinmekte olup İncil'i muhtelif dillerde bastırmak amacıyla kurulmuş, 1965 yılı itibariyle bu cemiyet tam 829 dilde toplam 723.000.000 adet İncil bastırıldığı (Turan, 2002:158), görülmüştür. XIX. yüzyılda batılı ülkelerin özellikle Orta Doğu bölgesine olan ilgilerinin artması misyonerlerin bu bölgeye

yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur. Henry Martyn, “*British East India Company*” nin bir rahibi olarak 1810’lu yıllarda Orta Doğu’da faaliyet gösteren ilk Protestan (Gündüz, 2005:196), misyonerdir. Uygur Kocabaşoğlu ise Osmanlı coğrafyasına gelen ilk Protestan misyonerin 1815 yılında Mısır’a giden İngiliz Church of Missionary Society’e bağlı bir papaz olduğunu belirtmektedir (Kocabaşoğlu, 2000:15).

İngilizler tarafından kurulan bir diğer önemli misyonerlik kurumu da “*The Church’s Ministry among Jewish People*” dir. Anglikan Kilisesi’ne bağlı olarak 1809 yılında kurulan bu teşkilat, birçok kez isim değiştirmiş ve son olarak 1995 yılında “*Yahudi Halkı Arasında Kilise Hizmeti Teşkilatı*” (CMJ), adını almıştır. CMJ, Orta Doğu bölgesine duyulan ilginin artması ile Filistin’de hastane açarak bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini başlatmış, başta İsrail olmak üzere Filistin, Avustralya, İrlanda, Güney Afrika ve ABD’yi çalışma sahası (Çatalbaş, 2012:130), içerisine almıştır. Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrağı’na ait bir arşiv belgesine göre; Osmanlı yönetimi açılacak hastanelerin halkın sağlık sorunlarının çözümüne katkı sunacağı gerekçesiyle ve ilk dönemlerde hekimlerin sadece tıbbi gayelerle geldiğini düşünerek hastane açılışlarını kolaylaştırmış, hatta bugün İsrail sınırlarında bulunan Safed Kasabası’nda İngiliz misyonerlerince açılacak olan hastanenin malzemelerini 14 Rabiülevvel 1321 (10 Ağustos 1903) tarihinde gümrük vergisinden istisna (BOA, Y..A...RES., 121:24) tutmuştur.

CMJ, Yahudilerin beklediği Mesih’in İsa-Mesih olduğunu ve onun mesajını Yahudi halkına duyurmayı hedeflemiştir. Günümüzde Yahudi karşıtlığı anlamına gelen “antisemitizm” ile de mücadele eden CMJ, İngiliz- İsrail ilişkilerini de etkilemiştir. CMJ, Hristiyan kiliseleri arasında iletişimi sağlamak, bölgedeki turist ve hacılar arasında misyonerlik çalışmaları yapmak amacıyla eğitim kurumları, yaynevleri ve çeşitli gezi turları düzenleyen kurumları organize eden İsrail-Anglikan Kilisesi Güven Teşkilatı’nı “*Israel Trust of the Anglican Church (ITAC)*” (Çatalbaş, 2012:130), kurmuştur.

İngiliz misyoner teşkilatları arasında gençlere yönelik faaliyetlerde bulunan en önemli kuruluşlardan biri “*Church Pastoral aid Society (CPAS)*” dir. Türkçe ifadeyle “*Kilise Pastoral Yardımlaşma Teşkilatı*” adını alan bu cemiyet, Tanrı’nın mesajını herkese ulaştırma hedefiyle, 1836 yılında CMJ’nin kurucularından Lord Shaftesbury ve arkadaşları tarafından Warwick’te kurulmuştur. Üyeleri arasında İngiltere’de dört kez başbakanlık görevinde bulunan ve “*Türk düşmanı*” olarak tanınan William E. Gladstone (Çatalbaş, 2012:130-131), gibi ünlü İngiliz siyasetçileri de vardır. Genelde gençlere yönelik çalışmalara önem veren CPAS, dua etmeye, dini hayatın yaşanmasına ve ihtiyaç sahipleri

için sosyal yardım konularına ağırlık vermiştir. Bu kuruluş aynı zamanda liderlik programlarına yönelik kurslar açarak Anglikan Kiliseleri'ne rehberlik yapmış, Evangelizm programı ile yerel kiliselere danışmanlık hizmeti vermiştir. Çocuklar ve gençlere yönelik hazırladığı programlar ve düzenlediği kamplarda misyoner adaylarını belirleyerek kilisenin personel ihtiyacını karşılamaya yönelik (Çatalbaş, 2012: 130-131), çalışmalar yapmıştır.

Anglikan Kilisesi'nin en büyük yardım ve misyonerlik teşkilatı 1865 yılında Londra'da *Hristiyan misyonu* adıyla William Booth tarafından kurulan ve Kurtuluş Ordusu anlamına gelen *Salvation Army*'dir. 1878 yılında ordu düzeni örnek alarak yeniden yapılandırılan bu cemiyetin 113 ülkede (Bayrakdar, 2007:396), temsilcilikleri vardır. Misyonerlik faaliyetleri arttıkça ve misyon bölgeleri genişledikçe misyoner kurumların en önemli ihtiyacı personel sıkıntısı olmuştur. Anglikan Kilisesi'nin personel ihtiyacını karşılayan en önemli kurum "*Kilise Ordusu*" (Church Army), adlı misyoner kurum olmuştur. Bu cemiyet 1882 yılında Wilson Carlile tarafından kurulmuş, öncelikli hedef kitlesi olarak Birleşik Krallık'ta yaşayanları seçmiştir. *Kilise Ordusu* teşkilatı günümüzde resmi bir kurum olarak kabul edilmektedir ve başkanı ise İngiltere Kraliçesi'dir. Hristiyan kültürünü bütün insanlığa duyurmayı hedefleyen bu teşkilat, Anglikan Kilisesi'nin personel ihtiyacını karşılamak ve misyonerlere günlük doküman sağlamak (Çatalbaş, 2012:131), gibi görevleri üstlenmiştir.

İngilizler XIX. yüzyılda sömürü alanlarını genişlettikçe ve kendi dillerini bu sömürü coğrafyasında egemen bir dil haline getirdikçe misyoner kurumlarının da faaliyet sahası genişlemiş, hedef çitası giderek yükselmiştir. "*Kıtalararası Kilise Teşkilatı*" (ICS), 1823 yılında Samuel Codner tarafından İngiliz dilinin konuşulduğu her yerde faaliyet göstermek için "*Intercontinental Church Society*" (ICS), adıyla kurulmuştur. ICS, özellikle Avrupa ve Kuzey Afrika'daki 18 ülkede çalışmalarına ağırlık vermiştir. Ayrıca Fransa, Almanya, Çek Cumhuriyeti, Kıbrıs, Körfez ülkeleri, Mısır, Falkland Adaları, Brezilya ve Şili gibi ülkelerde de misyonerlik faaliyetleri yapmıştır. Özellikle yeni Anglikan Kiliseleri'nin açılması, kilisenin personel ihtiyacının karşılanması gibi önemli görevlerinin yanında İsviçre, Fransa ve İtalya gibi turizm merkezlerinde çeşitli kamp programları düzenleyerek misyoner yetiştirmeye (Çatalbaş, 2012:132), de katkı sunmuştur.

1844 yılında Sir George Williams tarafından kurulan "*Young Men's Christian Association Cemiyeti*" (YMCA= Hristiyan Genç Erkekler Cemiyeti), Hristiyan gençleri barlardan kurtararak manevi açıdan korunmalarını amaçlamıştır. Dünya genelinde yedi binden fazla merkeze ve bir milyon beş yüz bin üyeye ulaşarak (Karabekir, 2004:24;

Güngör, 2012; 20-21; Ergin, 1977; 812-813), Şanghai gibi Uzak Doğu coğrafyasına kadar yayılmışlardır. Bu cemiyetin Türkiye’deki faaliyetleri 1854 yılında başlamış, Türk ve Ermeni dillerinde kitap neşretmek, misyoner okullarına yardım etmek ve Protestan kiliseler kurmak amaçlarıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. Bir süre sonra Ermeniler vasıtasıyla Türkiye’ye nüfuz edebilmek için “*Cenubi Asya Misyonlarına Yardım Cemiyeti*” kurulmuş, bu cemiyete bağlı olarak kiliseler ve misyoner okulları açılmıştır. İstanbul’da Rıza Paşa Yokuşu’nda kurulan *Bible Hause* (İncil Evi), adeta Türkiye’deki misyoner faaliyetlerinin karargahı (Kahraman, 2009:179), haline gelmiştir. Hamlin’in ifadesine göre, İstanbul’daki İncil Evi, New York ve Londra’dakiler kadar büyük bir yapıdır ve burada yirmiden fazla dile çevrilen Kutsal Kitaplar açıktan açığa (Hamlin, 2015:331), satılabilmektedir.

1855 yılında kurulan “*Gönüllü Gençler Cemiyeti ve Dünya Hristiyan Öğrenciler Birliği*” ile 1902 yılında kurulan “*Genç Misyonerler Cemiyeti*” de YMCA’nın oluşturduğu misyoner örgütleri (Uçar, 2014:243), arasında bulunmaktadır. Batıda dine karşı ilginin azaldığını 1960-1961 yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı görevini yürüten Ömer Nasuhi Bilmen’de dile getirmektedir. Bilmen, Batılıların kendi ülkelerinde kendi dinlerinin hükümleriyle yeterince ilgilenmedikleri halde sömürgelerinde ise misyonerler eliyle dinlerinin yayılması için olanca kuvvetleriyle çalıştıklarını (2008:94-97), belirtmektedir. Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine meşrutiyet devrinde 1910 yılında başlayan ve Osmanlıca nizamnamesinde “*gençleri çağın şartlarına göre yetiştirmek için onlara musiki, dil ve spor dersleri verme*” amacını taşıdığını iddia eden YMCA’nın İngilizce nizamnamesindeki amacı ise “*Gençler arasında Hz. İsa’nın ideallerini ve Hristiyanlığı yaymak*” olarak açıklanmıştır. Türkiye’de Hristiyan azınlıklarda milli şuur ve Amerikan sevgisini artırmanın yanında Müslümanları her türlü yöntemi kullanarak Hristiyanlaştırmaya çalışan cemiyet, önemli makamlardakileri etkilemek ve etkiledikleri kişileri önemli makamlara getirmek (Uçar, 2014:243-244), amacıyla hareket etmiştir.

1857 yılında YMCA’nın kızlar için muadili olan YWCA “*Hristiyan Genç Kadınlar Birliği*” kurulmuş (Karabekir, 1995:109; Güngör, 2012:20; Cilacı, 2005:23), her iki cemiyet te aynı amaçlarla çalışmalarını sürdürmüşlerdir. YWCA, ilk merkezini İstanbul Beyoğlu’nda açmış, ardından Sultanahmet Divan yolunda bir şube daha açarak dil ve ticaret derslerinin yanında çeşitli sportif faaliyetlerinde de bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde de açık kalan ve halen değişik isimler altında çalışan bu birlikler I. Dünya Savaşı yıllarında taraf oldukları devletlere büyük destekler (Kahraman, 2009:191), sağlamışlardır.

İngilizlerin kadınlara özel olarak açtığı misyoner kurumların başında “*Mother’s Union (MU)*” gelmektedir. Türkçe ifadeyle *Anneler Birliği* olarak bilinen bu misyoner kurum, Evanjelik Winchester piskoposu Charles Sumner’in eşi, Mary Sumner’in çalışmaları ile 1876 yılında faaliyetlerine başlamış, 1896 yılında “*Anneler Birliği Merkez Konseyi*”nin oluşturulması ile resmi olarak kurulmuştur. Bu kurumun lideri İngiltere Kraliçesi ve Canterbury Başpiskoposu’dur. MU, Kraliçe Victoria döneminde (1837-1901), resmîyet kazanan, açtığı eğitim kurumları ve hastaneler ile misyonerlik faaliyetlerine yardımcı olan bir kuruluş olup aynı zamanda İngiliz Kraliyet Komisyonu’na evlilik, boşanma, kürtaj ve din eğitimi (Çatalbaş, 2012:133-134), gibi alanlarda bilgi vermektedir. Ayrıca İngiliz kadınları arasında herhangi bir cemiyetle bağlantısı bulunmayan ve hiç evlenmemiş bir grubun tamamen kendi imkanları ve şahsi münasebetleriyle Asya, Afrika ve Osmanlı coğrafyasının Arap vilayetleri ve Rumeli bölgesinde “kafirleri” Protestanlaştırmak amacıyla kayıt dışı olarak (Nurdoğan, 2014c:81), misyonerlik faaliyetlerinde buldukları görülmüştür.

İngiliz misyoner teşkilatları, farklı isimlerle anılsalar da birlikte hareket etmekte ve bir merkezden idare edilmektedirler. Bu teşkilatların iletişimini sağlayan, problemlerini çözen, misyoner yetiştiren ve dünyanın her yerinde faaliyetler yürütülmesine destek veren “*Partnership for World Mission*” (Dünya Mission Ortaklığı = PWM), (Çatalbaş,2012:122), adlı kuruluştur. Anglikan (İngiliz), misyoner teşkilatları, PWM’nin değerlendirmesine göre “*Tanrı’nın krallığını ilan etmek, yeni inananlar yetiştirmek, vaftiz etmek, insanların sevgi ihtiyacını karşılamak, sosyal adaleti sağlamak, dünyayı yenilemek, dünyayı finanse etmek ve imanları kuvvetlendirmek için çaba gösteren kuruluşlar*” (Çatalbaş, 2012:122), olarak görülmektedir. Bu bakış açısıyla misyoner kuruluşların dini ve insani hedeflerinin yanında “*dünyayı yenilemek ve dünyayı finanse etmek*” gibi mali ve siyasi hedeflerinin de olduğu, ortaya çıkmaktadır. Hatta mali ve siyasi hedeflerin diğer hedeflerin önüne geçtiği, başka bir ifadeyle siyasi hedefleri gerçekleştirmek için yapılan algı operasyonunda dini ve insani faaliyetlerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesinin zorluğunun farkında olan PWM, “*dünya çapında kilise olmak, etkili iletişim ve inanç*” ile bu hedeflerin gerçekleştirilebileceğini düşünmekte, bu nedenle misyoner teşkilatları bilgi üretmeye ve diğer misyoner teşkilatlarla sürekli diyalog içinde olmaya sevketmiştir. Ayrıca PWM yetkilileri ile Canterbury Başpiskoposu bir araya gelerek sahada uygulanabilir tekniklerin ve kullanılacak materyallerin geliştirilmesi çalışmalarını yürütmüştür. Çalışmaların sonunda hazırlanan

raporlarda; “kilise için duanın, zamanın, paranın ve personel artışının misyonerlik faaliyetlerine olumlu katkı sağlayacağı” belirtilmiştir. Örneğin; Diaspora Misyoner Piskoposluğu’nun raporunda Pakistan ve Körfez ülkelerinde yaşayan Müslümanlar arasında, misyonerlerin başarılı olabilmeleri için Müslüman kültürüne hâkim ve profesyonel kişilerin görev almasının gerekliliği (Çatalbaş, 2012:122), vurgulanmıştır. PWM’nin yanı sıra İngiliz misyoner teşkilatlar arasında iletişimi sağlayan “Anglikan Danışma Meclisi” ve “Anglikan Piskoposlar Toplantısı” gibi kurumlar da bulunmakta, misyonerlik faaliyetlerinde ortak çalışmalarda takip edilecek stratejiler ve uygulanacak yöntemler kilise temsilcilerinin sorunlarını görüşüp karara bağlayan meclislerde (sinod), ve konferanslarda (Yalduz, 2003:258), belirlenmektedir.

1886 yılında tüm dünyada faaliyet gösteren seksenden fazla Protestan misyoner örgütünden yirmi dört tanesi İngiltere’ye aittir. Aynı tarihte Amerika’nın 32, diğer Avrupa ülkelerinin de toplamda 25 adet Protestan misyoner örgütleri bulunmaktadır. Yaklaşık on yıl sonra Protestan misyoner örgütlerinin sayısı 150’yi aşmıştır. Bu örgütlerde 11.574 misyoner faaliyet göstermiş ve toplamda 15 milyon dolar (Kocabaşoğlu, 2000:15-16), civarında harcama yapılmıştır. Günümüzde İngiltere’de 111’i Katolik, 122’si Protestan olmak üzere toplam 233 adet misyonerlik cemiyeti bulunmakta olup, Afrika’daki misyonerlerin % 38’i, Avrupa’daki misyonerlerin % 20’si, Amerika kıtasındaki misyonerlerin % 15’i, Asya’daki misyonerlerin % 14’ü, Uzak Doğu’daki misyonerlerin % 15’i ve Avustralya’daki misyonerlerin % 12’si (Turan, 2002:5), İngiliz misyonerleridir. Bu oranlar, İngiltere’nin misyonerlik konusuna verdiği önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini Mezopotamya, Suriye ve Filistin bölgesinde yoğunlaştıran İngiliz misyonerleri, aynı zamanda İstanbul, Antakya, Harput, İzmir, Bursa, Erzurum ve Antep gibi Anadolu kentlerinde de misyonerlik faaliyetlerini yürütmüştür. Yapılan misyonerlik faaliyetleri ile hem Protestanlığı yaymak, hem de buldukları bölgeyi İngiltere’nin siyasi ve askeri hamlelerine hazırlamak amacıyla (Günay, 2004:199) birçoğu ruhsatsız okul, hastane ve kilise kurmuşlardır. Bu kurumlarda bir yandan diğer Hristiyan gruplar Protestan yapılmaya çalışılırken aynı zamanda bu gruplar isyana teşvik edilerek, Osmanlı Devleti’ni parçalamaya (Erkek, 2013:106-107) yönelik faaliyetler yürütülmüştür. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı’na girince 18 Kasım 1914 tarihinde Meclis-i Vükela kararına göre bütün düşman devletlerin kurumlarına olduğu gibi İngiliz okul ve müesseselerine de el koyarak, misyonerleri yurt dışına çıkarmıştır (İnan, 2015:53).

2.4. MİSYONERLİK VE SÖMÜRGEÇİLİK İLİŞKİSİ

XIX. yüzyılda sömürge kurmak ve geniş topraklara sahip olmak, büyük devlet olabilmenin en önemli şartlarından biri olarak (Armaoğlu, 2010:597) kabul edildiği için kendisinin büyük devlet olduğunu kanıtlamaya çalışan her siyasi güç, kendi çapında sömürgecilik faaliyetinde bulunmuştur. Sömürgecilik, “*Bir devletin kendi sınırları dışında kalan, genelde deniz aşırı toprakları askeri güç kullanmak başta olmak üzere çeşitli yollarla ele geçirmesi ve orada hâkimiyet kurup yerli toplumlar üzerinde siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda üstünlük sağlayarak, bu toprakların her türlü imkânlarını kendi menfaati için yağmalaması*” (Kavas, 2009:394), olarak tanımlanabilir.

İlk sömürgecilik faaliyetleri XV. yüzyılda Coğrafi Keşifler’in ardından Portekiz ve İspanya’nın öncülüğünde başlatılmış, ilerleyen dönemde neredeyse tüm Avrupalı güçlerce adeta bir yarış haline getirilmiştir. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batı Avrupa’nın denizci uluslarından Portekiz, iktisadi olarak Avrupa dışına açılarak özellikle Hindistan’dan gelen mallara ulaşmada Venedikli aracılardan kurtulmayı başaran ilk ulus olmuş, 1472-1482 yılları arasında Kongo’ya nüfuz ederek 1491 yılında Yeni San Salvador’u (Kütükoğlu, 2013:1), kurmuştur. Her ne kadar yapılan keşiflerde iktisadi hedefler ön planda bulunsa da keşiflerin seyrinde siyasi ve dini nedenler de oldukça etkili olmuştur. XV. yüzyılda Gomes Eanes de Zurara, yazdığı Gine günlüğünde yaptıkları yolculuğun nedenlerini belirtirken Müslümanların gücünün sınırlarını öğrenmek (Ferro, 2002:55), gibi bir amaçlarının da olduğunu belirtmektedir. Benzer bir durum İspanyollar içinde geçerlidir. Coğrafi Keşifleri başlatan nedenler arasında ekonomik kaygılar ön planda yer alsa da İspanya açısından Çin’e ulaşım, Grand Khan ile birlikte Osmanlılara karşı bir saldırıyı organize edebilmek yani Müslüman Osmanlı İmparatorluğu’nu arkadan vurabilmek (Kumrular, 2016:24), gibi siyasi planlarda etkili olmuştur.

1471 yılında keşfedilen ve 1493’te sömürgeleştirilerek Yahudi ve suçlu yerleşimine açılan Gine Körfezi’ndeki Sao Tome Adası (Ferro, 2002:58), Coğrafi Keşifler sonrasında sömürgeleştirilen ilk toprak parçası olmuştur. Deniz ticaretine sahip olmak isteyen Portekiz’in (Ferro, 2002:58), bu dönemde en büyük rakibi İspanya olmuş, bu iki devlet arasındaki sömürgecilik yarışı, Papa VI. Aleksandr’ın devreye girmesiyle 1494 tarihli “*Tordesillas Antlaşması*” ile sonuçlandırılmıştır. Antlaşmaya göre, Batı Afrika açıklarındaki Yeşilburun Adası’nın 370 deniz mili batısından geçen bir meridyen çizilerek, Avrupa dışında batı yarım kürede ele geçirilecek toprakların İspanya’ya, doğu yarım kürede ele geçirilecek toprakların ise Portekiz’e verilmesiyle modern sömürgecilik yolunda

uluslararası ilk antlaşma (Kavas, 2009:394; Ülman, 2002:58), imzalanmıştır. Teknik yönden geri kalmış, ekonomisi büyük ölçüde tarım ve zanaata dayalı toplumların, daha ileri tekniğe sahip uluslar tarafından boyunduruk altına alınmasıyla (Luraghi, 2000:18), modern anlamda sömürgecilik başlamıştır. Emperyalist ülkeler ekonomik zorunluluğun yanı sıra, devletlerinin siyasal etkinliğini artırmak ve stratejik güvenliğini sağlamak için Asya, Afrika ve bütün Okyanusya’da ele geçirdikleri topraklarda siyasal egemenliklerini (Renouvin, 2004:13), kurmuşlardır. Osmanlı Devleti Avrupa’nın sömürgecilik faaliyetlerinden haberdar olmuşsa da, bunu önleyici etkili tedbirler geliştirememiştir. 1580’li yıllarda Sultan III. Murat’a sunulan *Tarih-i al-Hind al Garbi* adlı eserde Avrupalıların Amerika, Hindistan ve İran Körfezi kıyılarına yerleşmelerinin zararları anlatılmakta olup, bunun önlenmesi için Süveyş’te bir kanal açılması gerektiği ve Avrupalıların bölgeden uzaklaştırılması için donanma gönderilmesi önerilmiştir. Benzer bir dikkat çekici uyarı ise 1625 yılında Ömer Talib isimli bir Osmanlı gözlemcisi tarafından yapılmıştır. Yapılan uyarıda ticaretin Avrupalıların eline geçtiği, Osmanlıların Yemen kıyılarını ve bölgedeki ticareti kontrol altına alması gerektiği aksi takdirde Avrupalıların İslam toprakları üzerinde hakimiyet kuracaklarına (Lewis, 2013:40- 41), dikkat çekilmiştir.

İngiltere sömürgecilik faaliyetlerine *İspanya, Portekiz, Fransa ve Hollanda gibi ülkelerden daha geç başlamasına, hatta bu işe kendisinden daha önce başlayan bu ülkelerin kısıntılarıyla beslenen emperyal bir taklitçi olmasına rağmen* (Ferguson, 2013:23) sömürgecilik, İngiltere’nin bir ada devletinden Britanya İmparatorluğu’na geçiş sürecinde oldukça önemli bir aşama teşkil etmiştir. 1558’de tahta geçen I. Elizabeth (1558-1603), döneminde deniz üstünlüğünün temelleri atılarak (Woodruff, 2010:54), deniz aşırı seferlerin başlaması ve yapılan keşiflerle İngiltere, hem ticaret hacmini hem de uluslararası itibarını (Özcan, 2000:297), arttırmıştır. Walter Raleigh, “*denize hakim olan ticarete hükmeder, ticarete hakim olan ise dünya zenginliklerine hükmeder, yani dünyaya hakim olur*” (Ferro, 2002:89-90), derken aslında ileride İngiltere’nin kuracağı deniz emperyalizminin fikirsel mimarlığını yapmıştır. Sonraki süreçte İngiltere’nin politik yaklaşımı, Katolik İspanya’ya karşı Protestan Britanya’nın bir tepkisi olarak gelişmeye başlamış (Ferguson, 2013:30), bu mücadelede özellikle korsanlar desteklenmiştir. 1577’de Francis Drake, İspanya’nın Amerika’daki sömürgelerini ve Pasifik’teki hazine gemisini yağmalamış, 1584’te başka bir korsan John Hawkings ise, İspanyol denizini talan (Woodruff, 2010:51), etmiştir. Drake, dönüş yolunda Endonezya’da bir ada olan

Ternate'de Portekizlilere başkaldırmış bir sultanı koruması altına almış ve böylece ilk İngiliz denizaşarı toprağı elde edilmiştir. 1581'de Kraliçe, Drake'yi şövalyelik nişanı (Ferro, 2002:90), ile ödüllendirmiştir. 1663'te Henr Morgan adında Galli'li bir denizci, Nikaragua Gölü'nün kuzeyindeki İspanyol ileri karakolu olan Gran Grenada'ya, giderek İspanyol altınlarını çalmıştır. İngiliz hükümeti, Morgan'ın yaptıklarına göz yummuş, hatta onu ve ekibini bu tarz eylemler için desteklemiştir. Çünkü İngiltere, hasmı olan İspanya'ya karşı korsanları kullanarak savaş maliyetlerini düşürmüş ve “*izinli korsan ruhsatlarıyla*” (Ferguson, 2013:27-28), onların elde ettiği ganimetten pay almaya başlamıştır.

İngilizler, doğu ticaretini ele geçirme yolunda İspanya ve Hollanda ile mücadele etmişler, *Yenilmez Armada* olarak adlandırılan, İspanya donanmasını 1588'de yenilgiye uğratarak Amerika Kıtası'nın kuzeyine yerleşmeye (Yalçın, 2012:25; Ülman, 2002:62; Woodruff, 2010:92; Tilly, BT:161), başlamışlardır. Fransızların XVI. yüzyıl ortasında tanıdıkları Kanada ile İspanyolların geniş imparatorluklarına ilhak ettiği Florida arasında kalan ve gelecekte Amerika Birleşik Devletleri'nin yerleşim yerini oluşturacak olan bu bölge; iklimi, coğrafyası, gür ormanları, ticari değeri ve iskana uygun olmayan şartları nedeniyle hiçbir sömürgeci tarafından istenmeyen bir yerdir. Yeni kıtada İngiliz yerleşiminin başlamasıyla inanç ve ibadet özgürlüklerini kariyer ve refah üstünlüklerine yeğliyen, ana çekirdeğı İngiliz, İskoçyalı ve Gallilerden oluşan New-England grubu, dinsel karakterin en belirgin olduğu koloni olmuştur. Bu kolonilerde dinin kamusal ve politik yaşam üzerinde oldukça büyük bir etkisi görülür ve devlet kiliseye sıkı sıkıya bağlıdır. Kim kiliseden uzaklaşırsa, sivil toplumdaki koparı, anlayışının egemen olduğu bu kolonide 1636 yılından beri varolan Harvard Üniversitesi bile geleceğın papazlarını yetiştirmek (Remond, 2016:8-13), amacıyla kurulmuştur.

İngilizlerin kısa bir sürede dünya ticaretinde etkin olabilmelerinin en önemli nedenlerinden biri de kurmuş oldukları ticari şirketler ve bu şirketlerin çok kapsamlı çalışmalarıdır. Kraliçe I. Elizabeth döneminde (1558-1603), 1600 yılında kurulan “*İngiliz Doğı Hindistan Şirketi*” nin (British East Indian Company), bu gelişmede rolü büyük olmuştur. Doğı Hint Kumpanyası, Hindistan'da kendi yerleşimlerini kurmuş, kendine ait diplomat ve ordu yetiştirmiş, Osmanlı Devleti'ne gönderilen ilk İngiliz elçisi olan William Harborne'un aylığı ve yaptığı tüm harcamaları Levant Kumpanyası (Ülman, 2002:60), tarafından ödenmiştir. Bu şirketler zamanla sömürü bölgelerinde küçük bir krallık gibi davranmaya başlamışlardır. Babür imparatoru ile yapılan “*Allahabad Antlaşması*”

sonucunda Bengal, Bihar ve Orissa'nın *divani* olarak bilinen sivil idaresini *Doğu Hint Kumpanyası* almış, adı geçen bölgelerde yaklaşık yirmi milyon kişinin vergisini toplamış ve yıllık iki ile üç milyon sterlinlik (Ferguson, 2013:50-58), bir gelir elde etmiştir. İngilizler, bu bölgenin gelirlerinin kendilerine bırakılmasına karşılık olarak da Şah II. Allam'a emekli aylığı (Grunebaum, 1993:66), bağlamışlardır.

Hindistan'da İngiliz politikası genellikle Müslüman karşıtı bir politika izlemiştir. Bunun nedeni ise Müslümanların, İngilizlere Hindulardan daha fazla direnç göstermesi, batılı kurumları ve düşünceleri benimsemeye daha tutucu davranmalarındır. Bu durum karşısında İngilizler adına *Permanent Settlement* denilen yeni bir vergi sistemi başlatarak, vergi toplama işini Hindu aracılara eliyle yapmış ve Müslüman çiftçiler, emekleri sömürülen tarım işçileri derecesine düşürülmüştür. 1835 yılında İngilizce, okullarda ve resmi dairelerde Farsça'nın (Grunebaum, 1993:66-67) yerini almaya başlamış, 1836 yılında ise resmi dil (Özcan, 1997:22), olmuştur.

İngiltere, Kraliçe Victoria döneminde (1837-1901), neredeyse bütün dünyada etkinliğini kabul ettirmiş, başta Orta Doğu olmak üzere uluslararası bütün olaylara doğrudan müdahale etmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, 55 sömürgeye sahip, 400 milyona yaklaşan bir nüfus ve 6,5 milyon km²'yi bulan toprakları ile büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu yüzyılda İngiltere'nin sömürgeleştirdiği ülkelerin toplam yüzölçümü 35 milyon km²'yi (Özcan, 2000:298; Kavas, 2009:396), bulmaktadır. Bu büyük İmparatorluk kabaca, Mısır ve Sudan dâhil, Ümit Burnu'ndan Akdeniz kıyılarına kadar uzanarak, Afrika'nın hemen hemen bütün doğu yarısı, Nijerya ve Altın Sahili, Hint yarımadası, Seylan, Güneydoğu Asya ülkelerini, Yeni Zelanda, Avustralya ve Kanada'yı kapsayan, kendi topraklarından yaklaşık "yüz kırk" (Ülman, 2002:18), kat daha büyük bir alanı içine almaktadır. İngilizler, bu devasa imparatorlukla haklı olarak gurur duymakta ve "Kuzey Amerika ve Rusya ovaları bizim ekin tarlalarımızdır; Şikago ve Odesa bizim ambarlarımızdır; Kanada ve Baltık bizim kereste ormanlarımızdır; Avustralya'da bizim koyun çiftliklerimiz vardır; Arjantin'de ve Kuzey Amerika'nın batısındaki kırlarında bizim öküz sürülerimiz yayılır, Peru altınlarını gönderir, Güney Amerika ve Avustralya altını Londra'ya akar; Hindular ve Çinliler çayı bizim için yetiştirirler ve bizim kahve, şeker ve baharat çiftliklerimiz tüm Hint Adaları üzerindedir. İspanya ve Fransa bizim bağlarımız, Akdeniz meyve bahçemizdir ve uzun süre Güney Birleşik Devletlerini kaplayan bizim pamuk alanlarımız artık dünyadaki sıcak bölgelerin her yanına yayılmaktadır"(Kennedy, 2013:194), diyerek özetlemişlerdir. Bu dönemde İngiltere'nin ekonomik zenginliğini

büyük ölçüde deniz ticareti, köle ticareti ve deniz aşırı ülkelerdeki sömürgeleri sağlamıştır. “*Üzerinde güneş batmayan*” (Yalçın, 2012:28; Sander, 2012:261; Ülman, 2002:18) imparatorluğun temelleri XVIII. yüzyılda atılmaya başlamış, deniz ticareti ve köle ticareti ile sömürgelerden gelen artı değerler bu süreci hızlandıran unsurlar olmuştur. Örneğin, ABD’de 1790 yılında yapılan ilk köle nüfus sayımına göre 697.000 köle tespit edilmiş, bu sayı yaklaşık yetmiş yılda dört kattan fazla artarak 1861 yılında 4.000.000’a (Küçüköğlü, 2005:34), ulaşmıştır. İngilizlerin Amerika’daki Maryland, Virginia, Carolina ve Georgia yerleşimlerinde XVIII. yüzyıldan itibaren siyahlar beyazlardan, köleler de özgür insanlardan (Remond, 2016:14-15), çok daha fazla bir nüfusa sahip olmuşlardır. Bir yandan bu ticaretten sağlanan rantın yanında sömürgelerdeki tarım arazilerinde yine bu kölelerin neredeyse sıfır maliyet ile iş gücünden yararlanılması İngiliz ekonomisine büyük avantajlar sağlamıştır.

İngiltere’de milli bir uğraş alanı olarak görülen dokuma sanayisi (Göksal, 2003:26), ile başlayan gelişim süreci artarak hızla endüstrileşmeye doğru gitmiş, bu süreçte demir, İngiliz sanayisinin en önemli unsuru olmuştur. 100 kg ham demirin fiyatı 3 mark iken, işlenmiş ve saat yayı haline getirilmiş aynı ağırlıktaki demirin fiyatı yaklaşık 40 milyon marka satılmıştır. Başka bir ifadeyle işlenmiş demir, aynı ağırlıktaki altın fiyatından tam 143 kat daha fazla kar (Waylet-Jack, 2004:150-151), getirmiştir. 1820’li yıllara gelindiğinde İngiltere, endüstri alanında Sanayi Devrimi’ni tamamlamış, ekonomik alanda ise Napolyon Savaşları sonucunda Fransa’yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz bir duruma gelmiştir. İngiltere’nin bu yükselişi karşısında diğer Avrupa ülkeleri İngiliz mamullerinin kendi iç pazarlarına girmesini engelleyebilmek için korumacı önlemlerini artırma yoluna gitmiştir. Avrupada etkinliği bu şekilde durdurulan İngiliz sermayesi ve ticareti, Avrupa dışına yönelerek Latin Amerika’dan Çin’e kadar uzanmış, mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak, değilse silah gücüne başvurarak birçok serbest ticaret antlaşması imzalattırarak (Pamuk, 2014:99), gelişimini sürdürmüştür.

İngiltere’de demirin en çok kullanıldığı alanlardan biri ulaşım sektörü olmuştur. İngilizler, 1847’de 6500 mile (Deane, 2000:103), yaklaşan demir yolu inşa etmiş, 1850’de 26.000 kilometrelik ulaşım ağıyla birçok Avrupa Devleti’nden daha avantajlı bir konuma gelmişler, 1860–1913 yılları arasında ise mevcut demir yollarını iki katına (Sander, 2012: 211-212), çıkarmayı başarmışlardır. İngiltere, 1760–1830 yılları arasında Avrupa’daki sanayi üretiminde meydana gelen artışın yaklaşık üçte ikisini gerçekleştirmiş, tüm dünya imalat üretimindeki payını % 9,5’e çıkarmıştır. 1860’lı yıllarda dünya demir üretiminin %

53'ünü, kömür ve linyit üretiminin % 50'sini gerçekleştirmiş, modern sanayi kollarında dünya potansiyelinin % 40-45'i, Avrupa potansiyelinin ise % 55-60'ına (Kennedy, 2013:194; Yalçın, 2012:28), sahip olmuştur. Sanayinin gelişimi ve 1830 hürriyet hareketleri sonrasında İngiltere'de iktidar asillerden burjuvaziye (Akdağ, 2016:165), geçmiştir. Gelişen bu sanayi önemli ölçüde enerji ihtiyacını doğurmuştur. İngiltere'nin bu dönemde kullandığı enerji, A.B.D ve Almanya'nın beş, Fransa'nın altı, Rusya'nın ise yüz elli beş kat fazlası olup, denizlerde dolaşan ticaret gemilerinin üçte birinden fazlası da İngiliz bayrağı (Kennedy, 2013:194), taşımıştır. XVIII. yüzyılın sonlarında kurulan sömürge imparatorlukları ve tarım üretimindeki artış, sermaye birikimini sağlamış, artan sermaye de banka ve kredi kuruluşlarının (Ülman, 2002:23), yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu kurumların sağladığı ucuz krediler çeşitli bilimsel ve teknik buluşların ve sonunda endüstri devriminin finans sorununun çözümünde kullanılmıştır. Başka bir ifade ile genelde sömürgelerden elde edilen gelir, sonunda yine bol kazanç getirecek olan bilimsel ve teknolojik yatırımlarda kullanılmıştır.

Avrupa'yı 1880'lerden sonra sömürgeciliğe iten faktör tamamen ekonomiktir. 1870'lerden sonra Avrupa endüstrisinin gelişmesi, birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Endüstri geliştikçe büyük çaplı çelik üretimi, elektrik enerjisi, petrol, kimya sanayi, içten yanmalı motor gibi ürünlerde üretim artmış, artan üretim iç pazarda tüketilemeyince, üretim fazlasının pazarlanması sorununu ortaya çıkarmıştır. Buna birde gelişen sanayinin hammadde ihtiyacı eklenince, hammadde bakımından zengin yeni toprakların bulunması, nüfus artışına bir çare aranması ve yeni yerleşim alanları bulma zorunluluğunu (Armaoğlu, 2010:598; Yalçın, 2012:26; Sander, 2012:226; Renouvin, 2004:19), doğurmuştur. Avrupa ülkelerinin gümrük duvarlarını yükseltmesi, sömürgelerle ticareti zorunlu kılmış, denizası yayılmayı hızlandırmıştır. İngiliz Sömürge Bakanı Joseph Chamberlain, "*gün küçük ulusların günü değildir; gün imparatorluklarıdır*" (Sander, 2012:227), derken, İngiliz emperyal yaklaşımının temellerini ifade etmiştir. Bu arzularla kurulan imparatorluk, çok geniş bir sahaya yayılınca bu topraklar arasında ulaşım, iletişim, güvenlik gibi yeni sorunlar ortaya çıkmış, hızla gelişen teknolojik yenilikler öncelikle bu sorunları çözmekte kullanılmıştır. Buharla çalışan ve yaklaşık 13 cm. lik zırhla kaplı, toplarla donatılmış *Warrior* adındaki savaş gemileri ve aynı özellikteki 240 gemi bu yarışta İngilizlerin rakiplerine karşı denizlerde üstün olduğunu açıkça göstermiştir. Buna ek olarak 60 cm. lik çelik kaplaması ile 18.000 ton çeliği ve yaklaşık 40 km. hıza sahip olan ve 30 cm. lik on adet silahıyla tüm dünyayı büyüleyen gemilerin ilki 1906'da İngiltere'de (Woodruff,

2010:232), denize indirilmiştir. Denizlerdeki hâkimiyetin tesisinden sonra, egemenlik sahasındaki ulaşım ve haberleşme alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle demir yolu alanındaki gelişmeler ulaşımı kolaylaştırmış, sırf Hindistan’da toplamda 38.000 kilometrelik demir yolu hattı döşenmiştir. 1880’e gelindiğinde dünya okyanuslarından geçen toplam 97.568 millik telgraf kablo hattı ile Britanya; Hindistan, Kanada, Afrika ve Avustralya’ya bağlanmış (Ferguson, 2013:168-172), kurulan bu haberleşme ve ulaşım ağı sayesinde bu kadar geniş bir coğrafyanın denetimi kolaylaştırılmıştır. İngiltere’nin haberleşme konusunda adeta kıtaları birbirine bağlayan telgraf hatlarına karşı Osmanlılar İstanbul’u Avrupa’ya bağlayan telgraf hattına ancak ilk kez Kırım Savaşı yıllarında sahip olabilmişler, II. Abdülhamit döneminde ise her taşra kentine ulaşmıştır (Zürcher, 2015:122-123; Engelhardt, 2010:42; Lewis, 2013:252-254).

İngiltere kendi mamullerini dünyanın değişik bölgelerine rahatlıkla pazarlarken, kendi yerli üretimini koruyucu tedbirleri almayı da ihmal etmemiştir. 1820’den 1914 yılına kadar Osmanlı Devleti’nde Avrupa’dan ithal edilen pamuklu kumaşların ve tekstil ürünlerinin hacminin yaklaşık yüz kattan fazla artış göstermesine rağmen, XVIII. yüzyıl boyunca Hindistan’dan gelen pamuklu kumaşların İngiliz pazarlarına girişine izin verilmemesi (Pamuk, 2014:85,100), alınan koruyucu tedbirleri daha anlaşılabilir kılmaktadır. XVIII. yüzyıl İngiltere’sinin en belirgin özellikleri arasında, alanlarında ihtisaslaşmış kadrolar, geniş ticaret ağına sahip imtiyazlı şirketler, oluşabilecek riskleri karşılayan özel sigortalar ve oldukça gelişmiş bir para ve bankacılık sistemi (Deane, 2000: 14-161), dikkat çekmektedir. İngilizler, modern maliyeyi ve bir dizi finansal kurumu Hollanda’dan öğrenerek (Tilly, BT:154), devlet borçlanmasını yönetmek için 1694 yılında İngiltere Bankası’nı kurmuşlar, uzun vadeli tahvillerin alınıp satılabildiği bir borsa aracılığı ile devlet borçları için kaynak sağlamaya yönelik Hollanda sistemini (Ferguson, 2013:45), benimsemişlerdir. Bu süreçte gelişen mali ve finans sistemleriyle Hollanda ve İngiltere Avrupa’daki kapitalist gelişimin merkezleri (Blaut, 2012:287), haline gelmiştir. Sömürgecilerin yerli halklara karşı kazandıkları başarının önemli bir nedeni de demir ve çelik endüstrisi gibi ileri teknolojinin kazandırdığı avantajlar olmuştur. Bunun en bariz örneği 1898’de İngiliz-Sudan çatışmasında görülmüştür. “*Omdurman Savaşı*” olarak bilinen bu savaşta son model “*Maksim*” ve “*Lee- Enfield*” marka makineli tüfek kullanan İngiliz ordusu sadece 48 kayıp vererek 11.000 Sudanlıyı öğleye kadar (Kenndy, 2013:193; Yalçın, 2012:27), katletmiştir. XIX ve XX. yüzyılın başlarında yine bir demir ve çelik endüstrisinin ürünü olan demir yolları, sömürgeciliğin en etkili araçlarından biri olmuştur.

Çünkü demir yolu şirketleri inşa ettikleri demir yolunun her iki tarafındaki toprakların yeraltı ve yerüstü kaynaklarını da işletme hakkını elde etmişler ve o ülkenin içlerine kadar (Armaoğlu, 2010:598), girme imkânını kazanmışlardır. Teknolojik gelişmelerin yanında misyonerlik te sömürü düzeninin kuruluşunda ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde neredeyse tüm sömürgeci güçler tarafından önemli bir faktör olarak görülmüştür. Hammadde açısından zengin, ancak idari, siyasi ve kültürel açıdan geri kalmış coğrafyalar, Avrupalı uluslarca birer birer müstemleke haline getirilirken her türlü sömürüye maruz kalmışlardır. Özellikle Afrika coğrafyasının geri kalmış halklarından yüz binlerce masum insan, köleleştirilerek Amerika Kıtası'na çalıştırılmak üzere götürülmüştür. Avrupalı emperyalist güçler, özgürlüklerini çaldıkları bu masum insanlara her türlü dini ve kültürel telkini yapmışlardır. Bilhassa Afrika'da bir zencinin hastaneye girebilmesi ya da aş evinden yemek alabilmesi için kiliseden vize alması yani Hristiyan olması (Kahraman, 2009:192), zorunluluğu getirilmiştir. Kolonilerde papağanlarına bile “*çık dışarı pis zenci*” (Tozlu, 1999:333), demeyi ezberleten bu zihniyetin muhataplarına yaklaşımı günümüzde bile çeşitli soru işaretleri taşımaktadır.

Sömürgeciliğin Avrupa'daki öncü güçleri olan İspanya ve Portekiz, neredeyse tüm dünyayı paylaştıkları 1494 tarihli Tordesilles Antlaşması sonrasında Papalıktan aldıkları imtiyazlar karşılığında kendi hâkimiyetleri altında bulunan coğrafyadaki yaşayan insanları Hristiyanlaştırmak ve yapılacak misyonerlik faaliyetlerinin bütün masraflarını da karşılamakla (Turan, 2002:2), mükellef olmuşlardır. Emperyalist Batılı ülkeler hem yeni sömürgeler elde edilmesinde hem de sömürgelerdeki yerli halkın soykırımı tabi tutulmasında misyonerleri öncü güç olarak kullanmışlardır. Kilise ve devlet eliyle yapılan sistematik soykırımlarda yerli halkın yaklaşık % 90'ı katledilmiştir. Çiçek hastalığı taşıyan insanlardan toplanan eşyalar yerli kabilelere dağıtılarak hastalık bilinçli olarak yayılmak istenmiştir. Amerika'da Kızılderililer, Avustralya'da Aborjinler, Yeni Zelanda'da Maoriler ve köleleştirilerek Amerika'ya götürülen milyonlarca Afrikalı zenci, talancı keşişler olarak da adlandırılan misyonerler tarafından zorla (Kahraman, 2009:226-227), Hristiyanlaştırılmıştır. Hem de bu Hristiyanlaştırma hareketi Asya ve Afrika'nın yerli halklarına medenileşme hareketi olarak sunulmuş, Batı'da bilimin ve aydınlanmanın gelişimi kiliseye rağmen gerçekleşmiş olmasına rağmen Batı'nın teknik anlamdaki üstünlüğü Hristiyanlığın bir zaferi (Kocabaş, 2006:74-75), gibi işlenmiştir. Yeni Ahid metinleri içerisindeki “*gidin*” ve “*deyin ki*” cümleleri ile başlayan ve Hz. İsa'nın yeni dini insanlara duyurmaları amacıyla talebelerini gönderirken ifade ettiği sözleri, misyonerliğin

temel referansını (Gündüz, 2005:193; Bury, 2011:109), teşkil etmiştir. İncil'in ifadesiyle; Hz. İsa'nın aşağıdaki sözleri misyonerlik faaliyetlerinin başlatılması için adeta misyonerlerce emir telakki edilmiştir. *“İsa yanlarına gelip onlara şöyle dedi: Gökte ve yeryüzünde tüm yetki bana verilmiştir. Bu nedenle, gidin bütün ulusları öğrencim yapın. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz edin. Sizlere buyurduğum her şeyi tutmaları için kendilerini eğitin. Bilesiniz ki, çağın sonuna dek her gün sizlerle beraberim”* (Matta 28:18-20, İncil, 1999:67). Bu sözleri kendilerine rehber edinen Katolik ve Protestan misyonerler, yerli halkı Hristiyanlaştırmak amacıyla Latin Amerika'nın, Afrika'nın, Orta Doğu'nun ve Uzak Doğu'nun en tenha köşelerine bile gitmişler, kendi dil ve kültürlerini benimsetmek için (Ülman, 2002:22), dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır. Bu süreçte misyonerlik, sömürgeciliğin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiş ve dünyanın farklı bölgelerinde eğitim, sağlık ve insani yardım alanlarında faaliyet yürüten kişi ve kurumlar, çalışmaları esnasında tüm insani değerleri ve dini öğretileri hiçe sayarak toplumları köleleştirmiş, uluslararası ekonomik ve siyasi planlarla emperyalist (Hajdari, 2016:3), bakış açısına hizmet etmişlerdir.

Avrupalı sömürgeci ülkeler egemenliklerini kurdukları ülkelerde kendi dillerinin öğrenilmesini de zorunlu hale getirmişlerdir. Örneğin Portekiz, Afrika'daki sömürgelerindeki okullarda Portekizce konuşmayı, misyoner ve yardımcılarının ise okul dışında da Portekizce konuşmalarını zorunlu hale getiren yasalar çıkarmış, yerel dillerin kullanımına sadece din derslerinde (Özdemir, 2006:15), izin vermiştir. Daha sonraki dönemlerde ise artarak devam eden misyonerlik faaliyetleri ile sömürgecilik paralel olarak ilerlemiştir. Sömürgecilik yarışında kimi zaman İngiltere ile Fransa karşı karşıya gelmiş, aralarındaki mezhepsel çatışmalardan dolayı birbirlerinin misyonerlerini hapsedmişlerdir. Hatta Katolik Fransa, bir Protestan misyoneri tazminat cezasına (Tandoğan, 2013:79), çarptırmıştır. İlk İngiliz şarkiyatçısı olarak bilinen rahip William Bedwell'in önerisi ile 1632'de Cambridge, 1634'de ise Oxford üniversitelerinde Arapça kürsülerinin kurulması (Kurtuluş, 2000:310) ve Batı'da oryantalizmin kurumsallaşmaya başlamasında ticari ve dini sebeplerinin yanı sıra, o dönemde Osmanlı Devleti'nin yükselişi ve Avrupa için ciddi bir tehdit oluşturması gibi etkenlerde tesirli olmuştur. *“Bu nedenle oryantalizm bir bakıma, Osmanlı Devleti'ni ve onun şahsında bütün Müslümanları siyasi, askeri, iktisadi ve fikri alanlarda yenilgiye uğratmak”* (Anay, 2000:200) amacıyla tesis edilmiş, elde edilen veriler ise sömürgeciliğin daha etkin hale getirilmesinde kullanılmıştır. Felsefi olarak oryantalizmi, destek olarak teknolojik gücü arkasına alan İngiliz sömürgeciliği aynı

zamanda misyonerlik faaliyetleri sayesinde kolayca genişleme imkanı bulmuştur. 1649 yılında İngiltere’de Londra merkezli kurulan “*Hristiyanlığı Dünyaya Yayma Cemiyeti*” bizzat İngiliz Parlamentosu tarafından kurulmuştur. “*Dünyanın Hristiyanlaştırılması*” sloganıyla hareket eden bu cemiyet özellikle XIX. yüzyılda faaliyetlerini oldukça artırmış ve şube sayısını 7.000’e çıkarmış (Sevinç, 2009:177, Tozlu, 1999:329), birçok dilde yaklaşık yirmi sekiz milyon dini kitap bastırarak ücretsiz olarak (Güngör, 2012:20; Karabekir, 1995:107; Sezer, 1999a:170; Ergin, 1977:811), dağıtmıştır. İngiliz Kilise Teşkilatı, Osmanlı Devleti’ne karşı çalışmalarını oldukça disiplinli bir şekilde yürütmüş, 1701’de “*İncil’i Yayma Cemiyeti*” ve 1792’de ise “*Vaftizci Misyonerler Derneği*” kurulmuş, misyonerler için önemli bir yayın organı olan “*Asya Kraliyet Dergisi*” (Sevinç, 2009:177), de bu tarihlerde yayınlanmaya başlamıştır. İngilizlerin sömürge topraklarında önce ticaretle başlattıkları ilişkiler, açılan eğitim kurumları tarafından geliştirilmiş, “*London Missionary Society, Missionary Society*” gibi misyoner dernekleri tarafından desteklenerek (Renouvin, 2004:26), egemen devletin politikalarına uygun bir zemin oluşturulmuştur. 1795 yılında *Council for World Mission* adlı kuruluş 1795 ile 1966 yılları arasında *London Missionary Society* ismiyle anılmıştır. 1966 ile 1980 yılları arasında ise *Congregational Council for World Mission* ismini kullanan bu cemiyet kendini Protestan ve Hristiyan gruplar arası olarak takdim etmiştir. Cemaatleri bağımsız sayan ve kilise yanlısı olarak adlandırılan bu kuruluş, *congregationalist* olarak da bilinmektedir ve XIX. yüzyıl başında Yunanistan bölgesinde (Turan, 2002:157), faaliyette bulunmuştur.

Geri kalmış ülkelerdeki insanları “*karanlıktan kurtarmak*” gibi bir görev üstlenen ve onlara “*medeniyet götürmek*” ya da onları “*uygarlığa kavuşturmak*” (Luraghi, 2000:18), gibi iddialı sloganlarla dünyaya yayılan misyonerler, sömürge yönetimleri ile daima iş birliği içinde olmuşlar ve onların himayesinde çalışarak sonuçta aynı amaca hizmet etmişlerdir. Yerli halkın yeni inanç, yeni değerler ve yeni hayat tarzıyla beraber yeni tüketim alışkanlıkları edinmesi üzerine yoğunlaşmışlar, İngiliz sanayi mamulleri için pazar oluşturma ve geliştirme görevini (Özcan, 2000:301), yerine getirmişlerdir. Hem emperyalizmin hem de misyonerlik faaliyetlerinin “*altın çağı*” olan XIX. yüzyılda kilise, kültürel emperyalizmin öncüsü olmuş, devlet aygıtının ve zengin burjuvazi kesiminin yayılma taleplerine uygun olarak yapılanmış, maddi anlamda zenginleşmiş, emperyalist anlayışın içine entegre olarak dünyanın değişik bölgelerinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Batılı kapitalistler ve burjuva kesimi tarafından himaye edilen misyonerler, faaliyet sahalarındaki halkı sadece Hristiyanlığa davet etmekle kalmamış, aynı zamanda

onların yaşam şekillerini ve alışkanlıklarını da değiştirmiş ve bu halkların Batı medeniyetinin sunduğu imkan ve mallara talep oluşturulmasında (Özdemir, 2014:21-22), etkin bir rol oynamışlardır. XIX. yüzyılda Avrupa’da icat edilen pek çok ev gereci, çeşitli makineler ve aletler ilk defa misyonerler vasıtasıyla yerli halklara tanıtılmış, ardından yine misyonerler vasıtasıyla büyük miktarlara varan satış bağlantıları (Özcan, 2000:301), gerçekleştirilerek, gün geçtikçe artan bir ticaret hacmine ulaşılmıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde misyoner gruplar tarafından getirilen “*Singer*” dikiş makinelerinin Osmanlı coğrafyasında yaklaşık iki yüz kadar bayii ve mağazasının bulunması (Şişman, 2002:174; Kocabaşoğlu, 2000:12), misyonerlerin aynı zamanda ticari çalışmalar içinde bulduklarını gösteren en güzel örneklerden biridir. Misyonerler bir yandan kendi kültürlerini faaliyet sahasına yaymaya çalışırken, diğer yandan da Batı’da bilinmeyen icat ve ürünleri gizlice kendi ülkelerine taşımışlardır. Örneğin; ipek böceği kozası ilk kez özel yapılmış bir bastonun içinde Çin’den Batı’ya Cizvit misyonerleri (Kahraman, 2009:206), tarafından götürülmüştür. Misyonerler açtıkları okulları Batı tekniğinin uygulama alanı haline dönüştürmüş, Batı’dan sürekli olarak her çeşit endüstriyel ürünü faaliyet sahalarına getirerek yerli teşebbüsü yok etmeye çalışmalarının yanında sömürülen ülkenin insanlarını kültürel erozyona uğratarak (Tozlu, 1991:256, 269), ekonomik ve idari anlamda yeni efendilerine daha itaatkâr bir toplum haline dönüştürmüşlerdir. “*Sömürge yönetimleri gittikleri ülkelerde misyonerler vasıtasıyla yöredeki yönetimlerini pekiştirmeyi ve yerli halkın inanç ve geleneklerinde kendi çıkarlarına bir asimilasyon gerçekleştirmeyi hedeflerken, misyonerler ise sömürgeci güçlerin sağladığı ekonomik, askeri ve siyasal destekle yörede daha rahat faaliyet gösterme durumunda olmuşlar, kendileri için koruma sağlamışlardır*” (Gündüz, 2009:73).

Misyoner teşkilatları, sömürge düzeninden elde ettikleri servet ile sömürge idaresinin ihtiyaç duyduğu eğitim, sağlık ve ibadet gibi temel kamu hizmetlerini finanse etmiş, papalık veya bağlı oldukları kuruluşlara büyük oranda paylar (Kahraman, 2009:221), yollamışlardır. Misyonerliğin ilk hedefi, Hristiyanlığı yayma çabaları olarak algılansa da durum sadece bundan ibaret değildir. Hristiyanlığın yayılması “*buz dağının*” sadece görünen bir kısmıdır. Misyonerler sayesinde sömürgeci ülkeler hedef bölgeleri sömürülmeye hazır hale getirirler, kültürel değişimleri kendi kontrolleri altında yaptırırlar. Bu kültürel değişim içerisinde bazı topluluklar ateşli birer milliyetçi yapılırken bazıları ise milliyetçilik düşüncesinden uzaklaştırılırlar. Örneğin; İngiltere, Orta Doğu toplumlarında Araplar arasında Osmanlıya karşı aşırı derecede milliyetçilik fikrini körüklerken, Hindistan

gibi çok geniş bir coğrafya ve değişik kültürlere sahip bölünmüş yapılarda ise Gandhi'nin milliyetçilik çalışmalarını ısrarla engellenmeye çalışmıştır. Bu açıdan bakıldığında misyonerlik, “*Batı uygarlığının ve kapitalizminin yayılmacılığına giydirilmiş ideolojik bir kılıf*” (Küçük, 2011:79), olarak da yorumlanabilmektedir. Misyonerlik çalışmaları ile sömürgecilik arasındaki bağlantıyı Kazım Karabekir Paşa, şu cümlelerle dile getirmektedir. “*Misyoner teşkilatının iç yüzünü bilmeyen müstemleke halkının esaretten kurtulması şöyle dursun, bu teşkilata karşı kayıtsız kalan müstakil milletlerin bile geleceği tehdit altındadır*” (Sevinç, 2009:17).

İngilizler genel sömürü siyasetleri içerisinde Hindistan'a ayrı bir önem vermişler, bu uğurda da en çok Fransa ile mücadele etmişlerdir. Napolyon, “*İngiltere'nin gücünün kırılması için Hindistan'ı işgal etmekten başka çare yoktur*” diyerek bu mücadelenin önemine dikkat çekmiştir. Fransız planları, Hindistan'da halifelik kozunun kullanılarak büyük bir isyan çıkartılması, sonuçta İngiltere'nin Hindistan ile bağının kesilmesi ve İngiltere'nin yeniden bir ada devleti haline (Waylet-Jack, 2004:44-45), dönüştürülmesi üzerine kurulmasına rağmen başarılı olamamıştır. İngilizler, 1760'lı yıllarda Fransızları tamamen Hindistan'dan çıkarmayı başarmışlar, 1756-1763 yılları arasında süren Yedi Yıl Savaşları sonrasında imzalanan Paris Antlaşması ile bu mücadeleye son noktayı koymuşlardır. Yedi Yıl Savaşları sonucunda İngiltere en geniş sınırlarına ulaşmış ve denizlere hakim olan tek ülke olduğunu (Göksal, 2003:26), tüm rakiplerine kanıtlamıştır. İngiltere karşısında yenilgiyi kabul eden Fransızlar, Hindistan'dan resmen çekilmelerine rağmen buradaki varlıklarını misyoner cemiyetleri ile sürdürmeye devam etmişlerdir. Fransızların Hindistan ve Kuzey Afrika'da faaliyette buldukları Yıldız Tasnifi Parakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratu'na ait 23 Safer 1303 (01 Aralık 1885) tarihli bir arşiv belgesine konu edilmiştir. Osmanlı yönetimi Bombay Kaymakamı Mehmet Cibril ile Tobruk Kaymakamı Sivan Efendi'yi Fransa'daki misyoner cemiyeti ile haberleşmelerinden ötürü değiştirilmelerini gerekli görmüştür (BOA, Y..PRK..UM., 8:44).

Hindistan, Britanya'ya yaklaşık iki yüz yıl boyunca hem ticari hem de askeri konularda tükenmez bir kaynak (Ferguson, 2013:56; Armaoğlu, 2012:53; Ülman, 2002:64; Karaca, 2011:395), sağlamıştır. İngilizlerin Hindistan'ı bu kadar çabuk ve akıllıca ele geçirmesinin nedenleri arasında en önemli etken Hintli yöneticiler arasında çeşitli itilafların bulunmasıdır. Hindistan çok kalabalık ve bölünmüş rcalıklarla yönetilen, birçok dinin yaşandığı, onu aşkın dilin ve üç yüzden fazla lehçenin konuşulduğu (Ülman, 2002:56), çok geniş bir coğrafyadır. Bu geniş topraklarda iki hükümdar iktidar için

çekişince, içlerinden biri rakibine üstünlük sağlamak için İngilizlere başvurmuş, aldığı yardımlar karşılığında, ülkeye hâkim olmanın yollarını İngilizlere vermiştir. İngilizler yapılan antlaşmalara bir süre sadık kaldıktan sonra ülkenin idare tarzı ve adetlerini iyice kavramışlardır. Ardından bir orduyu yetiştirip, disiplin altına alarak ve taraflardan birinin desteğini kazanarak, kısa sürede öbürlerini bertaraf edip, kendilerini adım adım kabul ettirip, ülkeyi boyunduruk (Ferguson, 2013:57), altına almışlardır. İngilizlerin Hindistan'la ilk ticaretleri 1600 yılında başlamış ve ülkede ilk İngiliz kolonisi 1662'de Bombay'da kurulmuştur. 1818'e gelindiğinde ise Hindistan'ın yarısı İngiltere'nin, öbür yarısı ise gene İngiliz desteğindeki Hintli prenslerin yönetimine (Hindistan:Tarihi, 1992), girmiştir. 1659'da Papa VII. Aleksandre'nin yayınladığı misyonerlerin siyasal yetkililerle her türlü işbirliğini yasaklayan, yerel geleneklere saygılı olmayı ve yerel dili kullanmayı zorunlu hale getiren fermanına rağmen, Güney Amerika'da İspanyolların, Orta Asya ve Kafkasya'da Rusların, Mağrip'te Fransızların yaptığı gibi İngilizler de Hindistan'da örgütlü bir direniş hareketiyle karşılaştıklarında önce pazarlık yapma imkanını denemiş, sonrasında rakiplerinin bir bölümünü yanına çekerek direniş hareketini çöktürmüşlerdir. En nihayetinde ise yanına çektiği işbirlikçiler sayesinde halkın geri kalanı üzerinde egemenlik (Ferro, 2002:67,75), kurmuşlardır.

İngilizlerin Hindistan'daki varlığından ve misyonerlik faaliyetleri sonucunda Hristiyanlaştırılacaklarından korkan Müslümanlar, Osmanlı Devleti'ne daha çok yaklaşmışlardır. Hint Müslümanlarının 1853-1856 yılları arasında süren Kırım Savaşı'nda da Osmanlılara maddi olarak yardım etmelerine rağmen Hindistan'daki Müslüman varlığı Osmanlı yönetimince etkili olarak kullanılamamıştır. İngiliz yönetime karşı 1857 yılında çıkan Büyük Hind Ayaklanması'nda Sultan Abdülmecid, Müslümanların İngilizlere karşı savaşmamasını tavsiye eden bir mektup göndererek (Özcan, 1997:25), adeta Kırım Savaşı'nda alınan İngiliz desteğinin diyetini ödercesine İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerine Müslümanların da sessiz kalmasını istemiştir.

İngilizlerin Hindistan'a hâkim olduktan sonraki politikaları ise “*kralın tacındaki elmas*” olarak adlandırılan Hint deniz yolunun güvenliğini koruma (Özcan, 2000:300; Bayur, 1989:130; Ferguson, 2013:56), üzerine inşa edilmiştir. İngiliz politikasının temelini Britanya ile Hindistan arasındaki deniz yolu bağlantısını sağlayan ve adına “*İmparatorluk yolu*” (Armaoğlu, 2012:53), denen bu bağlantı yolunun güvenliği teşkil etmektedir. Bu yolun güvenliğini kesintiye uğratabilecek olan gelişme ise 1798 yılında Fransa'nın Mısır'ı işgali olmuştur. Bu yolu kendisi için can damarı olarak gören İngiliz politikası, Fransa'ya

karşı Osmanlı Devleti'ne destek olmuştur. 1882 yılı ise İngilizlerin gerçek niyetini açığa çıkarmış ve Mısır bu sefer de İngilizlerce işgal edilmiştir. Bu işgalin temelinde ise 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması vardır. Kanal, Fransa tarafından açılmış olmasına rağmen hukuken Osmanlı hâkimiyetindedir. İngilizler ise bu aşamada biraz kenarda kalmış, sonradan kanala ait hisse senetlerinden almalarına rağmen, kanal üzerinde tam bir hâkimiyet gerçekleştirememişlerdir. Süveyş Kanalı, 17 Kasım 1869'da açılmış ve maliyeti 287 milyon doları bulmuştur. İnşaatında bazı aylarda 100.000 işçi çalışmıştır. İngiltere, kanalın açılışını önlemek için önceleri çok mücadele etmiş, ancak başarılı olamamıştır. İngiltere, Hint deniz yolunun güvenliğini tehlikede gördüğü için Başbakan Disraeli döneminde 25 Kasım 1875'de 4 milyon Pound karşılığında kanalın 176.602 adet hissesini satın almış (Karaca, 2011:416-417) ve başlangıçta yaptığı hatayı telafi etmeye çalışmıştır. İngiltere 1882 yılında bölgede çıkan karışıklıkları bahane ederek Mısır'ı işgal etmiştir. 1904 yılında İngiltere ve Fransa arasında yapılan "*Entente Cordiale*" Antlaşması'yla (Armaoğlu, 2012:56; Yalçın, 2012:71; Ülman, 2002:225), Fransa, Mısır'ı tamamen İngiltere'ye bırakmış, bunun karşılığında ise Fas'ı işgal etmiştir. Mısır'ın işgaline Rusya'nın da rıza göstermesini sağlamak için Rusların boğazlardan serbestçe geçişine onay veren İngiltere (Grunebaum, 1993a:118), işgale karşı olası bir Rus-Osmanlı ittifakının gerçekleşmesini engelleyerek, Rus desteğini de kendi yanına çekmeyi başarmıştır.

İngilizlerin Mısır'ı işgalinde II. Abdülhamid'in İslam birliğini sağlamak için Asya ve Hint Müslümanlarına yönelmesi de etkili olmuştur. Özellikle Başbakan Gladstone, Müslümanların Halifeye olan bağlılığının kendilerini zor durumda bırakabileceğini düşünmüştür. Bir yandan Avrupalı devletlerin Hint deniz yolunu tehdit etmesi, diğer yandan da tesis edilecek "İslam Birliği" siyasetini kontrol etme düşüncesi, İngilizlerin Mısır'ı işgal etmelerinin (Karaca, 2011:449-450), temel nedenlerini oluşturmuştur. İngilizler işgal sonrasında Mısır'ı kendi toprakları gibi görmeye başlamış, yönetimden eğitime kadar birçok alanda kendi sistemlerini uygulamaya başlamışlardır. Mısır halkı ve aydınları İngiliz vali Cromer'in baskıcı idaresi ve Mısır okullarında yapılan İngilizce eğitimin duyduğu rahatsızlığı Mısır halkını temsil eden Şura-yı Kavanin aracılığı ile Osmanlı hükümetine iletmış ve eğitim dili olarak Arapçaya dönülmesi (Osmanlı Belgelerinde Mısır, 2012:328), talep edilmiştir. Ayrıca İngilizler, İslam dünyasında önemli bir etkinliği olan Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi dışında yeni bir medrese kurarak, İslami usul ve esaslarına aykırı eğitim yaparak (Osmanlı Belgelerinde Mısır, 2012:332), hem bu medresenin etkinliğinin azaltılması hem de İslam dünyasında birlik ve bütünlüğü bozacak

çalışmalara yer vermişlerdir. Kurulacak medresenin Kahire’de açılması ve El-Ezher’e rakip olmasının yanında Hristiyan Darü’l Fünun’u olması ve buraya gelen Müslüman gençler üzerinde anadillerini öğretmek görüntüsü altında Hristiyanlık telkini yapılması düşünülmüştür. Zamanla El-Ezher Üniversitesi bile kendisinden beklenen ulvi görevleri yerine getirememiş, misyoner hocaların çok fazla yetkili ve tesirli olduğu (Uçar, 2014:36), bir kurum haline dönüşmüştür.

Hindistan’ın önemi ilerleyen dönemde İngilizlerle Rusları da karşı karşıya getirmiştir. İngilizler, Rusların inşa ettikleri Trans Sibiryaya Demir Yolu’nu ve Asya’ya doğru genişlemelerini Hindistan’daki çıkarları için tehlikeli görmüşler ve bu konuda da siyaset üretmişlerdir. Trans-Sibiryaya Demir Yolu’nun 1905 yılında açılması ile eski kervan yolları ve demir raylar, Asya’yı bir ucundan öbür ucuna birbirlerine paralel olarak geçmiş, Petrograd ve Moskova’yı, Vlodivostok ve Pekin’e bağlamıştır. Buna ek olarak yapılan Trans-Kafkas Demir Yolu ise, Hazar Denizi ile Karadeniz’i (Earle, 2003:10; Yergin, 2013:134), birbirlerine bağlamıştır. İngiltere, Hindistan’a Asya yoluyla inebilecek durumda olan Rusya’nın güneye sarkmasını engellemek için, 1902 yılında Japonya ile bir ittifak yapmıştır. Bu ittifakın sonucunda 1904–1905 yıllarında Rus –Japon Savaşı yaşanmıştır. Yani Japonya, İngiltere tarafından Rusya’ya saldırtılmış (Armaoğlu, 2012:58), savaşın sonunda Rusya büyük bir hezimet yaşamıştır. Rusya’nın Japonya karşısında aldığı hezimet, 1905 devriminin yaşanmasına neden olmuştur. Bu savaş aynı zamanda Rus yayılcılığının sınırlarını da belirlemiş, Çarlık Rusyası’nın savunmasızlığını ortaya çıkarmıştır. Devrim sonrasında Rusya’da işçiler en önemli siyasal aktör haline gelmiş, genel grevler (Tilly, BT:298), yaygınlaşmıştır. Çalkantılar yaşayan ve gücü oldukça hırpalan Rusya ile 1907 yılında yapılan İngiliz-Rus Antlaşması’yla Rusya’nın güneye yani İngilizlerin Hint sömürgelerine inmesi engellenmiş (Armaoğlu, 2012:59; Woodruff, 2010:130) ve İngiliz donanmasının kuzey limanlarına çekilerek o dönemde hızla güçlenen Almanya (Woodruff, 2010:130-131), karşısında elinin güçlenmesi sağlanmıştır.

İngilizlerin Japonlarla kurduğu bu dostluk paktı, 1905 ve 1911 yıllarında uzatılarak, Doğu Asya’da asayişini temin etmek için karşılıklı yardımlaşma paktı haline getirilmiştir. Bu ittifakla diğer büyük güçlerin hareketleri kontrol edilerek İngilizlerin aleyhinde olası herhangi bir genişleme (Eberhard, 2010:216), önlenmek istenmiştir. Sonuçta İngiliz hâkimiyeti Hindistan’da tesis edilmiş, birkaç yüz milyona varan bir Hintli nüfus yönetilirken azami bin kişinin üzerinde bir personel kullanılmıştır. İngilizler, Hindistan’da

hükmettikleri insanlarda huşu duygusu uyandırmak ve Tac Mahal' e cevap olsun diye Kalküta'nın merkezinde Victoria Anıtı'nı dikerek ve emperyal ihtişamlarını sergileyerek (Ferguson, 2013:24-167), psikolojik bir etki oluşturmak istemişlerdir. Lord Curzon, tasarladığı bu anıtla, “*Hintliler ülkelerinin İngilizler tarafından fethedilmesi ve sömürülmesiyle gurur duymayı öğrenmelidirler*” (Racine, 2003:31), anlayışını hâkim kılmak isterken, 1904 yılında kendi insanlarına da İngilizlerin Hindistan'ı “*ilelebet orada kalacaklarmış gibi yönetmeleri*” (Stone, 2010:13), tavsiyesinde bulunmuştur.

Ticaretin, ekonominin en önemli ayağını oluşturduğunun bilincinde olan İngiltere, ticari çıkarları için askeri güç kullanmaktan da çekinmemiştir. Buna en güzel örnek Çin ile olan ilişkileridir. 1637'de başlayan İngiltere-Çin ticari ilişkileri İngilizlerin misyonerlik faaliyetlerinden dolayı Çin tarafından engellenmiştir. 1839–42 yılları arasında iki ülke arasında yaşanan “*Afyon Savaşı*” sonrasında Çin üzerinde hâkimiyet sağlanmıştır. Çin beş limanını daha Avrupa ticaretine açmış, 1842 “*Nanking Antlaşması*” ile Hong-Kong, Uzak Doğu'da İngiliz deniz üssü (Armaoğlu, 2010:1042; Yalçın, 2012:39; Ülman, 2002:76; Luraghi, 2000:179), haline getirilmiştir. 1851'de Çin'de çıkan kargaşalardan yararlanan İngiltere ve Fransa, 1860 “*Pekin Antlaşmasıyla*” Çin'e on bir limanın daha ticarete açılmasını kabul ettirmişlerdir. Çin, bunu uygulamamak isteyince İngiliz ve Fransız birlikleri imparatorun sarayını topa tutmuşlar, Çin'in Avrupa ticaretine açılmasını, başka bir ifadeyle sömürüsüne (Yalçın, 2012:39; Ülman, 2002:77), girmesini sağlamışlardır.

Sömürgeciliğin insanlık tarihi bakımından en önemli sonuçlarından biri de hiç şüphesiz ki kölelik olmuştur. Özellikle Amerika kıtalarındaki yerleşimlerin zenginleşmesi, uzun bir süre Afrika ile yapılan köle ticaretine bağlı kalmıştır. İngiliz ve Fransız tacirler, batı yarım küreye dokuz ila on milyon siyahî köle taşımışlar, kölelerin iş gücü sayesinde yeni toprakları tarıma açmışlar, başta şeker ve pamuk gibi temel ürünlerde (Roberts, 2010:405), büyük çapta üretim gerçekleştirmişlerdir. Köle ticareti zamanla o kadar artmıştır ki, 1700 yılında İngilizlerin lideri oldukları köle ticaretinin, altın ve fildişi ticaretini (Woodruff, 2010:74), geçtiği görülmüştür.

İngilizlerin Amerika Kıtası'nda güney kesime değil de kuzey kesime yerleşmesi bile sonuçları itibarıyla oldukça önemlidir. Latin Amerika'da yerli nüfusun yaklaşık dörtte üçünün önce, çiçek, kızamık, grip ve tifüs gibi Avrupa'dan gelen hastalıklar, daha sonra da özellikle sarıhumma gibi Afrika kaynaklı hastalıklar yüzünden yok olduğu düşünüldüğünde kuzeye yerleşimin sonuçları itibarı ile ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca İngiliz göçmenlerin yeni kıtaya yaptıkları göçte aileleri ile birlikte

göç etmesi İngiliz kültürünün korunmasında (Ferguson, 2013:75-80), oldukça etkili olmuştur. 1740 yılında Amerika'daki İngiliz sömürgelerinde yaklaşık olarak bir milyon yerleşimci (Ferro, 2002:116), sayılmıştır. Kuzey Amerika'ya göç edenler, bu kıtanın güneyine göç edenler gibi, altın ve elmas bularak zengin olup, ülkelerine dönmek hırsıyla değil, kendi ülkelerinde maruz kaldıkları dinsel baskıdan, işsizlik ve yoksulluktan kurtulmak, kendilerine özgürce yaşayacakları yepyeni bir ortam kurabilmek umuduyla göç etmişlerdir. Daha göç ettikleri sırada, kafalarında özgür ve bağımsız bir biçimde yaşama düşünceleri gelişmeye başlamış, bundan dolayı aileleriyle birlikte gelmişler ve bütünlüklerini korumuşlarken, İspanyol göçmenler ise yeni kıtaya yaptıkları göçlerde yalnız göç ettikleri için yerlilerle evlenmek zorunda kalmışlar, melez bir ırk ve kültürün (Sander, 2012:153), oluşmasını sağlamışlardır.

İngilizleri, Asya'ya çeken sebep ticaret, Amerika'ya çeken sebep ise toprak olmuştur. Britanyalıların Avustralya'ya gidişinde ise çok daha farklı bir amaç gözetilmiş, Avustralya, tam bir doğal hapisane olarak kullanılmıştır. 1777'de en az 40 bin erkek ve kadın Amerika kolonilerine sürülmüş ve yeni kıtanın sözleşmeli işçi ihtiyacı kısmen bu şekilde karşılanmıştır. Britanya'da mahkûm sayısı artınca hem bunlardan kurtulmak, hem de mahkûmların iş gücünden yararlanabilmek amaçlanmıştır. Hafif suçlardan ceza alanlar yedi yıl, müebbet hapis cezası alan mahkûmlar ise on dört yıllığına Amerika'ya sürgün edilmiştir. 1787 yılında Amerika'daki koloniler bağımsız olunca bu mahkûmlara yeni bir yer bulma zorunluluğu doğmuştur. 1787- 1853 yılları arasında yüz yirmi üç bin erkek, yirmi beş bin kadın, "*cehennem gemileriyle*" Avustralya'ya (Ferguson, 2013:113-114), nakledilmiştir.

İngilizler sömürü altına aldıkları ülkelerin yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla insan gücünü kendi ülkelerine aktarmış, onları Sanayi Devrimi'nde kullanarak teknolojik gelişmelerini hızlandırmış ve zengin olmuşlardır. Bunlara ek olarak sosyal ve siyasal yapılarını çağın gereklerine göre yeniden (Kili, 2009:171), tanzim etmişlerdir. İngiliz sömürgeciliği genel olarak diğer ülkelerin sömürge politikalarına kıyasla daha esnek ve ılımlı olarak değerlendirilir. Çoğunlukla doğrudan yönetimin maddi ve manevi külfeti ve sorumluluğundan kaçınmak için dolaylı yönetim tarzı benimsenmiş, şirketler ve misyoner örgütler ön plana (Özcan, 2000:301) çıkarılmıştır. İngiliz sömürgeciliği, "*sömürmek ve örgütlenmek, küçümsemek ve iyi yönetmek, yağmalamak ve ülkeyi ileri uygarlık düzeyine ulaştırmak*" (Luraghi, 2000:160), felsefesine göre şekillenmiş, sadece yağmadan oluşmamıştır. İngilizler, sömürge halklarına kendi yönetimlerinin ve uygarlıklarının

üstünlüklerini de getiren ender sömürgecilerden biri olmuşlardır. Örneğin; Hindistan'da Hristiyanlığı, İngilizce ve batı bilimini ana politikaları haline getirmişler, kölelik, kız çocuklarının öldürülmesi, kadının ölen kocasıyla birlikte yakılması (Woodruff, 2010:135), geleneklerine son vermişlerdir. Hindistan'a gönderdikleri kişilerden her zaman yerel geleneklere ve dini inançlara büyük bir saygı gösterilmesini istemişler, Hintlilerin fikirlerine saygısızlık yapmaktan kaçınmışlar, yaklaşık üç yüz değişik lisanın konuşulduğu bu topraklarda İngilizceyi yaymışlar, tek bir yargı sistemi, tek bir ağırlık ölçüsü ve para sistemi kurmuşlardır. Önce gümüş rupi çıkarılmış, daha sonra kâğıt para piyasaya sürülmüştür. Kurulan sistemle egemen ulus karşısında ezilen Hintli halk, tüketici bir ulus haline getirilmiş, bu durum İngiliz tüccarları oldukça zengin hale getirmiş, elde edilen servet ise yeniden endüstri alanına yatırılmak üzere İngiltere'ye (Luraghi, 2000:160-169; Blaut, 2012:297), aktarılmıştır.

İngilizlerin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Amerika ve Asya'da yoğunlaştırdıkları sömürge faaliyetleri öncelikle ticari ve ekonomik ağırlıklı iken, zamanla siyasi, stratejik, ideolojik ve dini (misyonerlik), (Özcan, 2000:300), faktörler de etkili olmaya başlamıştır. Sömürgeciliğin altın çağları ile misyonerliğin altın çağları aynı dönemde yaşanmış, misyonerlik bir yönüyle sömürünün alt yapısını (Kocabaş, 2006:52-53), oluşturmuştur. Batının misyonerlik ve sömürgecilik kültürünün temelinde Orta Çağ'dan itibaren geliştirdiği Oryantalist yaklaşımların etkisi oldukça büyüktür. Oryantalizm konusunda en yetkili kişilerden biri de Edward Said'dir. Said, 1978 yılında yayınladığı Şarkiyatçılık adlı eserinde Şark'ı Avrupa'nın sadece komşusu değil, en büyük, en zengin, en eski sömürgesi ve uygarlıkları ile dillerinin kaynağı ve aynı zamanda kültürel rakibi olarak tanımlamakta ve Şark'la kurulabilecek ilişkiler dizisinin Batı'nın üstünlüğü temelinde şekillendiğine dikkat çeker. Şarkiyatçılığın sadece olgusal bir öğretisi olmadığını, etkili bir akademik geleneğin olması yayında seyyahların, ticari girişimlerin, yönetimlerin, askeri seferlerin, roman ve egzotik macera hikayesi okurlarının, doğa tarihçileri ve hacılar tarafından belirlenmiş bir ilgi alanı (Said, 2016:11, 17, 215), olduğunu belirtir.

Said, biraz duygusal bir tanımlama yapsa da İtalyan asıllı kaşif Mr. Manzoni'nin 1877 yılında Yemen'de Hudeyde ile San'a arasını karış karış gezip bölgeyi mükemmel bir şekilde haritalaması (Ahmet Hamdi Paşa:2007:75), örneğinde görüldüğü gibi seyyah ve kaşiflerin amaçlarının sadece egzotik maceralar peşinden koşmaktan öte, ülkelerinin siyasal çıkarlarına hizmet eden bireyler olduğunu da göstermektedir. Said'e göre Batı, kendi sömürgecilik hareketini haklı gösterebilmek için kafasında hayali bir Doğu algısı

üretmiş ve akla gelebilecek bütün olumsuzlukları bu algıya yüklemiştir. Doğu, “*tembel, uyuşuk, günahkâr, cinselliğe düşkün, zorba ve çalışma disiplininin yoksun olarak*”, tasvir edilmiş ve medeni Batı'nın Doğu üzerinde tasarruf hakkı olduğu iddia edilmiştir. XIX. yüzyılda Batı'nın Doğu üzerinde gerçekleştirdiği işgal ve sömürü hareketi bu tasarruf hakkına (Çoruk, 2007:193-194) dayandırılmıştır. Batı düşüncesi kültürel ve genetik olarak kendisinden farklı gördüklerini “*ötekileştirmiş*”, Hristiyan olmayan toplumları medeni anlamda ehlileştirilmeye ve insanileştirilmeye, dini anlamda ise hidayete ulaştırılmaya ihtiyacı olan topluluklar olarak değerlendirmiş ve bu işlemin başarıya ulaşabilmesi için muhatabın dilini, dinini ve kültürünü çok iyi derecede bilmeyi zaruri görmüştür. Hristiyan misyonerler dinlerini ve inançlarını ulaştıracakları toplumları tanımaya ihtiyaç duymuşlar, bu nedenle bunlardan bazıları hem misyoner hem de oryantalist olmak zorunda kalmışlardır. Batı'da Doğu'ya olan ilgi o kadar çok artmıştır ki bu ilgi o dönemin araştırmalarına da yansımıştır. 1800 ile 1950 yılları arasında Doğu ile ilgili 60-65 milyon adet eserin varlığı bu ilginin dozunu göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. İslam hakkında Batı'da yapılan çalışmaların bir kısmı ciddi ve bilimsel olarak yapılırken bir kısmı da tamamen İslam'a karşı bir saldırı unsuru (Çetinkaya, 2007:400), olarak kullanılmıştır.

Batı dünyasının büyük bir bölümünde Türk kelimesi ile Müslüman kelimesi eş anlamlı olarak algılanmış, bu nedenle her iki kavram ile olumsuz yaklaşımlar edebi ve sanat eserlerine de yansımıştır. Müslümanların her zaman ellerinde kılıçla tasvir edilmeleri, Fatih'in “*Tanrı'nın zalim düşmanı*” olarak tanımlanması, İslamiyet'in bir veba gibi gösterilmesi, Türklerin “*Tanrı'nın gazabı*” olduğuna dair kanının oluşması, Cervantes'in “*bu dine basit insanlar inanır*” diyerek İslamiyet'e saldırması (Kumrular, 2016:37-99), gibi örneklerin sayısı oldukça fazladır. İslam ve inananlarını savaştı ve saldırgan olarak gösteren bu yaklaşımların aksine, dinin saldırgan askeri ve siyasi amaçlarla kullanılması, İslamiyet'ten değil, İslamiyet'in Kutsal Topraklar'dan sürülmesi bahanesiyle XI. yüzyılda yapılan Haçlı Seferleri'yle başlamış ve Hristiyanlık'tan esinlenilerek (Shaw, 2014:337), geliştirilmiştir.

Batı'da yapılan oryantalist çalışmaların genelinde İslam ve değerleri aşağılanıp hor görülürken çok az da olsa ilmi ve vicdani sorumluluk taşıyan oryantalistler de bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak W. Montgomery Watt gösterilebilir. Watt, İslam peygamberi hakkında “*dünyadaki bütün insanlar içinde hiç biri Muhammed kadar iftiraya uğramamıştır. Ancak çağdaşları onu hiçbir zaman ahlaki bir zaaf içinde görmediler*”

diyerek hem hakikatı seslendirmiş, hem de buldukları her fırsatta İslami değerlere ve onun peygamberine saldıran oryantalistlere (Güngör, 2014:198), cevap vermiştir. Yine aydınlanma dönemi düşünürlerinden Gotthold Ephraim Lessing de İslam'a ve Türklere karşı hayranlık besleyen bir karakterdir. Voltaire'in İslam peygamberine hakaret ettiği 1741 tarihli tiyatro eserine karşı, Fatima adlı tiyatro eseriyle karşılık vermiş, İslam peygamberinin adaletini (Taşçı, 2016:13), öne çıkarmıştır. Ancak Batıda Watt ve Lessing gibi düşünürlerin sayısının oldukça az olduğu, oluşturulan genel kanının Türk ve İslam düşmanlığı üzerine kurulduğu gerçeği gözden kaçırılmamalıdır.

Sömürgecilik taraftarları, büyük güçlerin yaptığı sömürgecilik faaliyetlerini İngiltere'de "*İngiliz ırkının üstünlüğü*", Almanya'da "*Alman ırkının hayatiyeti*", Fransa ve İtalya'da ise "*Büyük devlet olmak mesuliyeti*" şeklinde formüle ederek dile getirmişler (Çaycı, 1995:72), yaptıkları işgal ve sömürüye kılıf uydurmuşlardır. Bu sloganların oluşumuyla yapılacak sömürü faaliyetlerine kendi ülkelerinden kamusal destek sağlanırken, sömürülen ülkelerde ise yapılan faaliyetler, medenileştirme projesi olarak gösterilerek oluşabilecek tepkilerin önü kesilmeye çalışılmıştır. Yabancı ülkelerin doğuya gönderdikleri misyonerleri himaye etmesi misyonerliğin kendisine diplomatik destek sağlayarak gelişimini hızlandırmıştır. Bu desteğin arkasında yatan neden ise misyonerlerin kendi ülkelerine ait fikir, düşünce ve kültürel yapıları ile ticaret olanaklarını gittikleri ülkelere taşıyan ve özellikle öğretim yoluyla batı hegemonyasına karşı çıkmayacak karakterde insan yetiştirmelerinden kaynaklanmaktadır. Kısaca siyasi ve ticari hedefler, dini ve misyonerlik faaliyetleri ile perdelenmiş (Kocabaş, 2006:57) ve sömürü düzeninin temelleri atılmıştır.

İngiliz sömürgeciliğinin bu kadar hızlı yayılmasında Evanjelik dinsel mezheplerin ve misyoner derneklerin oynadığı rol gittikçe artmış, özellikle Kraliçe Victoria döneminde (1837-1901), sivil toplum kuruluşlarının uyguladığı "*bilinçli modernleştirici*" proje ve yerli kültürlerin Anglikanlaştırılabileceği (Ferguson, 2013:23) düşüncesi ile hareket edilmiştir. Birçok Protestan öğretiyi içine alan Evanjelizm, "iyi haber", "İncil", "Hz. İsa'nın öğretileri" ya da "kutsal kitaba yönelmek" anlamına gelen Yunanca "evagelion" kelimesinden gelmektedir. Kelimenin aslı, "eouggelion" dur. Reform süreciyle birlikte bu terim, öğretilerini yalnızca İncil'e dayandırma iddialarından dolayı Protestan kiliselere atfedilmiştir. Halka, yerleşik kiliseye bağlılık yerine Tanrı'ya bağlılık kavramı anlatılmaya çalışılmış ve bireysel dindarlık (Karaca, 2011:81; Gündüz, 2010:154), üzerinde durulmuştur. İngiltere'nin bu kadar geniş bir coğrafyada hakimiyet kurabilme başarısı

sadece askeri yöntemlerle gerçekleşmemiştir. Bu başarının ardında diplomatik, ticari, kültürel ve dini yayılcılık fikirleri ile bu fikirleri hayata geçirebilecek donanımlı bir kadro bulunmaktadır. Zaten askeri personel ve savunma giderleri rakamları bu tespiti doğrulamaktadır. İngiltere 1860 yılında toplam 347.000 askeri personele sahiptir ve savunma gideri olarak 27 milyon sterlin kullanılmıştır. 1865–1870 yılları arasında savunma giderleri olarak harcanan para, gayri safi milli hâsılanın ancak yüzde iki ya da üçünü oluşturmuştur. Aynı dönemde Fransa'nın 608.000, Rusya'nın ise 862.000 kişilik askeri personele sahip olduğu (Kennedy, 2013:196-197), düşünüldüğünde, İngiltere'nin yönetim ve idare konusunda farklı unsurlardan daha etkili bir şekilde yararlandığı gerçeği rahatlıkla görülebilmektedir.

Bir ada ülkesi olan ve denizcilik faaliyetlerinde tüm dünyada en önde gelen ülkelerden biri olan İngiltere, misyonerlik faaliyetleri arasında denizcileri de unutmamış, gemiciler için ayrı bir misyoner teşkilat kurmuştur. “*Mission to Seafarers*” (MtS), faaliyetleri 15 yıl boyunca bireysel olarak çalışan, yaklaşık 14 bin gemi ziyaret ederek 5 binden fazla İncil ve Ortak Dua Kitabı satan John Ashley tarafından başlatılan ve resmi olarak 1856 yılında gemiciler için kurulan misyon teşkilatı olup, İngiliz Anglikan Kilisesi'nin dünyanın tüm liman kentlerinde yaşayan her ırk ve inançtaki denizcilerle bağlantısını sağlayan misyoner kuruluşu olmuştur. Bu misyoner teşkilat, özellikle uzun dönem ailelerinden ayrı kalan denizcilere İncil'in mesajını götürmeyi hedeflemiştir. Uzaktaki denizcilerin teknolojik iletişim araçlarını kullanarak aileleri ile iletişim kurmalarını sağlamanın yanı sıra, denizciler herhangi bir sorunla karşılaştıkları zaman onlara destek olan sosyal bir kurum olarak da hizmet vermiş, toplam 119 kıyı kentinde (Çatalbaş, 2012:133), faaliyette bulunmuştur.

İngiltere'nin Osmanlı topraklarına olan ilgisi Orta Doğu Bölgesi'nden başlamıştır. İngiltere, Suriye ve Filistin bölgesine rakipleri Fransa ve Rusya'dan sonra girmesine rağmen İngiliz misyoner teşkilatlarının yaptığı yatırımlar ve açtığı kurumlarla bölgedeki etkinliğini kurmaya, rakiplerine karşı bir adım daha önde olmaya gayret göstermiştir. Bu misyoner kurumları “*esas itibarıyla İngiltere dış politikasının ve İngiliz yayılcılığının enstrümanı gibi bir fonksiyon icra*” etmişler, kendi emperyal sistemlerinin katı savunuculuğunu yaparak, Protestanlığı yaymaktan ziyade “*İngilizliği ve bölgeye İngiliz nüfuzunun*”(Buzpınar, 2003:120), tesisi için çalışmışlardır. İngiltere'nin XIX ve XX. yüzyıllarda dünya üzerinde kurduğu bu geniş hakimiyeti sayesinde Anglikan Kilisesi de dünyaya yayılmış, Anglikan Kilisesi'nin yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri de İngiliz

sömürgeciliğine (Çatalbaş, 2014:36), hizmet etmiştir. Kraliçe Victoria dönemi (1837-1901), İngiltere'nin dindarlıkta ve misyoner dernekleriyle kökten dinci Hristiyanlık hareketlerinin etkinliğinde, belirgin bir artışın gözlemlendiği dönem olmuştur. Bu dönemde İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasına olan ilgisinin artmasına paralel olarak neredeyse tüm imparatorluk coğrafyasında misyonerlerin de etkisi oldukça artmış, misyonerler ülkelerindeki taraftarlarına imparatorlukta meydana gelen siyasal ve toplumsal olayların aktarımında genelde önyargılı bilgiler ulaştırıp kamuoyunu (Zürcher, 2015:92), etkilemeye çalışmışlardır.

Bölgede büyük güçler arasında yaşanan nüfuz mücadelesi, bölgenin dengelerini sarsmış, farklı dini gruplar arasında zaman zaman gerilimlerin ve çatışmaların yaşanmasına, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesinin zayıflatılmasına ve bölgedeki dini kimliklerin siyasallaşmasına neden olmuştur. Bölgede yaşayan Arapların Protestanları tarif ederken "*taifetü'l-İngiliz*", Katolikleri tarif ederken de "*taifetü'l-Efrec*" (Buzpınar, 2003:120), olarak adlandırmaları bu gerçeğin söze yansımalarıdır. Sömürgeci hâkim zihniyet, sömürü alanından çekilirken de boş durmamış, bıraktığı siyasal ve ideolojik mirasla bu ülkelerin milli birlik oluşturma potansiyellerini büyük ölçüde devre dışı bırakmış (Özcan, 2000:301), sonuçları itibariyle bu gün bile içinden çıkılması oldukça zor görülen Orta Doğu ve Hindistan coğrafyalarındaki sorunların tohumlarını atmıştır. Bu gün bölgemizdeki Arap-İsrail sorunları, Hindistan-Pakistan arasındaki başta Keşmir olmak üzere yaşanan çeşitli gerilimler, İslam coğrafyasındaki etnik, kültürel ve mezhepsel ayrımın yaşandığı kargaşa ortamı da sömürgeci hâkim unsurların çağımıza bıraktığı sorunlu bir miras olarak değerlendirilmektedir.

BÖLÜM III

MİSYONER KURUMLAR VE OSMANLI DEVLETİ

3.1. MİSYONER OKULLAR VE AMAÇLARI

Misyonerlerin bir ülkede en fazla önem verdiği müesseselerin başında eğitim kurumları gelmektedir. Okulu geleceğin idari, siyasi ve ticari kadrolarının yetişme yeri olarak gören misyonerler verdikleri eğitim sayesinde amaçladıkları kültürel değişimi (Tozlu, 1991:334), yine bu kurumlar eliyle kolaylıkla gerçekleştirmişlerdir. Önceleri mevcut olan azınlık okullarına sağladıkları destekle işe başlayıp, daha sonra yeni okullar açarak misyonerlik faaliyetlerini rahatlıkla yürütmüşlerdir.

Osmanlı Devleti, gayrimüslim vatandaşlarına her türlü dini özgürlüklerini vermiş ve bu özgürlüğün yaşanabilmesi için gereken bütün tedbirleri almıştır. Örneğin; Fatih Sultan Mehmet tarafından 4 Nisan 1478 tarihinde Bosna ruhbanlarına verilen ahidnamede kiliselerde korkusuzca ibadet edilmesi ve memleketlerinde korkusuzca ikamet edilmesi vurgulanarak, hiç kimse tarafından rahatsız edilmemeleri emredilmiştir. Bosnalıların devlete itaat ettikleri sürece canları, malları ve kiliseleri kutsal değerler üzerine yemin edilerek güvence altına alınmıştır. Aynı uygulama ilerleyen dönemde de sürdürülmüştür. 16 Nisan 1853 tarihinde Sultan Abdülmecid döneminde Bosna halkı kendilerine verilen dini serbestlikten dolayı sultana teşekkür mektubu, Bosna'daki Hristiyan halk ta yine aynı dönemde yeni kilise inşasına izin verildiği için Sırpça teşekkür mektubu göndermiştir. 20 Mayıs 1853 tarihinde Bosna'daki bazı manastır müdürleri kendilerine tanınan dini serbestlikten ve yeni kiliselerin yapımına izin verilmesinden dolayı yine bir teşekkür mektubu (Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, 2006:3-18), ile memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Osmanlı arşivinde benzer örneklerin sayısı oldukça fazladır. Devlet sadece gücünün doruğunda olduğu dönemlerde değil, yıkılmaya yüz tuttuğu süreçte bile vatandaşlarının dini hassasiyetlerine gereken ilgi ve alakayı göstermiş, ihtiyaç görüldüğünde yeni mabetlerin ve dini kurumların yapımına müsaade etmiştir. Yine 1904 yılında II. Abdülhamit tarafından yerel idarecilere gönderilen iradede Beriyyetü'ş-Şam ve Nablus'ta yaşayan Samirilere iyi davranılması, gerekli itina ve özenin gösterilmesinin istenmesi (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2009:61), yıkılış sürecine girmiş bir devletin siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılar yaşadığı bir dönemde bile tebaasının dini hassasiyetlerine duyduğu saygıyı görmemiz için yeterlidir. Önce azınlık okullarının sayılarının hızla artması ve bu okullara yabancı güçlerce sağlanan dış destekle birlikte yeni

misyoner okullarının da açılması, devletin güçlü olduğu zamanlarda gayet doğal olarak karşılanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik gücünün erimeye başladığı dönemde bu kurumlar gerçek amaçları dışına çıkmış, misyonerlik faaliyetleri tarafından desteklenmiş, Osmanlı toplum yapısının dini ve etnik unsurlarını birbirinden ayıran, devletin parçalanmasını hedefleyen faaliyetlerin (Zengin, 2007:613-614), yürütüldüğü, en önemli merkezler haline dönüşmüştür. Azınlık okulları kendi cemaatlerinin dil ve din öğretiminin yapılmasını sağlarken, azınlık grupları, Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen dış güçlerle işbirliği yaparak, onların siyasi gayelerine destek vermiş ve misyoner okullarına eleman (Kılıç, 1999: parag.1-2), tedarik etmişlerdir. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Hristiyan azınlıkların mensuplarına Hristiyanlığın İslamiyet'ten üstün olduğu ve bu nedenle Müslümanların idaresinden ayrılıp bağımsız yönetimler kurmanın Hristiyan yurttaşların hakkı ve hatta görevi olduğu fikri (Shaw, 2014:76), misyoner okullarca öğretilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk kez Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethinden sonra, Rumlara ve Galata Latinleri'ne tanınan imtiyazlar ile açılan azınlık okullarının sayısı, ilerleyen dönemlerde diğer azınlık gruplarına da aynı imtiyazların tanınmasıyla (Kılıç, 1999: parag.1; Akyüz, 2013:103-105; Ergin, 1977:725), hızla artmıştır. Fatih Sultan Mehmet, azınlıkların ibadetlerini gerçekleştirebilecek din adamı yetiştirebilmelerini sağlayabilmek için kiliselerde sınıf açılmasına izin vermiş, ancak azınlık grupları bu izni daha büyük bir kapsamda kullanarak okul açmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte azınlık gruplarını kendi menfaatlerinde kullanmak isteyen Avrupalı ülkeler, bu okullar üzerinde etkili olmaya başlamış ve ilerleyen dönemde kendi adları ile anılan yeni okullar açmışlardır. Amerikan-Ermeni Okulu, Fransız-Ermeni Okulu, Fransız-Yahudi Okulu gibi okullar zamanla Amerikan, İngiliz, İtalyan, Fransız ve Bulgar okulları gibi, himayesinde oldukları devletlerin (Haydaroğlu, 2006:150), isimleriyle açılmaya başlamıştır.

Osmanlı toprakları üzerinde emperyalist emelleri olan her devlet kendilerine yakın bir azınlık grubu himayesi altına alarak kendi çıkarları (Kılıç, 1999:parag.2), doğrultusunda kullanmıştır. Din, eğitim ve sağlık gibi konularda misyonerlik yapan ve devletin aleyhinde faaliyet gösteren bu kurumları açan ilk yabancı ülke Fransa olmuştur. Fransa'yı daha sonra İngiltere, Avusturya, Rusya, İtalya, ABD ve Almanya (Alan, 2007:464), gibi emperyal hedeflere sahip ülkeler izlemiştir. Osmanlı coğrafyasında genelde misyonerler eliyle açılan bu okullar, bir yandan gayrimüslim öğrencileri kendi

mezheplerine çekmeye çalışırken, diğer yandan da bu öğrencilere devlete isyan fikrini aşılıyarak (Erkek, 2013:8), imparatorluğun yıkılışında etkili bir rol oynamışlardır. Fransızlara, 1535 yılında Kanuni tarafından verilen kapitülasyonların etkisiyle İstanbul’da Katolik Okulları açılmaya başlamış, 1824 yılında ise Beyrut’ta ilk Protestan Amerikan misyoner okulunun açılmasından sonra da bütün imparatorluk coğrafyasında Protestan Okulların (Akyüz, 2013:103), sayısı hızla artmıştır.

İlk Amerikan ticaret gemisinin 1797 yılında İzmir Limanı’nda görülmesinin ardından 1820’li yıllarda Amerikan ticari ve misyoner faaliyetleri yine İzmir çevresinde yoğunlaşmış, 1830 yılında Osmanlı Devleti ile Amerika arasında Ticaret ve Dostluk Antlaşması imzalanarak resmi ilişkiler kurulmuştur. Resmi ilişkilerin kurulmasından Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen 84 yıllık dönemde Türk-Amerikan ilişkileri “*dolar diplomasisi*” gereği, demir yolları ve maden imtiyazları gibi ticari ve misyonerlik faaliyetleri (Karakas, 2013:1, 3), bağlamında gelişmiştir. 1907 yılında Suriye Vilayeti sınırları içerisinde 43, Beyrut’ta 30, Lübnan’da 47, 1908 yılında Kudüs’te 9, 1910 yılında ise Batı Türkiye Misyonu olarak adlandırılan İstanbul, İzmir, Kayseri, Merzifon, Sivas, Bursa, Bahçecik’te toplam 163 adet Amerikan Okulu bulunmaktadır. Doğu Türkiye Misyonu olarak adlandırılan Erzurum, Harput, Mardin, Bitlis ve Van’da toplam 141, 1915 yılında ise Merkezi Türkiye Misyonu olarak adlandırılan Antakya, Adana, Antep, Maraş, Urfa, Halep ve Tarsus’ta toplam 148 adet Amerikan Okulu vardır. Edirne’nin batısından başlayarak bugünkü Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk’u kapsayan Avrupa Türkiyesi Misyonu’nda ise 1909 yılında toplam 25 adet Amerikan Okulu bulunmaktadır. 1894 yılında bu okullardaki öğrenci sayısı 20.563’e ulaşmıştır. Amaçları sadece Hristiyanlığı yaymaktan ibaret olmayan Amerikan misyonerlerinin siyasi hakimiyet kurabilmek ve kültür emperyalizmini gerçekleştirebilmek için (Alan, 2015:31-343), eğitim kurumlarına rakiplerinden daha fazla önem verdiği görülmektedir.

İmparatorluğun zor günler geçirdiği dönemde hem azınlık hem de misyoner okulları ulusçuluk fikrinin yayılmasında (Bozkurt, 1996:11), önemli bir rol oynamışlardır. Osmanlı Hristiyan azınlıkları bu misyoner okullarında yıllarca beraber yaşadıkları Türklere ve Osmanlı Devleti’ne karşı düşmanca duygularla donatılarak, devletin parçalanmasında oldukça etkili bir unsur haline (Alan, 2007:474; Arığ, 2014:13-14), dönüştürülmüşlerdir. Misyoner okulları yaptıkları bölücü faaliyetlerle Osmanlı toplumunda bir yandan siyasal parçalanmayı hızlandırırken diğer yandan da ettikleri kin ve nefret tohumlarıyla toplumsal ayrışmayı derinleştirerek etnik, dini ve mezhepsel tüm farklılıklarına rağmen asırlardır

birarada ve barış içerisinde yaşayan insanların arasına husumet sokarak birbirine düşman nesillerin yetişmesine de vesile olmuşlardır. Osmanlılarda azınlık okullarının açılmasında din adamları ve misyonerler öncü rol oynamışlardır. Bu nedenle misyonerliğin sadece dini amaçlı bir faaliyet olmadığı, dini amaçlarının yanında ekonomik, kültürel ve siyasi boyutları bulunan ve bir ülkeye nüfuz etme aracı olarak kullanıldığı (Akyüz, 2013:105), gerçeği, gözden kaçırılmaması gereken hassas bir durumdur. Konu ile ilgili araştırmacılardan İlknur Haydaroglu yabancı okulları; “*Osmanlı İmparatorluğu topraklarında açılan yabancı okullar, tarihi bir sorun ve gelişme olup, eğitim faaliyeti arkasında gizlenen siyasi etkinlikler ocağıdır*” (Haydaroglu, 2002: 181), cümleleriyle ifade etmekte ve eğitimin siyasi faaliyetlere birer maske (Haydaroglu, 2003:21), olarak kullanıldığını belirtmektedir.

Misyonerler Osmanlı coğrafyasına kâşif, mühendis, seyyah, topograf ya da doktor gibi değişik sıfatlarla girdiklerinde önce İmparatorluğun güçlü ve zayıf yanlarını tanımlar faaliyetlerini bu tespitler üzerinden sürdürmüşlerdir. Şehitlik ve gazilik idealinin yanında yeniçeri eğitimini imparatorluğun güçlü yanları olarak değerlendirirken, millet sistemi ile kapitülasyonları ise imparatorluğun zayıf yanları olarak görmüşler (Tozlu, 1999:331), kapitülasyonların açık bıraktığı kapıdan girerek, Osmanlı Hristiyanlarını kendi mezheplerine kazandırma gayretine girişmişlerdir. Bu yönüyle bakıldığında misyonerlik, Hristiyan mezhepleri arasında yaşanan büyük bir mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Misyonerlerin en çok ehemmiyet verdikleri kurum okullar olmuştur. Genç dimağları alıp belli bir kalıpta yetiştirmek ve onlar üzerinde her türlü dini ve siyasi telkini yaparak gelecekte onlardan faydalanabilmenin en iyi yolu eğitimden geçmektedir. İngiliz misyonerlerinin Protestan nüfusunun çok az olduğu yerlerde bile okul açmalarının temel nedeni de budur. Örneğin; 1916 yılında Kudüs’ün Yafa Kasabası’nda Protestan sayısı toplam 92 kişi, Remle Kasabası’nda 74 kişi, Lid Kasabası’nda ise 28 kişi olmasına rağmen, (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:65-66), bölgede çok sayıda okul açılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde misyonerlik konusunda oldukça ilginç belgeler bulunmaktadır. Bunlardan Sadrazam Kamil Paşa Evrakı’na ait (Yıldız Esas Evrakı’na Ek) 29 Zilhicce 1301 (20 Ekim 1884) tarihli bir belgede İngiltere ve Fransa’nın Suriye ve Filistin’de Katolik, Marunî, Dürzî ve Nusayri çocukları için okul açtığı, bu cemaatlerin çocuklarına bir takım faaliyetler düzenleyerek bazı telkinlerde bulunulduğuna dair (BOA, Y.EE..KP., 1:80) tespitler yapılmaktadır. İşin ilginç yanı İngiliz, Fransız ve Rusların, Osmanlı tebaası olan Hristiyan azınlıkları korurken kendi bünyelerindeki Hristiyanları

İrlanda ve İskoçya olaylarında (Özdağ, 2014:66), olduğu gibi “açılığa mahkum etme” yöntemini kullanarak (Burak, 2004:114), katletmeleridir. Bu örnek ciddi bir şekilde tahlil edildiğinde adı geçen ülkelerin samimiysizliği bütün açıklığıyla görülebilecektir. Haçlı Seferleri’nden beri hemen hemen aynı duygularla hareket eden Batı Hristiyan dünyası, kültürel yollarla doğudaki ülkelerin ahengini bozarak gerek dinî, gerek siyasi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmış, bu çerçevede misyonerler Balkanlar, Suriye, Arabistan ve Mısır gibi oldukça geniş bir sahaya yayılan Osmanlı topraklarına (Şişman, 2002:174), yönelmişlerdir. Üç büyük dinin bütün kutsal mekânlarının Anadolu ve Orta Doğu’da olması, İncil’de geçen bütün mekânların bu coğrafyada bulunması ve bölgenin adının Hristiyanlık literatüründe “*Bible Land*” (İncil Ülkesi) olarak geçmesi, Katolik, Ortodoks ve Protestan Hristiyanların Osmanlı coğrafyasına ilgi duymasının başlıca nedenlerindedir. Bunun yanında Osmanlıların ele geçirdiği İstanbul ve Anadolu’nun yeniden Hristiyanların hâkimiyetine geçirilme düşüncesinin yanında siyasi bakımdan Şark Meselesi, ekonomik açıdan ise sanayileşen Batı ülkelerinin kendilerine pazar arayışları (Turan, 2002:146), misyonerlerin özellikle Türkiye’ye duydukları ilgiyi artırıcı hususlar olarak görülmektedir. Konuya benzer bir yaklaşım Uğur İnan’ın çalışmasında da mevcuttur. İnan, misyonerlerin Osmanlı coğrafyasına olan ilgilerini dini, tarihi, siyasi ve ekonomik olmak üzere dört ana başlıkta toplamaktadır. Hz. İsa’nın doğduğu şehir olan Kudüs’ün, Hristiyanlığın ilk merkezi olan Antakya’nın, Hristiyanlığın mimarı sayılan Pavlus’un doğum yeri olan Tarsus’un, havarilerin Hristiyanlığı yaymaya çalıştığı Konya, İskenderiye, Selanik, Efes, Atina ve Korint şehirleri ile ilk konsüllerin toplandığı İznik, İstanbul, Efes ve Kadıköy’ün Osmanlı sınırları içerisinde bulunmasını dini nedenler olarak özetlemekte, Osmanlıların Anadolu’yu yurt edinip Avrupa içlerine kadar ilerlemesini Hristiyan dünyasının hazmedemeyişini tarihi sebepler, Türklerin Orta Asya’ya sürülmeleri gerektiğini savunan Şark Meselesi’ni siyasi sebepler, Avrupa’nın gelişen sanayisi için Osmanlı coğrafyasını mükemmel bir sömürü bölgesi (İnan, 2015:42-43), olarak görmesini de ekonomik sebepler olarak değerlendirmektedir.

Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerler Katolikler olmuş, amaçlarına ulaşabilmek için okul, sağlık kuruluşu ve matbaa gibi kurumlar açmış, bunlar arasında en büyük önemi okullara (İnan, 2015:11-12, 43), vermişlerdir. İstanbul’daki Fransız Büyükelçisi’nin himayesinde çalışan en hızlı misyoner örgütü olan Cizvit (Altındal, 2016: 23) ve Fransiskan misyonerlerini XVII. asrın birinci yarısında Protestan misyonerler izlemiştir. Örgütlü Protestan misyonerlerin gelişi ise XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir.

1815'te İngiliz "Church Missionary Society'e" bağlı bir Protestan papaz Mısır'a gönderilmiştir. 1810 yılında Boston'da kurulan "American Board of Commisioners for Foreign Missions'a" bağlı iki misyoner 1820'de İzmir'e gelmiştir. 1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerlerin Osmanlı ülkesine dağıldığı görülmektedir. Bu tarihte sadece Amerika'dan 176 misyoner, 869 mahallî yardımcısıyla (Şişman, 2002:174), birlikte çalışmalarını yürütmüşlerdir.

Osmanlı Devleti topraklarında ilk açılan azınlık okullarının başında da yine Katolik okulları gelmektedir. İlk olarak 7 Temmuz 1626 tarihinde üç kişilik Kapuçin misyoner heyeti Galata'ya yerleşmiş, hastalara, esirlere, limanda çalışan Fransızlara yardım yapmak gibi görünürdeki hedeflerinin yanında asıl amaçları olan Katolikliği yaymak için çalışmışlardır. Bu yapılanma zamanla Fransız elçilik ve konsolosluklarına tercüman yetiştiren bir "Dil Oğlanları Koleji" şekline dönüşmüş ve diğer devletlere de örnek (Saydam, 2015:473), olmuştur. Bu okullar, kilisenin desteğinde Katolik cemaatinin çocuklarının öğrenim ihtiyaçlarını karşılamışlardır. 1839 yılında erkekler için yirmi bir, kızlar için on dokuz adet olmak üzere toplam kırk adet Fransız-Latin Hristiyan Okulu (Kılıç, 1999:parag.20) bulunmakta olup, bu okullar özellikle Ermeni ve Süryaniler üzerinde faaliyette (Erdem, 2005:272), bulunmuşlardır. Katoliklerin Osmanlı topraklarında Cizvit misyonerleri ile başlayan faaliyetleri zamanla *Dominiken* ve *Kapuçinler* gibi diğer Katolik tarikatların çalışmaları ile artarak devam ettirilmiş, 1914 yılına gelindiğinde sayıları 500'e ulaşan bu okullarda 59.414 öğrencinin (Sezer, 1999a:172-173), eğitim gördüğü tespit edilmiştir.

Misyonerliğin dinî ve siyasi olmak üzere iki temel hedefi vardır. Dinî olan ilk amaç, Hristiyanlığı yaymaktır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için misyonerler gittikleri coğrafyanın, yerel kültürünü ayrıntılı olarak öğrenmişler, bazen bir Müslümandan daha dindar görünmüşlerdir. Milletlerin maddî ve manevî değerlerini bozmaya, eritmeye, yeniden şekillendirmeye, genç nesilleri dini ve manevî değerlerden uzaklaştırmaya yönelik (Şişman,2002:173), faaliyetlerde bulunmuşlardır. Misyonerler özellikle manevî değerleri yıpranmış, ruhsal çöküntü yaşayan bireylere: İslamiyet'in "zararlı, çağdışı, gerici", hatta "başka dinlerden alınma" olduğunu işlemişlerdir. Yine İslam dininin "uydurma, yetersiz ve içeriğinin "çelişkilerle dolu" ve "Hristiyanlığın yegâne düşmanı" olduğu tezini her fırsatta vurgulamışlardır. Dinin ilahi menşei olan vahiy inancına da el atılmış ve "İslam vahyinin kaynağının şüpheli olduğu" (Şişman, 2002:173), iddia edilmiştir. Ayrıca İncil'in " ...ben selamet değil, fakat kılıç getirmeye geldim" (Poyraz, 2004:61), diyen ifadelerini

görmezden gelerek, “İslamiyet’in kılıçla ve zorla yayıldığını, Hz. Muhammed’in yalancı ve düzenbaz, hayat hikâyesi ve hadislerinin uydurulduğunu” şeklinde iftira ve iddialarda bulunmuşlardır. Hristiyanlıkta “oruç ve namaz gibi vecibelerinin olmadığını, en kolay din olduğunu telkin ederek kurtuluşun bu dinde olduğunu” (Şişman, 2002:173), söyleyerek onları etkilemeye çalışmışlardır. İslam hakkındaki olumsuz imaj, aslında Ortaçağ’dan beri şekillenmeye başlayan ve birçok Hristiyan’ın kafasında yer etmiş olan taraflı ve tamamen ön yargılı bakış açısının dışa yansımaları şeklinde kendini göstermektedir. Konu hakkında Özlem Kumrular, “İslam Korkusu” adlı eserinde “Hz. Muhammed’in sahte bir peygamber, Müslümanların ise çok büyük bir yanlış içinde olan ve bu yanlışın farkına varamayan insanlar olarak görüldüğünü, hatta bazı çevrelerce İslam’ın Hristiyanlığın sapkın bir formu olarak değerlendirildiğini” bu nedenle Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca basılan birçok Kur’an karşıtı eserde (2012:312), bu tip içeriklerin görülebileceğini belirtmektedir. İzmir’e 14 Ocak 1820 tarihinde gelen Amerikalı misyonerler Pliny Fisk ve Levi Parsons da İslamiyet hakkında oldukça ön yargılı davranmış, “İslamiyet’in kabul edilemez mucizelerle ve kerametlerle dolu olduğunu, kılıçla yayıldığını, kadercilik, kibirlilik ve hoşgörüsüzlüğü özendirildiğini, çok eşliliğe izin veren şehvetle dolu bir cennet sunduğu” (Stone, 2011:62, 94), gibi görüşleri paylaşmışlardır. Benzer iddialar birçok misyoner tarafından seslendirilmiştir. Örneğin; 1889 yılında Arabistan coğrafyasında faaliyetlerine başlayan ve kendisine “İslam’a gönderilen elçi” unvanı verilen Amerikalı misyoner Samuel Marinus Zwemer de İslam’ı, “kurbanları kurtarılmaya ihtiyacı olan manevi köleliğin bir çeşidi” olarak nitelmiştir. Zwemer’de tıpkı diğer misyonerler gibi Hz. Muhammed’in (s.a.v.), peygamberliğini inkar etmiş, onun savaşçı ve hırslı olduğunu, okuma yazma bildiğini dolayısıyla Kur’an-ı kendisinin yazdığını (Güngör, 2014:189-208), iddia etmiştir.

Osmanlı Devleti misyonerlerin zararlı faaliyetlerini önlemeye yönelik çalışmalar yapmış, bazı okullarda okutulan tarih kitaplarını sansüre tabi tutmuştur. Antep’te 1877 yılında *Central Turkey College*’de kullanılan tarih kitabı, Hz. Muhammed’i (s.a.v.), sahte peygamber olarak gösterdiği için Halep valisi tarafından ders kitabı olarak okutulması engellenmiştir (Kieser, 2005:73). Misyonerlerin Müslüman topluluklar üzerinde etkili olamamaları nedeniyle faaliyetlerini Hristiyanlar, özellikle Hristiyan Araplar ve Ermeniler (Ortaylı, 2009:218), üzerinde yoğunlaştırdıkları görülmektedir. Bütün uyruklarının dini tercihine saygı duyan Osmanlı Devleti, misyonerlerin zararlı faaliyetleri karşısında 1725 yılında Batılı misyonerlerin zimmilerin evlerine girmelerini yasaklamış, II. Mahmut devrinde de Hristiyanların mezhep değiştirmesini (Bozkurt, 1996:22), yasaklamıştır.

Osmanlı hukuk sisteminde kişiler; Müslümanlar, Zimmiler ve Müste'menler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Bir gayrimüslim grup devletin hakimiyetini tanıyıp kanunların öngördüğü görevleri yaptığı sürece zimmi statüsünün kazandığı haklardan yararlanabilir, devlete karşı isyan edenler bu haklardan mahrum edilirdi. Örneğin Sırlar Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanınca zimmi statüsünden (Saydam, 2015:196-197), çıkarılmıştır. Zimmi, Müslüman olmadığı halde, zimmet akdi ile İslam ülkesinin hâkimiyeti altında yaşamayı kabul eden ve İslam ülkesinde devamlı ikamet hakkına sahip kişilerdir. Ticaret, resmi görev, seyahat ve benzeri bir sebeple (Saydam, 2015:197), geçici olarak İslam ülkesine girme ve ikamet etme izni alan yabancı gayrimüslimlere ise müste'men denir. Zimmiler, İslam ülkesinin vatandaşı olduğu için kamu hizmetine girme hakkına sahiptir ancak, hâkimiyet hakkını kullanma anlamlarına gelen devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, valilik, sancak beyliği, sadaret ve kadılık gibi görevlere gelemezler. 1876'dan itibaren seçme seçilme hakkına sahip olan zimmiler, Hicaz bölgesi haricinde seyahat hürriyetine sahiptirler. Genelde şehrin kenar semtlerinde Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerinde gruplar halinde iskân edilmişlerdir. 1582 yılında zimmilerin Eyüp semtinde oturmaları yasaklanmıştır. Zimmiler, Müslümanların evlerinden yüksek ev yapamazlar, dini sembollerini mabetleri içinde izhar edebilirler, kendilerine has okullarında çocuklarını eğitime ve dinlerini öğretme hakkına (Akgündüz-Öztürk, 1999:430-432), sahiptirler. Gayrimüslimlerin kendi dinlerine ait olan bazı uygulamaları Müslümanları rahatsız edecek bir şekilde açıkça icra etmeleri yasaklanmıştır (82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000:124). Ancak Hristiyan ve Musevi toplulukları zimmi yani korunan statüsünde topluma dâhil edilerek, özel bir vergi ödemeleri karşılığında Müslüman devletin içinde din değiştirmeye zorlanmaksızın ama ikinci sınıf tebaa olarak (Zürcher, 2013:27), yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

II. Mahmut, *“Tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hristiyanları kilisede, Musevileri de havrada tanımak isterim”* (Engelhardt, 2010:11) diyerek, Osmanlı Devleti'nin vatandaşlarına karşı din ve mezhep farkı gözetmeyeceğini vurgulamıştır. Yine II. Abdülhamit döneminde 1896 yılında Darülaceze binasında Katolik Kilisesi, 1903 yılında da Museviler için sinagog açılması (Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, 2006:102), Osmanlı Devleti'nin vatandaşlarına karşı uygulamaya çalıştığı eşitlikçi bir yaklaşımın sonucudur. Kendi tebaasını misyoner faaliyetlere karşı bu şekilde korumaya çalışan Osmanlı yönetimi, 1844 yılında İngiliz Büyükelçisi Lord S. De Redcliffe'nin baskısı sonucunda Hristiyanların mezhep değiştirmeleri yasağını kaldırmak zorunda

kalmıştır. Bu yasağın kakmasıyla zimmiler, Hristiyan mezheplerinin propagandasına açık hale (Bozkurt, 1996: 43), gelmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu içindeki gayrimüslim unsurlar arasında Rumlar, diğer azınlık unsurlarına kıyasla daha dik başlı olmuşlar ve Rum Patrikhanesi adeta yabancı bir devletin sefarethanesi gibi davranarak, Babıali ile devamlı mücadele ve pazarlığa girişmiştir. Yunan Okulları'nda okutulan ders kitapları aynen Türkiye'deki Rum Okulları'nda da okutulmuş, devletin resmi dili olan Türkçeye (Ergin, 1977:1028), hiç yer verilmemiştir. XIX. yüzyılda siyasi faaliyet açısından zararlı çalışmalar ilk olarak Rum-Ortodoks Okulları'nda sergilenmiştir. Rum Okulları, Helen politikasını işleyerek, bağımsız Yunan Devleti'nin kuruluşuna aracılık (Haydaroğlu, 2002:186), etmiştir. Azınlık okulları ile başlatılan ayrılıkçı fikirler, misyonerlerin desteği ile en üst perdeden seslendirilmeye başlanmış, sonraki süreçte bu fikirler misyoner okullarında da yoğun bir şekilde işlenmiştir. Başlangıçta Hristiyanlığın yayılması ve kendi mezheplerine yeni katılımcılar eklemeyi amaçlayan misyoner okulları, zamanla mensubu oldukları ülkelerin siyasi, kültürel ve ekonomik çıkarlarına hizmet etmeye (Arıç, 2014:156), başlamıştır. Bu okullar aynı zamanda Batılı emperyalist ülkelerin Osmanlı Devleti üzerinde hedeflerini gerçekleştirebilmek için kullandıkları en etkili silah (Kılıç, 2005:76), haline dönüştürülmüştür. Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin XIX. yüzyılda Avrupalı güçlerce siyasi baskı unsuru yapılmaya başlamasının gerçek nedeni görünüşteki gibi gayrimüslimlerin haklarını savunmak değil, Avrupalı güçlerin kendi emellerini gerçekleştirmede onları bir paravan olarak kullanmak ve dış siyasi baskıların iç destekçisi (Zengin, 2007:614), haline getirme düşüncesidir.

Misyonerler, bu çalışmaları sırasında Müslüman dünyanın sünni-şii ayrımını ve amir-memur arasındaki itilafları da kullanmışlardır. Cahil bir toplum oluşturmak, halkla devleti karşı karşıya getirmek için; eğitim ve öğretim faaliyetleri, sağlık işleri, sosyal faaliyetler, kadın hakları, basın meselesi ve siyasi konuları çokça kullanmışlardır. Misyonerlerin siyasi amaçları ise, özellikle Hristiyanlık dışındaki dinlerin egemen olduğu coğrafyada, eğitim yoluyla kültürel erozyon yaparak, etnik ayrımcılığın desteklenmesi ve sonuçta bu etnik grupların asıl bünyeden kopmasına (Şişman, 2002:173-174), hizmet etmişlerdir. Modern misyonerliğin kuramcılarından olan Henry Jessup, “...*Hristiyan misyoner okulunda eğitim, yalnız gaye için vardır. Bu gaye de insanları İsa'ya götürmek, fertleri ve milletleri Hristiyan oluncaya kadar eğitmektir*” sözleriyle misyoner eğitim kurumlarının asıl amaçları hakkında oldukça ciddi bir itirafı dile getirmektedir. Yine Amerikan BOARD arşivindeki bir belgeye göre, bir misyoner okulunun gerçek idealinin

yalnızca öğrencilerin “entelektüel ve kültürel düzeylerini yükseltmek” olmadığı, aksine öğrencileri “sadık, istekli ve fedakâr Hristiyanlar olarak” (Sevinç, 2009:11,203), yetiştirmek olduğu ifade edilmiştir. Örneğin; Hindistan’da 1901’de orta dereceli İngiliz eğitim kurumlarında 630.000, üniversitelerde ise 23.000 öğrenci eğitim görmekte olup, bu öğrencilere kendi tarihi ve medeniyetlerinden ziyade İngiliz tarihi, edebiyatı ve Batı’nın siyasal liberalizmi (Renouvin, 2004:57), öğretilmiştir.

Sömürgelerdeki halkların eğitim seviyelerinin açılan okullara rağmen çok büyük bir artış göstermemesinin nedeni, sadece bürokratik işlerde kullanılmak üzere az sayıda kişiye yükseköğretim şansının tanınmasından kaynaklanmıştır. Bu okullarda uygulanan eğitim sonucunda asimile edilmiş bir aydın tipi yetiştirilmiş ve İngilizce hâkim bir dil (Özcan, 2000:301), olarak sömürge coğrafyalarına yerleştirilmiştir. İngilizcenin yaygın bir dil olarak kullanılmasının en önemli nedenlerinden biri yabancı misyoner ve eğitimcilerin büyük bir çoğunluğunun Anglo-Sakson olması ve hem ticaret hem de sömürgeleştirme yoluyla (Hamlin, 2015:260), geniş bir alana yayılmasıdır. Bu durum diğer ülkelerin dilleri için de hemen hemen aynıdır. XIX. yüzyıl ortalarında Suriye ve Lübnan’da Fransızcanın sadece “bilinen bir dil değil, aynı zamanda konuşulan bir dil” (Ortaylı, 2009:219), olduğu görülmektedir. Günümüzde, Afrika coğrafyasında sömürge safhasından geçmiş birçok ülkenin resmi dilleri, ya kendilerini sömüren ülkelerin dillerinden oluşmuş, ya da sömürgeci ülkenin dili, konuşulan yerel resmi dillerin yanında çok etkili bir konuma gelmiştir. Oktay Sinanoğlu, Bye-Bye Türkçe adlı eserinde “yabancı dilde eğitim bir milleti sömürgeleştirmenin en etkin yoludur” (Sinanoğlu, 2002:186), diyerek egemenlik ve dil arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır. Aşağıdaki tabloda Afrika’daki bazı ülkelerin resmi dillerine bakıldığında egemenlik ile dil arasındaki ilişki açıkça görülebilmektedir.

Tablo:3.1.1. Egemenlik ile Dil Arasındaki İlişki (Özdemir, 2006:16).

İngilizce	Kamerun, Gambiya, Gana, Kenya, Liberya, Nijerya, Sierra Leone, Sudan, Zambiya, Uganda
Fransızca	Benin, Burkina Faso, Kamerun, Çad, Kongo, Cote d’Ivoire, Gabon, Gine, Ekvator-Gine, Mali, Moritanya, Nijer, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Senegal, Togo
Arapça	Cezayir, Çad, Cibuti, Mısır, Eritre, Libya, Fas, Moritanya, Sudan, Tunus
Portekizce	Portekizce Angola, Kapverde, Gine-Bissau, Mozambik, Sao Tome

Misyonerler, amaçlarını gerçekleştirebilmek için eğitim kurumlarına büyük bir önem vermişlerdir. Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasında azınlıklara sağlanan hakları da kullanarak, Osmanlı topraklarındaki faaliyet sahalarını genişletmişler ve imparatorluk

bünyesinde daha rahat hareket etmeye başlamışlardır. Bu durum II. Meşrutiyet sonrasında daha da artmıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşanan rejim değişikliğinin misyonerlik faaliyetlerinin önündeki en büyük engeli kaldırdığı, meşrutiyet hareketinin İncil'in telkini için yeni bir devir açtığı Protestan misyonerlerin Fransızca olarak çıkardığı Revue de Monde Musulmane (İslam Dünyası) adlı dergide de (Uçar, 2014:35), işlenmiştir. II. Meşrutiyet sonrasında açılan Batı kökenli eğitim kurumlarına üst gelir düzeyindeki devlet görevlilerinin ve elit tabakanın ilgisinin artması ile misyoner okullarının sayısının artışı arasında bir paralellik görülmektedir. Aşağıdaki tabloda 20 Nisan 1914 tarihinde Saint Joseph Koleji öğrenci velilerinin mesleklerine bakıldığında bu durum daha net bir şekilde anlaşılabilir.

Tablo:3.1.2. Saint Josep Koleji'nin 1914 Yılına Ait Öğrenci Velilerinin Meslekleri (Kılıç, 2005:70).

Meslekler	Sayısı	Meslekler	Sayısı
Prensler	8	Sivil Memurlar	80
Mareşal ve general	22	Bankacı ve Komisyoncu	80
Yüksek Şahsiyetler	90	Tıp Doktorları	90
Banka Müdürleri	30	Avukatlar	20
Mühendisler	20	İrad sahipleri	30

II. Meşrutiyet döneminde Maarif Nezareti azınlık ve misyoner okullarını denetim altına alabilmek, programlarını düzenlemek, öğretmenlerinin seçimine karışmak ve Türkçe öğretimini mecburi kılmak gibi bazı girişimlerde bulunduysa da azınlıklar eskiden beri sahip oldukları mezhebi imtiyazlara ve kapitülasyonlara dayanarak (Ergin, 1977:1292), 1914 yılına kadar mevcut durumlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

3.1.1. İngiliz Misyoner Okulları ve Amaçları

Yabancı okulların asıl gelişimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge haline getirildiği XIX. yüzyılda olmuştur. Bu okulların en önemli özelliklerinden biri, Batı yayılcılığının araçlarından biri olan misyoner örgütlerce kurulup işletilmesidir. Bu okullarda verilen eğitimle, imparatorluğa gelen Avrupa sermayesini yönetecek grupların ve imparatorluğun dış ilişkilerini yürütecek siyasi ve diplomatik kadroların yetiştirilmesi (Kocabaşoğlu, 1999:340), hedeflenmiştir. Misyonerlik faaliyetleri özellikle XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında hat safhaya varmış, İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika gibi emperyalist devletlerin siyasi amaçlarına hizmet ederek, Osmanlı Devleti'nin

parçalanmasında önemli bir rol oynamıştır. Misyonerler, Osmanlı Hristiyanlarına tarih, dil ve edebiyatın yanında liberal düşüncüyü ve ihtilalci fikirleri de öğretirken onları kendi etkileri altına (Sonyel, 1985:651), almaya başlamışlardır. Misyonerlik teşkilâtları ise genelde sosyal ve kültürel sahalarda faaliyetlerde bulunmuş, Osmanlı ülkesinde özellikle Hristiyan azınlıkların yaşadığı bölgelerde okullar, hastaneler, yetimhaneler, kiliseler ve dispanserler açarak bu amaca hizmet etmişlerdir. *“Bu tür sosyal görüntülü faaliyetlerle, Hristiyan tebaanın bulunduğu bölgeler tespit edilmiş, bu dine mensup olanlara imkânlar sunulmuş ve bu suretle yerli Hristiyanlar, Batılı devletlerin emperyalist emelleri doğrultusunda Osmanlı Devleti’nin siyasi ve kültürel varlığına mugayir olarak ayrılıkçı tarzda yönlendirilerek kullanılmışlardır.”* (Şişman, 2002:174).

İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkeler Osmanlı coğrafyasında en ücra köylere bile okul açmışlar, bu okullar sayesinde bölgede söz sahibi olmaya çalışmışlar ve bu okullarda işledikleri Türk düşmanlığı fikrini öğrencilere empoze ederek, yüzyıllarca beraber yaşamış toplulukları birbirine düşman ederek, ülkeyi bağımsızlık (Vahapoğlu, 1996:50-51), hareketlerinin yaşandığı bir coğrafya haline getirmişlerdir. İngilizler de okul açma politikasında önceliği Orta Doğu’ya vermişlerdir. Bu tercih ile önce bölgedeki unsurlar arasında milliyetçiliğin alevlendirilip Osmanlı Devleti’nin bölünmesi ve sonrasında Orta Doğu petrolüne (Cevizliler, 2014:130), sahip olabilmek hedeflenmiştir. Orta Doğu genelinde binlerce eğitim kurumunda yöredeki insanlara, Protestan ya da Katolik eğitim verilmiş, böylece bu insanların adı geçen kiliselere bağlılıkları güçlendirilmiştir. *“Bu eğitim kurumlarının bir diğer işlevi de Osmanlı idaresi altında bulunan bölgelerde yaşayan gayrimüslim halk arasında Amerikan, İngiliz ve diğer Batı ülkelerinin siyasal amaçlarına paralel biçimde etnik ayrımcı bir anlayışın oluşup gelişmesini sağlamak olmuştur”* (Gündüz, 2009:197).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında sayıları hızla artan millet okulları ve yabancı okulların henüz gelişmekte olan devlet okullarına kıyasla çok üstün bir eğitim vermesine rağmen, Osmanlı toplumunu parçalama ve imparatorluğun yıkılmasında karşılıklı nefret ve toplumsal bölünmeyi artırdığı (Shaw, 2010:146), görülmektedir. Avrupalı emperyalist güçler kendi siyasi, ekonomik ve benzeri çıkarlarını sürdürebilmek için bir yandan Osmanlı Devleti’ne siyasi baskı yaparken, diğer yandan da misyonerleri desteklemişlerdir. Bu destek, teşvik ve tahrikler Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin devlete karşı din, mezhep ve milliyet bağlamında ayaklanmalarını (Tozlu, 1999:332) başlatmış ve sonunda bu unsurların imparatorluk bünyesinden kopuşunda oldukça etkili olmuştur. Bu eğitim

kurumlarında çalışan misyonerler, Ermeni, Rum, Bulgar ve Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde (Gündüz, 2005:197; Shaw, 2010:303), daha sonraki süreçte adı geçen ulusların Osmanlıya karşı çıkardıkları isyanlarda oldukça etkili görevler üstlenmişlerdir. XIX. yüzyılda Araplar arasında da yabancı okullar aracılığı ile Osmanlı aleyhtarı propagandalar yapılmış, özellikle Suriye'deki Protestan ve Cizvit kolejlerinde yetişen öğrenciler, ileriki dönemlerde Arap milliyetçiliğinin liderleri olmuşlar ve bu bölgelerin Osmanlıdan ayrılmasında (Şişman, 2002:178), etkin bir rol oynamışlardır. Arap ayrılıkçı hareketinin önde gelen isimlerinden biri olan Refik Rezzak Sellum, Divan-ı Harpte verdiği ifadeyle; kendisinin Fransız mekteplerinde okuduğunu, Suriye, Irak ve Lübnan'ın ileri gelenleri ve bölgedeki ağaların çocuklarının Cizvit mekteplerinde okuduklarını, diğer Arap coğrafyasında ise İngilizcenin hâkim olduğunu belirtmiştir. Bölgedeki ileri gelenlerin çocuklarının ise İngiliz ve Amerikan okullarında öğrenim gördüğünü, bu okulların Türkleri ortak düşman (Sevinç, 2009:10; Kılıç, 2005:75), olarak gördüğünü belirtmiştir. Benzer bir durum Mekteb-i Sultani'nin bazı öğrencileri için de geçerlidir. 1877 yılında Galatasaray Sultanisi'nde müdür olarak görev yapan Ali Suavi, okulun ıslahı için hazırladığı raporda ecnebi ve gayrimüslim talebenin okuldan çıktıktan sonra devletin aleyhine çalıştığını, 1876 yılında Filibe ve İslimiye sancaklarında çıkan isyanın lideri olan Bulgarların Mepteb-i Sultani öğrencilerinden olduğunu ve sonrasında Rus Ordusu'na katıldıklarını belirtmektedir. Aynı raporda okulun Çakmo, Zankof ve Miholofski adlı hocalarının devlet aleyhinde çalışmalar içinde buldukları da belirtilmiştir (Kodaman, 1999:137; Akyüz, 2013:202-203).

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren özellikle Suriye ve Lübnan bölgesindeki bir kısım Hristiyan Araplar, misyonerlerin de etkisiyle İngiltere ve Fransa ile birlikte hareket ederken, bölgedeki Müslüman Araplar ise Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ve İslami dayanışmanın sağlanmasına taraftarlık (Buzpınar, 1999:169-177), etmişlerdir. XX. yüzyıl başlarında, İngiltere'nin Osmanlı topraklarında açtığı ruhsatlı müesseseler, 83 okul, 8 kilise, 2 mabet, 1 ibadethane, 2 yetimhane, 4 hastane, 9 dâr-üt-tedâvi, 1 dâr-üş-şifâ, 1 İncil Cemiyeti idarehanesi, 1 dâr-ül-hayr ve 4 kabristan olmak üzere toplamda 116'ya (Şişman, 2002:175), ulaşmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında daha çok Mezopotamya ve Ege bölgesinde yoğunlaşan İngiliz Okulları başta İstanbul, Antakya, Harput, Ankara, İzmir, Erzurum, Bursa ve Antep gibi Anadolu kentlerinde de açılmaya başlamıştır. İngilizlerin I. Dünya Savaşı öncesinde açtıkları okul sayısı 178'e çıkmış, bu okullarda toplam 12.800 (Arıç, 2014:134; Kaymakcan, 2005:28), öğrenci öğrenim

görmüştür. Bu güne kadar yapılan çalışmalarda İngilizlerin Osmanlı coğrafyasında sahip olduğu okul sayısında çok farklı rakamlar verilmiştir. Adnan Şişman, İngilizlerin XX. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarında 83 okulları (Şişman, 2008:2), olduğunu belirtmektedir. Necdet Sevinç, Mustafa Ergün'den nakille bu sayıyı 126 olarak verirken (Sevinç, 2009:224), Süleyman Büyükkarcı'da okul sayısını 126, bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısını ise 10.000 (Büyükkarcı, 1999: 147, 153), olarak vermiştir. Şamil Mutlu, 1905 tarihi için okul sayısını 115, bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısını ise 8677 (Mutlu, 2005:266), olarak vermektedir. Erkan Cevizliler ise 1902-1903 yıllarındaki ruhsatlı ve ruhsatsız okul sayısını 182 olarak vermektedir. Bu okullardan 23 tanesinin İstanbul, İzmir ve Selanik kentlerinde geri kalan 159 tanesinin ise İngiltere'nin büyük bir ehemmiyet verdiği Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'da (Cevizliler, 2014:152), olmasına dikkat çekmektedir. Araştırmacıların ulaşabildikleri veriler sonucunda farklı rakamlar belirtmiş olması yadırganacak bir durum değildir. Bu rakamların farklılığında bazı okulların ve kurumların ruhsatsız olması, hatta ruhsatsız olanların sayısının ruhsatlı olanlardan kat ve kat daha fazla olduğu gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Asıl önemli olansa bu okulların sayısının değil, misyonerlik kisvesi altında İngiliz çıkarlarına nasıl hizmet ettiği ve Osmanlı Devleti'nin hem siyasal hem de sosyal alanda parçalanmasındaki oynadığı rollerinin idrak edilebilmesidir.

İngilizler stratejik açıdan önemli gördükleri her alanda misyonerlik faaliyetlerini yürütmeye gayret göstermişler, Hint deniz yolunun güvenliği açısından kritik bir önem taşıyan Lübnan'ın köylerine kadar okul açarak bölgedeki siyasal ve kültürel etkilerini artırmak istemişler, özellikle bölgede petrolün (Sevinç, 2009:182,224), bulunmasından sonra bu coğrafyaya ayrı bir önem vererek misyonerlik çalışmalarını hızlandırmışlardır. Faaliyetlerini meşru gösterebilmek içinde başta İngiliz Konsolosu Sir Elliot'un öncülüğünde 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nın bazı hükümleri ile 1868 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi'nde yapılan değişikliklerle yabancılara tanınan mülk edinme hakkını (Haydaroğlu, 1990:126), kullanmışlardır. Günümüzde de "*Orta Doğu'da en geniş Hristiyan topluluklarını bünyesinde barındıran Lübnan, kendi yönetsel mekanizmasında Hristiyanların söz sahibi olduğu tek ülke durumundadır. Tarihsel anlamda Batı Hristiyanları için çok önemli bir yere sahip olan ülke, doğudaki Müslüman coğrafyasına karşı duyulan düşmanlığın yanında Batılı seyyahlar tarafından bir Hristiyan adası olarak tanımlanmıştır*" (Şöhret, 2012:97). Lübnan hakkında yapılan bu tanımlama bölgede yapılan misyonerlik faaliyetlerinin yoğunluğunu anlamamız açısından önemlidir. Osmanlı

topraklarındaki belirli bölgeler devrin tüm emperyalist güçlerinin ortak ilgi alanı haline gelmiştir. XX. yüzyıl başlarında sadece Beyrut'ta 56 adet (Cevizliler, 2014: 147), İngiliz Okulu faaliyet gösterirken, 1910 yılında Beyrut'ta 44 Rus Okulu bulunmaktadır. 1894 yılında Elâzığ'da 83, 1894'te Bitlis'te 22, Diyarbakır'da 22, Erzurum'da 24 Protestan okulu vardır. Bu tarihlerde yalnızca Latin misyonerlerin 700'ü aşkın okul açmaları bu ortak ilgi alanında amansız bir yarış halini almıştır. Kudüs'te İngiliz Protestan mezhebinden sadece "232" kişi olmasına rağmen, 338 öğrencili "6" okulun yanı sıra bir yedincisinin açılması çalışmaları (Haydaroglu, 2002:182), bu yarışın hızını göstermesi açısından oldukça önemli görülmektedir. Sadece Beyrut'ta 612 adet misyoner okulunun (Çelik, 2015:443-445), varlığı emperyal güçlerin bölgede kendi nüfuzlarını tesis edebilme gayretlerinin derecesini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

XIX. yüzyılda Kudüs'te birçok ülke okul açma konusunda adeta yarış içerisindedir. Amerikalıların erkek ve kız yatılı okullarının yanında bir de arkeoloji okulu bulunmaktadır. Fransızların kızlar için dikiş okulu, Yahudi ve Yunanların Ortodoks erkek okulu, Almanların bir yetimevi mevcuttur. Ayrıca Avusturya himayesinde açılan Laemel Okulu ve Evelyn-de-Rothschild Okulu gibi genel ve mesleki eğitim veren kurumlar da bulunmaktadır. 1880'lerde Almanlar tarafından açılan Öğretmen ve Ticaret Okulu, 1889'da İbrani Dili Akademisi ve 1909'da açılan İbrani Beden Eğitimi Okulu (Aslan-Alamleh, 2015:94-95), gibi kurumlar ilk göze çarpan kurumlardır. Bu okullar çoğu zaman bir cemaatin çoğunukta olduğu yerde değil, stratejik önemi fazla olan yerlerde açılmıştır. Örneğin; hiç Bulgar ahali bulunmayan Yunanistan'ın Kesriye şehrinde bir Bulgar Okulu (Saydam, 2015:473), açılmıştır.

İngiltere Osmanlı coğrafyasında başlıca faaliyet alanı olarak İstanbul, Suriye ve Lübnan bölgesini seçmiştir. Lübnan, Osmanlı idaresine 1516 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde geçmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık 400 yıl boyunca Osmanlılar tarafından yönetilmiştir. Osmanlı idaresi Lübnan'da özerk bir yönetim oluşturmuş, tüm dinlerin ve kültürlerin serbestçe icra edilebildiği bir ortam sağlamıştır. Ülkenin en güçlü iki mezhebi Dürziler ve Maruniler'dir. Dürziler, Müslümanların bir kolu olarak kabul edilir ancak kendilerine has dini ibadetleri ve geleneklere bağlı içe dönük bir yapısı ile farklılık göstermiş, Beyrut'un doğusu ve Şuf olarak bilinen dağlık yörede yaşamışlardır. Maruniler ise Lübnan'daki en kalabalık mezhep olup, Hristiyan Katoliktirler. XVIII. yüzyıla kadar yönetimde Dürzilerin etkinliği görülürken, XVIII. yüzyılda bazı Dürzilerin din değiştirerek Hristiyanlığı benimsemeleri, bölgede Dürzi egemenliğini zayıflatmış,

Marunî Hristiyanların ekonomik ve siyasal gücünü artırmıştır (Acar, 1989:1-9; Öz, 1994:39-48). İşte bu parçalanmış sosyal yapı ve değişen siyasi dengelerle özellikle bölgede Fransa'nın etkinliğini dengeleme ve Hindistan'a ulaşan deniz yolunu koruma kaygıları İngiltere'nin bölgeye ilgi duymasını sağlayan unsurların başında gelmektedir. İngiltere, Napolyon Bonapart'ın 1798 yılında Mısır ve Suriye seferleri sırasında bölgeye özel bir ilgi duymaya başlamış, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın Suriye üzerinde hâkimiyet iddiaları artınca bölgeye olan ilgisini yoğunlaştırmıştır. İngiltere, Suriye'de sağlam bir müdahale noktası oluşturabilmek için misyonerleri aracılığı ile Protestanlaştırdığı az sayıdaki Suriyelinin hamisi rolünü (Karal, 2011b:36), oynamaya başlamıştır.

İlgi alanı olarak bu bölgenin seçilmesinde Suriye ve Lübnan bölgesinde yaşayan halkın arasındaki mezhepsel farklılık ve bu farklılığın İngiliz çıkarları doğrultusunda kolaylıkla kullanılabilmesi düşüncesi de etkili olmuştur. Özellikle Lübnan bölgesindeki Marunîlerin Avrupa ülkeleri ile yakın ilişkileri ve din faktörü nedeniyle Roma Kilisesi ile kurulan bağ, Marunîlerin diğer mezheplere göre daha eğitilmiş olmasını sağlamıştır. Marunîler, ağırlıklı olarak Lübnan bölgesinde yaşayan Hristiyan bir cemaattir. Kurucusu Aziz Marun'dur. 451 yılında Kadıköy Konsülü'nde kabul edilen Hz. İsa'nın insanlık ve ilahlık özelliklerinin birbirine denk olduğunu kabul eden Ortodoks diyofizit anlayışı kabul etmişlerdir. Haçlı Seferleri sırasında bölgeye gelen haçlıları coşkuyla karşılamışlar ve onlara rehberlik etmişler, bu şekilde güvenlerini kazanmışlardır. Bu gelişmeler üzerine Katolik Kilisesi'yle irtibata geçmişlerdir. Haçlı Franklarla gerçekleştirdikleri bu dostane temaslar kiliselerinin Katolik dünyasıyla giderek yakınlaşmasını (Taşpınar, 2003:71), sağlamıştır. Fransa Kralı 1250 yılında Haçlı Seferleri sırasında yaptıkları hizmet karşılığında Marunîlere "Charte" (ferman), vermiştir. Bundan tam 400 yıl sonra ise XVI. Lui Marunîleri himayesine aldığını (Karal, 2011:36), duyurmuştur. Roma kolejlerinde eğitim gören Marunî din adamları bilgi ve tecrübelerini Lübnan'da açılan okullarda kullanarak yeni yetişen Maruni nesillerin Lübnan'daki diğer etnik gruplara göre daha eğitilmiş (Acar, 1989:9), olmasını sağlamışlardır. Bu durum Osmanlı yönetimi tarafından da desteklenmiştir. II. Abdülhamit döneminde Roma'da açılan Maruni Okulu'nun inşaatına Osmanlı kurumu olması kaydıyla 10.000 frank (Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, 2006:71-72), yardım yapılmıştır.

İngiliz misyonerleri zaman zaman Müslüman çocukları üzerinde de misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Suriye'nin Kerek Kasabası'nda altı İngiliz misyonerinin

Müslüman bir çocuğa Protestanlığı öğretmek gayesi ile misyonerlik faaliyetinde bulunduğunun görülmesi üzerine 12 Şevval 1311 (18 Nisan 1894) tarihinde Maarif Nezareti konu hakkında tahkikat yaptırılması istenmiştir (BOA, MV., 79:102). Yapılan tahkikat neticesinde 05 Cemaziyelahir 1311 (14 Aralık 1893) tarihinde İngilizlerin misyonerlik faaliyetleri altında bulunan kasabaya bir iptidai mektebi açılması için maarif bütçesinden bin kuruş tahsis edilmesi ve İngilizlerin bölgede oluşturacağı zararlı faaliyetlere karşı bölge halkına nasihat etmek amacıyla mahalli ulemadan uygun bir kişinin iki bin kuruş maaşla maarif müfettişliğine atanması (BOA, Y..PRK.A..., 327:24485), sağlanmıştır. Yine Kudüs yakınlarındaki Maan Sancağı'nda İngiliz misyonerlerinin yürüttüğü zararlı faaliyetlere karşı 25 Cemaziyevvel 1311 (04 Aralık 1893) tarihinde bir maarif müfettişinin gönderilmesi (BOA, Y..PRK.A...,9:14), istenmiştir. 23 Ağustos 1911 yılında Maan Kaymakamlığı'nın gönderdiği bir belgede kazanın nüfusu 4947 kişi olup tamamının Müslüman olduğu, kazada bir rüştiye ile beş iptidainin bulunduğu, kazada yabancı devletlere ait hastane ve herhangi bir hayır kurumunun olmadığı rapor edilmiştir (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:416). İki arşiv belgesi birlikte değerlendirildiğinde İngiliz misyonerlerinin sadece gayrimüslimler üzerinde değil aynı zamanda Müslümanlar üzerinde de faaliyette bulunduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

İngilizlerin Kudüs bölgesine olan ilgileri artarak devam etmiş, misyonerlik faaliyetleri kapsamında hemen her fırsatta İslam köyleri gezilerek Hristiyanlık politikası yapılmış ve dini kitaplar dağıtılmıştır. Hatta bu faaliyetler için 29 Rabiülevvel 1305 (15 Aralık 1887) tarihli arşiv belgesine göre yerel halktan uygun kişiler de para karşılığında (BOA, DH.MKT., 1469:117), çalıştırılmıştır. Cebel-i Lübnan ahalisinden olan İlyas b. Kanos adlı şahsın İngiliz Protestan misyonerleriyle beraber Kudüs bölgesinde dolaşması ve halka bazı telkinlerde bulunması üzerine 15 Rabiülevvel 1306 (19 Kasım 1888) tarihinde tutuklanarak memleketine gönderilmesi (BOA, DH.MKT.,1566:19), misyonerlerin kendilerine yardımcı olmaları için yerel halktan bazı kişilerle beraber çalıştıklarına örnek olarak gösterilebilir.

Misyonerler genellikle halkın cehaletinden yararlanmışlar, bu durumu kendi lehlerinde kullanmışlardır. Osmanlı yönetimi özellikle bu konu ile mücadele etmeyi gerekli görmüş, halkın misyoner kurumlara olan ilgisini ortadan kaldırmak için hem modern eğitimin hem de sağlam bir din eğitiminin gerekliliğini kavramıştır. Suriye bölgesinde yaşayan bazı Müslüman ahali ve aşiretlerin misyonerlerce çok kolay bir şekilde kandırılması üzerine 6 Eylül 1885 tarihinde Meclis-i Vükela, Müslüman halkın ve özellikle

çocukların dini konularda yetiştirilmelerini sağlamak amacıyla uygun yerlere cami, mescit ve okulların açılması ve bölgeye seyyar öğretmenler gönderilmesine dair karar almıştır. Bu öğretmenlerin sayısının 15 ile 20 kadar olması ve her birine 1000'er kuruş maaş verilmesi (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:394-395), kararlaştırılmıştır.

Bu şartlar altında misyoner kurumların zararlı faaliyetlerini bilen ancak devrin siyasal şartlarından dolayı bu kurumlara neredeyse müdahale dahi edemeyen Osmanlı yönetimi en azından bu kurumların faaliyetlerini resmi mevzuatı uygulamak yoluyla denetim altına almaya çalışmıştır. Misyoner kurumların açılış ve çalışma koşullarını keyfiyetten çıkararak resmiyete bağlamak istemiş, bu kurumlarda çalışanlar için gerekli evrak ve belgelere sahip olma zorunluluğu getirmiştir. Suriye valisi Naşid Paşa, Ocak 1887'de, kendi görev alanında bulunan ve izinsiz olarak faaliyet gösteren misyoner okullarının kapatılması konusunda emir aldığını bölgesindeki konsoloslara (Buzpınar, 2003:117), bildirmiştir.

Osmanlı hükümeti misyonerlik çalışmalarını sıkı bir takibe almış bu tip faaliyetleri tam olarak engelleyemese de siyasi ve diplomatik koşullar elverdiğince diplomatik unsurlarla diyaloga geçerek en azından “*yaptıklarınızın farkındayım ve gözüm üzerinizde*” imajını oluşturmaya çalışmıştır. Rauf Paşa'nın Kudüs Mutasarrıflığı döneminde (1877-1889), yaşanan iki olay bu durumu biraz daha açıkça ortaya koymaktadır. İlk olay, Yafa'da İngiliz misyonerlerin kitap dükkânlarının önünden geçen vatandaşlara Hristiyanlık propagandasının yapılması, ikinci olay ise; 1888'de Kudüs'e bağlı Müslüman köylerinden birinde bir İngiliz misyonerinin İncil ve *On the Advantages of Christian Religion* (Hristiyan Dininin Üstünlükleri Hakkında), isimli bir kitap satarken tutuklanmasıdır. Devreye önce İngiliz konsolos Moore, daha sonra da İngiliz hariciyesi girmesine rağmen, Rauf Paşa geri adım atmamıştır. Tutuklanan misyoner Kudüs sınırlarını terk etmek şartıyla serbest bırakılmıştır (Buzpınar, 2003:118-119). İngiliz misyonerlerin Kudüs ve çevresinde Hristiyan itikadını yaymaya çalıştıklarına dair bilgiler Dahiliye Nezareti'ne ait 17 Cemaziyevvel 1305 (31 Ocak 1888) tarihli arşiv belgesine de (BOA, DH.MKT., 1481:91), yansımıştır.

İmparatorluğun eğitim hayatında en etkili güç Amerikan misyoner okulları olmuştur. Osmanlı topraklarında 1900 yılında, sadece Amerika'ya ait 400' den (Ortaylı, 2009:219; Tümer, 2003:63), fazla okulda toplam 20.000'e yakın öğrenci öğrenim görmektedir. American Board'un yayın organı olan The Missionary Herald, 1909 yılı için Batı, Orta ve Doğu Anadolu'da toplam 337 okul ve 20.014 öğrenci (Stone, 2011:145),

olduğunu haber vermektedir. Konu ile ilgili bir başka araştırmada ise 1845 yılında sayısı 7 olan Amerikan Protestan Okulları'nın 1913 yılındaki sayısı 450 olarak verilmekte ve bu okullardaki toplam öğrenci sayısının 26.000 (Bakar, 2013:17), olduğu bildirilmektedir. Aynı dönemde, Osmanlı Devleti'nin 69 adet idadi ve sultanilerinde toplam 7.000 civarında öğrenci bulunmaktadır. Fransız liseleri örnek alarak açılan ve öğretim süresi beş yıl olan sultanilerin daha sonra öğretim süresi sekiz yıla çıkarılmıştır. Rüştüyeler ve yükseköğretim arasındaki kurumlar olarak değerlendirilmiş, Osmanlılık siyasetine uygun ve dinler arası (Saydam, 2015:470), bir müessese olarak görülmüştür. İlk sultani 1 Eylül 1868 tarihinde açılan Galatasaray Sultanisi'dir. Öğretim dili Fransızca (Davison, 2004:103), olan ve Osmanlılık fikrini aşılacak amacıyla açılan bu okul, amacının tam tersine Türkler arasında Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalmış, Batı hayranı aydınlar zümresi oluşturmuştur. Bulgar, Rum ve Ermeniler içinse milli duyguların aşılandığı (Kodaman, 1999:134-136), bu okulun açılmasıyla Papa, Katolik aileleri çocuklarını bu okula yazdırmaması (Ergin, 1977:728; Engelhardt, 2010:260), için uyarılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde bütün yabancı okulların sayısının iki bini aştığı bu sayıya azınlık okulları da eklendiğinde toplam sayının on bine ulaştığı görülmektedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde azınlıkların ayaklanmaları ve Batılı güçlerin desteği ile bağımsız devletler olmalarında misyonerlerin eğitim faaliyetlerinin de payının olduğunu düşündürmektedir. 1829 yılında Yunanistan, 1908'de Bulgaristan ve I. Dünya Savaşı sonrasında Arapların yaşadığı coğrafyaların Osmanlı'nın elinden çıkmasında misyonerlerin faaliyetlerinin (Arıç, 2014:14), çok büyük katkıları olduğu görülmektedir. Yabancı okullar, misyonerler tarafından öncelikle Müslümanları daha sonra kendi mezhebinden olmayanları kazanabilmek için kullanılmış, bu unsurların imparatorluk bünyesinden kopmasını sağlayan, bağımsızlık fikrinin tohumlarının atıldığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun politik zaafa düşürülüp çöküşünün hızlandırıldığı faaliyetlerin sürdürüldüğü yerler olmuştur. Her ne kadar eğitim açısından yararlı yönleri bulunsa da, aslında eğitimi maske gibi kullanan, siyasi faaliyetlere programlanmış kurumlar (Haydaroğlu, 2002:187), olarak da değerlendirilebilir. İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerleri tarafından Anadolu ve Orta Doğu 'da açılan okullar sayesinde hem Protestanlık mezhebi yayılmış hem de adı geçen ülkelerin siyasi çıkarları geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu okulların açılmasındaki asıl amaç Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan unsurları denetim altına (Kılıç, 2012:100-101), alabilmektir. Osmanlı yönetimi bu okulların zararlı faaliyetlerini kontrol altına almak amacıyla kimi zaman teşebbüse geçmiş ancak tam bir kontrol sağlayamamıştır. Ülkedeki

yerli ve yabancı tüm okulları denetleyebilecek olan Heyeti Teftiſiye Müdüriyeti Umumiyesi (Teftiſ Kurulu), Nizamnamesi ise ancak 21 Aralık 1920 tarihinde ıkarılabilmifitir (Osmanlı Eğitiminde Modernleſme, 2014:335). İngiltere'nin ilgisi sadece Orta Doğu bölgesi ile sınırlı kalmamıſ, Osmanlı payitahtı ve Anadolu'nun deđiſik bölgelerinde de emperyal amaçlı eğitim kurumları amıſ ve bu kurumlar aracılığı ile misyonerlik faaliyetlerini yrtmſtr. 1917 yılında sadece İstanbul'da 83 müesseseye (Haydaroğlu, 1990:123) sahip olan İngiltere, Cumhuriyet döneminde sahip olduğu okul binalarını Milli Eğitim Bakanlığı'na (Haydaroğlu, 2002, 185), devretmiſtir.

3.2. TANZİMAT VE İSLAHAT FERMANLARININ MİSYONERLİK FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Nizam verme anlamına gelen “*tanzim*” (Berkes, 2014:213), sözcüğünün oğulu olan Tanzimat, 3 Kasım 1839 tarihinde Sultan Abdülmecid'in fermanı olarak devrin Dıſiſleri Bakanı Mustafa Reſit Paſa tarafından halka duyurulmuſtur. Mustafa Reſit Paſa (1800- 1858), Tanzimat döneminin ünlü devlet adamıdır. Londra ve Paris gibi Avrupa'nın büyük kentlerinde diplomat olarak görev yapmıſ, devrinde özellikle İngiltere'nin desteğini sağlamaya alıſmıſtır. Beſ kez sadrazamlık görevinde bulunan Paſa, 1838 yılında İngiltere ile yapılan Balta Limanı Antlaſması'nın imzalanmasında önemli bir rol oynamıſ, Osmanlıya iltica eden Macar ve Leh milliyetçilerinin iade edilmesine karſı çıkararak Avrupa'da Türkler lehine olumlu bir havanın oluſmasını sađlamıſtır. Bu olumlu hava 1853-56 yılları arasında Rusya ile yapılan Kırım Savaſı'na İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti yanında (Beydilli, 2006:348-350), katılmasını kolaylaſtırmıſtır.

Reſit Paſa, Mora isyanının çıktığı yıllarda Osmanlıların tek baſına olduğunu, baſta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa gibi güçlü Avrupa devletlerinin silahlı bir ſekilde Yunan ihtilalini desteklediklerini grmſtr. Mttefiksiz bir Osmanlı Devleti'nin birleſik bir Avrupa karſısında yıkılmaya mahkûm olduğuna inanmıſtır. Avrupanın bazı güçlerine karſı yine Avrupa'nın diğer güçlerinin diplomasi kullanılarak Osmanlı Devleti'nin yanına çekilebileceğini, diplomasinin ordudan daha güçlü olduğunu savunmuſtur. Müttefik İngiliz-Rus donanmasının Navarin'de Türk donanmasını yaktıklarını unutmamıſtır. Reſit Paſa, döneminde dünyanın en kudretli devletinin İngiltere olduğunu, İngiltere ile karſı karſıya gelinmemesini istemiſtir. Politikasının esasını “*İngiliz arslanının asla kuyruğuna basmamak, Rusya ve Fransa karſısında ise bu arslanın sırtına binmek dſncesi oluſturmuſtur.*” Reſit Paſa, Osmanlı Devleti'nin devamı için İslam dininin, henedanın ve İstanbul'un payitahtlığının devamını ve Türkçe'nin resmi dil olmasını (ztuna, 2006:15-

24), gerekli görmüştür. Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketlerinde Kanuni dönemine duyulan hasretle başlatılan reform düşüncesinin bütünüyle terk edilerek Batı yörüngesinde, yine Batı'nın değer ve medeniyetini referans alan yeni bir reform anlayışına geçişinin ilk adımını (Yıldız, 2015:18), oluşturan önemli siyasal bir belgedir. Tanzimat-ı Hayriye tabiri II. Mahmut döneminden itibaren kullanılmaya başlanmış, ilan edilmek için fırsat kollanmıştır. Ancak, Mısır meselesi ve Akif Paşa gibi bazı muhaliflerin etkisiyle (Gencer, 1990:14-15), ilan edilememiştir. Avrupa'yı örnek alma düşüncesi birçok Osmanlı yöneticisinin düşüncelerinde çok öncelerden beri vardır. 1830'da Rusya'dan dönen Kaptanıderya Halil Paşa, “*Avrupa'yı örnek almakta gecikirsek hepimizin Asya'ya göç etmemiz gerekeceğini şimdi daha iyi anlıyorum*” (Engelhardt, 2010:52), diyerek bu düşüncesini ifade etmiştir.

Ferman, özü itibariyle; can güvenliği, ırz, namus ve mal dokunulmazlığı, adil bir vergilendirme ve makul bir süre askeri yükümlülükten oluşan dört ana esasa dayanan hak ve özgürlükler çerçevesinde değerlendirildiğinde ise yarı anayasal bir belge ve Türkiye'nin ilk haklar bildirisi olarak kabul edilmektedir. Fermanla birlikte yed-i vahid olarak adlandırılan tekel uygulaması kaldırılmış, iltizam usulü terkedilerek herkesin ödeme gücüne göre vergi vermesi benimsenmiştir. Askerlik süresi dört ya da beş yıl ile sınırlandırılmış, hiç kimsenin adil yargılanmadıkça idam ve zehirlenme gibi cezalara çarptırılmaması, müsadere uygulamasının sona erdirilmesi, bütün memurların maaşa bağlanması ve rüşvetin önlenmesi (Yıldız, 2015:18-22), gibi konulara da dikkat çekilmiştir.

Ferman, öncelikle Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında üstünlüğünü yitirdiği ve Batı'nın Osmanlı içişlerine rahatlıkla karışabildiği bir dönemde başta Rusya olmak üzere dışarıdan gelen bu müdahalelerin önünü kesebilmek amacıyla hazırlanmıştır. Fermanın ilanı ile aynı yıllarda büyük bir iç ve dış sorun haline gelen Mehmet Ali Paşa İsyanı karşısında Batılı güçlerin özellikle de İngiltere'nin (Dönmez, 2014:55-56; Karal, 2011a: 170; Berkes, 2014:213; Yıldız, 2015:20-23; Zürcher, 84-85; Lewis, 2013:160; Karpaz, 2013:46), desteği kazanılmak istenmiştir. Nitekim fermanın ilanından sonra Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, bu fermanın kendisine karşı yapılmış bir “*şah hamlesi*” olduğunu ifade etmiştir. Tanzimat Fermanı ile modern anlamda vatandaşlık haklarının temin edilmesi ve bu hakların güvence altına alınması, kötü idareye bir son verip yeni bir düzenin kurulmasının yanında, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın liberal devletleri arasına sokulması, İngiliz ve Fransız siyasi desteğinin kazanılması (Beydilli, 1990:23), da

amaçlanmıştır. Osmanlı devlet adamları, yayınladıkları hatt-ı hümayunlar ile tüm uyruklarının eşitliğini ilan ederek büyük devletlerin baskılarının sona ereceğini düşünürken, Batılı güçler de milliyetçilik bilinçleri neredeyse zorla uyandırılan azınlıklara birer devlet kurmayı kendilerine görev addetmişler, aynı zamanda “*hasta adamın*” (Palmer, 1995:189), ölümünü çabuklaştırmayı ve bu amaçları gerçekleştirebilmek için Hristiyanlar adına reform isteme adı altında Osmanlı Devleti’ne sürekli baskı (Bozkurt, 1996:3; Karal, 2011a:187; Demir, 2010:67), yapmışlardır.

Hükümdarın, hükümet işlerine karışma yetkisini sona erdirecek bir düzenin kurulmasını öngören (Berkes, 2014:214), bu ferman ile birlikte geleneksel *millet sisteminden* vazgeçilmiş, bunun yerine vatandaşlık esası kabul edilmiştir. Fermanla kanunların üstünlüğü vurgulanmış, bütün tebaanın aynı hukuk kurallarına tabi olması esası benimsenmiş, böylelikle dış baskıların engellenmesi hedeflenmiş ve devletin parçalanmasının önüne geçilebileceği (Zengin, 2007:616), düşünülmüştür. Millet sistemi, Osmanlı Devleti’nin egemenliğinde yaşayan zimmilerin mezhep ya da dinlerine göre gruplandırılması sonucunda dini topluluklara verilen isim (Bozkurt, 1996:9), olup, bazı konularda kendilerine *yarı özerk bir statü* (Saydam, 2015:197), tanınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. yüzyıla kadar hâkim sosyal birim, din çerçevesinde oluşturulan cemaatler olmuştur. Osmanlı tebaası kendilerini herhangi bir etnik kimlik üzerinden değil; Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler olmak üzere mensubu oldukları dinleri (Karpat, 1999:21; Demir, 2010:36), ile tanımlamışlardır. İlber Ortaylı, millet sisteminin etnik ve dil aidiyetine göre değil, din ve mezhep aidiyetine göre şekillendiğini, bu sistemin Osmanlı Devleti’nin özgün içtimai kültürel ortamında geliştiğini, emperyalist ülkelerdeki azınlıkların durumu ve federatif yapılarla benzeştirilemeyeceğine dikkat çeker. Kişinin doğduğu sosyal zümre içerisinde bağlı bulunduğu cemaatin ruhani, mali ve idari otoritesi altında yaşadığını, diğer milletlerle ilişkiler az olduğu için dolayısıyla çatışmaların da az olduğunu belirtir. Dürziler ve Yezidiler, İslam uleması tarafından İslam ümmeti içerisinde görülmez ve ayrı bir millet statüsü içinde de değerlendirilmezken (Ortaylı, 2002:217-219), zimmi cemaatler ise kendi işlerinin yönetiminde belli ölçülerde özerkliğe sahip olmuşlar ve devletle olan ilişkilerinde dini önderleri (Zürcher, 2015:27), tarafından temsil edilmişlerdir.

Millet sistemi ırk ve soydan ziyade din ve mezhep mensubiyetini ön plana çıkaran bir sistem olup, Türk-İslam devlet yönetimi anlayışı temelinde ve İslam dininin gayrimüslimlere uyguladığı zimmi hukuk çerçevesinde şekillenmiş, çok farklı etnik ve dinsel gruplardan oluşan insanların imparatorluk yapısına dönüştürülmesiyle oluşmuş

özgün bir toplumsal yapılanma olarak değerlendirilebilir. Devlet, bu sosyal gruplara kendi egemenliğini tanımaları ve belirli bir vergi ödemeleri karşılığında kendi iç toplumsal örgütlenmelerinde, din, dil, eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, nüfus, vakıf işleri ve özel hukuk alanlarında özerlik tanımıştır. Millet sistemi Fatih'in İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks Patriği ataması ve bu gruba iç işlerinde ve dini konularda geniş yetkiler vermesiyle başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Müslüman milleti, Ermeni milleti, Rum milleti ve Yahudi milleti olmak üzere esas olarak dört millet kabul edilmiştir. Toplumsal organizasyonun temeli olan bu sistemde cemaat-millet arasında geçişler yasaklanmışken, 1829 Yunan bağımsız hareketi ile millet sistemi ilk defa zedelenmiş, sonraki süreçte ise Batı'nın etkisi ile (Kurtaran, 2011:57-71), çeşitli kopuşlar yaşanmıştır.

Bazı çevrelerce eksik, tereddütlü, uygulamada büyük aksaklıkları bulunan ve sonuçta başarısız bir Avrupalılaştırma denemesi olarak görülen (Güngör, 1999:17), bazı çevrelerce ise hürriyet fikirleri ve kötü idareye karşı bilinçli bir muhalefeti geliştirdiği (Özakupınar, 1999:96-112), düşünülen 3 Kasım 1839 tarihli "*Gülhane Hattı Hümayunu*" imparatorluk coğrafyasında siyasi, hukuki ve iktisadi alanda olduğu gibi özellikle eğitim alanında da önemli bir değişimin yaşandığı süreci başlatmıştır. Geleneksel eğitim anlayışı ve kurumların terk edilerek modern eğitimin temellerinin atıldığı, günümüze kadar gelen eğitim anlayışının başlangıcını oluşturarak, bilginin oldukça değer kazandığı bir dönemde eğitim devletin temel görevleri arasında sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nde III. Selim devrinden itibaren başlayan yenileşme hareketleri II. Mahmut döneminde de sürdürülmüş ve özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826 yılından itibaren başta askeri alanda olmak üzere birçok yeni okul açılmıştır. 1773 yılında Mühendishane-i Bahri Hümayun, 1793 yılında Mühendishane-i Berri Hümayun, 1826 yılında Tıbhane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure, 1834'te Mekteb-i Ulumi Harbiye ve Mızıka-i Hümayun, 1838'de Mekteb-i Maarif-i Adliyye, 1839'da Ulumi Edebiye açılmıştır. Ayrıca 1838 yılında öksüz ve yetim çocukların eğitiminin sağlanması için yatılı olarak Mekteb-i Gureba adlı kurumların açılması düşünülmüş ve bu fikir 1867 yılında Darüşşafaka'nın açılması ile hayata geçirilebilmiştir. İlerleyen dönemde Ebe Okulu, Ziraat Okulu, Maden ve Orman Okulu, Mülkiye Mektebi, Telgraf Mektebi, Mekteb-i Sanayi, Lisan Mektebi, Eczacı Mektebi, Kaptan ve Çarkçı Mektebi, Kız Sanayi Mektebi, Müze Mektebi (Ergin, 1977:315), gibi farklı türde birçok okul açılmıştır. 1846 yılında Darülfünun'un kurulması için çalışmalar başlatılmış, 18 Temmuz 1851 yılında Darülfünun'da okutulacak ders kitaplarının hazırlanması, çeşitli ilmi araştırmaların yapılması ve yabancı dildeki eserlerin

tercümelerinin yapılması gibi hizmetleri yürütmek amacıyla Fransız Akademisi örnek alınarak kırk dahili üyenin yanında otuz yabancı üyesi bulunan Encümen-i Daniş kurulmuştur. Ancak ilim ile ilgisi olmayan, sırf hatır ve gönül meselesinden dolayı bu kuruma yapılan görevlendirmeler sonucunda beklenen başarı sağlanamamış ve 1862'den (Saydam, 2015:471), sonra bu kurum işlevini yitirmiştir.

Mevcut durumdaki geleneksel ve yeni açılan modern okulların yanına yabancı ve azınlık okullarının da eklenmesi ile ortaya çıkan bu üçlü yapı, eğitimi daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Bu okullar Osmanlı Devleti'nin eğitim kalitesinin artırılması için değil, hemen her biri Batılı büyük güçlerce desteklenen azınlık gruplarına hizmet ederek imparatorluk içinde çeşitli ayrılıkçı faaliyetler (Zengin, 2007:615; Acun, 1999:164), yürütmüşlerdir. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile siyasi alanda olduğu gibi eğitim uygulamalarında da imparatorluğun dağılımını önlemeye çalışan değişimler yaşanmış, eşitlik ilkesine bağlı olarak geliştirilen dönemin etkin siyasi görüşü *Osmanlılık* anlayışı hâkim kılınarak, Hristiyan tebaanın ayrılıkçı fikirlerinin işlevsiz bırakılması (Yıldız, 2015:19), hedeflenmiştir. Bu amaçla Osmanlı ulusları arasında ortak bir ideal oluşturma gayretine girilerek (Zengin, 2007:616), tüm Osmanlı tebaasından bir Osmanlı Milleti (Kuran, 2013: 86), oluşturma siyaseti güdülmüştür. Osmanlılık, Tanzimat döneminin bir mirası olup, dili ve dini ne olursa olsun, bütün Osmanlı tebaasının eşitliğini ve ortak bir hükümete karşı bağlılığını öngören (Davison, 2004:139), siyasi bir akımdır. Osmanlı Milleti oluşturma ideali içerisinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi ile hususi mekteplerin açılmasına (Mahmut Cevat, 2001:445), izin verilmesinin yanında, devletin resmi eğitim kurumlarında gayrimüslim tebaa için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler içinde en çok göze çarpanlardan biri tıbbiye mektebine gayrimüslim öğrencilerin alınmasıdır. Hatta mektebe 1846 yılında Yahudi öğrencilerin de katılımının sağlanması için özel yemek çıkarılması (Ergin, 1977:724-727), hakkında düzenleme yapılmış, Sultan Abdülmecid döneminde tıp fakültesinde okuyan sadece bir tek Yahudi öğrenci için kendi dinine uygun mutfak kurulması (Ekinci, 2013:9), emredilmiştir.

Yapılan yenilikler arasında farklı cemaatler için iptidai ve rüştiyeler açılması, bu okullarda görevlendirilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi, kız ve erkek öğretmen okullarının açılması da vardır. Rüştiyeler, II. Mahmut döneminde sıbyan okullarının üstünde *sınıf-ı sani* olarak açılan okullar olup, daha sonra ismi padişah tarafından değiştirilmiştir. Rüştiyeler, yüksekokullara öğrenci yetiştiren orta dereceli (Kodaman, 1999:91), okullardır. Başlangıçta bu okullara "*ikinci sınıf*" adının verilmesi uygun görülürse de zamanın

hükümdarı II. Mahmut, bu adı beğenmemiş ve “*çocuklar sinni rüşte gelinceye kadar bu mekteplerde okuyacakları ve ancak buradan çıktuktan sonra rüştları sabit olacağı*” düşünülerek yeni okulların adının rüştiye olması kararlaştırılmıştır. Bu okullara devam eden öğrencilere çeşitli vakıflar tarafından aylıklar bağlanarak (Ergin, 1977:384-385), öğrencilere burs desteği sağlanmıştır. Osmanlı Devleti rüştiyeleri imparatorluk geneline yaymak istemiş, 1892 yılında Akka’da bir rüştiye mektebi açılmış, okula Abdülhamit’in ismi verilmiştir. Osmanlı yönetimi bölgedeki okul sayısını artırarak bölge halkının eğitim seviyesini yükseltmeyi (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:387) ve misyoner eğitim kurumlarına karşı tebaasını korumak istemiştir. Tanzimat döneminde ayrıca kültürel farklılığın korunması amacıyla siyasi, hukuki ve sosyal alanda devletin birlik ve bütünlüğünün bozulmaması kaydıyla her cemaatin kendi dinini öğrenmesi ve bazı derslerin kendi dillerinde okutulması gibi düzenlemeler yapılmıştır. Ancak Tanzimat’tan sonraki dönemde eğitimdeki bu amaç birliği bozulmuş (Akyüz, 2013:174), devletin parçalanmasında azınlık okulları ve yabancı okullar önemli bir etken (Zengin, 2007:616), olmuştur.

Islahat Fermanı 9 Ocak 1856 yılında İstanbul’da İngiltere, Fransa, Avusturya büyükelçileri ile Fuad ve Ali Paşalar arasında yapılan bir konferansta belirlenmiştir. Bu üç devletin temsilcileri tarafından belirlenen ıslahat projesi, bir ferman-ı hümayun haline getirilmiş, Osmanlı hükümetine de olduğu gibi kabul ettirilip (Beydilli, 1990:27; Karpat, 2013:52), ilan edilmiştir. Kırım Savaşı (1853-1856), sonrasında Paris görüşmelerine yetiştirilmek üzere 13 Şubat’ta alelacele hazırlanan Islahat Fermanı, 18 Şubat 1856 Pazartesi günü, öğleden sonra saat üçte bütün vükela, memurlar ve tebaanın reislerinin hazır bulunduğu Babıali’de, Sadaret Kaymakamı Kıbrıslı Mehmet Paşa’nın huzurunda okunarak (Yıldız, 2015:40), ilan edilmiştir. Islahat Fermanı aslında Tanzimat Fermanı ilkelerini yeniden onaylayan, imparatorluk coğrafyasında Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki eşitliği daha kesin olarak vurgulayan (Palmer, 1995:203), bir düzenlemedir. Fermanın Osmanlı Devleti’nin kendi inisiyatifi ile ilan edildiği havasını vermesi için ilanından bir gün sonra Fransızca metni hazırlanıp adı geçen elçiliklere gönderilmiş, Batılı devletlerin baskısı sonucunda Islahat Fermanı ile gayrimüslimler Müslümanlardan daha imtiyazlı hale (Demir, 2010:67; Beydilli, 1990:27), getirilmek istenmiştir.

Tanzimat Fermanı’nın getirdiği Batı eksenli ve eşitlik temelli yeni reform anlayışının çok daha ileri bir boyutunu oluşturan Islahat Fermanı (Yıldız, 2015:39), Müslüman ve gayrimüslim unsurları Osmanlılık adı altında ve ortak bir milliyet duygusu

etrafında birleştirmeyi amaçlamış (Yerasimos, 1975:697-698), ancak; gayrimüslim unsurlardaki milliyetçilik duygularının artmasında ve dolayısıyla imparatorluğun dağılıpında rol oynayan önemli bir belge olarak (Karpat, 2013:52), değerlendirilmiş ve birçok yönden eleştirilmiştir. Islahat Fermanı'nı eleştirenlerin başında Tanzimat'ın hazırlayıcısı Mustafa Reşit Paşa gelir. Paşa, belgenin tartışılmadığını, Avrupa elçileri ve hükümetten iki kişiden kurulan kapalı bir komisyonda hazırlandığını belirtmiştir. Belgenin gereksiz, aşırı ve egemenliğe aykırı imtiyazlar verdiğini, taşrada Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında çatışmalara yol açabileceğini, Paris Antlaşması'nın metninde geçmesinden dolayı yapılacak reformların uluslararası bir soruna neden olabileceğine (Berkes, 2014:217), dikkat çekmiştir.

Tanzimat süreci içinde değerlendirilen 1856 tarihli Islahat Fermanı ve aynı tarihte Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Antlaşması'nda gayrimüslim halkın eğitim kurumu açma (Öztuna, 2006:50), meselesi de gündeme getirilerek aslında Hristiyanların haklarının genişletilmesi (Zengin, 2007:617), düşünülmüştür. Islahat Fermanı'nın ardından Avrupalı güçlerin desteği ile ve kendi kültür ve dillerini yaymak amacıyla ülkenin birçok yerinde yabancı okullar açılmış, 1863 yılında Fransızca öğretmek amacıyla açılan Galatasaray Sultanisi'ni Amerikalıların açtığı Robert Koleji izlemiştir. İngiltere, Almanya, İtalya ve Avusturya gibi emperyal yaklaşımı olan ülkeler kendi dinsel inançlarını ve kültürlerini yaymak amacıyla bazen birbirlerine karşı da mücadele ederek Osmanlı coğrafyasının büyük şehirlerinde birçok okul açmışlardır (Engelhard, 2010:31).

Batılı devletlerin elçileri fermanın ilan edilmesini Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan beri Ortodoks Hristiyanlar lehine isteklerde bulunmasının önüne geçebilmek amacıyla istemişlerdir (Berkes, 2014:216; Karal, 2011a:247; Ortaylı, 2009:114-115; Beydilli, 1990:24). Diğer ülkelerin bu tutumuna rağmen Islahat Fermanı Rus Çarı II. Alexander tarafından “*manevi bir zafer*” (Palmer, 1995:204), olarak değerlendirilmiştir. Ancak fermanla gayrimüslimlere dini hakların yanında kamu görevlerine gelebilme ve Meclis-i Vala'da temsil edilme gibi siyasal hakların verilmesi, aslında Rusya'nın üstlenmek istediği himayenin bundan sonra Avrupa tarafından ortaklaşa üstlenilmesi (Yıldız, 2015:41; Sonyel, 1985; 649), olarak da değerlendirilebilir. Islahat Fermanı ile Hristiyanların da silah kullanma kabiliyetinde olması gerekliliğinin prensip olarak kabul edilmesiyle İngiltere, hem büyük bir kara ordusunun olmayışı eksikliğini hem de Kırım Savaşı'nda verdiği ağır zayıyatı Şark Hristiyanları ile gidermek istemiştir. Bu nedenle bir defaya mahsus olmak üzere Hristiyanlardan da asker yazılması ve bunların

İngiliz subaylarınca eğitim ve komutasında faaliyet göstermesi kabul edilmiş, ancak Mustafa Reşit Paşa'nın bu işi çok ciddiye almaması nedeniyle konu tehir edilebilmiştir (Beydilli, 1990:25).

Tanzimat ve Islahat Fermanlarına karşı hem Müslüman çevrelerden hem de gayrimüslim çevrelerden olumsuz tepkiler gelmiştir. Müslümanlar diğer din mensupları ile eşitlenmekten, gayrimüslimlerin ruhani liderleri ise cemaatleri üzerindeki etkilerinin azaldığını düşünerek, mevcut statünün kendilerine sağladığı ayrıcalıkları koruma kaygısıyla tepkilerini (Bozkurt, 1996:60-62; Ergin, 1977:729; Grunebaum, 1993a:106), dile getirmişlerdir. Kiliselerin vakıflarını idare eden nüfuz sahibi yüksek ruhban sınıfı ise bu yeni düzenleme ile eski kazançlarını elde edememiş ve Tanzimat'a karşı bir tutum (Gencer, 1999:16-19; Öztuna, 2006:49-50), geliştirmişlerdir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin etnik bakımdan en karışık bölgelerinden biri olan Cebel-i Lübnan bölgesinde Islahat Fermanı'nın uygulamalarından doğan huzursuzlukların yaşanmasında bölgedeki misyonerler ve konsololar (Mutlu, 2005:256), etkili olmuşlardır.

İlber Ortaylı, 1856 Islahat Fermanı'nın Kırım Savaşı sırasında Avrupa'dan alınan yardımın bedeli olduğunu, bu tarihten sonra ülkenin birçok yerinde kiliselerin, gayrimüslim cemaat okullarının sayısının arttığını ve kiliselerde çan çalmanın serbest olduğunu belirtmektedir. Ancak gayrimüslim tebaanın hem Tanzimat hem de Islahat Fermanlarından memnun olmadıklarını, ulusalcılık çağında adı geçen fermanların ulusal ve toplumsal tepkileri hızlandığını belirtmektedir. Tanzimat Fermanı okunduktan sonra torbasına konduğunda Rum Patriği'nin "*İnşallah bir daha o torbadan çıkmaz*" dediğini ve Mekke Şerifi ve etrafındaki ulemanın da Tanzimat dönemi bürokrasisini "*küfürle*" suçlayan fetvalar çıkardığını (Ortaylı, 2009:107, 132-133), aktarmaktadır. Ferman, Batılı güçlerin 1839'da gayrimüslimlere verilen hakları yeterli görmemesi üzerine, Paris görüşmeleri öncesinde Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı korumanın bedeli ve Avrupa devletleri ailesine kabul edilmenin şartı olarak Hristiyanlara verilmesini istedikleri haklarla ilgili dayatmaların bir neticesi (Yıldız, 2015:41, Lewis, 2013:226-227), olarak da değerlendirilmektedir. Fermanla ilgili benzer bir yorum da Enver Ziya Karal tarafından yapılmıştır. Karal, Islahat Fermanı'nı yabancı devletlerin hazırladığı, Babıali'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programı olarak değerlendirir. Osmanlı Devleti'nin bu fermanı kendiliğinden ilan ettiğini duyurmakla şekli yönden hükümlerlik haklarını kurtarmaya çalıştığını ifade eder. Fermanla birlikte Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaası hakkında karar alma hakkının Avrupalı güçlerin eline geçtiğini belirtir. Fermanın ilanıyla

aslında ırk ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaasının kaynaştırılması ve yeni bir Osmanlı toplumu oluşturulabilme düşüncesinin hakim (Karal, 2011a:250-251), olduğunu belirtmektedir.

Anadolu'da yaşayan azınlıklar, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerle daha fazla haklar elde etmiş ve bu dönem Anadolu'da misyonerlik için adeta bir dönüm noktası (Çatalbaş, 2011:173), olmuştur. Misyonerlerin işini kolaylaştıran ve yaptıkları dini propagandalar için hukuki destek sağlayan en önemli gelişmelerden biri de Islahat Fermanı'nın "*kimsenin dinini değiştirmeye zorlanamayacağı*" (Berkes, 2014:216; Karpat, 2013:52-53), hükmüdür. Misyonerler özellikle Islahat Fermanı'nın getirdiği düzenlemelerden faydalanarak faaliyetlerini daha da artırmışlar, sokaklarda ve vapurlarda İslam aleyhinde neşriyatların ve İncil'in rahatlıkla dağıtıldığı, Müslümanlara bile Protestanlık telkinlerinin yapıldığı kendileri için oldukça rahat bir süreç yaşamaya başlamışlardır. Türkiye'de İncil'in serbestçe basıldığı ve dağıtıldığı, dönemin İngiliz Sefiri Hanri Bolver (Güngör, 2012:72; Engelhardt, 2010:309), tarafından da dile getirilmiştir. Misyonerlerin bu serbestisi ve rahat tavırlarının izleri arşiv belgelerine de yansımıştır. 07 Cemaziyelevvel 1309 (09 Aralık 1891) tarihinde Antakya'da meydanlarda İngiliz misyoner Don Nor Martin, rahatlıkla Hristiyanlık propagandası yapmış (BOA, DH.MKT., 1899:101) ve 16 Rabiülevvel 1300 (25 Ocak 1883) tarihinde İstanbul Divanyolu'ndaki Sinekli Medrese'nin üst tarafında açılan bir dükkânda Protestan misyonerlerinin yayınları satılmış, hatta İncil'in Türkçe nüshalarına ait bazı ibareler cami duvarlarına (BOA, Y..PRK.BŞK., 7:27), dahi yapıştırılmıştır.

1857 yılında Müslümanlar arasında din değiştirenlerin ölüm cezasına çarptırılması, dönemin ABD Başkanı'nın temsilcisinin isteği üzerine kaldırılmış (Çabuk, 2008:45) ve yeni durum misyonerler açısından Osmanlı coğrafyasını faaliyetlerini daha kolay gerçekleştirebilecekleri bir alan haline getirmiştir. Yapılan yeniliklere ve ortamın misyonerler lehinde oldukça müsait olmasına rağmen Britanya Elçisi Stratford Canning verilen imtiyazları yeterli görmemiş, Türklerin Müslüman kimlikleriyle asla Avrupalı olamayacaklarına inanmıştır. Savunduğu din özgürlüğünü Protestan misyonerlerin rahatlıkla diğer dini unsurlardan *insan devşirme özgürlüğü* olarak gördüğü için, fermanla tam bir din özgürlüğünün sağlanmadığını ifade etmiştir. İngiliz elçi Türklerin Avrupalı olabilmelerinin önündeki en büyük engeli din olarak görürken, Fransız elçisi ise Türklerin Avrupalı olabilmesi için Fransız Medeni Kanunları'nın, Fransız eğitim sistemi ve dilinin alınmasının gerektiğini ifade etmiştir. Avusturya devlet adamı Metternich ise Avrupa

kanunlarının Türklerin din ve geleneklerine uygun olmadığını, Türklerin kendi din ve geleneklerine göre hareket etmelerinin daha doğru olacağını ifade etmiştir (Berkes, 2014: 218; Ergin, 1977:361-362; Yerasimos, 1975:646; Engelhardt, 2010:90-92). Oysa Islahat Fermanı ile şehir, kasaba ve köylerde gayrimüslimlere ait kilise, mektep, hastane ve mezarlık gibi mekânların bakım ve onarımı, gerekirse yeniden inşası, her bir cemaatin okul açma hakkı, tamamen o cemaatin ruhani liderliğine bırakılmıştır. Ancak bu okulların öğretim programları ve öğretmen atamaları gibi idari işleri padişah tarafından atanan Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan adına *muhtelit* (Akyüz, 2013:173), denen maarif meclisi tarafından denetlenme (Zengin, 2007:618), şartına bağlanmıştır.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, gerçekten bütün tebaasının birlik ve bütünlüğü için yeni düzenlemeler yapmış, gayrimüslim vatandaşlarının lehine kararlar almıştır. Askeri ve sivil bütün okullar gayrimüslim öğrencilere açılmıştır. Eğitim ile ilgili “*Encümen-i Daniş, Meclis-i Muhtelit, Meclis-i Kebir-i Maarif, Tercüme Cemiyeti, Maarif Nezareti Müsteşarlığı, Mekatib-i Aliye Müdürlüğü, Matbualar Müdürlüğü*” gibi kurulan hemen bütün kurumlara gayrimüslim vatandaşlardan da görevlendirmeler yapılmış, birçok gayrimüslim öğrenci eğitim amaçlı yurt dışına gönderilmiştir (Zengin, 2007:619; Berkes, 2014:236). Bu düzenlemelerin yapılmasına rağmen gayrimüslimlerin devletin resmi okullarına pek rağbet etmedikleri daha çok yabancı okullara yöneldikleri gözlemlenmiştir. 1881’de Harput’ta açılan askeri rüştiyenin kontenjanının yarısı gayrimüslimlere ayrılmasına rağmen boş kalmış, gayrimüslimler daha çok misyoner okullarını tercih etmişlerdir. Bunun nedenleri arasında resmi okulların hem sayı hem de nitelik bakımından yabancı okullar karşısında yetersiz oluşu (Zengin, 2007:619), etkili olmuştur.

Islahat Fermanı ile gayrimüslim unsurlara kültürel bağımsızlık ve okul açma hakkı verilmesiyle Osmanlı Devleti; sosyal ve siyasi olarak hızla parçalanmaya doğru gitmiştir. Gayrimüslim cemaatler, Avrupalıların da yardımıyla, memleketin her tarafında milli ve dini okullar açmışlardır (Kodaman, 1999:15). 1860 yılı öncesinde sadece İstanbul’da Ermeni cemaatine ait kırk iki tane okul bulunmaktayken, Maarif Komisyonu tarafından yayınlanan istatistiklere göre 1871 yılında bu sayı elli bire ulaşmıştır. 1874 yılı Maarif Komisyonu’nun istatistiklerine göre Anadolu’da toplam 469 adet Ermeni Okulu (Kılıç, 1999:parag.14), olduğu görülmektedir. Bu konuda Mehmet Saray, Uygur Kocabaşoğlu’ndan nakille aynı sayıyı vermekte olup, bu okullarda 50.000’in üzerinde öğrenci okuduğunu belirtmektedir. Ancak bu okulların Amerikan misyoner okulları (Saray, 2010:25), olduğunu bildirmektedir. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında

Ermeni Okulları, cemiyetleri ve kiliseleri, ihtilal planlarının yapıldığı merkezler haline dönüştürülmüş, silah ve mühimmat deposu veya imalathanesi haline getirilmiştir. 1915 yılında Kayseri'nin Develi kazasında Ermeni mezarlıklarında gömülü barut ve silahların bulunması (Bakar, 2013:32, 65), bu durumu kanıtlayan en önemli örnekler arasında görülmektedir.

Yabancı devletler Osmanlı ülkesinde okul açmayı bir ayrıcalık ve hak olarak değerlendirmişler, okulları devletle olan ilişkilerini düzenleyici bir unsur olarak görmüşlerdir. Bu nedenle de Tanzimat sonrasında 1867 yılında ecnebilere arazi ve emlak satışına dair yasak kaldırılınca (Sevinç, 2009:215), yabancı ve azınlıklara ait okul sayıları hızla artmış, açılan okulların hukuki statüleri ve denetlenmesi gibi konularda herhangi bir düzenleme yapılmamıştır (Zengin, 2007:619). Ayrıca 9 Haziran 1868 tarihinde yeni bir protokol ile Türkiye'de oturan yabancılara ek teminatlar sağlanmıştır. Protokole göre *“konsolosluğun en az dokuz saat uzağındaki mahallerde kolluk kuvvetleri yanlarında bir konsolos bulunmadıkça yabancılara ait evlere giremeyecektir”* hükmünün kabul edilerek yabancılara tam bir serbesti sağlanması (Yerasimos, 1975:728), da bu denetimleri zorlaştıran başka bir unsur olmuştur. Osmanlı Devleti, farklı etnik ve dini unsurları, eşitlik ilkesine dayalı bir Osmanlı vatandaşlığı etrafında kaynaştırma (Yıldız, 2015:42), düşüncesinde iken, Tanzimat'la birlikte yaşanan süreçte, Batılı devletlerin de gayretleriyle Hristiyan cemaatler birer ulus haline gelme yoluna girmiştir. Bulgar, Rum ve Ermeniler arasında milliyetçilik duyguları beslenmiş, bu unsurların Osmanlılık ruhuna aykırı bir şekilde uluslaşma sürecinde yabancı okullar oldukça önemli bir yer teşkil etmiştir (Berkes, 2014:228, 243-244).

Avrupalı güçler ve Amerikalı yetkililerce Osmanlı Türkiye'si'nde açılan misyoner okullarında okuyan Ermeni gençlerine Türkiye aleyhinde fikirler aşılması, Ermenileri istiklal arayışına sürüklemiştir. Başta Ruslar olmak üzere İngiliz ve Fransızlar, emperyalist hedefleri için Ermenileri bir maşa gibi kullanmışlar, Amerikalı misyonerler de bunlara destek olmuştur. Ayrıca Balkanlar'da yaşanan Sırp ve Bulgar komitacılık hareketleri de Ermenileri etkileyen gelişmeler olmuştur (Saray, 2010:23). Osmanlı coğrafyasında yabancı okullar milli kültüre vurulan bir darbe ve kültür emperyalizminin en somut ifadesidir. Yabancı okullar, temsil ettiği devletin ve milletin çıkarlarını savunan ve sömürge tipi yerli insan yetiştirme amacıyla olan en önemli kurumlar (Kodaman, 1999:34), olmuştur. Görünürdeki amaçları kendi vatandaşlarının eğitim ihtiyacını karşılamak olarak görünen yabancı okulların faaliyetlerine bakıldığında: *“Faaliyet*

gösterdikleri bölgede Hristiyanlığı yaymak, mensubu olduğu ülkenin Osmanlı coğrafyasındaki hedeflerinin takipçisi olmak ve Osmanlı Devleti'ni bölmek, Osmanlı coğrafyasında her türlü yeraltı ve yerüstü kaynaklarını araştırmak, Avrupa ve Amerika sanayisi için faaliyette bulunmak, her türlü siyasi ve ekonomik hareketleri desteklemek, olası bir karışıklığa zemin oluşturmak, okullar aracılığıyla Osmanlı topraklarını sömürge haline getirecek fikri yapıyı oluşturmak, bu okullarda yetişen öğrencilerden bir seçkinler zümresi oluşturarak, bunlar eliyle Türk devlet politikasını etkileyebilmek” gibi bir çok siyasi ve ekonomik fonksiyonlar icra ettikleri görülebilmektedir (Çabuk, 2008:51-52; Kılıç, 2005:71-72).

3.3. OSMANLI DEVLETİ’NİN MİSYONER KURUMLARA BAKIŞI

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden Tanzimat devrine kadar devletin hızla yükselişinde ve Türk-İslam medeniyetinin oluşumunda, müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve beylerbeyi gibi (Gül, 1997:202), makamlarla eğitim ve öğretim ile adalet hayatına doğrudan, idaresine de kısmen hâkim olan medreselerin oldukça etkili bir rolü olmuştur. Medreselerin tamamının vakıflar aracılığı ile kurulması ve vakıfların statülerinin devletleri aşan bir özellik taşıması nedeniyle, devletler değişse bile vakfiyenin şartlarına sadık kaldığı sürece (Saydam, 2015:454-455), medreseler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat son dönemlerde medreseler her türlü yeniliğe ve ileri düşünceye karşı çıkan birer cehalet ve taassup yuvaları (Kodaman, 1999:1-2), haline dönüşerek modern bilimden uzak, yenilik karşıtı bir kitlenin merkezi haline gelmiştir. Ayrıca siyasetin bilim anlayışını baskı altında tutması, zamanla rüşvet, hatır-gönül, adam kayırmacılık gibi olumsuzlukların artması, akli ve müsbet bilimlerin öğretim programlarından çıkarılışı ve müderrislikte *beşik ulemalığı* gibi liyakat dışı atamaların yapılması da medreselerin bozuluşunda etkili (Akyüz, 2013:81-83), olmuştur. Bu fiili durum, özellikle toplumun elit kesimini oluşturan Müslüman halkın da yabancı okullara ilgi duymasını kolaylaştıran etkenler arasında yer almıştır. Medreselerin yüksek bir derecede eğitim verirken bozulmaya yüz tutması, yabancı okulların ise normal bir din eğitiminden modern eğitime geçtikten sonra büyük bir başarı ve gelişme göstermesi de (Haydaroğlu, 2003:27), bu okullara duyulan ilginin artmasının nedenleri arasında görülebilir.

Yabancı devletler ve onların kontrolleri altındaki misyoner teşkilatlar Osmanlı topraklarında okul açarken, hem dini hedeflerini gerçekleştirebilmek hem de okul açtıkları bölgelerde söz sahibi olabilme amacını taşımışlardır. Osmanlı Devleti’nden ruhsat dahi almaya gerek duymadan açılan bu okullar, eğitim görevinin yanında yaptıkları misyonerlik

faaliyetleri ile siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak nüfuz etmede birer araç olarak da kullanılmış, Osmanlı topraklarını sömürge haline getirecek fikri yapı bu okullar eliyle oluşturulmak istenmiştir (Küçüköğlü:2005:125). II. Abdülhamit döneminde Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren 392 Protestan okulundan sadece 51 tanesinin ruhsatı bulunduğu (Çabuk, 2008:47, 50; Akyüz, 2013:242) ve Abdülhamit'in saltanatının son dönemlerinde yabancılara ait okul sayısının 1450'ye (İrtem, 1999a:284), ulaştığı düşünüldüğünde durumun vehameti daha iyi anlaşılabilir.

Misyonerler, açtıkları eğitim kurumlarına yerli azınlık ve Batı kültürüne ılımlı bakan, Müslüman topluluğa lider yetiştirmek ve onlara entelektüel yapı kazandırmak amacıyla, seçkin ailelerin ve bazı devlet adamlarının çocuklarını alıp, lider olarak yetiştirme (Tozlu, 1999:334), gayreti içerisinde bulunmuşlardır. Müslüman halk önceleri bu okullara tereddütle bakarken, mezunlarının iyi şartlarda kolayca iş bulması, dolgun ücretlerle çalışması, devletin resmi eğitim kurumlarının bu okullar karşısında geri kalması, hatta bazı yerlerde çocuklarına eğitim verecek okulun bulunmaması gibi nedenlerle çocuklarını bu okullara göndermeye başlamıştır. Hatta bazı devlet görevlileri bile kaliteli eğitim verdiği düşüncesiyle çocuklarını bu okullara göndermede hiçbir çekince göstermemiştir. 93 Harbindeki cesaretinden dolayı “deli” lakabıyla da anılan Müşir Fuat Paşa (1835-1031), çocuklarını Fransız Koleji'nde okutan ilk Müslüman (Kılıç, 2005:70; Ergin, 1977:777), olmuştur. Sultan Abdülaziz, Sultan Abdülhamit, meşrutiyet ve cumhuriyet dönemleri olmak üzere tam dört devre tanıklık etmiş ünlü bir sima olan Paşa, 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nda önemli başarılar kazanmış ve *Elena Kahramanı* olarak tanınmıştır. Mısır'daki emlak gelirleri ve çeşitli maden imtiyazları ile büyük bir servete kavuşan ve eğlenceli bir hayat yaşayan Paşa, Abdülhamit yönetimini eleştirdiği için 1902 yılında Şam'a sürgün edilmiş, II. Meşrutiyet döneminde yeniden hürriyetine kavuşmuştur. Milli Mücadele yıllarında Anadolu'dan yana tavır sergilemiş, Sivas Kongresi kararlarını padişaha takdim etmiş ve Damat Ferit hükümetinin düşürülmesinde etkili olmuştur (Datyan, 2013:22-27).

Yabancı okulların dönemin Osmanlı okullarına göre daha kaliteli eğitim verdiğine dair genel kanının Osmanlı üst düzey görevlileri arasında da benimsenmesinin ardından birçok üst düzey görevli çocuklarını özellikle dil eğitimi amacıyla bu okullara göndermiştir. Örneğin 1869 yılında Maarif Meclisi Başkanı olan Münif Paşa'nın (1830-1910), sekiz çocuğu Kadıköy'deki Saint Jozef Koleji'nde okumuştur (Tozlu, 1999:334). Münif Paşa'nın hayatına bakıldığında üst düzey bürokraside görev aldığı, Şam eyaleti

Meclis-i Kebir Kalemî, Babıali Tercüme Odası, Berlin’de Sefaret ikinci Kâtipliği, Başkâtiplik, Tahran Sefareti ve Meclis-i Kebir-i Maarif Reisliği ve toplam dokuz yıl boyunca Maarif Nazırlığı yaptığı görülmektedir. Altı dil bilen Paşa, “*terakkici, hürriyetçi, medeniyetçi ve asrîlik*” yanlısı bir düşünce geliştirerek, Türkiye’de ilk popüler bilim dergisi olan Mecmûa-i Fünûn’un editörlüğünü (Doğan, 2006:9-11), yapmıştır. Münif Paşa, 1863 yılında Osmanlı Cemiyet-i İlmiyesi’ne Arap harflerinin bitiştirilmeden yazılmasını ve Türkçenin ses uyumu kuralına göre sesli harfler kullanılmasını önermiş (Ortaylı, 2009:166), kızların eğitimi, özel eğitim, ticaret eğitimi, kütüphanecilik ve öğretmen yetiştirme alanlarında bazı kurumlar açarak (Akyüz, 2013:260; Batır, 2004:11-24), eğitim hayatına katkı sunmuştur. Benzer bir olay II. Abdülhamit döneminde de yaşanmıştır. Yaver Celal Paşa ve Tophane Sanayi Alayı Miralay Mehmet Bey’de çocuklarını yabancı okullara göndermiştir. Bu kişiler padişah tarafından uyarılmış, devletin yeterli eğitim kurumlarını açtığı hatırlatılmış ve adı geçen kişilerin çocuklarını yabancı okullardan almaları istenmiştir (Zengin, 2007:647).

Osmanlı coğrafyasında halkın yabancı ve azınlık okullarına ilgi duymasının nedenleri, “*Yabancı dil öğretilmesi, Avrupa tarzında eğitim verilmesi, Devlet okullarının yetersiz kalması, Öğrencilerin yabancı okullara giderek meslek sahibi olma ve ekonomik bağımsızlıklarını kazanma düşüncesi ve Yabancı okullar hakkında yapılan abartılı propagandalar*” (Çabuk, 2008:52), şeklinde özetlenebilir. Bu nedenler arasında yabancı dil eğitimi alma ve öğrenim sonrasında iyi bir meslek edinme düşüncesinin diğerlerine oranla daha etkin olduğu görülmektedir. Nitekim Şam’da Mekteb-i Mülki dışında İslam okullarında Fransızca okutulmadığı için bazı Müslüman öğrencilerin gayrimüslim ve yabancı okullara gitmeye mecbur kaldıklarını bildiren ve iptidailere Fransızca dersinin konması talep eden belge, bu tespiti doğrular niteliktedir. Suriye Vilayeti Maarif Müdürlüğü’nün bu talepleri 7 Eylül 1896 tarihinde Meclis-i Maarif’te görüşülmüş ve reddedilmiştir (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013: 403). Bu dönemde reddedilen yabancı dil eğitimi talepleri ilerleyen dönemde tekrarlanmış, Osmanlı yönetimi 30 Ağustos 1920 tarihinde okullarda öğrencilerin İngilizce ve Fransızca’dan birini seçerek (Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, 2014:333), öğretilmesini kararlaştırmıştır.

Yabancı okullarda, doğabilecek tepki nedeniyle Müslüman öğrencilere karşı doğrudan Hristiyanlık telkini yapılmamış, bunun yerine yavaş yavaş alıştırmaya, ısındırma ve yabancı kültürün üstünlüğünü hissettirmeye yönelik faaliyetlere ağırlık verilmiştir. Öğrencinin şeklen Müslüman kalsa bile, fikren kendi kültürüne yabancılaşması ve verilen

kültür karşısında daha geri kaldığını düşünerek zamanla yabancı kültürün üstünlüğünü kabul etmesi (Zengin, 2007: 627), hedeflenmiştir. Misyonerler, okullarında öğrenim gören Müslüman öğrencileri Hristiyanlaştıramamış ancak, çoğunu dini ve milli kültüründen uzaklaştırarak Batı hayranı (Erkek, 2013:8), bireyler olarak yetiştirmeyi başarmışlardır. Osmanlı Devleti, yabancı okullar ve misyoner okullarının zararlı faaliyetlerini engelleyebilmek için bir takım refleksler geliştirmiş, kimi zaman sıkı bir denetim altına almaya çalışırken kimi zamanda okulun kapatılmasına kadar varan ciddi tedbirler alınmıştır. 1771 yılında sadaret makamına getirilen Çorlulu Ali Paşa, Katolik rahiplerin faaliyetlerini kontrol altına alırken, 1875 yılında Sultan Abdülaziz, Beyrut Amerikan misyoner okulunu zararlı faaliyetlerinden (Kılıç, 2005:79), ötürü kapattırıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin imparatorluğun Avrupa'daki topraklarında artış göstermesi sonucunda sadaret makamına ait 23 Rabiülahir 1276 (19 Kasım 1859) tarihli bir belgede Sırbistan, Bosna ve Bulgaristan gibi yerlerde misyonerlik faaliyetlerinin önlenmesi ve yerel halkın bilinçlendirilmesi için çeşitli okulların açılması (BOA, A.}MKT.MHM., 171:7), istenmiştir. 1863 tarihli Hariciye Nezareti'ne ait bir belgede ise İngiliz Protestan misyonerlerinin Sırbistan, Bosna ve Arnavutluk'taki faaliyetlerine dikkat çekilmiş, İngiliz subaylarının Karadağ ve Dalmaçya'da dolaştıkları, Mostar ve Saraybosna'da Fransız konsolosluklarına yeni konsoloslar atandığı ve ülkedeki konsoloslukların faaliyetlerinin kontrol altına alınması gerektiği (BOA, HR.SYA., 207:51, 11//1863), hatırlatılmıştır.

İmparatorluk bünyesindeki yabancı okullar ve azınlık okulları II. Abdülhamit döneminde (1876-1909), devletin bütünlüğünü tehdit eden faaliyetleri nedeniyle kontrol altına alınması gereken kurumlar olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin yapılmasında en etkin unsur, bu okulların misyonerlik faaliyetleri ile yabancı güçlerin Osmanlı coğrafyasındaki azınlıkların haklarını savunmak adına Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede etmeleridir. Bilindiği gibi birçok yabancı ülke, elçileri sayesinde bu okulların kuruluşuna aracılık ederek onları himaye etmiş, zaman zaman da Osmanlı görevlileri ile karşı karşıya (Zengin, 2007:620-621), gelmiştir. Sultan II. Abdülhamit döneminde yabancı okulların zararlı faaliyetlerine engel olabilmek, bu okulları denetleyebilmek ve ruhsatsız olanlarının kapatılması için 6 Mayıs 1886'da Maarif Nezareti bünyesinde "*Mekatib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği*" adlı bir birim kurulmuştur. 1888 yılında ruhsatsız olarak faaliyet gösteren misyoner okulları kapatılmış, ancak 1901 yılında Fransa ile yapılan anlaşma gereği 1900 yılına kadar faaliyette bulunan yabancı okullar devletçe tanınarak kapitülasyonların etkisi ile diğer ülkelerde (Arıç, 2014:15-16),

bu haktan yararlandırılmışlardır. Misyoner okulları arkalarına aldıkları diplomatik güçle bağımsız yapılar gibi davranmış, hatta iç siyaseti yönlendirme girişimlerinde de bulunmuşlar, mensubu oldukları ülkelerin siyasal ve askeri gücünü Osmanlı idarecileri üzerinde birer baskı unsuru olarak kullanmaya teşebbüs etmişlerdir. Sultan II. Abdülhamit'in Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerinden duyduğu endişe, dönemin İngiliz diplomatlarının raporlarına (Uğurlu, 2005:105), da yansımıştır. Sultan II. Abdülhamit döneminde 1892 yılında yeniden sıkı bir takibe alınan Amerikan misyoner okulları Sultan'a gözdağı vermesi için Amerikan Board yetkililerince ABD Başkanı'ndan Amerikan filosunu İzmir, Selanik ve İstanbul limanlarına göndermesini istemiştir. Bu girişim bile aslında Sultan'ın ne kadar haklı olduğunu kanıttır. Bu baskılara rağmen Sultan, sayıları 400'ü aşkın Amerikan okulundan 10 tanesi dışında (Kılıç, 2005:79), tamamını kapatmıştır.

Osmanlı Devleti, vatandaşlarını dini kimlikleri ile tanımış (Zengin, 2007:629), bu nedenle her cemaatin kendi kimliğini muhafaza edebilecek ortamı sağlamayı devletin en temel görevlerinden biri saymıştır. Sultan I. Ahmet döneminde Boğdan'da bulunan metropolit ve papazların işlerine Rum Patrikleri ve bazı şahısların müdahale etmesi üzerine Boğdan Voyvodası'na gönderilen hükümde vladika, metropolit ve papazların icra ettikleri ayinlere kimseyi karıştırmaması, hatta Rum Patriği'ne bile müdahale ettirilmemesi (82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000:59), istenmiştir. Osmanlı yönetimi Hristiyan tebaasının dini hassasiyetlerine oldukça dikkat etmiş, Hristiyanlarca kutsal kabul edilen Pazar günü Yenişehir-i Fener'de kurulan semt pazarının ibadet eden halkı rahatsız etmemesi için sadece Çarşamba ve Cuma günleri kurulmasını sağlamıştır (Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, 2006:63-64). Osmanlı Devleti, bütün tebaasına mümkün olduğu kadar eşit bir yaklaşım sergilemiş, gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde bile hiçbir gayrimüslimi din değiştirmeye zorlamamış, herkesin kendi özgür seçimi ile benimsediği inanç ve kültürünü yaşatmaya çalışmıştır (Bozkurt, 1996:133-134; Zengin, 2007:621). Devlet, vatandaşlarının farklı din ve mezheplere tabi olmalarını doğal olarak değerlendirmiş, tüm vatandaşlarını hukuken eşit (Ekinci, 2013:97), bireyler olarak değerlendirmiştir. 1617-1618 yıllarına ait divan kayıtlarının tutulduğu 82 numaralı mühimme defterinde geçen bir bilgi bu gerçeği doğrular niteliktedir. Kayseri'de kendi mülkü olan bağındaki evini tamir ettiren ve yeni bir ev daha yaptıran Kiriko adlı şahıs, İncil okuduğu ve yetkililerden izin alarak ahaliye vaaz ettiği için bazı idarecilerin kendisinden para sızdırmaya çalıştığı ve kendisinin rencide edildiğini bildirerek Divan-ı Hümayun'a yazılı olarak başvurmuştur. Gelen şikayet Divan-

ı Hümayun'da görüşülmüş, verilen hükümde yerel idarecilerden adı geçen şahsın rencide ettirilmemesi istenmiştir (82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000:226).

Osmanlı Devleti faaliyetlerini sakıncalı görmediği azınlıklara ait eskiden beri var olan din ve eğitim kurumlarının yenilenmesine, ihtiyaç hâsıl olduğunda yenilerinin inşasına oldukça sıcak bakmış, hatta bazı dini kurumların inşasının tamamlanmasında hazine tarafından yardım yapılmıştır. Bunun en güzel örnekleri Bosna ve Süveyde'de yaşanmıştır. 2 Şubat 1872 tarihinde Bosna'nın Yenipazar Sancağı'ndaki kilise inşaatının tamamlanması için hazine tarafından yardım yapılmıştır. Yine 1913 yılında Sultan V. Mehmet Reşat döneminde Süveyde'de Dürziler için bir mabet inşa edilmiş ve masrafları hazineden karşılanmıştır (Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, 2006:21, 120). 1847 yılında İstanbul'da Kadirga Limanı yakınlarında çıkan bir yangın sonucunda kullanılamaz duruma gelen "Ermeni Sıbyan Mektebi" Patriğin talebi üzerine eskisinden daha güzel bir şekilde inşa edilmiştir. Yine 1901 yılında Bafra'da Ermeni cemaatinin talebi üzerine bir kilise avlusunda bulunan, ruhsatı dahi olmayan harabe durumdaki okul yıkılarak, yenisi inşa edilmiş, okula hem ruhsat verilmiş, hem de inşaat masraflarının yarısı devletçe ödenmiştir (Zengin, 2007:621). Benzer bir olay Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876), yaşanmıştır. İslimye Sancağı, Bergos Kazası'nda yaşayan Rum ahalinin yaptırdığı kilise, düşen yıldırım sebebiyle yıkılmış, kilisenin inşasının tamamlanabilmesi için bölgedeki Rum ahalinin ileri gelenleri 2 Nisan 1869 tarihinde Sultan Abdülaziz'den yardım istemiştir. 11 Mayıs 1869 tarihinde inşaatın tamamlanmasına halkın gücü yetmediği için devletçe beş bin kuruş yardım yapılmıştır (Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, 2006:39-44).

Osmanlı Devleti'nin esas karşı çıktığı husus, yabancılar tarafından ülke topraklarında okul açılması değil, bu okulların misyonerlik faaliyetlerinde bulunması ve denetimden azade (Bozkurt, 1996:157; Haydaroğlu, 2002:182), bir anlayışla faaliyetlerini sürdürmek istemeleridir. Diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti bu okullarda misyonerlik faaliyetleri yapılarak Müslümanların Hristiyanlaştırılması çabaları ile dini ve etnik grupların harekete geçirilerek devletin bölünmesine (Zengin, 2007:629), yol açabilecek faaliyetlere karşıdır. Ayrıca devlet, Papalık, Fransa ve Avusturya tarafından yürütülen bazı gayrimüslimlerin Katolik mezhebine kazandırılma çalışmalarıyla, özellikle İngiltere tarafından yürütülen Protestan bir cemaat oluşturma gayretine ve bu suni kitlelerin yabancı ülkelerin çıkarlarına alet edilmesine de karşıdır. Yaşanan tarihsel süreç bu karşı çıkışın haklılığını gösterirken aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin, devrin büyük güçleri tarafından

her alanda desteklenen misyoner faaliyetlere karşı bulunduğu aczi göstermesi açısından da önemlidir. Nitekim 15 Kasım 1850'de İngiliz elçisi Canning'in Babıali üzerindeki ısrarlı girişimleri ile Osmanlı Devleti, Protestan cemaati resmen tanımış ve millet statüsü vermiştir. Protestanlık özellikle Ermeniler ile Suriye ve Filistin'deki Araplar arasında yayılmış, İngilizlerin başlattığı bu girişim Amerikalı misyonerlerce geliştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestanlık, İngiliz diplomasisi ve Amerikan misyonerlerinin (Bozkurt, 1996:178; Ortaylı, 2009:135-136), işbirliği sayesinde tutunabilmiştir.

Osmanlı Devleti, yapılan bu çalışmalarını ülke bütünlüğü açısından oldukça tehlikeli görmüş ve yeni okul açılması, okullarda uygulanacak ders programları, çalışacak personelin ehliyetleri gibi daha birçok konuda yeni düzenlemeler yapmıştır (Haydaroğlu, 2002:183-184). Bu konuda yapılan en önemli yeniliklerden biri 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin, 129. maddesi Osmanlı uyuğundan olsun ya da olmasın kişi ve cemaatlerin belirli şartlar dâhilinde hususi okul açmasına izin vermektedir. İstenilen şartlar arasında önce öğretmenlerin diplomalarını Maarif Nezareti'ne ya da Mahalli Maarif İdaresi'ne tescil ettirmeleri, bu okullarda toplumsal edebe ve siyasal bütünlüğe aykırı ders okutulmaması istenmektedir. Ders programları ve okutulacak kitaplar için ilgili kurumların onayı alındıktan sonra okul açılmasına izin verilebileceği, bu üç şartın yerine getirilmediği takdirde ise özel okullara ruhsat verilmeyeceği (Akyüz, 2013:173; Arıç, 2014:15), belirtilmiştir. Her ne kadar Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi uygulamaya konulmuşsa da çok fazla bir şey değişmemiş, 1876 tarihine kadar İngiliz Okulları'nın sayısı yaklaşık olarak 50'ye çıkmış, 1903 tarihinde bu sayı 95'e ulaşmıştır. İngiliz Okulları'nın sayı bakımından hızla artmasının en önemli nedenlerinden biri de özellikle Suriye ve Filistin bölgesine Yahudi kolonizasyonunu sağlamak için Rotschild ve Montefiore ailelerinin sağladığı yardımlardır. Gerçi Osmanlı sadaret makamı tarafından 1891 yılında Rotschild ve adamlarına Kudüs'te arazi satılmaması yönünde telgraf çekilmiş (Mutlu, 2005:239, 256), ise de bir süre sonra bu karar uygulanmamıştır.

Osmanlı yönetimi kendi halkı üzerinde yapılmak istenen misyonerlik faaliyetlerini gayrimüslimleri siyasi ayrılık hareketlerine yönlendirme çalışmaları ve geleneksel dini ve kültürel yapının bozulması (Zengin, 2007:621-622), olarak değerlendirmiştir. Suriye bölgesinde halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi için, yeni eğitim kurumlarının açılmasına gayret edilmiş, coğrafya farkı gözetmeksizin modern eğitim kurumları imparatorluğun hemen her köşesine yayılmıştır. 27 Kasım 1874 tarihinde Suriye

bölgesinde Halep, Trablusgarp, Hicaz ve Bağdat'ta açılacak olan sıbyan mektepleri ve rüştiyelerin Türkçe, Farsça ve matematik bilgisine sahip olan öğretmen ihtiyacını karşılamak için Şam'da Darülmualimin (öğretmen okulu), açılmıştır. Bu okullarda yapılacak eğitimin yabancı okullarda yapılan eğitim ayarında olmasının yabancı okullara duyulan özeni ve yabancı okulların önemini azaltacağı düşünülmüştür (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:387). Misyonerlik faaliyetlerinden vatandaşlarını korumaya çalışan Osmanlı Devleti, okullaşma oranının hızla arttırılması yönünde çeşitli girişimlerde bulunmuş, bütçeye eklenen yeni yükleri tarım vergilerinde yapılan düzenlemeler ile aşmaya çalışmıştır. Osmanlı yönetimince ilköğretimin yaygınlaştırılması amacıyla 1872 yılında “*öşrün öşrü*” (Kodaman, 1999:157), oranında bir maarif vergisi getirilmiştir. 1884 yılında Sadrazam Sait Paşa döneminde bu vergi kaldırılmış, devletin eğitim masraflarını karşılayabilmek için aşar vergisinden belli bir oranda pay ayrılması kararlaştırılmıştır. 1887 yılından itibaren mahsulün % 11,5 kilesi vergi olarak alınmaya, bunun % 10'u aşar vergisi geri kalan ise eğitim amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. 1892 yılında arsa satışlarından eğitime pay ayrılması kararlaştırılmış, 1908 yılında maarif bütçesi 440.000 liraya ulaşmıştır (Kodaman, 1999:159-162). Yapılan çalışmalar başarılı sonuçlar vermiş, II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinde toplam 9 kez sadrazamlık yapan Sait Paşa döneminde (1838-1914), 136 rüştiye ve 30 kadar idadi ile 1884'te Bayezid Devlet Kütüphanesi (Akyüz, 2013:261), açılmıştır.

Yabancı okullar hakkında İstanbul'a sunulan raporlardan biri de, Mihran Boyacıyan'a aittir. Boyacıyan, Kudüs Mutasarrıflığı'nda, kaymakam mülazımı olarak görev yapan aslen Ermeni asıllı (Zengin, 2007:633), bir devlet görevlisidir. Mekteb-i Mülkiye mezunu olup, birçok devlet görevinde bulunduktan sonra 1919'da Tekirdağ mutasarrıflığına atanmış, 1938 yılında İstanbul'da (Kılıç, 2005:80), ölmüştür. Boyacıyan, kendi isteği üzerine kaleme aldığı 27 Eylül 1891 tarihli raporunda yabancı okulların açılması konusunda dikkatli olunmasını, sayı ve kalite bakımından yeterli resmi okulun açılması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca okullarda Türkçe derslerine daha fazla önem verilmesini, Türkçe bilmeyenlerin memuriyete alınmamasını, bütün yazışmaların Türkçe yapılmasını, eğitime daha çok mali kaynak ayrılması gerektiğini ve okullara kaliteli öğretmenlerin atanmalarının gerektiği konularına dikkat çekmiştir. Boyacıyan, devletine sadık bir Ermeni vatandaşdır. Misyonerlerin kendi soydaşlarını oyuna getirdiğine dikkat çekmiş, İngiliz ve Fransız misyonerlerin çalışmaları sonunda bölge halkında mezhep değişikliklerinin yaşandığını, Lübnan bölgesinin devletin elinden çıkmak üzere olduğunu

belirterek (Zengin, 2007:632-638; Kılıç, 2005:80-81), gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir.

Misyonerlerin zararlı faaliyetleri yerel idarecilerin de dikkatinden kaçmamış, bu konuda zaman zaman merkezdeki idareciler uyarılmış ve çeşitli tavsiyeler sunulmuştur. 21 Şaban 1309 (21 Mart 1892) tarihinde Beyrut Maarif Müdürlüğü'nün Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıda Beyrut ve Lübnan bölgesinde Fransız Cizvitler ve yabancı misyonerlerin açtığı okullara karşı Osmanlı yönetimince tedbir alınması ve vilayette bir sultani mektebi ile matbaa, ıslahhane ve inas rüştiyesi (kızlar için ortaokul), açılması talep edilmiştir (BOA, MF.MKT.,137:81). Yine 17 Ekim 1892 tarihinde Suriye Vilayeti Maarif Müdürü tarafından hazırlanan bir rapor da benzer tespit ve talepleri içermektedir. Raporunda Suriye'deki bazı bölgelere yabancı ülkelerin göz diktiği, buralarda birçok okul açtıkları, bölgedeki Osmanlı eğitim kurumlarının yetersiz kaldığı, sayılarının ve niteliklerinin artırılması gerektiği, hac güzergâhı üzerinde bulunan Kerek Kasabası civarına misyonerlerin giderek bölgedeki ileri gelenlerle dostluk kurarak bazı tesisler kurdukları haber verilmektedir. Raporunda ayrıca 500-600 öğrencili bir yatılı okul ile 1000 öğrencili gündüz eğitim veren bir okul açılması, bu okulların inşası için gereken masrafların Beyrut, Suriye, Halep ve Adana illerinin bir yıllık vergileri ile karşılanması tavsiye edilmiştir. Ayrıca bölgede kız öğrenciler için bir rüştiye açılması, büyük bir matbaa kurulması, Mekteb-i Sultani bünyesinde bir tıp bölümünün açılması ve yabancı okullardaki öğrencilerin bu okullara yönlendirilmesi de (Osmanlı Belgelerinde Suriye:2013:92-93), önerilmiştir.

II. Abdülhamit, misyonerlerin oluşturduğu bu tehlikeyi görmüş, yabancı okullar ve azınlık okulları hakkında yapılacak düzenlemeleri tespit edebilmek için döneminde kapsamlı raporlar hazırlatmıştır. II. Abdülhamit döneminde yabancı okullar konusunda devrin Maarif Nazırı olan Ahmet Zühtü Paşa 1893/1894 tarihinde iki bölümden oluşan kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Raporunda verilen bilgilere göre, yabancı ülkelerin elçilerinin girişimleri ile 498 ruhsatlı okul açıldığı, ancak 4049 okulun ruhsatsız (Çetin, 1981-1982:192), olarak faaliyet gösterdiği belirtilmiştir. Paşa, Islahat Fermanı ile her cemaate kendi okullarını açma hakkının tanındığını, 1878 Berlin Antlaşması'nın 62. maddesiyle yabancı ülkelerin konsoloslarına Osmanlı coğrafyasındaki ruhbanlar, kutsal yerler, dini ve hayır amaçlı açılan kurumları himaye etme (Zengin, 2007:634-635), hakkının verildiğini hatırlatmıştır. Ahmet Zühtü Paşa yukarıdaki hatırlatmayı yaparken, yabancı okulların sayısının bu kadar hızla artmasının nedenini, Islahat Fermanı ile başlayan

süreçte devletin Berlin Antlaşması ile uğradığı siyasi erozyona bağlamaktadır. Paşa, yabancı okullar konusunda alınacak önlemler arasında kasaba ve köylerdeki azınlık okullarına yabancı öğretmenlerin atanmaması, azınlık nüfusunun olmadığı bölgelerde yabancı okul açtırılmamasını ve Müslüman çocuklarının yabancı okullara gitmesinin engellenmesi gerektiğini bildirmiştir. Bununla birlikte yabancı okullar üzerinde tam bir denetim kurulması, uygulanan ders programlarında Türkçe derslerine yer verilmesi ve eğitime ayrılan bütçenin (Çetin, 1981-1982:189-206), artırılmasını istemiştir. Mithat Aydın ise Ahmet Zühtü Paşa'nın bu raporuna atıfta bulunarak, Paşanın bu okullara çocukların üç yaşında alındığını ve yirmi yaşına kadar devletin hiçbir bilgisi olmadan yetiştirildiğini (Aydın, 2008:167), ifade ettiğini belirtmektedir.

Ahmet Zühtü Paşa aynı tarihli raporunda yabancı ve gayrimüslimlere ait okul sayısının tam olarak bilinemediğini, Sivas'ta hiç Latin olmadığı halde altı adet Latin Cezvit okulunun varlığını, bu okullarda 1000'e yakın Katolik Ermeni öğrencinin bulunduğunu, tüm ülkede 392 adet Protestan okulunun bulunduğunu bunun sadece 51 tanesinin ruhsatlı (Çetin, 1981-1982:200; Kılıç, 2005:83-84), olduğunu ifade etmiştir. Konu hakkında çalışma yapan isimlerden biri olan Remzi Kılıç ise, 1893 tarihinde Türkiye'de 624 adet misyoner okulu bulunduğunu ve bu okullarda 27.400 öğrencinin öğrenim gördüğünü bu sayının nüfusu yaklaşık olarak bir milyon olan Ermeni nüfusu için hayli fazla olduğunu belirtmektedir. Ayrıca yine 1893 tarihinde Türkiye'de 1317 misyonerin görev yaptığını, bu misyonerlerden 223'ünün Amerika'dan geldiğini, geriye kalan 1094'ünün ise yerli Ermenilerin arasından yetiştirildiğini (Kılıç, 1999:parag.23), ifade etmektedir.

Ahmet Zühtü Paşa, Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren yabancı okulları bir çizelge halinde raporunun ikinci bölümünde vermesine rağmen tam sayının bilinemediğini, teftiş ve denetimin de tam manasıyla yapılamadığını itiraf etmektedir. Ayrıca İngiltere'nin yıllık eğitim harcamalarının yedi milyon yedi yüz bin Osmanlı Lirası (Çetin, 1981-1982:204-217), civarında olduğunu belirtmekte olup, diğer ülkelerin eğitim harcamaları hakkında çeşitli rakamlar vererek Osmanlı eğitim harcamaları hakkında bir mukayese yapmakta ve eğitime ayrılan ödeneklerin artırılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Paşa'nın raporuna göre Osmanlı topraklarında sadece Kastamonu, Bağdat, Yanya, İşkodra ve Cezayir vilayetleri dışında tüm vilayetlerde yabancılar tarafından okul açıldığı, genellikle bu okulların Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Orta Doğu'da yoğunluk oluşturduğuna (Kılıç, 2005:84-85), dikkat çekilmiştir. II. Abdülhamit döneminde azınlık okulları için hazırlanan diğer bir rapor ise, Anadolu Umum Islahat Müfettişi Şakir Paşa tarafından 1896 tarihinde

hazırlanmıştır. Şakir Paşa, Vilayat-ı Sitte olarak adlandırılan Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis ve Van illerinde eğitim çalışmalarını incelemek üzere görevlendirilmiştir. Şakir Paşa raporunda, 1894 Sason'daki Ermeni isyanında azınlık okullarının oldukça önemli bir payı (Zengin, 2007:625), olduğunu belirtmiştir.

Şakir Paşa, 1898 tarihli bir başka raporunda da misyoner okullarının Osmanlı tebaası arasında huzursuzluk çıkardığını, toplumda düşmanlık hislerini körüklediğini, durumun her geçen gün daha da kötü (Aydın, 2008:170), olduğunu belirtmiştir. Şakir Paşa, durumu bu şekilde tespit ettikten sonra, yabancı okulların faaliyetlerinin engellenmesi hususunda bazı çözüm önerileri de getirmiştir. Şakir Paşa, çocukların eğitimi konusunda annelerin rolüne dikkat çekmiş ve öncelikle kadınların cehaletinin giderilmesini istemiştir. Müslüman ve gayrimüslim bütün öğrencilerin beraber eğitim görmesini, din öğretiminin okullardan çıkarılarak köylerde imam ve papazlar tarafından verilmesini, okullarda Türkçe derslerine önem verilmesi (Zengin, 2007:640-641), gerektiğini bildirmiştir. Şakir Paşa, yabancı okullar sayesinde azınlıkların ülkenin bütün sanayi ve ticaretini ele geçirme tehlikesine dikkat çekerek önce bu okulların kapatılmasını istemiş, ancak bu durumun büyük siyasi problemler doğurabileceği endişesiyle çok sıkı denetlenmeleri (Akyüz, 2013:243), gerektiğini belirtmiştir. Şakir Paşa ayrıca Doğu Anadolu'da Türk Sanat Okulları'nın kurulmasını, Erzurum ve Amasya'da Medrese-i Sanayi adıyla iki okul açılmasını ve bu okulların daha sonra Harput ve Kilis'te de açılarak sayılarının arttırılmasını istemiş, bu okullarda erkek ve kız öğrencilerin ayrı ayrı eğitim görmelerini (Kılıç, 2005:85), önermiştir.

Şakir Paşa, erkek öğrencilerin terzilik, doğramacılık, yorgancılık, demircilik, kunduracılık, saraçlık, ciltçilik, dericilik, dökmecilik, duvarcılık, boyacılık, şişe ve cam yapımı konusunda eğitim almalarını önerirken, kız çocukları için ise çocuk bakımı, yemek pişirmek, dikiş-nakış, halı ve kumaş dokumacılığı (Akyüz, 2013:244), gibi konularda yetiştirilmesini tavsiye etmiştir. Osmanlı merkez yönetimi sadece şahısların hazırladığı raporlara bağlı kalmamış, 1898 yılında çeşitli illerdeki azınlık ve yabancı okullarının faaliyetleri hakkında devletin ilgili kurumlarından bilgi istemiştir. Gelen cevabi yazılarda bu okullara giden Müslüman öğrenci sayısının çok fazla olmadığı belirtilmiş, bazı Müslüman öğrencilerin yeterli dini bilgiye sahip olmadığı ve sırf askere gitmemek için Hristiyanlığı kabul ettiği (Zengin, 2007:628; Bozkurt, 1996:133), bildirilmiştir.

Misyoner faaliyetleri konusunda hazırlanan raporlardan biri de, devrin Hariciye Nazırı Tevfik Paşa başkanlığında, Maarif Nazırı Müdürü Zühtü Paşa, Hukuk Müşaviri

Hakkı Bey ve Mekatib-i Rüştîye Müdürü Celal Bey'den oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Raporda, misyoner faaliyetlerinin zararlarından bahsedilmiş, bu faaliyetlerin hükümetçe engellenmesi gerektiği vurgulanmıştır (Zengin, 2007:625-626,641). 6 Mayıs 1899 ve 17 Mayıs 1899 tarihlerine ait hazırlanan bu iki raporun konuya yaklaşımı ve getirdiği çözüm önerileri hemen hemen birbirinin aynıdır. Ülkede yapılan zararlı misyonerlik çalışmalarının önlenmesi için, din ve etnik ayırım yapılmadan bütün Osmanlı vatandaşlarının çocuklarına yönelik inşaa, tamiri ve görevli öğretmenin maaşının bile mahaale ve köy halkından karşılandığı, günümüz ilkokullarına denk (Kodaman, 1999:57-64) iptidailer, yetimhaneler ve imkânlar ölçüsünde yüksek dereceli okullar açılması gerektiği vurgulanmıştır. Devlet kendi üzerine düşen eksiklikleri tamamlayınca misyonerlerin okul, yetimhane ve benzeri kurumlar açmalarına gerek kalmayacağı için bunlara izin verilmemesi (Zengin, 2007:641-642), gerektiği belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti 1882 yılından itibaren ilköğretim konusunda ağırlığı iptidai okullara kaydırmaya başlamış, kaza ve kasabalarda açtığı büyük okullarda gayrimüslim çocuklarının da eğitim görmesini sağlamıştır. 1900 yılında Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın verdiği rakamlara göre bütün İmparatorluk genelinde 29.130 ilkokulda toplam 899.932 öğrenci (Kodaman, 1999:69-79), eğitim görmektedir. Bu şekilde azınlık okullarının siyasi ve zararlı faaliyetlerini durdurmayı, çeşitli din, mezhep ve ırktan olan ilkokul çağındaki çocuklara Osmanlılık duygu ve düşüncesinin aşılması düşünülmüş, ancak bu tasarı gayrimüslim tebaanın olumsuz tutumu (Kodaman, 1999:69, 79), yüzünden hayata geçirilememiştir.

Raporda, eğitime daha fazla mali kaynak ayrılması gerektiği vurgulanmış, özellikle yabancıların okul açmak istedikleri bölgelerde devletçe karma, parasız ve yatılı olan okulların sayılarının artırılması istenmiştir. 1882 yılında Arapça öğretmek amacıyla açılan ve hususi mektep olarak bilinen darüttalimler (Pakalın, 1983:405), ile iptidai ve sanayi mektepleri ve 1848 yılında İstanbul'da bu okullara öğretmen yetiştirme amacıyla açılan (Devellioğlu, 2005:167), darülmüallimin okullarıyla kız ve erkek rüştiyelerinin açılması önerilmiş, yetim çocukların eğitiminin ihmal edilmemesi hatırlatılmıştır. Günümüz lise seviyesinde eğitim veren idadilerin sayıca eksikliği raporda dikkat çeken hususlardan biridir. Ecnebi ve yabancı idadilerinin sayısının, resmi idadilerin sayısından 2-3 kat fazla olduğu belirtilmiş, bu durumun gayrimüslim çocuklarının ecnebi mekteplerine yönelmesinin başlıca nedeni (Zengin, 2007:642), olduğu hatırlatılmıştır. Raporda sunulan öneriler içerisinde azınlık tebaa çocuğunun olmadığı mahallerde yabancıların okul

açmasına izin verilmemesi, okul açmak için denetim yapıldıktan sonra izin verilmesi, ama hiçbir suretle Müslüman çocukların bu okullara gönderilmemesi, mümkün olduğu kadar da gayrimüslim çocukların bu okullara gitmesine izin verilmemesi önerilmiştir. Osmanlı yönetimi, Müslüman ve gayrimüslim çocuklarının aynı eğitim kurumlarında ve aynı program dâhilinde eğitim görmelerini sağlayabilmek ve onları ortak bir ideal etrafında birleştirebilmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle Suriye, Beyrut, Halep, Aydın, Hüdavendigar, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Adana, Sivas, Edirne, Selanik, Manastır, Kosova ve Yanya vilayetlerinde karma, ücretsiz ve devam mecburiyeti olan iptidai ve rüştiyeler açmıştır. Raporda dil eğitiminin önemine de vurgu yapılmış, her seviyedeki ecnebi ve azınlık okullarında Türkçe öğretime yer verilmesi istenmiştir. Ayrıca ülkede öğretmen yetiştiren kurumların sayıca azlığına dikkat çekilmiş, liva merkezlerinde de öğretmen yetiştiren darülmüalliminlerin açılması ve talebelere ayda 30'ar 40'ar kuruş burs verilmesi önerilmiştir. Ayrıca raporda, genel bütçeden eğitime ayrılan payın artırılmasının gerektiği bunun içinde yeni kaynaklar oluşturulması hakkında öneriler sunulduğu görülmektedir. Bazı vergilerden alınan eğitim için ayrılan payın artırılması, memur maaşlarından % 0,05 oranında kesinti yapılması, meşrubat satışından pay ayrılması, bazı resmi evraklardan alınan harçlar ve gümrük işlemlerinden kesinti yapılması önerilmiştir. Ayrıca kurban derilerinin eğitim için toplanması, kullanılmayan arazilerde ziraat yapılarak gelirinin eğitime aktarılması, maarif vergisi uygulanmayan Trablus ve Yemen gibi vilayetlerde bu verginin tahsilinin yapılması (Zengin, 2007:643-645), gibi öneriler de yer almaktadır.

Osmanlı coğrafyasında açılan yabancı okullardaki öğretim programına bakıldığında din görevlisi yetiştiren ve genel eğitim yapan okullar olmak üzere iki tip okul olduğu görülmektedir. Din eğitiminin verildiği ilahiyat okullarında eğitim üç ya da dört yıl sürmekte, Türkçe, İngilizce, Ermenice, Rumca, Latince gibi dil dersleri verilmektedir. Bu derslere ek olarak Hristiyanlığa ait inanç esasları, İncil ve Tevrat tefsirleri, Kilise Tarihi, Ermeni Kilisesi Tarihi, Hristiyan Ahlakı ve Ahlak Felsefesi, kutsal müzik, hitabet ve vaaz sanatı ile papazlık ve pastörlük mesleği gibi dersler okutulmaktadır. Genel eğitim yapan okullarda ise, okulun eğitim seviyesi ve öğrencilerin milliyet ve cinsiyetlerine göre öğretim programları farklılık göstermektedir. İlk ve orta dereceli okullarda okuma- yazma, Türkçe, Ermenice, Rumca, İngilizce, Aritmetik, Fizik, Kimya, Coğrafya, Ermeni Tarihi ve Din Dersi okutulmuştur. Bu okulların yüksek kısmında ise, Yunanca, Latince, Fransızca, Felsefe, İlahiyat ve Müzik dersleri, kız öğrenciler için ayrıca Ev Ekonomisi, Dikiş-Nakış, El İşleri ve Pedagoji dersleri okutulmuştur. Okullarda uygulanan bu programlar

azınlıkların siyasi bölücülüğe uzanan milli kimlik kazandırılması noktasında (Zengin, 2007:626), oldukça önemli bir unsur olmuştur. Osmanlı coğrafyasında Hristiyan devletlerin açtıkları azınlık okullarında XIX. yüzyılın başlarına kadar dini ağırlıklı bir eğitim verilirken, bu okulların arkasındaki emperyalist güçlerin etkisi ile siyasi temalar ön plana çıkarılmış ve laik eğitime (Kılıç, 2012:103), ağırlık verilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde, birçok rapor hazırlanması ve bu raporlarda bazı çözüm yolları sunulmasına rağmen imparatorluk bünyesinde açılan yabancı okulların sayısı konusunda kesin bir sayı verilemediği görülmektedir. 1863 yılında İstanbul’da 15 adet rüştiye, 2 adet idadi ve 3 adet yüksekokul bulunmaktadır. Rumeli ve Anadolu’da ise toplam 48 adet rüştiye (Alkan, 2000:18-20), bulunmaktadır. 1863 yılı devlet salnamesine göre sadece İstanbul’da cemaatlere ait sıbyan okulları ve öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo:3.3.1. 1863 Yılında İstanbul’daki Sıbyan Okulları ve Öğrenci Sayıları (Alkan, 2000:18-20).

Cemaat/Millet	Okul	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Toplam
İslam Okulları	280	9975	6782	16757
Rum Milleti Okulları	77	6477	-	6477
Ermeni Milleti Okulları	37	6528	-	6528
Katolik Milleti Okulları	8	509	-	509
Yahudi Milleti Okulları	44	2552	-	2552
Protestan Milleti Okulları	5	51	31	82
Karayı Okulları	3	100	-	100
Toplam	454	26192	6813	33005

1854 yılı devlet salnamesine göre İstanbul’da İslam cemaatine ait toplam 360 sıbyan okulu (Alkan, 2000:17), bulunmasına rağmen sadece dokuz yıllık bir sürede bu okulların sayısının 280’e gerilemesi oldukça dikkat çekicidir.

Tablo incelendiğinde 1863 yılında İstanbul’da 280 İslam okuluna karşın 174 diğer cemaat okulu bulunduğu, gayrimüslim cemaatler arasında en fazla okul sayısına sahip cemaatin Rumlar olduğu görülmektedir. Rumlara ait okul sayısının Ermenilere ait okul sayısının iki katından daha fazla olmasına rağmen Ermeni okullarında eğitim gören öğrenci sayısının Rum okullarında eğitim gören öğrenci sayısından fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu sonuç bile XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Ermeni cemaati üzerinde

yürütülen misyonerlik faaliyetlerin arttığını ve özellikle eğitim yoluyla yürütüldüğünü göstermesi açısından önemli görülmektedir. Ayrıca tabloda İslam okullarında öğrenim gören kız öğrencilerin sayısının erkek öğrenci sayısına yakın olması ve Protestan okullarına ait çok az sayıdaki kız öğrenci dışında hemen hiçbir gayrimüslim cemaat okulunun kız öğrencisinin olmayışı da gözden kaçırılmamalıdır.

Alkan'ın eseri incelendiğinde İstanbul'daki sıbyan okullarının sayısı 1873 yılına ait devlet salnamesine göre 470 olarak verilmiş (doğru rakam 465 olmalıdır), sadece Ermeni cemaatine ait okul sayısının 11 adet arttığı görülmektedir.

1873 yılında bütün imparatorluk genelindeki idadi ve rüştiye sayısı toplamda 307'ye ulaşmış, 1883 yılında ise tüm imparatorluk genelinde rüştiye sayısı toplamda 404'e çıkarken, İstanbul'daki yükseköğretim sayısı da 12'ye ulaşmıştır. Aynı dönemde özel okulların kuruluşunda da farkedilen bir artış yaşanmış, 1883 yılında dernekler ve kurucuları tarafından yönetilen özel erkek İslam okullarının sayısı 6, kız İslam okullarının sayısı ise 4 olarak görülürken İstanbul'daki gayrimüslim cemaat okullarının sayısı 167'ye gerilemiştir. Bu okullar, 68 Rum, 45 Ermeni, 10 Katolik, 3 Bulgar, 33 Yahudi ve 8 Protestan okulundan ibarettir. 1894-95 yıllarında özel İslam okullarının sayısında hızlı bir artış yaşanarak 20'ye (Alkan, 2000: 33-63), ulaşmıştır.

1894-95 yıllarında Osmanlı coğrafyasındaki vilayetlerdeki gayrimüslim okullarının sayısı 32 tanesi yatılı, 6405 tanesi gündüzlü olmak üzere toplamda 6437'ye ulaşmış ve bu okulların 2306 tanesi ruhsatsız olarak (Alkan, 2000:65, 97, 110), faaliyet göstermiştir.

Yine aynı yıllarda Osmanlı coğrafyasındaki vilayet ve livalarda Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Rus, Yunan, Avusturya, Amerika ve İran'a ait okul sayısı toplamda 326'ya ulaşmıştır. Bu sayıya İstanbul'daki 302 adet gayrimüslim okulu ve 57 adet yabancı okul da eklendiğinde her türden gayrimüslim ve yabancı okullar toplamının 7122'ye (Alkan, 2000:65, 97, 110), ulaştığı görülmektedir.

1895 yılından 1897 yılına kadar geçen iki yıllık sürede gayrimüslim okullarının sayısında 120 adet artış olmuştur. 1897 yılında 5818 iptidai, 672 rüştiye ve 67 idadi olmak üzere millet esasına göre tüm yabancı okulların toplam sayısı 6557'ye ulaşmıştır.

1897 yılına ait Osmanlı Devleti'ndeki okulların millet esasına göre dağılımı 3.3.2. nolu tabloda verilmiştir.

Tablo:3.3.2. 1897 Yılında Osmanlı Devleti Okullarının Millet Esasına Göre Dağılımı (Kılıç, 2012:105).

Cemaatin Adı	İptidaiye	Rüştiye	İdadiye	Toplam
Gregoryan Ermeni	553	86	14	653
Katolik Ermeni	49	20	2	71
Protestan Ermeni	185	9	4	198
Rum	3881	472	37	4390
Katolik Rum	57	1	2	60
Musevi	295	34	2	331
Bulgar	656	34	3	693
Katolik Bulgar	3	1	-	4
Süryani	49	5	1	55
Katolik Süryani	5	-	-	5
Keldani	40	3	1	44
Katolik Keldani	3	-	-	3
Katolik	42	7	1	50
Toplam	5818	672	67	6557

Tevfik Güran, 1897 yılı Osmanlı istatistiklerine göre Marunilere ait 28 okul, Yakubilere ait 5 okul, Samirilere ait 1 okul, Ulahlara ait 63 okul ve Sırlara ait olan 80 okulu yukarıdaki sayıya ekleyerek cemaatlara ait okul sayısını toplam 6739 (Güran, 1997:138), olarak vermektedir. 1894-95 yıllarında Osmanlı coğrafyasında İngilizlerin, 6'sı İstanbul'da ve 54'ü değişik vilayetlerde olmak üzere toplam 60 okulu bulunmaktadır (Alkan, 2000:65, 110-111). Aşağıdaki tabloda 1897 yılına ait istatistiklere göre Osmanlı coğrafyasındaki yabancı okullara ait sayısal veriler görülmektedir.

Tablo:3.3.3. 1897 yılında Osmanlı Coğrafyasındaki Yabancı Okullar (Güran, 1997:147).

Ülke	İdadiye	Rüştiye	İptidadiye	Toplam
Fransa	28	40	59	127
İngiltere	4	10	46	60
İtalya	2	5	15	22
Almanya	3	3	16	22
Rusya	1	1	5	7
Avusturya	1	4	6	11
Amerika	24	10	97	131
İran	-	1	1	2
Sırbistan	-	-	1	1
Toplam	63	74	246	383

Yine 1897 yılına ait istatistiklere bakıldığında Osmanlı coğrafyasında toplam 383 adet yabancı okuldan İngiltere'nin 60 okulla üçüncü sırada olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti eğitim işlerini belirli bir düzen ve denetim altına alabilmek için maarif idaresinin teşkilatlanmasına imkânları dâhilinde önem vermiş, 1898 yılına kadar Hicaz hariç, bütün vilayetlerinde ve Zor sancağı dışında diğer müstakil sancaklarda birer maarif idaresi (Kodaman, 1999:40), kurulmasını sağlamıştır.

II. Abdülhamit devrinde özellikle ilk ve orta öğretimi yaygınlaştırmak ve modernleştirmek amacıyla oldukça ciddi reformlar yapılmış, rüştiye sayısı 250'den 600'e, idadi sayısı 5'ten 104'e, Darülmüallimin sayısı 4'ten 32'ye çıkarılmış, iptidai okullarının sayısı artırılmış ve sıbyan okullarında yeni öğretim metotları (Kodaman, 1999:164), uygulanmıştır. 1870'li yıllarda Kudüs'te Müslümanlara ait on kuttap ve buna yakın medrese bulunurken Sultan Abdülhamit döneminde bölgedeki iptidailerin sayısı üç yüzün üzerine çıkmış, 1905-1906 yıllarında ise erkeler için resmi üç yüz elli, kızlar için iki iptidai ile bir özel erkek iptidaisinin (Aslan-Alamleh, 2015:95), eğitim verdiği görülmektedir. II. Abdülhamit devri eğitim açısından oldukça verimli geçen bir dönemdir. 1876-1895 yılları arasında açılan eğitim kurumlarına bakıldığında bu gerçek daha net bir şekilde görülebilecektir. II. Abdülhamit tahta çıktıktan sonra yüksekokul sayısı 4'ten 8'e çıkmış, 253 olan rüştiyelere 160 adet yenisini eklemiş, 55 adet idadi açılmıştır. 18.947 olan sıbyan ve iptidai okuluna 9649 adet yeni okul eklenmiş, özel okulların sayısı 1'den 19'a ulaşmış, 14 adet Erkek Öğretmen Okulu açılmış ve 5138 iptidaide yeni metotlarla eğitim (Alkan, 2000:49), vermeye başlamıştır. XX. yüzyılın ilk yılları bir yandan devlet okullarının sayısının arttığı bir süreci başlatırken diğer yandan da belirli bölgelerde azınlık okullarının yoğunlaştığı bir süreci tetiklemiştir. Örneğin 1908 yılında Antep'te dokuz Türk Okulu'na karşılık yirmi azınlık okulunun (Kılıç, 2012:101), varlığı bu tespiti doğrular niteliktedir.

Osmanlı Devleti'nin siyasal alanda en sıkıntılı dönemlerinden biri hiç şüphesiz ki II. Abdülhamit dönemidir. II. Abdülhamit dönemi birçok yönü ile eleştirilse de eğitim konusunda yapılan yenilikler ve yeni eğitim kurumlarının açılması bakımından oldukça başarılı görülmektedir. Sultan, bir yandan yeni eğitim kurumları açarak büyük bir başarıya imza atarken, diğer yandan da misyonerlerin en çok önem verdiği eğitim faaliyetlerini engelleme yönünde gayret göstermiş, adeta onların alanını daraltmıştır. Tanzimat'tan beri siyasal alanda yoğun bir şekilde kullanılan Osmanlıcılık politikasının etkisini yitirmesi üzerine ve Rusya'nın Panislawist politikalarına karşı Panislamizmi oluşturmaya çalışmış, özellikle imparatorluğun Arap vilayetlerinden nüfuzlu din adamlarını ve tarikat şeyhlerini

İstanbul'a çağırarak ihsanlarda bulunmuştur. Ayrıca yabancı ülkelerdeki tanınmış Müslümanları da çevresinde toplamış, Ruslara karşı Tatar, Moğol, Gürcü ve Çerkezleri kullanmış, Hokant, Hive ve Buhara'dan gelen hacıları kendi yanına çekmeyi başarmıştır. Ayrıca İngilizlere karşı Arap bilgini Şeyh Ebülhüda ile Darfur ve Sudan şeyhlerinden, Fransa'ya karşı ise Trablusgarplı Muhammed Zafir'den (Kuran, 2013:94-95), yararlanmak istemiştir. Panislamizm, Batı'nın müdahalelerine karşı koyabilmek için İslam dininin birleştirici gücünü yeniden canlandırmak için XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyılın başında ortaya çıkmış bir harekettir. İdeolojik olarak İslam medeniyetinin temel değerlerine geri dönüş olarak tanımlanabilir. Siyasal olarak ise Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştığı bir dönemde Avrupa'nın saldırılarına karşı halifeliğin gücünü artırıcı bir unsur olarak düşünülmüştür. Panislamizm, Batılı güçlerin emperyalizm ve imparatorluğu tehdit eden milliyetçi azınlık hareketlerine karşı II. Abdülhamit'in kullandığı politik ve ideolojik bir silah haline (Lee, 1999:363-364), dönüştürülmüştür.

Panislamizm'in bir sihirli değnek gibi Osmanlı Devleti ve bütün İslam dünyasının sorunlarını çözeceği ve devrin en etkili politikası olduğunu iddia eden araştırmacılar olduğu gibi Panislamizm'in zannedilen aksine dış politikada oldukça az kullanıldığını, bizzat Sultan II. Abdülhamit tarafından bile manevi ve kültürel düzeyde ele alındığını belirten çalışmalar da bulunmaktadır. İhsan Süreyya Sırma'nın "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti" adlı eseri ve Metin Hülagü'nün "I. Dünya Savaşı Sırasında Pan-İslamist Faaliyetler", isimli çalışmalarında panislamizm birçok yönü ile değerlendirilip önemine itaf yapılmıştır. Konu ile ilgili başka bir araştırmacı olan Gökhan Çetinsaya ise Panislamiz'in belli dönemlerde bizzat II. Abdülhamit tarafından da kullanıldığını hatırlatarak; aslında bu fikrin temsilcileri sayılan bazı isimlere "*madalya vermek, huzura kabul etmek, atıye vermek ve maaş başlamak*"tan öte geçmemesine rağmen, Batılılarca büyük bir tehdit olarak algılandığını (Çetinsaya, 383-384), belirtmektedir. Değerlendirmeler ne yönde olursa olsun, ortaya çıkan gerçek panislamizmin siyaseten kullanıldığını, devrin hemen her alanına olduğu gibi eğitim alanına da yansıdığını göstermektedir. Panislamizmin eğitime yansıyan yönünün ise Müslüman halkın çocuklarının hangi gaye ile olursa olsun misyoner okullarına gönderilmesini engelleyici tedbirleri geliştirebilmek için fikirsel ve duygusal bir zemin oluşturabilmek ve genelde misyoner okullarına karşı bir hamle olduğunu düşündürmektedir.

Osmanlı Devleti yabancı okulların zararlarını gördükçe bu okulların kapatılmasını üzerindeki siyasi baskılar (Turan, 1999:205-206), nedeni ile gerçekleştirememiş, ancak

yeni okulların açılmasını ruhsat alımına getirdiği zorluklarla önlemeye çalışmıştır. Ruhsat verilecek okulların arsa bilgileri, okulların inşa durumu, kullanılacak malzemelerin cinsi ve tedarik ediliş şekli, tadilat yapılacaksa, bunun nedenleri ve yapılış şekli, bu işler için harcanacak paranın kaynağı ilgililerce sorulmuştur. Ayrıca öğretim kadrosunun güvenlik soruşturmasının yapılması, eğitim programlarından eğitim materyallerine ve okula devam edeceklerin belirtilmesine kadar birçok bilgi istenmiştir (Haydaroğlu, 2002:184). Osmanlı Devleti'nin azınlık okulları üzerinde denetimini artırabilmek için birçok düzenleme yapması ve yasal zorunluluk getirmesine rağmen, Batılı ülkelerin desteği, kapitülasyonların etkisi, denetim işini yapabilecek yeterli uzmanın eksikliği ve daha birçok nedenden dolayı bu okullar üzerinde tam bir denetim sağlanamamıştır. 1887 yılında kurulan Gayrimüslim ve Yabancı Okullar Müfettişliği'nin uzun bir süre sadece bir personel (Akyüz, 2013:243), ile hizmet verdiği düşünüldüğünde sayıları toplamda binlerle ifade edilen azınlık, yabancı ve misyoner okullarının denetiminin sağlıklı bir şekilde yapılamayacağı görünen bir gerçektir.

12 Nisan 1908 tarihinde Şam'ın Sir-i Amud Mahallesi'nde bölgenin ulemasından Mehmet Ali Zabyan Efendi'ye ilk, orta ve lise derecelerinde sadece erkek öğrenciler için gündüzlü ve yatılı olarak Darü'l-Ulüm adlı özel bir okul (Osmanlı Belgelerinde Osmanlı (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:419), açması için izin verilmiştir. Osmanlı yönetimi yabancı ve misyoner okullarının zararlı faaliyetlerini önleyebilmek için bir yandan devlete ait resmi okulların sayısını artırmaya çalışmış, diğer yandan da gerekli şartları taşıyan özel okulların açılmasına izin vermiştir.

Misyoner okullarının zararlı faaliyetleri ve bazı azınlık okullarında yapılan bölücü faaliyetler bu okullara çocuklarını gönderen kimi velilerin de dikkatini çekmiş ve harekete geçmelerini sağlamıştır. 1887 yılında, İstanbul Beyoğlu'nda faaliyet gösteren Yunan Mektebi'nde çocuklara bölücü fikirler aşılandığı, Türk askerine hakaret ettirildiği gerekçesi ile bazı velilerin okul müdürünün görevden alınmasını talep ettikleri, başarılı olamayınca da tepki amacıyla çocuklarını okuldan aldıkları görülmüştür. Yabancı okullar ile ilgili hazırlanan 1893 tarihli bir raporda, yabancı okulların durumunun artık kayıtsız kalmayacak bir hale geldiği, Suriye, Kosova, Manastır ve Yanya'da açılan yabancı okulların halkı kendi yanına çekerek devletten soğuttukları vurgulanmıştır. Aynı raporda, İstanbul Bebek'te bulunan Amerikan Mektebi'nin zararlı faaliyetlerde bulunduğu belirtilmiş, Bulgaristan'ın Osmanlı'dan ayrılış sürecinde bu okulun Rusya'dan daha fazla etkili olduğu (Zengin, 2007:624-625), ileri sürülmüştür.

Robert Koleji'nin açılmasına Osmanlı yönetimi önce izin vermemiş, Amerikan Büyükelçisi Joy Morrison ve Dışişleri Bakanı Seward'ın devreye girmesi ile olay diplomatik sahaya taşınmıştır. Amerikan yönetimi Osmanlı Büyükelçisi Bulak Bey'e bir nota vermiş ve okul inşaatının başlamaması üzerine Türk-Amerikan ilişkilerinin bozulacağı (Kocabaş, 2006:129), ile tehdit etmiştir. Ayrıca Hamlin'in yardım istemesi sonucunda Amiral Davit Farragut'un Akdeniz'deki Amerikan savaş gemileri ile İstanbul'a gelmesi ve okulun açılış talebini iletmesi, Babıali'nin tavrının değişmesinde etkili olmuş, neticede Sadrazam Ali Paşa okulun açılması için gerekli olan izni vermiştir. Amerika Birleşik Devletleri, misyonerleri için teminat alabilmek için 07 Cemaziyevvel 1313 (26 Ekim 1895) tarihinde savaş gemilerini Türk karasularına göndermekten (BOA, Y..PRK.EŞA., 23:6), çekinmemiştir. Benzer bir durum da Tarsus'ta yaşanmıştır. Tarsus'un Namrun Köyü'ndeki Amerikan misyoner mektebi idareci, öğrenci ve müstahdemleri ile bazı kişiler arasında yaşanan tartışma neticesinde Beyrut'ta bulunan bir Amerikan zırhlısının 08 Rabiülevvel 1313 (29 Ağustos 1895) tarihinde Adana sahiline geleceği (BOA, A.}MKT.MHM., 702:12) iddia edilmiş, 10 Rabiülevvel 1313 (31 Ağustos 1895) tarihinde Osmanlı yönetimi tarafından gerekli araştırmanın yapılmasına dair irade (BOA, İ.HUS., 41:1313), yayınlanmıştır. 11 Rabiülevvel 1313 (01 Eylül 1895) tarihinde yapılan incelemede ahaliden bazılarının misyoner mektebine saldırıda bulunduğu gerçektir (BOA, Y..A...HUS., 335:67) ancak; 12 Rabiülevvel 1313 (02 Eylül 1895) tarihli bir arşiv belgesine göre çıkan olaylardan dolayı Adana sahillerine Amerikan zırhlısının geleceği haberinin asılsız olduğu (BOA, Y..A...HUS., 335:84), anlaşılmaktadır.

İstanbul'a İslam'ın girdiği mevki olan Rumeli Hisarı, Hamlin tarafından unutulmamış, bu seferde Hristiyanlığı aynı mevkiden İstanbul'a getirebilmek için (Kocabaş, 2006:130; Kahraman, 2009:187) koleji, hisara yakın bir noktaya taşımak istemiştir. Bu nedenle Ahmet Vefik Paşa'nın arazileri satın alınmıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın misyonerlere arazi satması II. Abdülhamit'i oldukça kızdırmış, Paşa öldüğü zaman nereye defnedilmesi gerektiği Sultan'a sorulduğunda Sultan: *Paşa'nın cenazesini Rumeli Hisarı yakınındaki Kayalar Mezarlığı'na defnedin ki kolejden gelen çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasın* (Ergin, 1977:783-784), diyerek sitemini iletmiştir.

Robert Koleji, 16 Eylül 1863 yılında İstanbul Bebek'te Kırım Savaşı sırasında Türklere yardım amacıyla gelen Amerikalı misyonerlerden Cyrus Hamlin'in önderliğinde Fransız asıllı (Kahraman, 2009:187), New York'lu tüccar Christoper Rheinlander Robert'in finansmanı ile (Ergin, 1977:783), kurulmuştur. Başlangıçta evini bir Protestan

okuluna kirayalacak gönüllü hiç kimse çıkmayınca, yerli bir Rum hanımla evlenmiş bir İngiliz'in mülkü (Stone, 2011:122), okul binası olarak kiralanmıştır. 1'i Amerikalı ve 3'ü İngiliz olmak üzere toplam 4 öğretmen ve sadece 4 öğrenci ile faaliyetine başlayan bu okul, ilk açıldığında ortaokul seviyesinde eğitim vermiş, daha sonra lise ve yüksek kısım ilave edilerek Robert Kolej'e (Kocabaş, 2006:128-129), dönüşmüştür. Bu kolej İngiliz ve Amerikan konsolosları (Aydın, 2012:275), tarafından sürekli desteklenmiştir. Robert Koleji gibi Protestan misyonerlerin yönetimindeki bir okulun açılması Katolik misyonerliğinin ülkemizdeki en etkili temsilcisi olan Fransa ve Ortodoks misyonerliğinin lideri olan Rusya tarafından tenkit (Ergin, 1977:784), edilmiş, bu durum Amerikan Büyükelçisi Oscar S. Straus (Kocabaş, 2006:128-129), tarafından dile getirilmiştir.

1908 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan'a devlet olma sözü Robert Koleji tarafından vaat edilmesi, Bulgaristan'daki okullara yapılan öğretmen atamalarının uzun süre İstanbul'daki Robert Koleji tarafından yapılması ve E. Gold'un ifadesiyle "*Robert Koleji olmasa Bulgaristan olmazdı*" sözü (Tozlu, 1999:332), kolej'in Bulgaristan'ın Osmanlıdan ayrılışındaki etkisini belirtmektedir. Benzer bir ifade Amerikan Newyork Tribune Gazetesi'nde de geçmiştir. 29 Zilhicce 1315 (21 Mayıs 1898) tarihli bir arşiv belgesinde adı geçen gazetede Bulgaristan'ın serbestisinin Robert Kolej'le sağlandığı ve Üsküdar'daki Amerikan misyonerlerine ait olan kız mektebinin de benzer hizmetlerde bulunabileceğine dair yayınlar yapıldığı (BOA, Y..PRK.DH., 10:58), belirtilmiştir.

İngiltere'nin Belgrad Büyükelçiliği Maslahatgüzarı C. A. Barclay da İmparatorluk bünyesinde Hristiyan çocuklar için Fransız, İngiliz, Amerikan ve İtalyan okulları bulunduğunu ve "*Bulgaristan bugünkü varlığını bu okullara borçludur*" sözünü gerçeğe en yakın söz olarak (Uğurlu, 2005:102), değerlendirmektedir. Birinci Dünya Savaşı başladığında, Amerikan misyoner kurumlarının Türkiye'de 17 ana istasyonu, 256 alt istasyonu, 174 çalışanı, 9 hastanesi, 426 okulu ve bu okullarda eğitim gören 25.000'in üzerinde öğrencisinin bulunması (Çabuk, 2008:46), yukarıda ifade edilen sözün doğruluğunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca, Robert Koleji'nin 1863-1903 tarihleri arasındaki mezunlarının çoğunu Bulgar öğrenciler oluşturması, kolejden mezun olanlar arasında Bulgaristan'da Başbakanlık yapan beş kişinin bulunması ve Birinci Dünya Savaşı öncesi Bulgar kabinelerinden her birinde en az bir Robert Koleji mezunu ismin yer alması (Sezer, 1999a:174), da gözden kaçırılmayacak hususlardır. Bu kolej'in faaliyetleri sayesinde 1887-1913 arasında, Bulgaristan'daki okur-yazarlık sorununun çözüldüğü, okuma yazma

bilmeyenlerin sayısının % 5'e gerilediği ve 1913'lerde Türkiye'nin milli geliri kişi başına 30 sent iken Bulgaristan'da bu rakamın 1.20 dolar (Tozlu, 1999:332), olması da yukarıda ileri sürülen fikrin doğruluğuna destek vermektedir.

Osmanlı coğrafyasının Rumeli topraklarında yaşanan ayrılıkçı hareketlerde isyancılar, bölgedeki Müslüman halka yaptıkları zulüm ve sindirme hareketlerinin yanında zaman zaman bölgedeki Batılı güçlerin diplomatik temsilcilikleri ve misyonerlerine de çeşitli saldırılarda bulunmuşlardır. Bu saldırıların temelinde, soruna Batılı güçleri de çekebilmek, onların Osmanlı yönetimine yapacakları olası müdahaleler ile ayrılıkçı hareketlere meşru bir zemin ve güç kazandırma duygusu yatmaktadır. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi dönemin oyun kurucu devletlerinin müdahalesine sebebiyet verebilecek gelişmeler karşısında Osmanlı yönetimi çok daha dikkatli davranmış, bölgede adı geçen devletlere ait faaliyet gösteren misyonerlerin korunması ve gözetim altında tutulmasının gerekliliği (BOA, DH.MKT., 526:29), Dâhiliye Nezareti'nce 11 Rabiülevvel 1320 (18 Haziran 1902) tarihinde gerekli makamlara iletilmiştir. Osmanlı yönetiminin bu hassasiyeti yersiz çıkmamış, 13 Cemaziyelahir 1321 (6 Eylül 1903) tarihli Babialı Evrak Odası'na ait olan bir belgede Manastır'da Bir İngiliz konsolos veya muhbirinin öldürülmesi ve Amerikalı misyonerlerin oturduğu binanın bombalanması yoluyla Rumeli işlerine Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin müdahalesine (BOA, BEO, 2159:161899), sebebiyet vermesi üzerine çeşitli kararlar alınmıştır. Benzer bir durum da Adana ve Halep vilayetlerinde yaşanmıştır. Ermeniler'in, adı geçen şehirlerde bir isyan çıkartmak amacıyla Amerikalı misyonerleri gizlice öldürüp, bu cinayetleri Müslümanlara isnad etmek amacıyla oldukları Amerika Sefiri tarafından 20 Rabiülahir 1313 (10 Ekim 1895) tarihinde Osmanlı makamlarına bildirilmiştir (BOA, Y..A...HUS., 337:88, 20 Rabiülahir 1313). Osmanlı yönetimi bölgede yaşanan sıkıntıya yabancı ve misyoner okullarının da payı olduğunu görünce 14 Zilkade 1321 (01 Şubat 1904) tarihinde Manastır vilayetine gönderilen bir emirde İngiliz ve Fransız kadın ve misyonerlerinin resmi izin olmaksızın okul açmalarına hiçbir surette izin verilmemesini (BOA, TFR.I.MN., 32/3102), istemiştir.

1907 yılında yabancı okulların faaliyetleri hakkında yine kapsamlı bir çalışma yapılmış, neticede misyonerlik faaliyetlerinin esas amacının Müslümanların Hristiyanlaştırılması olmadığı görülmüştür. Misyonerlik faaliyetinin Müslümanlardan çok Ermeni, Nesturi ve Yezidilere yönelik olduğu, faaliyetlerin açıktan değil, özendirme yoluyla yapıldığı, özellikle gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu yerlerde istasyon adı

verilen merkezlerin kurulduğu ve azınlıkların kışkırtılarak devletten koparılmak amacıyla teşkilatlandırıldığı sonucuna varılmıştır. Misyonerlerin Osmanlı coğrafyasında hedef kitlelerinin arasında Müslüman halkın da bulunmasında ve kısmen bunda başarılı olmalarında en önemli unsur, Osmanlı eğitim sistemindeki bazı aksamalar ve Müslüman çocuklarına yeterince İslami eğitimin verilememesinin olduğu görülmüştür. Örneğin Erzincan'da birçok köyde okul, cami ve din görevlisinin olmadığı, bu nedenle bölge halkının Protestan misyonerlerin telkinlerine karşı savunmasız kaldıkları (Zengin, 2007:628-630), merkeze şikâyet edilmiştir. Yine 13 Rabiülevvel 1317 (22 Temmuz 1899) tarihli bir arşiv belgesinde Anadolu ulemasının azaldığı ve bu nedenle misyoner faaliyetlerinin cahil halk arasında çoğaldığına dikkat çekilerek, misyoner faaliyetlerine karşı eğitim yoluyla tedbir alınması (BOA, Y..PRK.MŞ., 7:23), istenmiştir. Bu arşiv belgesinin gösterdiği gibi eğitim olanakları ve bilinçli insan yetiştirmede Anadolu'nun birçok yerinde hemen hemen aynı sıkıntıların yaşandığı, bu sorunların da misyoner faaliyetlerin artmasına zemin hazırladığı görülmektedir. Misyoner okullarına giden çocukların din değiştirme konusunda doğrudan bir telkinle karşılaşmadıkları ancak; okullarda uygulanan eğitim sayesinde bu çocukların yabancı kültür ve değerlere kendiliğinden meyilemelerinin sağlandığı, Müslüman öğrencilerin inanç ve devlete bağlılık gibi konularda çeşitli sorunlar yaşamakta olduğu gözlemlenmiştir. Bu olumsuzluğun önlenmesi için Müslüman çocukların bu okullara gönderilmeden önce gerekli dini ve milli konularda donanımlı bir hale getirilmesi, resmi devlet okullarının ıslah edilmesi ve görevli öğretmenler için özellikle maddi anlamda (Zengin, 2007:630), düzenlemeler yapılması düşünülmüştür.

Osmanlı coğrafyasında gereğinden fazla yabancı ve azınlık okulu açılmasının nedenlerinden biri olarak bazı devlet adamlarının bu işin ciddiyetini kavrayamadığı ya da “*ecnebilere şirin görünmek*” amacıyla kanunların uygulanışını gevşettikleri ve yabancılar ve azınlıklarca “*eğitim konusunda tanınan serbestliğin suiistimal edildiği*” üzerinde durulmuştur. 25 Temmuz 1893 tarihli bir arşiv belgesinde yabancıların okul açma işlemlerinin Maarif Nezareti ya da mahalli idarelerin vereceği izne bağlı olduğu halde, eski Sadrazamlardan Kamil Paşa'nın bu kuralı ihlal ettiği belirtilmiştir. İtalyan büyükelçisinin talebi nedeniyle 10 adet İtalyan okulunun bizzat Kamil Paşa'nın izniyle açıldığı (Zengin, 2007:630-633), bildirilmiştir. Ayrıca, imparatorluğun birçok yerinde açılan yabancı eğitim kurumlarına Türk makamlarının saygı gösterdiği ve bu okulları koruduğu (Kılıç, 2012:103), bu nedenle sayılarının hızla arttığı görülmektedir.

Hükümete, 6 Ekim 1907 tarihinde Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından gönderilen bir yazıda, İşkodra bölgesindeki misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Misyoner cemiyetlerin açtıkları okullara köylere fakir ve cahil ailelerin çocuklarını alıp, rahip olarak yetiştirdikten sonra yine köylere gönderdiklerinin tespit edildiği ve bu şekilde birçok Müslüman'ın Hristiyanlaştığı belirtilmektedir. Bu sorunun çözümü için köylerdeki fakir çocukların ihtiyaçlarının karşılanması, hem genel eğitimlerinin hem de dini eğitimlerinin tamamlanmasından sonra, çevrelerini bu tip zararlı fikirlere karşı uyarabilmek için İşkodra merkezinde yatılı bir Darümualliminin açılması (Zengin, 2007:631), önerilmiştir.

14 Haziran 1904 tarihli Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Müfettişi Hüseyin Hilmi, tarafından İstanbul'a gönderilen bir belgede, Selanik'teki Müslüman çocuklarının yabancı mekteplere gitme gerekçeleri ve bunun engellenmesi için çözüm önerileri yer almaktadır. Belgede Selanik'te varlıklı Müslüman ailelerin genelde ticaret yaptığı, ticaret yapacak kadar ekonomik durumu iyi olmayan ailelerin çocuklarının ise ticarethanelerde kâtiplik yaptığı hatırlatılmıştır. Ticari konuların mali bilgi gerektirmesi nedeniyle bazı Müslüman gençlerin eğitim amaçlı Fransa ve İsviçre gibi ülkelere gittiği, imkânı olmayanların ise Selanik'teki Fransız, İtalyan, Romanya ve Rum okullarında eğitim gördüğü belirtilmiştir. Ancak bu okullarda verilen eğitimin Müslüman gençlerin dini ve milli terbiyelerini bozduğuna dikkat çekilmiştir. Çözüm önerisi olarak, Selanik'te kurulan Terakki ve Fevziye mekteplerinde uygulanan eğitim programlarına Ticaret Hukuku, Kavaid-i İktisadiye, Usul-i Defteri ve Muhasebat ve Muhaberat-ı Ticariye (Zengin, 2007:631-632), gibi derslerin eklenmesi gerektiği bildirilmiştir.

II. Abdülhamit döneminde, yabancı okulların sayısının artması ve bu okullarda yaşanan denetim eksikliğini gidermek amacıyla bir takım çareler aranmaya başlanmıştır. Öncelikle Müslüman çocuklarını bu okullara muhtaç bırakmayacak tedbirlerin geliştirilmesinin yanında yabancı okulların yenilerinin açılmasının zorlaştırılması, ruhsatsız olan okulların kapatılması gibi bir uygulama düşünülmüştür. Ruhsatsız okullara örnek olarak Trabzon ili örnek olarak verilebilir. 1902 yılında Trabzon ilinde toplam 16 misyon merkezi ve 18 adet okul bulunmaktadır. Bu okullardan sadece iki tanesinin ruhsatı bulunmakta kalan 16 okul ise ruhsatsız olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ettiği, ruhsat alınamayan durumlarda bazı yerel yöneticilerin bu duruma göz yumduğu (Özdemir, 2014:33-34), da olmuştur. Ancak resmi ruhsata sahip ve öğretim metotlarında Maarif Nizamnamesi'ne uyulduğu tespit edilen okulların faaliyetlerine devam etmelerine izin

verilmiştir. Örneğin, 03 Cemaziyelahir 1319 (17 Eylül 1901) tarihinde Adapazarı'nda İngiliz misyonerlerce yaptırılan bir okulda yapılan teftiş sonucunda okulun ruhsatının bulunduğu ve Maarif Nizamnamesi'ne uygun olarak faaliyette bulunduğu (BOA, DH.TMIK.M., 110:9) belirtilmiştir.

Osmanlı topraklarında okul açan yabancı ülkelerden bir diğeri ise Almanya'dır. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyal hedefleri olan dönemin güçlü ülkelerini takiben Osmanlı coğrafyasına ilgi duyan Almanya, aradaki farkı kapatmak için oldukça büyük bir gayret göstermiştir. İlk kez 1860'lı yıllarda kutsal topraklara yerleşmiş ve ilk misyonunu Kudüs'te (Kılıç, 2005:98), kurmuştur. “*Deutschtum*” yani “Almanlılık” misyonunun gelişebilmesi için Alman dilinin, tarihinin, idealinin ve uygarlığının yayılması, Alman Okulları ve yetimhaneleri sayesinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Okullar ve yetimhaneler özellikle Kudüs başta olmak üzere Bağdat demir yolu hattı üzerinde yoğunlaşmış, Osmanlı topraklarında Alman kitap evleri açılmış, yeni gazeteler çıkarılmış, İngiliz ve Fransız propagandalarının tesirini zayıflatabilmek için sinemalar (Ortaylı, 2014:93-99) bile kurulmuş, Osmanlı halkı gösterilen filmler ile de etkilenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı toprakları içerisinde 16'sı diplomatik temsilcilik olmak üzere, Kudüs, Aydın, Edirne, Bursa, İstanbul, Selanik, Beyrut, Halep, Elazığ, Maraş, Malatya gibi illerde 1911 yılında okul, hastane, yetimhane ve kiliseden oluşan ruhsatlı yaklaşık 60 adet kuruma sahip olan Almanya, aynı yıllarda Yakın Doğu'daki en etkin ve kalabalık misyoner grubuyla kendi nüfuz alanını oluşturmaya çalışmış, bunun için de özellikle Yahudi ve Ermeni cemaati (Ortaylı, 2014:98-119), üzerinde faaliyet göstermiştir. Bu faaliyetler Osmanlı-Alman yakınlaşmasının geliştiği bir dönemde oldukça artmış, 1906 yılında Beytüllahim'de Osmanlı tebaasının yetim erkek çocukları için Alman Cemiyet-i Hayriyesi'ne ait olan arazide bir yetimhane açılmasına izin verilmiş ve her türlü vergiden muaf (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:405), tutulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, 1913-1914'te Osmanlı topraklarında Rum, Ermeni ve Musevilere ait 2596 özel ilkokul ve bu okullarda görevli dört binden fazla öğretmen bulunmaktadır. Aynı yıllarda yabancılara ait 215 ilkokulda 806 öğretmen görev yapmaktadır. Azınlıkların ve yabancılardan toplam seksen orta dereceli okulu, bu okullarda 1600 kadar öğretmenleri ve tek bir yüksekokulları (Akyüz, 2013:277-278), bulunmaktadır. Yine 1913-14 yıllarına ait eğitim istatistiklerine bakıldığında vilayet ve livalardaki resmi iptidai sayısının 4486 olduğu, özel iptidai sayısının ise 4687'si Müslim, 1245'i Rum,

1084'ü Ermeni, 131'i Musevi, 6'sı Bulgar, 1'i Keldani, 29'u Süryani, 35'i Maruni, 2'si Protestan, 46'sı Katolik ve 1'i de Samiri (Alkan, 2000:165, 172-173), cemaatlerine ait olduğu görülmektedir. Aynı yıllara ait istatistiklerde yabancılara ait iptidai sayısına bakıldığında Almanların 29, Avusturya'nın 3, Fransa'nın 58, İngiltere'nin 34, Rusya'nın 41, Amerika'nın 40, İran'ın 2, Bulgaristan'ın 1 ve İtalya'nın 7 adet okula sahip olduğu görülmektedir. Bu okulların açıldığı yerlere bakıldığında ilginç bir durum karşımıza çıkmaktadır. Yabancı okulların genellikle Kudüs ve Beyrut bölgesinde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Örneğin Almanların 29 okulundan 7'si Beyrut'ta, 15 tanesi ise Kudüs'tedir. Fransa'nın 58 okulundan 46'sı, İngilizlerin 34 okulundan 33'ü, Amerika'nın 40 okulundan 25'i, İtalya'nın 7 okuldan 5'i, Rusların ise 41 okulunun tamamı Beyrut'ta (Alkan, 2000: 175-176), bulunmaktadır.

1913-1914 yıllarına ait eğitim istatistiklerinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün iptidai okulların sayısı 12020, Darülmualimlerin sayısı 16, Sultanilerin sayısı 39, İdadilerin sayısı 59, bütün tali okulların sayısı 179, bütün yüksekokulların sayısı ise 24 olarak verilmiştir. Ancak savaş yılları dolayısı ile Erzurum, Bitlis, Basra, Van ve Yemen'de bulunan Darülmualimlerden bilgi alınamadığı belirtilmiştir. Haber alınamayan okullar da sayıya dahil edildiğinde toplam darülmualim sayısı 21'e (Alkan, 2000:217, 223, 233, 279), çıkmaktadır.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Maarif Nezareti yabancı okullar üzerinde denetim etkisini artırmak istemesine rağmen kapitülasyonların etkisi ile yabancı ülkeler buna izin vermemiştir. Hatta İngiltere, 1912 yılında Osmanlı Devleti'ne verdiği ultimatom ile Hristiyan okullarının Osmanlı okulları ile eşit sayılmasını (Uğurlu, 2005: 166), istemiştir. Bu dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde samimiyetten uzak bir politika sergilemiştir. Meşrutiyet'in ilanında önce Genç Türkleri destekleme yanlısı olan İngiltere, Kamil Paşa'nın iktidardan uzaklaştırıp İttihat ve Terakki yönetiminin Alman yanlısı bir siyaset (Olgun, 2014:50-51), izlemeye başlamasıyla tavrını değiştirmiştir. İngiltere bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'na reformların yapılması ve kişi hak ve hürriyetlerinin artırılması konusunda ciddi bir baskı yaparken diğer yandan meşrutiyet idaresinde sağlanacak başarıdan korkmaktadır. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, 31 Temmuz 1908 tarihinde yani İkinci Meşrutiyet'in ilanından sadece bir hafta sonra 204 sayılı bir yazıyla İstanbul'daki Büyükelçisi Gerald Lowther'ı uyarmıştır. Türklerin bir anayasa yapıp, parlamentonun açılması ve hükümet şeklinin gelişmesi durumunda İngiliz idaresinde bulunan Mısır halkının da anayasa isteyeceğini, buna karşı koymanın güç

olduğunu, Türkiye’de işlerin iyi gitmesinin Mısır’da ayaklanmalara neden olacağını ve bu durumun İngiltere’yi zora sokacağı belirtilmiştir. Grey, İstanbul’daki elçisine Mısır halkı ya da Osmanlı hükümetiyle mücadele etmemesini, asıl mücadelenin Türk halkının duygularıyla yapılacağını, bu konunun dışındaki bütün reform hareketlerini destekler görünmesini istemektedir. Büyükelçi Lowther ise, 11 Ağustos 1908 tarihli ve 206 sayılı belgede Dışişleri Bakanı Grey’e Türkiye’de yapılan reformları tutuyor görünüp cesaret vermeyi, ancak Ruslara karşı da Türkleri tutuyor izleniminin (Uğurlu, 2005:110-112), verilmemesini önermiştir. Bu süreç 1914’ e kadar devam etmiş, bu tarihte kapitülasyonlar kaldırılınca 1915 tarihinde “*Mekatibi Hususiye*” adlı bir talimatname hazırlanarak yabancı okullar denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Bu süreçte İttihatçılar birçok yabancı okulu kapatmış, başta İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya’nın İstanbul’daki kurumlarına el konurken, müttefiklere ait kurumlara dokunulmamıştır. Osmanlı Devleti savaştan yenik çıkınca yeniden eski duruma dönmüş, kapanan pek çok okul Mondros Mütarekesi ile yeniden açılarak faaliyetlerine devam etmiştir. Milli Mücadele’nin başladığı 1919 yılında Anadolu topraklarında İngiltere’ye ait 23 misyoner, 1çocuk yuvası, 7 ilkokul ve 5 ortaokul ile bu kurumlarda toplam 2190 öğrenci (Arığ, 2014:16,134; Kılıç, 2005:87), bulunmaktadır.

Milli Mücadele döneminde bazı yabancı okulların azınlıklara ve işgalci güçlere destek verdiği görülmüş, okul binaları ve benzer tesisleri işgal güçlerinin emrine verilmiştir. Örneğin, Fransızlar Antep’ten çekilirken, şehirde bulunan bir kolejde yirmi, otuz kişilik bir müfreze bırakmışlar, işgal güçlerinin Anadoluyu terk ederken en son bu okullardan çekildiği (Öztürk, 1981:181), görülmüştür. Milli Mücadele’nin güçlenmesi ve zafer kazanmasıyla bu tip okulların kapatılması yoluna gidilmiştir. Önceleri Ermenilere destek verdiği bilinen Merzifon Amerikan Koleji’nin Milli Mücadele sırasında Pontus Rumlarına destek verdiği kanıtlanınca “*fesat ocağı*”, 1921’de Antep’teki Amerikan Okulları ise “*Fransız işgal komutanlığı*” (Arığ, 2014:19-20), olarak nitelendirilerek Türk makamlarınca ancak 1924 yılında kapatılmıştır.

Yabancı ve azınlık okullarının denetim altına alınmaları ancak Cumhuriyet devrinde gösterilen kararlı tutum ile mümkün olabilmiştir. 3 Mart 1924 tarihli ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bu kurumlar ciddi bir denetime tabi tutulmuştur. 1924 yılında yayınlanan genelge ile azınlık ve yabancı okullarındaki dini sembollerin ve kitaplardaki dini tasvirlerin bulundurulması yasaklanmış, okul girişlerine haç asılması, yabancı devlet büyüklerinin resimlerinin ve yabancı devlet bayraklarının bulundurulması

ile Müslüman ve başka mezhepten öğrencilerin dini ayinlere katılması (Deri, 2009:19, 166-167), yasaklanmıştır. 1931 yılında Türk çocuklarının on üç yaşına kadar yabancı okullara gidişini yasaklayan yasa çıkarılmıştır. Anadolu’da bulunan İngiliz okullarından İstanbul Nişantaşı’ndaki İngiliz Erkek Lisesi ve Beyoğlu’ndaki İngiliz Kız Ortaokulu olmak üzere sadece iki tanesi Cumhuriyet döneminde de faaliyette (Arığ, 2014:35,134-135), bulunmuştur. İngilizler, 1962 yılında bu iki okulu 2843 sayılı kanun gereği Milli Eğitim Bakanlığı’na 19 milyon 700 bin lira karşılığında satarak (Küçüköğlü, 2005:157), Anadolu’daki eğitim faaliyetlerini sonlandırmış, tüm belgeleri de İngiltere’ye (Haydaroglu, 1990:123), götürmüşlerdir.

3.4. SAĞLIK KURULUŞLARI

Sağlık kurumları misyonerlerin en çok önem verdiği ve en büyük başarıların beklendiği kurumlar arasındadır. Özellikle geri kalmış coğrafyalarda modern tıbbi donanımlarla ücretsiz olarak yürütülen sağlık misyonu, en çabuk sonuç veren çalışmalardandır. Doktor ve hasta arasında kurulan duygusal bağ ve tedavi sonrasında şifa bulunması halinde doktora duyulan minnettarlık, bu misyonu yürütenlerin işini oldukça kolaylaştırmıştır. Ünlü misyonerlik teorisyenlerinden Anna Milligan’ın “*insanın olduğu yerde acılar, acıların olduğu yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır*” sözü (Günay, 2004:155), tıp biliminin misyonerlik faaliyetlerine alet edildiğinin en bariz örneklerindedir.

Tıbbi misyonerler, asıl misyonerler için öncü bir güç olarak görülmüş, meslekleri itibariyle “*batıl, hurafe ve çeşitli itikatları yok etme kisvesi altında*” saf insanları misyonerlerle irtibat kurmaya alıştırmaya görevini yerine getirmişlerdir. Bu amaçlarla görevlendirilen ilk tıbbi misyonerler 1819’da Hindistan’a gönderilmiş, birkaç yıl sonra da başka bir misyoner Çin’e (Uçar, 2014:24), giderek faaliyetlerine başlamıştır. Tabipler dini kimliklerine bakılmaksızın sahip olduğu tıp bilgisi nedeniyle her yere rahatlıkla girip çıkabilmektedirler. Bu nedenle kazandıkları şöhret ve nüfuz ile kolaylıkla misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlar, tıp mesleğini misyoner faaliyetlerini perdelemek amacıyla kullanmışlardır. İran’daki misyoner merkezini idare eden kişinin aynı zamanda bir tabip (Uçar, 2014:24) olması, bu perdelemeye verilecek çarpıcı bir örnektir.

İslam dünyasındaki cehaletten kaynaklanan bir bakış açısı sonucunda Batılı bireylere ve Hristiyanlara neredeyse her şeyi bilen insanlar gözüyle bakılmıştır. Bu yanlış kanının oluşmasında Osmanlı döneminde tıp ve eczacılığın genelde gayrimüslimler

tarafından icra edilmesinin de rolü vardır. İslam dünyasında yirmi beş yılını geçiren G. Wyman Bury'nin “*yerel halk Hristiyan olduğum için benden daha fazla tıbbi yardım istedi*” (2011:87), şeklindeki ifadesi bile aslında cahil halkın misyonerlere bakışını değerlendirebilmemiz için bir fikir sunmaktadır. Bir misyoner doktorun, “*Eğer bir Hristiyan gitse de onlara İncil'den bahsetse mutlaka taşlanırdık. Fakat kıymet itibariyle bir peniden daha az olan ölçülük ilaç, yirmi cahil Arap Müslüman'ın gerçeği işitmesinde daha basit ve müessir oldu.*” (Tozlu, 1999:334; Güngör, 2012:65) şeklindeki ifadesi, aslında tıbbi misyonun amacının sadece hastaları tedavi etmek değil, derdine şifa arayan insanların bu zor durumundan yararlanarak onlara dini telkinleri kolaylıkla yapabilmek için hekimliği kullandıklarını göstermektedir. Arabistan'da doktorluk yapan misyonerlerden Paul W. Harrison'un, “*biz Arabistan erkeklerini ve kadınlarını Hristiyan yapmak için burada bulunuyoruz*” (Günay, 2004:156), şeklindeki ifadesi de yukarıdaki görüşleri destekler niteliktedir.

Misyonerler, yerel halkın en çok ihtiyaç duyduğu konularda misyonlar oluştururlar ve çalışmalarına bu yönde ağırlık vermektedirler. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere doğu ülkelerinde birçok sağlık probleminin yaşanması, hasta sayısının çokluğu, hekim sayısının yetersizliği ve tedavinin geleneksel yolla yapılması, misyonerleri tıbbi alana yönlendiren en önemli nedenlerden biri olmuştur. Kemal Karpat, imparatorluk coğrafyasında yaşanan sağlık sorunları hakkında kolera salgınının nüfusun azalmasına yol açacak kadar yaygınlaştığını, koleraya karşı başarı kazanabilmek için uzmanlaşmış bir sağlık teşkilatına ihtiyaç olduğunu ancak; vakıflarla beslenen Osmanlı sağlık kurumlarının bunun için yeterli olmadığını (Karpat, 2013:17), belirtmektedir.

Yüzyılın başında tahta çıkan Sultan IV. Mustafa devrinde (29 Mayıs 1807- 28 Temmuz 1808), başkent İstanbul'da sokakların hasta, sakat ve körlerle dolduğu, bunların büyük bir kısmının dilencilikle geçindiği çeşitli kaynaklarda görülebilmektedir. Ayrıca ülkenin her tarafından işsizlerin de dilenmek gayesiyle başkente akın ettiği ve özellikle bazı Rumların kendilerini hasta ve çaresiz göstererek, Türk mahallelerinde ileri gelenlerin kapılarından ayrılmadıkları (Uludağ, 1995:179), her gün gözlemlenen sıradan olaylar haline gelmiştir. Saray, bu duruma çare bulabilmek amacıyla hastaların hastanelere alınıp tedavi edilmesi, dilencilerin toplanması ve iyi durumda olanların ise memleketlerine gönderilmesi konusunda hem yerel yetkililere hem de Rum ve Ermeni Patrikleri'ne fermanlar göndererek bu durumu aşmak istemiştir. Fermanların birbiri ardınca gönderilmesi üzerine başta bu duruma çok ta ilgiyle yaklaşmayan Patrikler, bu durumu

kendi lehlerine çevirebilmek ve daha çok imtiyaz koparabilmek için mevcut hastanelerini büyütme ve “*her ne bahasına olursa olsun zabitanadan hiçbir fert hastaneler derununa duhul etmeyecek*” kararına istinaden devlet kontrolünden çıkarmaya (Uludağ, 1995:280-281), başlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin 1873 yılına ait devlet salnamesine göre tıp okullarında toplam 962 öğrenci öğrenim görmektedir. 1883 yılına ait salnamede ise bu sayı 648'i askeri, 502'si sivil olmak üzere toplam 1150 olarak belirtilmiştir. 1912-1913 yıllarında sivil ve asker dahil Tıp Fakülteleri ile eczacı ve diş hekimliği branşlarında toplam 1835 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu okullar 1912-13 eğitim yılında toplam 191 öğrenci, 1913-14 yıllarında ise toplam 206 öğrenci (Alkan, 2000:21, 34-35, 269), mezun vermiştir. İmparatorluk coğrafyasının genişliği düşünüldüğünde mezun olan sağlık personeli sayısının bütün sağlık hizmetleri ihtiyacını karşılayamadığı bariz bir gerçektir. Ancak ilerleyen süreçte sağlık hizmetlerinde ve bu alandaki öğrenci sayılarındaki kademeli artış ta küçümsenmeyecek kadar iyidir. 1897 yılına ait devlet salnamesine göre tüm Osmanlı coğrafyasında 88 adet hastane olduğu ve bu hastanelerde 169 tabip ve cerrahın, 31 rahibenin, 175 memurun ve 547 hademe ve çeşitli görevliler ile toplamda 922 personelin görev yaptığı görülmektedir. Aynı istatistiklerde hastanelerde toplam 3041 adet yatak kapasitesi bulunduğu ve bu hastanelere 1897 yılında toplam 29763 hastanın kabul edildiği, bunlardan toplam 24020 kişinin tedavi edildiği, 4059 kişinin vefat ettiği ve 1084 kişinin değişik sebeplerle hastaneden ayrıldığı (Güran, 1997:51), belirtilmektedir.

Osmanlı topraklarında faaliyete başlayan ilk misyoner hekim, 1833 yılında Beyrut'a gelen Dr. Asa Dodge'dir. İlerleyen dönemlerde imparatorluk coğrafyası birçok hekimin ilgisini çekmiştir. İlk gelenler önceleri “*gezici hekimlik*” yaparak (Kocabaşoğlu, 1999:344), işe başlamışlar, sonradan klinik, hastane ve dispanser (Tozlu, 1999:334), gibi kurumlar açarak çok geniş bir alanda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İngiliz misyoner kurumları arasında oldukça etkili olan CMS, eğitim konusunda olduğu gibi sağlık konusunda da aktif görevler üstlenmiş, bu konuda kadın misyonerlere de görev vermiştir. CMS bünyesinde yükseköğretimini tamamlamış ilk kadın misyoner 1888 yılında aktif göreve atanmış ve ilk kadın doktor-misyoner de 1895 yılında Kahire'ye gönderilmiştir (Nurdoğan, 2014c:89).

İngilizler hayır kurumları içerisinde en çok hastanelere önem vermişlerdir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İzmir'de “*British Sea Man's Hospital*” adlı hastane, Yafa'da “*Church Missionary Society*”nin dispanserleri, Amman'da “*British Syrian Mission*” un

küçük bir hastanesi, Lübnan'da "*Friends of Foreign Mission*" un iki hastanesi ve birer eczanesi bulunmaktadır. Taberiye'de "*Free Church of Scotland Jewish Mission*" cemiyetinin hastanesi, Nazereth ve Şam'da "*Edinburgh Medical Mission*" cemiyetinin kurduğu sağlık ocakları, İsrail bölgesinde "*Mildway Medical Mission*" cemiyetinin oluşturduğu bir doktor ve altı hemşireden oluşan gezici sağlık kurumu faaliyet göstermiştir. Kudüs'te oldukça donanımlı iki hastane açılmış, İsrail ve Ürdün bölgesinde önemli sayıda İngiliz doktoru (Çavdar, 1970:88), çalışmıştır. Bunların dışında Anadolu'nun değişik yörelerinde Antep, Talas, Mardin, Van, İstanbul, Merzifon, Sivas, Harput ve Diyarbakır gibi yerlerde de değişik misyon gruplarınca çeşitli hastaneler (Kocabaşoğlu, 1999:344), kurulduğu bilinmektedir.

Hekimlerin misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu tespit edildiğinde ise Osmanlı yönetimince çeşitli tedbirler alınarak misyonerlik faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır. 24 Recep 1313 (10 Ocak 1896) tarihinde Suriye Vilayeti'nin Kerek Kasabası'nda hastane açmak isteyen İngiliz misyonerlerinden Johnson ve Forder adlı kişilerin talepleri Londra'da faaliyet gösteren Türkistan Cemiyeti Azası oldukları ve fesat çıkarma amacıyla oldukları gerekçesiyle reddedilmiş ve ruhsat verilmemiştir (BOA, Y..PRK.UM., 34:35). 30 Ramazan 1313 (15 Mart 1896) tarihinde adı geçen kişiler zararlı faaliyetlerinden dolayı bölgeden uzaklaştırılmıştır (BOA, A.}MKT.MHM., 605:18). 02 Muharrem 1317 (13 Mayıs 1899) tarihli Dâhiliye Nezareti'ne ait olan bir başka belgede ise yine Kerek'te ahaliden hiç Protestan olmamasına rağmen Doktor Johnson'un eczacısı ve tercümanı ile birlikte Protestanlık vaazları verdiği ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu görülmüştür. Adı geçen kişiler hakkında Umumi Mekatib-i Askeriye ve Hariciye Nezaretleri'nce tahkikat yapılması ve Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 2202:59).

İngiliz Sefareti, Kerek'te mahalli yetkililerin İngiliz misyonerlerine zulmettikleri gerekçesi ile 1898 yılında Osmanlı yönetimine bir muhtıra vermiştir (BOA, HR.SYS., 2792:73, 29//1898). Sadece bu örnek bile misyonerlerin kendi diplomatik temsilcileri tarafından korunduğunu göstermek açısından yeterlidir. Yapılan tahkikat sonucunda 06 Cemaziyelahir 1317 (12 Ekim 1899) tarihinde Dâhiliye Nezareti, bu günkü Ürdün sınırlarında yer alan Suriye Vilayeti Kerek Kasabası'nda bir İngiliz misyoner doktor olan Mister Johnson'un bölgede Protestanlığı yaymaya çalıştığının tespit edilmesi üzerine adı geçen doktorun bölgeden uzaklaştırılması ve tabip sıfatıyla bu gibi çalışmalarda bulunanlara izin verilmemesini istemiştir (BOA, DH.MKT., 2256:19).

Osmanlı yönetimi misyonerlerce kurulan ve işletilen sağlık kuruluşlarını denetim altına almaya çalışmış bu noktada yeni kararlar alarak uygulamaya koymuştur. Bölgede faaliyette bulunan doktor, hemşire ve diğer sağlık çalışanlarının diplomalı olmaları, üç ay içerisinde diplomalarını yetkili makamlara ibraz etmeyenlerin görevlerine devam edemeyeceği kararı, sadaret tarafından Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa'ya bildirilmiştir. Rauf Paşa'da sadaretin bu emrini, İngiliz konsolosu Moore'ya (Buzpınar, 2003:117), tebliğ etmiştir. Osmanlı yönetimi bir yandan misyonerlerin faaliyetlerini engellemeye çalışırken diğer yandan da yeni sağlık kurumları açarak bu alandaki eksikliği gidermeye çalışmış, 30 Ekim 1899 tarihinde Şam'da kız ve erkek çocuklara hizmet verecek olan Hamidiye Hastanesi açılmıştır. Yine 1 Mayıs 1900 tarihinde Şam'da Ruh ve Sinir Hastanesi inşa edilmiş ve masrafları bölgedeki vakıfça karşılanmıştır. Yine Suriye bölgesinde bir tıbbiyenin bulunmaması nedeniyle bazı Müslüman öğrencilerin Beyrut'ta ecnebilerin açmış olduğu tıp okuluna gitmek zorunda kalması üzerine Şam'da bir tıbbiyenin açılması ve bütün masraflarının karşılanmasına dair padişah emri 16 Nisan 1903 tarihinde çıkmıştır. 30 Mayıs 1903 tarihinde ise Şam'da inşa edilecek olan Mekteb-i Tıbbiye'nin öğrencilerin uygulamalı eğitim yapabilmesi amacıyla Gureba Hastanesi bahçesine yapılmasına dair padişah iradesi yayınlanmıştır (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:365, 367, 369, 410-412).

İngilizlerin bölgedeki tıbbi misyonerliği Osmanlı Devleti'nin tüm çabalarına rağmen devam etmiştir. Osmanlı yönetimi misyoner doktorların faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla misyoner doktorların yerine Türk doktorların atamalarını yapmıştır. 07 Safer 1321 (05 Mayıs 1903) tarihli Dâhiliye Nezareti'ne ait olan bir belgede, İngiliz Doktor Mister Cons'un misyonerlik faaliyetlerinin engellenmesi için Kerek Sancağı Tabipliği'ne Mehmet Şerif Efendi'nin atandığı (BOA, DH.MKT., 703:7), bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti 15 Muharrem 1306 (21 Eylül 1888) ve 26 Safer 1306 (01 Kasım 1888) tarihlerinde Amerikan misyonerlerince açılan okullarda yetişen doktorların belediye tabipliklerinde çalıştırılmasını uygun görmemesine rağmen (BOA, DH.MKT., 1560:60; 1545:55), ülkedeki sağlık konusundaki yetersizlikler her zaman misyonerlere açık bir kapı bırakılmasına neden olmuştur. Osmanlı yönetimi misyonerlerin zararlı faaliyetlerini engelleyebilmek hatta bazen de misyonerleri kendi hizmetinde kullanabilmek için farklı stratejiler geliştirmiştir. 24 Safer 1315 (25 Temmuz 1897) tarihinde Boston'da Katolik misyonerlerinden Devlet-i Aliyye'nin dostu Doktor Edward Randall Nowless'in hizmetlerinden dolayı nişanla taltif edilmesi (BOA, Y..PRK.HR., 24:48), teklif edilmiş ve

Doktor Randall, 26 Safer 1315 (27 Temmuz 1898) tarihinde üçüncü rütbeden Mecidi nişanı (BOA, Y..A...HUS., 374:103), ile ödüllendirilmiştir. 3 Haziran 1912 yılında çıkarılan irade ile Bağdat'ta İngiliz tebaasından Friedric Johns'a ait olan bir arsa üzerinde Church Missionary Society adlı misyoner cemiyet tarafından bir hastane (Mutlu, 2005:264), yapılmasına izin verilmiştir.

Osmanlı yönetimi aslında Katolik ve Ortodoks mezheplerini Hristiyanlık dininin temel iki mezhebi olarak gördüğü için bu mezheplerin dini faaliyetlerini doğal olarak karşılarken, Protestan misyonerlerin faaliyetlerini ise daha tehlikeli olarak değerlendirmiştir. Bunun en önemli nedenini ise, Protestanlığın yayılmasının arka planında özellikle İngiltere'nin kendisine kullanabileceği (Buzpınar, 2003:120), bir cemaat oluşturma girişimi ve Osmanlı gayrimüslim tebaası arasından suni bir mezhep çıkarma gayreti içerisinde olmasıdır. İngiltere'den sonra Amerika Birleşik Devletleri ve daha sonra da Almanya aynı gayelerle Protestan misyonerliğini destekleyen ülkeler olmuşlardır.

Anglikan Kilisesi'nin Anadolu'da yaptığı misyonerlik faaliyetleri arasında ilgi duyduğu konulardan biri de sağlık sektörüdür. Gönüllü doktorlar, açılan dispanserler ve yapılan hasta muayeneleri ile misyonerlik faaliyetleri maskelenmiş, tamamen insani yardım faaliyetleri şeklinde gösterilmeye çalışılmıştır. Bu durum misyoner istasyonlarından birinin müdürü tarafından "*Tıbbi misyonerlerce muvaffakiyet kazanılmasının, ancak istasyona yüzlerce kilometre mesafede bulunan ahalinin misyonerlere ait hastane ve muayenehanelere gidip, oralarda kendilerini tedavi ettirmeleri ile mümkün olabileceğini; ancak bu şekilde misyonerlik açısından daha iyi sonuçlar alınabileceği*"(Uçar, 2014:24-25), hatırlatılmış ve Osmanlı ülkesinde hiçbir engelle karşılaşmadan rahatlıkla misyonerlik propagandası yapıldığı ifade edilmiştir.

Günümüzde çağdaş hemşireliğin öncüsü kabul edilen *Flornance Nightingale* (1820–1910), Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan Kırım Savaşı (1853-1856), yıllarında beraberinde getirdiği gönüllü hemşireler ve rahibelerle Anglikan misyonerliğine destek olmuştur (Çatalbaş, 2011:173). Nightingale, 12 Mayıs 1820'de İtalya'nın Floransa şehrinde, oldukça varlıklı bir İngiliz ailede dünyaya gelmiştir. Altı yaşındayken kendisine vahiy geldiğini iddia etmiş, daha sonraki yıllarda da dört kez daha vahiy geldiğini söylemiştir. 1847-48 yılları arasında Roma'da bir manastırda inzivaya çekilmiştir. Hemşireliğin acı çeken insanlara ve Tanrı'ya hizmet eden bir araç olduğuna inanmıştır. İdeallerini engelleyeceği düşüncesiyle evlilik tekliflerini bile reddetmiştir. 1852'de İngiliz Anglikan Kilisesi mensubu olmuş, Kırım Savaşı yıllarında hizmetlerinden dolayı Padişah

Abdülmeçid tarafından madalya ile ödüllendirilmiştir (Torun, 2008:93-100). Vefatının ardından Kırım Savaşı'nın hatırasına İngiltere'de bir heykeli dikilmiş, Osmanlı yönetimi de bu heykelin yapımı için 100 lira (Kocatürk, 2011b:50), yardımda bulunmuştur. Nightingale'in yaptığı gönüllü çalışmalar, kendisine büyük bir hayranlık duyulmasını sağlamış, Osmanlı toplumunda "*Lambalı kadın*" (Ulusoy, 1998:2), olarak tanınmıştır. 1961 yılında açılan Hemşirelik Yüksek Okulu'na ve 1990 yılında açılan hastaneye onun ismi verilerek hatırası bugün de yaşatılmaktadır. Nightingale'in doğum tarihi olan 12 Mayıs'ı izleyen ilk hafta tüm dünyada Hemşirelik Haftası olarak kutlanmaktadır. Florence Nightingale Hemşirelik Yüksek Okulu günümüzde İstanbul Bilim Üniversitesi bünyesinde eğitim yapmaktadır (Çatalbaş, 2011:173).

3.5. YETİM HANELER

Osmanlı coğrafyasında yabancı ülkelerin misyonerlik faaliyetleri açısından ilgi duydukları bir diğer kurum da yetimhaneler olmuştur. Yetimhaneler sosyal alanda en önemli yardım kurumlarından biridir. Anne ya da babasını kaybeden ve bakacak kimsesi bulunmayan çocukların bakımı ve eğitimi ile ilgilenilmesi takdir edilecek bir durumdur. Ancak; misyonerlerin amaçları arasında bu çocukların bakımı ya da eğitiminden ziyade, kimsesiz çocukları kendi dini ve siyasi kalıplarında yetiştirebilme gayreti ön plana çıkmaktadır. Küçük yaşlarda misyoner kurumlarda endoktrine edilen (beyni yıkanan), yetim ve yardıma muhtaç çocuklar, beklenen kıvama gelince kendi toplumlarına gönderilerek misyonerlik faaliyetlerinin devamı sağlanmıştır. Toplumları "*dizayn etmek*" için "*tohum ekmek*" olarak değerlendirilen bu yöntem, misyonerler tarafından yüzyıllardır kullanılan bir yöntem olmuştur. Bu nedenle de yardıma muhtaç toplumlarda en zayıf grubu oluşturan çocuklar, misyonerlerin ilk hedefi (Hajdari, 2016:3), haline gelmiştir.

Misyonerler yetimhaneler kurarken yaptıkları işi hayır hizmeti olarak göstermiş, bir yandan toplumun desteğini ve takdirini kazanırken diğer yandan bu çocukları ileride kendi amaçları doğrultusunda kullanabilmek amacıyla onların kimsesizliğinden faydalanmışlardır. Osmanlı yönetimi mevcut imkânlar dâhilinde yeni kurumlar açarak kimsesiz çocukları bu tehlikeden korumak istemiştir. Örneğin; 18 Ağustos 1887 tarihinde yayınlanan padişah emrinde Şehzadebaşı'ndaki Halet Paşa Konağı'nın satın alınarak kimsesiz kız çocukları için okul haline dönüştürülmesi istenmiş, 1898 yılında ise Müslüman yetim çocukların eğitimi ve Sanayi Mektebi'ne öğrenci yetiştirmek için Darülhayr (Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, 2014:195, 215), adlı bir okul açılmıştır.

1895 yılından itibaren Ermeniler arasında İngilizlere duyulan ilgi artmış, İngilizler 1898 yılında Maraş'ta kızlar ve erkekler için ayrı ayrı olmak üzere iki yetimhane açmışlardır. Erkekler için açılan yetimhanenin adı Ebenezer, kızlar için açılan yetimhanenin adı ise Beuleh'dir. Bu yetimhanelerde çocuklara ticaret ve fırıncılık gibi mesleki eğitimler de verilmiş, Birinci Dünya Savaşı başlayınca bu iki kurum Amerikalılara devredilmiş, ancak faaliyetleri yine İngilizler tarafından yürütülmüştür (Çabuk, 2008:128).

Yabancıların açmış olduğu yetimhanelere maddi imkânsızlıklar nedeniyle bazen Müslüman ailelerin de çocuklarını verdikleri görülmektedir. 1898 tarihli bir arşiv belgesine göre, Kudüs'ten gelen bir evrakta bazı Müslüman ailelerin maddi yönden yararlanabilmek için çocuklarını Hristiyan yetimhanelerine terk ettikleri ve bu çocukların Hristiyan olarak yetiştirildiği (Zengin, 2007:628), bildirilmiştir.

Osmanlı Arşivi'ndeki 6 Mayıs 1899 ve 17 Mayıs 1899 tarihli azınlık ve yabancı okulları ve yetimhane gibi kurumların faaliyetleri ve bunlara karşı alınması gereken tedbirleri içeren iki rapor Sadrazam Halil Rıfat Paşa imzasıyla padişaha arz edilmiştir. Sadrazam, Anadolu'da misyoner faaliyetleri devam ettiği takdirde ahalinin efkâr ve ahlakının bozulacağını (Zengin, 2007:625), belirtmiş ve bunun engellenmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Yine 28 Muharrem 1317 (08 Haziran 1899) tarihli başka bir arşiv belgesinde ise Şam'daki Müslüman çocuklarını gayrimüslim misyonerlerin propagandalarından koruyabilmek ve bu çocukların din ve mezheplerini muhafaza edebilmek için bir darüleytamin (BOA, Y..PRK.UM., 46:63), yapılmasına ve masraflarının karşılanmasına dair bilgiler bulunmaktadır. Misyonerlerin Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerinde özellikle kimsesiz çocuklar üzerinde faaliyet göstermeleri işlerini daha kolay bir hale getirmektedir. 29 Muharrem 1317 (09 Haziran 1899) tarihinde Diyarbakır'da misyonerlerin gizlice çocuk toplamaları (BOA, Y..PRK.UM., 46:64) ve okul açmak gibi faaliyetlerinin önlenmesine dair uyarılar yerel yöneticilere iletilmiştir. Özellikle Suriye bölgesinde Rus, İngiliz, Fransız ve Amerikalı misyonerlerce insani hizmet görünümünde yetimhanelerin açıldığı, ancak bu faaliyetlerin gerçek amacının yetim çocukları adı geçen ülkelere aşırmaq olduğuna (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:406), dikkat çekilmiştir.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı yönetiminin misyonerler tarafından açılan bütün kurumları değil, sadece zararlı faaliyetleri tespit edilenleri engellemeye yönelik bir çalışma içinde olduğu görülmektedir. Çünkü esas amaç bu kurumların kapatılması değil, bu kurumlarda devletin aleyhine dini ve siyasi faaliyetlerin yapılmasını

engelleyebilmektir. 1898 tarihli rapora ek olarak Sadrazam'ın Padişah'a sunduğu arzda Diyarbakır'ın Palu Kazası ve Çüngüş Nahiyesi'nde bulunan kimsesiz Ermeni çocuklarının barınma ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için misyonerler tarafından açılan yetimhanelere şimdilik engel olunmamasının Dâhiliye Nezareti tarafından bildirildiği hatırlatılmış ve alınacak önlemler (Zengin, 2007:641), belirtilmiştir. 1899 tarihli başka bir arşiv belgesinde ise Anadolu'nun münasip bir mahallinde hükümetçe bir eytamhane (yetimhane), inşa edilmesi ve bütün Osmanlı vatandaşlarının yetimlerinin kabul edilmesi ancak bunların milliyetlerinin ve ahlakının korunması (Zengin, 2007:622), gerektiği vurgulanmıştır. 19 Rabiülahir 1316 (06 Eylül 1898) tarihli Dahiliye Nezareti'ne ait olan bir belgede Ermeni olayları nedeniyle yaşanan kargaşa sırasında kimsesiz ve yetim kalan Ermeni çocuklarının barınma ve eğitimleri için Alman ve İngiliz Sefaretlerince Urfa'da bir yetimhanenin açılması için Osmanlı makamlarından ruhsat istendiği (BOA, DH.TMIK.M., 58:72), bu talebin Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da görüşüldükten sonra yanıt verileceği ilgili makamlara bildirilmiştir. Eğitim ve sağlık alanlarında olduğu gibi yetimhane konusunda da Osmanlı vatandaşları arasında hiçbir ayırım yapılmamış, devletçe açılan kurumlardan herkesin yararlandırılması amaçlanmıştır. Devlet imkânlar dâhilinde yeni yetimhaneler açarak vatandaşlarını misyonerler kurumlarına muhtaç olmaktan kurtarmak istemiştir. Ayrıca fakir ve kimsesiz çocukların eğitimden mahrum kalmalarını önlemek için Maarif Nezareti'nce alınan bir kararla Sultani Mektepleri'ne giden, ekonomik şartları iyi olmayan öğrencilere ders kitaplarının ücretsiz olarak verilmesi ve ihtiyaç sahiplerine Hilali Ahmer (Kızılay), vasıtasıyla ulaştırılması istenmiştir (Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, 2014:343).

II. Abdülhamit döneminde 1903 yılında kimsesiz çocukların korunması amacıyla büyük çapta bir darüleytam yani yetimler evi açılması düşünülmüş, ancak maddi imkansızlıklar nedeniyle daha küçük çapta bir kurum olan Darülhayr-ı Ali adlı bir kurum açılabilmiştir. Kısa sürede barındırdığı çocuk sayısı dört yüze ulaşan bu kurum, 31 Mart Ayaklanması'ndan sonra 22 Ağustos 1909'da lağvedilmiştir. İttihat ve Terakki yönetimi tarafından şehit çocukları için Darüleytamlar açılmış, 1917 yılında ise daha kapsamlı olan Himaye-i Etfal Cemiyeti kurularak, 1923 yılına kadar (Okay, 1999:496-502), faaliyetlerine devam etmiştir.

3.6. MİSYONER YAYINLAR

Misyonerlerin, fikirlerini muhataplarına anlatabilmelerinde, çıkardıkları yayınların, bastıkları kitap ve dergilerin önemi oldukça büyüktür. Bu nedenle misyonerler matbuat

konusuna büyük bir hassasiyet göstermiş, 1706 yılından itibaren Suriye bölgesinde Halep ve Beyrut'ta izinsiz olarak Arapça ve Fransızca kitaplar (Birinci, 2006:293), basmışlardır.

Misyonerlerin en etkili araçlarından biri de bazen uzun soluklu, bazen de dönemlik olarak çıkarmış oldukları yayınlardır. Bu yayınların bir kısmı Malta'da kurulan matbaada basılıp yurda sokulmaya çalışılırken, bazı yayınlar ise Amerika'da basılıp, Osmanlı gümrüklerinden çok rahat bir şekilde geçirilerek yurt içindeki misyonerlere dağıtılmıştır. Anglikan misyonerler yaptıkları çeşitli yayınlarla Anadolu'da yürütülen misyonerlik faaliyetlerini desteklemişler ve özellikle azınlık grupları arasında (Çatalbaş, 2011:173), başarılı olmuşlardır. Anglikan misyonerliğinin öncü kuruluşu CMS, bu işe de öncülük etmiş, 1815'te bir İngiliz sömürgesi olan Malta'da kurduğu matbaa ile tüm Akdeniz bölgesinde yapılan misyonerlik faaliyetlerini bu merkezden (Turan, 1999:204), idare etmiştir. Hristiyanlıkla ilgili bazı eserlerin Osmanlıca, Ermenice, Arapça, Yunanca ve diğer dillerde basımı yapılmış, Yunan din adamları, Alman, Rus ve İngiliz konsoloslarının misyonerlere verdiği diplomatik destek sonucunda 1819 yılında İncil'in birçok dilde çevirileri (Çatalbaş, 2011:173-174), yayınlanmıştır. Malta'daki bu matbaa sadece İngiliz misyonerler tarafından değil, Amerikalı misyonerlerce de kullanılmıştır. 1881 yılına kadar Amerikalı misyonerler tarafından Malta, İzmir ve İstanbul matbaalarında 358'i Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe, 172'si Rumca ve 100 tanesi de Bulgarca olmak üzere toplam 725 adet kitap basılmıştır. XIX. yüzyılın sonuna kadar toplamda 600 milyon sayfadan fazla kitap, risale, broşür ve süreli yayın basımı (Uçar, 2014:39), gerçekleştirilmiştir.

İncil'in Osmanlıcaya ilk çevirisi IV. Mehmet döneminde, Hollanda'nın İstanbul Büyükelçisi *Levin Warner*'in bizzat Sultan'tan izin almasıyla, Sultan'ın baş tercümanı Ali Bey tarafından yapılmış, ancak bu tercüme basılamamıştır. 1862 yılında *Kitab-ı Mukaddes Şirketi* bu tercümeyle dayanarak, İncil'in bazı bölümlerinin (4 İncil ve Resullerin İşleri), Osmanlıca çevirisini yayınlamış, 1875 yılında ise İncil'in tümü Osmanlıcaya tercüme edilerek (Çatalbaş, 2011:173-174), basılmıştır. Osmanlı Devleti, tebaasının inançlarını muhafaza edebilmek amacıyla özellikle yurt dışında basılmış Protestan İncillerin ülkeye sokulmasını yasaklayarak, misyonerler tarafından dağıtılan risalelerde İslam dini ve kutsalları hakkında hakarete varan ve gerçek dışı iddialara karşı reddiye yazmaları için devrin İslam âlimlerini teşvik etmiştir. Bu amaçla Hintli Rahmetullah Efendi'nin *Izharu'l Hak* adlı eseri (Uçar, 2014:39), Türkçeye çevrilmiş ve neşredilmiştir.

Osmanlı idaresi misyonerlerce basılan her türlü kitaba yasak getirmemiş, sadece İslam dini ve onun kutsal değerlerine karşı saygısızlık yapılan eserler (BOA, İ.DH.,

1015:80128) ile devlet aleyhinde bölücülük yapan siyasal içerikli kitap, dergi ve gazeteler sansürlenip toplatılmış, hatta bazılarının (BOA, MF.MKT., 321:35) yurt içine sokulması yasaklanmıştır. Örneğin; 1872 yılında Kudüs'te Fransisken Rahipleri tarafından Arapça ve Fransızca olarak basılan ve dağıtılan *Et-Tarihü'l Kenayis* adlı kitap, İslam'a, Peygamberine ve Müslümanlara hakaret ettiği ve bölgede Müslümanlarla Hristiyanlar arasında çatışma çıkması ihtimalinden dolayı bu kitabın Arabistan'da (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:135), basılması ve dağıtılması yasaklanmıştır. Maarif Nezareti'nce ruhsat verilen ve zararlı içeriği bulunmayan başta İncil olmak üzere, birçok dini kitap ve risalenin basımı ve dağıtımı rahatlıkla yapılmış (BOA, TFR.I.MN., 197:19694), şüpheli görülenler ise yapılan incelemelerden sonra eğer herhangi bir zararlı etkisi bulunamamışsa sahiplerine iade edilmiştir (BOA, BEO, 1100:82448). Örneğin; *Bible Hause*'un 1876-77 yıllarında yayınladığı "*Pazar günleri ve Mekteb Dersleri*" adlı kitap ile Papaz Ohannes tarafından yazılan "*Akaid-i Nasraniye*" ve Ermenice "*Emsal-i Süleyman*" adlı eserler rahatlıkla basılıp dağıtılabılırken, aynı cemiyetin İslam dini aleyhinde yazdığı risale toplatılmıştır. Türkleri küçümsediği için Shakespeare'in oyunlarından bazıları sansürlenmiş, Hz. Muhammed'e (s.a.v.), hakaret ettiği için Dante'nin İlahi Komedi'si (Uçar, 2014:41-50), yasaklanmıştır.

Osmanlı yönetimi lügatlerin basımına da izin vermiş, hatta müelliflerine verilen atıya ile de kısmen lügat yazımını desteklemiştir. Yazdığı lügat nedeniyle Redhouse'ye atıya verilmesi bunun güzel bir örneğidir. Yine Merzifon Amerikan Mektebi hocalarından Y. Hohannes Efendi tarafından yazılan İngilizceden Ermeniceye adlı lügat ile Hagopian tarafından yazılan ve 1907'de misyonerlerce Heidelberg'de basılan İngilizce-Osmanlıca Lügat'ın basımına hiçbir engelleme (Uçar, 2014:42) getirilmezken, Maarif Nezareti'nce 18 Cemaziyelahir 1317 (24 Eylül 1899) tarihli bir belgede *Ondokuzuncu Asırda Katolik Misyonerleri* isimli Fransızca kitap sakıncalı görülerek Osmanlı vilayetlerine sokulmaması ve dağıtımının engellenmesi (BOA, MF.MKT., 467:63) istenmiştir. Ayrıca, Dâhiliye Nezareti'nce 03 Recep 1315 (28 Kasım 1897) tarihinde Boston'da neşrolunan ve Talas'taki misyoner Farnairis adına gönderilen *Misyoner Herand* isimli gazetenin Osmanlı topraklarına sokulmaması (BOA, DH.TMIK.M., 44:13) ve sadaret tarafından 07 Zilkade 1315 (29 Nisan 1898) tarihinde bu gazetenin sahibi misyoner Hron'dın Osmanlı topraklarına girmesinin engellenmesi (BOA, A.}MKT.MHM., 694:10) istenmiştir. Yine İslamiyet aleyhinde neşredilen eserlerden biri olan *Es'iletül-Kuraniyye Ala Ecvibeti'l-Mesihîyye* adlı eserin Mısır'da misyoner dükkânlarında sattırılmaması için Hidiv tarafından

Hariciye Nazırı Butros Paşa, İngiliz General Konsolosu Lord Kromer'e gönderilmiş ve bu görüşme neticesinde bu kitapların satılmaması için kitapçılardan söz alınarak 16 Şevval 1312 (12 Nisan 1895) tarihinde (BOA, Y..EE., 129:76) sorun diplomatik yolla çözülmeye çalışılmıştır.

Osmanlı yönetimi bazı kitap ve neşriyatların zararlı olduğunu görünce bunların yurt içerisine sokulmasına kısıtlama getirmiş, hatta bazı kitapların zararlı görülen sayfaları çıkarıldıktan sonra kalan kısmını sahiplerine iade etmiştir. Françiskan Misyonerleri Reisi Badre Françisko Dobiye namına gelen kitaplar incelenmiş, aralarından zararlı görülen sayfaları çıkarılmış, yine aynı kişiye ait olan beş haritadan üzerinde Ermenistan ifadesi bulunan iki harita dışında diğer üç harita sahibine iade edilmiştir. Zararlı görülen haritalarla, Kardinal Masaya tarafından Floransa'da bastırılan *Habeşistan ve Akvam-ı Gala Meyanında* adlı kitabın neşrinin engellenmesi Maarif Nezareti'nin 04 Rabiülevvel 1315 (03 Ağustos 1897) tarihli yazısıyla belirtilmiş ve Dâhiliye, Telgraf ve Posta Nezaretleri ile Rüsumat Emaneti ve Maarif Müdürlükleri'nin (BOA, MF.MKT., 363:35) konu hakkında tedbir almaları istenmiştir. 27 Muharrem 1312 (31 Temmuz 1894) tarihli Maarif Nezareti'ne ait olan bir belgede ise İngiliz misyonerlerinden J.H. Sedgewick ve S. Ate adlı rahiplere gönderilen ve Kudüs'te Osmanlı görevlilerince el konulan *Paradis Pardu* adlı kitap yapılan inceleme sonucunda sakıncalı görülmeyerek sahiplerine iade edilmiştir (BOA, MF.MKT., 216:41).

Bölgede misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerine Dâhiliye Nezareti, 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893) tarihinde Basra Vilayeti'nde İngiliz ve Amerikan misyonerlerince açılan kütüphane ve dersanelerin kapatılmasını, zararlı kitap ve neşriyata izin verilmemesini (BOA, DH.MKT., 16:28) istemiştir. Ancak, 09 Zilkade 1311 (14 Mayıs 1894) tarihli Maarif Nezareti'ne ait olan bir belgede, Basra'da İngiliz ve Amerikan misyonerlerce neşredilen bazı kitaplara Maarif Nezareti'nce ruhsat verilmesinden dolayı sahiplerine iade edilmesi, sadece muzır neşriyatın engellenmesi (BOA, MF.MKT., 207:8), istenmiştir.

Osmanlı yönetimi bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini imkânlar dâhilinde engellemeye çalışmış, misyonerlik faaliyetlerinin artması nispetinde aldığı tedbirleri de artırmak zorunda kalmıştır. Maarif Nezareti, 21 Şevval 1310 (08 Mayıs 1898) tarihinde Kudüs'te İngiliz misyonerlerinin reisi olan Kassis Kelk adına gelen İngilizce, Kudüs Manastırı adına gelen Fransızca ilmi ve fenni sözlüklerin incelenerek sadece zararlı kısımlarının alıkonması, postanelere gelen kitapların Maarif memurlarınca inceleme

yapılmadan dağıtılmamasını (BOA, MF.MKT., 167:128), istemiştir. Yine Kudüs'te bulunan İngiliz misyoner okullarından birinin müdürü olan Liner'in yayınladığı muzır risale nedeniyle 26 Şevval 1311 (02 Mayıs 1894) tarihinde Dâhiliye Nezareti'nce Kudüs'te kalması uygun görülmemiştir (BOA, DH.MKT., 204:76).

Misyonerler kendilerine sandık içerisinde gelen kitap ve çeşitli eşyaların Osmanlı makamlarınca kontrol edilmesinden rahatsızlık duymuşlar, bu durumu İngiliz ve Amerikan konsolosları da sahiplenerek konuyu şikâyet unsuru haline getirmişlerdir. Dâhiliye Nezareti'ne ait 25 Cemaziyelahir 1312 (24 Aralık 1894) tarihli bir arşiv belgesinde Maraş'ta yaşayan İngiliz Masterlı ile Amerikalı Mr. Mikalem adlı şahıslara Antep Koleji Reisi Mösyö Filor tarafından gönderilen sandıkta yanıcı ve patlayıcı maddelerin tespit edilmesi üzerine adı geçen şahısların Maraş'tan uzaklaştırılmaları kararlaştırılmış, devreye giren Halep'teki İngiliz ve Amerikan konsolosları, Maraş'taki Amerikan misyonerlerine gelen kitap ve eşyaların incelenmesinden şikâyet etmekle aslında olayı örtbas etmek (BOA, DH.MKT., 323:17) istemişlerdir.

Misyonerler Ermeni meselesinde taraflı davranarak yazdıkları kitaplarda ve yabancı ülkelerin tirajı yüksek gazetelerine gönderdikleri haberlerde dünya kamuoyunun dikkatini konuya çekmeye çalışmış, bölgede Osmanlı hükümetinin bir dram yaşattığı algısını oluşturarak büyük devletlerin bölgeye önce ilgisini çekmek sonra da müdahalesini sağlayabilmek için gayret göstermişlerdir. Van'da bulunan Amerikan misyoneri Frederic Davis Garin'in 1894 yılında Sason'da çıkan olayları konu alan "*Ermeni Buhranı*" adlı bir kitap yayınlamak için 15 Cemaziyelevvel 1313 (03 Kasım 1895) tarihinde Londra'da birçok kişiye bu kitabın nüshalarını (BOA, Y..A...HUS., 338:100) göndermiştir. Benzer bir olay ise Harput'ta yaşanmıştır. Osmanlı memurlarının Sason olaylarında Ermenileri katlettiği iddia ve iftiralarını imzasız bir mektupla Mon Murry Union adlı bir gazeteye gönderen kişinin yapılan inceleme sonucunda Harput'ta bulunan Amerikalı bir misyoner olduğu (BOA, Y..A...HUS., 327:29) anlaşılmıştır.

04 Şaban 1312 (31 Ocak 1895) tarihli Yıldız Arşivi Parakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı bölümüne ait olan bir arşiv belgesine göre, misyonerlerin idare merkezi olan Boston'daki Komiserler Meclisi'nde Ermeni meselesi ile ilgili olarak Osmanlı Devleti aleyhinde bir bildiri neşredilmesi üzerine (BOA, Y..PRK.HR., 20:34), Osmanlı yönetimi aynı gün Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na bir nota (BOA, Y..A...HUS., 318:62) göndererek tepkisini göstermiştir. Osmanlı yönetiminin konuya tepkisi bununla da sınırlı kalmamış, II. Abdülhamit devrinde 1901 yılında Muhammed Alexander Russell Webb,

Osmanlı Devleti'nin New York Onursal Başkonsolosu tayin edilerek, Ermenilerin yalan ve abartılı haberlerle Osmanlı Devleti'ni yıpratma girişimleri engellenmeye çalışılmıştır. Amerika'da çeşitli gazetelerde yayımladığı yazılarda Osmanlı tezlerini tüm gücüyle savunmaya çalışan Webb, isyancı Ermenilerin bazı eylemlerde sömürgeci İngiltere'nin yanında yer aldığını, Osmanlı yanlısı Ermenilere ve papazlara bile suikastlar düzenlediklerini ve olaylarda kullanılan silahların İngiltere'den getirildiğini bildirmektedir. Webb, Türk hükümetinin idaresi altındaki hiçbir vatandaşa dini ayrımcılık yapmadığının altını çizerek, Merzifon'da papaz Riggs ve Amerikalı iki misyonerin Ermeni suikastçılarca öldürülüp suçun Türkler üzerine atıldığını, misyonerlerin bölgede sadece Ermenilere yardım yaptığını ve Anadolu'da çıkan bu huzursuzlukların altında İngilizlerin ve misyonerlerin olduğunu açıkça ifade etmektedir. Webb, Sason olaylarının yaşandığı dönemde Sason'da hiçbir Amerikalının olmadığını, dolayısı ile olaylar ya bir Ermeni, ya da Ermenilerin telkiniyle Amerikalı misyonerler tarafından kaleme alınarak (Webb, 2015:3-54), gündem oluşturulmaya ve Batı kamuoyunun Türkler aleyhinde etkilenmeye çalışıldığını ifade etmektedir.

Sason olayları ile ilgili bir başka iftira dolu yazı da Times Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Londra'daki üç Ermeni mülteci tarafından verilen beyanatın Amerikalı misyoner Giriş'in eliyle yapıldığı anlaşılmış, misyonerin böyle müfsitlere yardım etmemesi gerektiği uyarısının kendisine 03 Zilkade 1312 (28 Nisan 1895) tarihinde İstanbul Amerikan Büyükelçisi tarafından bildirileceği (BOA, Y..A...HUS., 326:32), belirtilmiştir. Amerika Sefareti, bazı misyonerlerin Ermenilerin fesat hareketlerini teşvik etmeleri üzerine, misyonerlere siyasi işlerle uğraşmamaları gerektiği bilgisini 09 Zilkade 1312 (25 Nisan 1895) tarihinde tebliğ (BOA, Y..A...HUS., 326:102) etmiştir.

Osmanlı Devleti basının etkisi ile Fransız İhtilali sonrasındaki günlerde tanışmış, basın yayın alanındaki öncülüğü de Fransızlar yapmıştır. 1795 Eylül ayında Fransız Büyükelçiliği tarafından *Le Bulletin de Nouvelles*, İstanbul'da çıkarılan ilk gazetedir. Bunu yine 1796 yılında Fransız Büyükelçiliği'nin çıkardığı *La Gazette Française de Constantinople* (Saydam, 2015:510), takip etmiştir. Sultan II. Mahmut döneminde çıkarılan ilk Osmanlı gazetesi olan Takvim-i Vakayi'den sonra Osmanlı Türkçesi ile yayınlanmış, mülkiyeti ve yayımı özel ilk gazete olan Ceride-i Havadis, 1840 yılında Churchill adında bir İngiliz (Zürcher, 2015:108), tarafından çıkarılmıştır. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği Başçevirmeni Maurice Fitzmaurice'nin 1906-1907 yıllarını içeren ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na sunulan raporunda Türkiye'de Batı tarzında etkili bir basının olmadığı ilk

Türk gazetesi olan Ceride-i Havadis'in Kırım Savaşı sırasında Churchill adında bir İngiliz tarafından yarı İngilizce, yarı Türkçe olarak çıkarıldığı belirtilmiştir. Raporda İzmir, Selanik, Beyrut ve Lübnan'da Türkçe, Yunanca, Fransızca, Arapça ve diğer dillerde günlük gazetelerin çıkarıldığı ancak bunların hiçbir etkisinin olmadığı ifade edilmiştir. Aynı raporda Osmanlı eğitim sistemi hakkında da bilgi verilmiş, bazı subayların okuma yazma bilmedikleri, tamamen cahil valilerin bile bulunduğu, buna karşın Hristiyanların hemen hepsinin öğrenim gördüğünü bu durumun onları Müslümanlara karşı daha üstün bir hale getirdiği (Uğurlu, 2005:99-101), belirtilmiştir.

Osmanlı yönetimi çağın en önemli iletişim araçlarından biri olan basın yayın faaliyetlerinin desteklenmesine ve teşvik edilmesine yönelik kararlar da almıştır. 5 Nisan 1888 tarihinde Şam'da *Riyazatü'l Efkar* isimli bir gazete çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu gazetenin ayda iki kez çıkarılması, siyasi ve ilmi konuları işlemesi, Türkçe, Arapça ve Fransızca dillerinde yayın yapması ve gazetenin basımı için bir matbaa kurulması amacıyla Suriye'de görev yapmış eski Maarif Müfettişi Tahir Efendi'ye (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:397), izin verilmiştir. Devletin karşı olduğu husus ise, ülkede vatandaşlarının haber alma özgürlüğü değil, özellikle misyonerler tarafından yapılan yanlış yönlendirmelerle, basın yayın araçları ile ülke bütünlüğüne zarar verecek propaganda yapılmasıdır. Bazı gazete ve dergilerin toplattırılması, ülke içerisine girişinin yasaklanması gibi olaylar ise devletin kendi bütünlüğüne zarar verebilecek, oluşturulan bilgi kirliliği ile hem toplumda hem de uluslararası kamuoyunda devletin aleyhine sonuçlar doğurmasını önleme teşebbüsüdür. Türkiye üzerinde yapılan misyonerlik faaliyetlerinin devam etmesi üzerine bu tedbire Cumhuriyet döneminde de başvurulmuş, 1935, 1937 ve 1968 yıllarında zararlı faaliyetleri görülen kitaplar ve çeşitli yayınlar yasaklanarak ülkeye girişi (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 1935:030/20; 1937:030/16; 1968:030/18), engellenmiştir.

İngiltere ve Fransa bölgedeki emperyal hedeflerini gerçekleştirebilmek için basın yayın organlarından yararlanmış hatta bizzat konsoloslukların maddi yardımıyla gazeteler neşredilmiştir. Örneğin, Zahlet el-Günah isimli gazete bizzat Fransız Konsolosu'nun parasıyla yayınlanmıştır. Es-Sabat adlı gazete ise Fransız misyonerliğinin en ateşli savunucularındandır. El-Merakıb adlı gazete de her fırsatta Müslümanlara ve Osmanlı Devleti'ne saldırmış, Fransız yanlısı yayın yapmıştır. Barındırdığı dini çeşitliliği ile misyonerlerin oyun alanı haline gelen Lübnan'da yürütülen misyonerlik faaliyetleri çeşitli gazeteler tarafından da desteklenmiştir. Lisan el-Hal isimli gazete, yayınlarında

İngilizlerin kuvvet ve azametine vurgu yaparak, İngiliz misyonerliğine (Çelik, 2015:445), hizmet etmiştir.

Osmanlı topraklarında 1839 ile 1876 yılları arasında Türkçe ve azınlık dillerinde birçok gazete ve dergi neşredilmiştir. Türkçe 163, Fransızca 80, Ermenice 61, Rumca 38, Bulgarca 32, Yahudice 25, Arapça 23, İtalyanca 8, İngilizce 6, Romence 2, Farsça 2, Sırpça 2, Arnavutça 2, olmak üzere azınlık dillerinde toplam 281 adet gazete ve derginin (Ebuzziya, 1990:64), çıkarılması da misyonerlerin *Osmanlı yönetimi basına yasak getirdi* iddialarını çürütür cinstendir. Gayrimüslim basın, Batı'daki gelişmelerden de etkilenerek milletleşme konusunda kendi cemaatlerini bilinçlendirmiş, Osmanlı Devleti'nin dağılışında en önemli etkenlerden biri (Saydam, 2015:512), olmuştur. İstanbul'da 1920'lerde bile yayımlanan 32 adet gazetenin sadece 6'sının Türkçe olması, geri kalanların 2'sinin Arapça, 7'sinin Rumca, 7'sinin Ermenice, 7'sinin Fransızca, 2'sinin İbranice ve bir tanesinin de Bulgarca (Tozlu, 1991:274), olması yukarıdaki tespiti doğrular niteliktedir.

Misyonerlerin Osmanlı ülkesinde çıkabilecek siyasi olayları İngiltere ve Amerika gibi ülkeleri acilen devreye sokmasını engelleyebilmek için II. Abdülhamit devrinde telefon kullanmaları yasaklanmış, misyonerler daha gümrükte iken telefonlarına el konulmuştur. Yine II. Abdülhamit döneminde 30 Aralık 1881'de Telif ve Tercüme Dairesi ile Matbaalar İdaresi birleştirilerek Encümeni Teftiş ve Muayene adlı yeni bir birim kurulmuş, zararlı görülen yayınlar engellemeye çalışılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra 30 Temmuz 1908'de matbuat yasakları kaldırılmış, yeni basılan kitapların sansüre tabi tutulmamasıyla bir yandan basın yayın hürriyeti sağlanırken diğer yandan da basın yayın yoluyla yapılan misyonerlik faaliyetlerinin önü açılmıştır (Uçar, 2014:48-51).

Osmanlı Devleti'nde misyoner yayınlarını inceleyerek yayınların zararlı ya da zararsız olduğunu tespit edebilecek yabancı dil bilen kalifiye eleman sıkıntısı çekilmesi ve bu yayınların ciddi denetimden geçirilmeyişi, sonuçta bu konuda alınan tedbirlerin atıl kalmasını sağlamış, alınan tüm tedbirlere rağmen yurt dışından Osmanlı ülkesine yapılan yayın akışı devam etmiştir. Kayseri ve çevresinde bulunan Amerikan misyonerleri ve Cizvit Papazları adına İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gazete ve risaleler her hafta düzenli olarak gelmeye devam etmiştir. Yerel yöneticiler gönderilen yayınların incelenmesi için merkezden memur talep etmiş, ancak; ödenek sıkıntısı ve Kayseri'ye gelen yabancı evrakın İstanbul, Galata ve İzmir yoluyla geldiği ve buradaki memurlarca kontrol edildikten sonra Kayseri'ye gönderildiği gerekçe gösterilerek talep, Dahiliye Nezaretince 20 Ekim 1903 tarihinde (BOA, DH.MKT., 779:71) geri çevrilmiştir.

3.7. MİSYONER KURUMLARIN BERABER ÇALIŞMASI

Misyonerler genellikle faaliyet sahalarına başka bir misyoner grubun girmesinden rahatsızlık duymalarına rağmen, kimi zaman da amaçlarına ulaşabilmek için aynı hedefte birleştikleri misyoner gruplarıyla birlikte hareket etmişlerdir. Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren en önemli İngiliz misyoner kuruluşlardan biri olan CMS, başlangıçta insan kaynakları konusunda sıkıntı çekince destek Almanlardan gelmiş, CMS'nin ilk etapta toplam yirmi yedi misyonerinden yirmisi Alman Lutheran Protestan Kilisesi'ne (Nurdoğan, 2014a:17), bağlı misyonerlerden tedarik edilmiştir. İngiltere ve Almanya arasındaki yardımlaşma ilerleyen dönemde de sürmüş, kutsal yerler üzerinde Avrupa'nın himayesini sağlaması düşünülen ve Doğudaki kadim kiliselerin birleşmesi için bir örnek olabilecek gelişme, Kudüs'te ortak bir Protestan Piskoposluğu kurma çalışması olmuştur. Kudüs Piskoposu'nun ilk olarak İngiltere tarafından ve sonradan Prusya ile dönüşümlü olarak atanması ve daima Anglikan Kilisesi'nin yönetimi altında Canterbury Başpiskoposluğu'na bağlı kalarak faaliyette bulunması (İnan, 2015:73-79), kararlaştırılmıştır.

04 Cemaziyevvel 1315 (01 Ekim 1897) tarihli Dahiliye Nezareti'ne ait olan bir belgede Amerikalı ve Alman misyonerlerin birlikte çalıştıkları görülmektedir. Bitlis'teki Ermeni ve Protestan milletinden olan yetimler, Amerikalı misyonerlerce İzmir'deki Alman yetimhanesine (BOA, DH.TMIK.M., 40:20), gönderilmiştir. İki ülkenin misyonerlerinin birlikte çalışmasını kolaylaştıran en belirgin özellik ise her ikisinin de Protestan mezhebinden olmasıdır.

Anglikan Kilisesi'nin faaliyetleri ilerleyen dönemlerde Amerikalılar tarafından da desteklenmiş, İngiliz Kilisesi'nin Anadolu'daki bazı faaliyetleri American BOARD misyoner teşkilatı ile koordineli bir şekilde yürütülmüştür. Günümüzde Dünya Kiliseler Birliği'ne bağlı faaliyet gösteren ve asıl adı "*American Board of Commissioners for Foreign Missions*" (ABCFM), olan bu misyoner kurum İngilizler ve Amerikalılar tarafından kurulmuş, Anadolu'daki faaliyetlerine 1820'li (Çatalbaş, 2011:174), yıllarda başlamıştır. ABCFM, XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde en büyük Protestan misyoner teşkilatı haline gelmiş ve Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren en büyük Protestan (Turan, 2002:148), misyoner kuruluşu olmuştur.

BOARD, Anadolu'da yaşayan Rum, Ermeni, Süryani ve Ortodoks Hristiyanlar arasında çalışmalar yapmış ve bu vesileyle Müslümanlar üzerinde (Çatalbaş, 2011:174),

etkinlik kurmaya çalışmıştır. İngilizler ile Amerikalılar arasındaki bu işbirliği karşılıklı olarak devam etmiş, Board, Ermeniler arasında yaptığı misyonerlik faaliyetleri için İngiliz Hristiyanlarından nakdi yardım (Güngör, 2012:23), talebinde bulunmuştur. Yine özellikle Hakkari merkezli kurulan misyonları vasıtasıyla bölgedeki Süryaniler arasında faaliyette bulunan Amerikalı misyonerler, bölgedeki İngiliz, Fransız ve Rus misyonlarıyla çok yakın ilişkiler kurarak çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bölgede toplam 12 misyon merkezi ile 5'i ruhsatlı, 32'si ruhsatsız olarak faaliyet gösteren toplam 37 misyon okulu açılmıştır. Ruhsatlı okulların açılış izni Osmanlı vatandaşı olan bir Nesturiye verilmiş, yani bu okullar resmen Osmanlı Okulları olmasına rağmen gerçekte Amerikalı misyonerlerce birer misyon okulu olarak kullanılmış ve her açıdan desteklenerek, bölgedeki Amerikan misyonerlik faaliyetleri 1917 yılına kadar (Özdemir, 2014:31-32), sürdürülmüştür.

Misyoner cemiyetleri arasındaki çalışmaları artırabilmek amacıyla İsviçre'nin Cenevre kentinde "*Santral Enternasyonal Komitesi*" adında ortak bir cemiyet kurulmuş, 1911 yılında Hindistan'ın Luknov şehrinde yapılan misyoner konferansından sonra ise misyoner cemiyetler arasındaki birlik ve beraberlik (Uçar, 2014:18), daha çok artmıştır. Örneğin 1912 yılında Kayseri'de İngilizlerce açılan ve eğitim süresi altı yıl olarak belirlenen bir okulda görev yapan öğretmenler Ayntab ve Haçin'deki Amerikan okullarından mezun olan (Mutlu, 2005:262), öğrenciler arasından seçilmiştir.

İngiliz misyonerleri ile Amerikalı misyonerler arasındaki birlikteliğin yanında iki ülkenin konsoloslukları arasındaki birliktelik te oldukça dikkat çekmektedir. 03 Şaban 1333 (16 Haziran 1915) tarihli Meclis-i Vükela Mazbatası'na göre Lübnan'ın Birmana Karyesi'nde bulunan İngiliz misyonerlerine ait olan kurumların mahalli yetkililerce kapatılması ve içinde bulunan suç aletlerinin toplatılması üzerine, Osmanlı yönetimi İngiliz Konsolosluğu adına Amerikan Konsolosluğu tarafından protesto (BOA, MV., 198:53) edilmiştir.

Osmanlı yönetimi I. Dünya Savaşı nedeniyle 27 Mart 1332 (09 Nisan 1916) tarihinde kiliseler hariç, İngilizler ve müttefiklerine ait tüm hayır kurumları ve misyoner kuruluşlarını kapatmıştır (BOA, HR.HMŞ.İŞO., 89:8).

BÖLÜM IV

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ VE İNGİLİZ SİYASETİ

4.1. ŞARK MESELESİ VE İNGİLTERE

Şark Meselesi ya da diğer adıyla “Doğu Sorunu” değişik tanımlamalar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu tanımlar arasında meseleyi İslam dünyası ile Hristiyan âleminin Doğu’da başlayan münasebetleriyle yani Haçlı Seferleri’yle başlatıp, Osmanlı Devleti’nin yıkılışıyla son bulan yaklaşık 800 yıllık bir süreç anlatılmaktadır. Bu sürecin ilk 600 yıllık dönemi Türklerin liderliğindeki İslam’ın ilerleyişine karşı Hristiyanlığın savunmada olduğu görülmektedir. 1699 Karlofça Antlaşması sonrasında bu durum tersine dönmüştür. Diğer bir tanım ise bu süreci Türklerin Avrupa’da görünmesi ile yani İstanbul’un fethi (Soysal, 1999:36; Uçarol, 1995:48-49), ile başlatmaktadır.

İstanbul’un fethi Avrupa’da büyük bir yankı yaratmış ve Osmanlının hızla ilerleyişi karşısında batıya doğru korku dalgaları (Kumrular, 2016:38), yayılmaya başlamıştır. Başta Papalık olmak üzere Batı Dünyası, Türklerin Anadolu ve İstanbul’u fethetmesini hiçbir zaman kabullenmemiş, temelinde Hristiyan Doğu’nun yeniden ele geçirilmesi düşüncesinin yer aldığı bir plan 1455 yılında Papa III. Calixtus tarafından hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda Papa, Fransisken misyonerlerini harekete geçirmiş, halefi olan II. Pius ise Türklere karşı yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmesi yolunda gayret göstermiştir. 1459’da Mantua’da Avrupa’nın tüm prenslerinin katıldığı kongrede Haçlı Seferi kararı alınmışsa da (Erkek, 2013:61-62), böyle bir sefer gerçekleştirilememiştir.

Batı’da 1501-1550 yılları arasında Türklerden bahseden eser sayısında oldukça büyük bir artış olmuş ve yaklaşık 1000 kadar eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerle sadece ortak düşmanı yakından tanıma niyetinden çok, Türklere karşı “bir karşı propaganda” akımı yaratarak halkta tepeden aşağıya inen bir bilinçlendirme sistemi (Kumrular, 2012: 318), oluşturabilme hedeflenmiştir. Türklerin ilerleyişi karşısında pek te fazla bir şey yapamayan Avrupa, Papalar aracılığı ile çanlar çalındığı zaman Türklere karşı dua edilmesi geleneğini başlatmıştır. 1686 yılında 89 Alman kentinde Türklere ilgili 117 farklı duanın (Kumrular, 2016:128), bulunması bu geleneğe verilen önemi göstermektedir.

Avrupa’daki güç dengesini bozmadan ve genel bir savaşa sebep olmadan Osmanlı İmparatorluğu topraklarının nasıl paylaşılacağı konusu tüm XIX. yüzyıl boyunca Doğu Sorunu (Zürcher, 2015:66), olarak tanımlanmıştır. Başka bir yoruma göre ise Şark Meselesi, 1683 II. Viyana bozgunundan sonra Türklerin savunmaya, Avrupalı güçlerin ise

saldırıya geçmesi üzerinden tanımlanmıştır. Bu dönemde Avrupa, Balkanlar'daki Hristiyan nüfusun bağımsızlıklarını kazanması ve çeşitli haklar elde etmesi için uğraşmış ve başarılı da olmuştur. İlk aşamada Avrupalı güçler Türkleri Avrupa'dan atmak ve İstanbul'u geri almak, son safhada ise Türkleri geldikleri topraklara geri göndermek yani Anadolu'dan çıkarmak amacıyla olmuşturlardır. Bu amaçlarını da Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne imzalatırılan Sevr Antlaşması ile (Uluslan, 2009:234; Kılıç, 2012:259-260), gerçekleştirmek istemişlerdir.

XVIII. yüzyıl sonlarında, Şark Meselesi (*Doğu Sorunu*), ile yakından ilgilenen ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak isteyen devletlerin başında Rusya ve Avusturya gelmektedir. Rusya'nın misyonerlik faaliyetleri 1552 yılında Kazan'ın istilasıyla bölgedeki Türk topraklarında genelde şiddet ve baskı üzerine kurulu asimilasyon hareketiyle başlamıştır. XIX. yüzyılda ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma projesi eğitim yoluyla denenmiş, her kabileye ayrı bir dil oluşturmaya yönelik olarak alfabe (Topsakal, 2009:13) hazırlanmış, hatta aynı kabileye üç beş yılda bir yeni bir alfabeyi zorunlu kılarak nesiller arasında kültür çatışması oluşturulması istenmiştir. Batı'nın iki büyük gücü olan İngiltere ve Fransa ise aralarındaki sömürge savaşlarından dolayı ilk dönemde Şark Meselesi'ne karşı ilgisiz kalmışlardır. İngiltere bu dönemde, Amerika ve Hindistan gibi bölgelerde tutunmaya çalıştığı için henüz Doğu'daki menfaatleri ortaya çıkmamış, bu nedenle İngilizlerin "*Doğu Sorunu*" üzerinde kesin fikirleri (Şahin, 2009:289), oluşmamıştır.

Avrupa'da bugünkü Sırbistan, Bosna, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın büyük bir kısmını içine alan Balkan toprakları ile Anadolu, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan'ın bazı kesimleri ve Mısır, Libya Tunus ve Cezayir'den oluşan yaklaşık üç milyon kilometre karelik bir alanda, toplam yirmi beş milyonluk (Zürcher, 2015:25-32), bir nüfusa sahip olan Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Batılı güçlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Özellikle Fransız İhtilali sonrasında yaşanan siyasal gelişmeler sonrasında Osmanlı Devleti'nin yeni komşusu olan Fransa'nın, Akdeniz'de İngiltere ile girdiği mücadele emperyal güçlerin dikkatinin bu bölgeye çekilmesine neden olmuştur. 1789 yılında Fransa'da temelde ekonomik nedenlerle başlayan ihtilal, *eşitlik ve özgürlük* arayışına dönüşerek kısa sürede gelişmiş; *ulus, ulusçuluk, ulusal egemenlik, demokrasi, laiklik ve adalet* gibi düşünce akımları ve kavramlar ihtilal orduları tarafından tüm Avrupa'ya yayılmaya başlamıştır. İhtilalin kısa sürede Fransa'da mutlak monarşiyi yıkıp önce meşrutiyet yönetimini ardından

da cumhuriyeti kurması, bu gelişmelerin kendi ülkelerine sıçramasından korkan Avrupa monarşilerini ihtilale karşı tutum almaya sevk etmiştir. Fransa'ya ilk tepkiler Avusturya ve Prusya'dan gelmiş, bu iki devletin Fransa'da monarşinin yeniden kurulması için harekete geçmesi yaklaşık çeyrek yüzyıl sürecek olan *Koalisyon Savaşları'nı* başlatmıştır. Fransa'nın Avusturya karşısında kazandığı askeri başarıların neticesinde Avrupa'nın güç dengesini tehlikede gören İngiltere, İspanya, Hollanda, Napoli, Toskana ve bazı Alman prensliklerinin de savaşa dâhil olmasına rağmen Fransa, zaferlerini devam ettirmiştir. Prusya, Hollanda ve İspanya gibi ülkeler Fransa ile barış antlaşması imzalayarak savaşı sonlandırmış, Avusturya ise aldığı mağlubiyetlerin neticesinde Fransa ile 18 Ekim 1797 yılında *Compo Formio Barış Antlaşması'nı* imzalamak zorunda kalmıştır (Uçarol, 1995:20, 21, 33-34, 75).

Compo Formio Antlaşması ile Adriyatik sahillerine kadar sokulan ve Osmanlı Devleti'nin yeni komşusu olan Fransa, İngiltere'nin Akdeniz'deki üstünlüğüne son vererek Hindistan ile bağlantısını kesebilmek ve onu barışa zorlayabilmek için Mısır'ı ele geçirmeye karar vermiştir. 1517'den beri Osmanlı idaresinde bulunan Mısır, 1 Temmuz 1798 de Napolyon Bonapart (Kuran, 2013:41; Karpat, 2013:21), komutasında işgal edilmiştir. İhtilalden sonra Fransa, Avrupa'da yayılmacı bir siyaset sergilemiş, Fransa'nın bu tutumuna karşı Avrupa'nın diğer güçleri aralarında ittifaklar kurarak Fransa'ya karşı Koalisyon Savaşları'nı başlatmışlardır. Fransa, Koalisyon Savaşları'nda İngiltere'ye karşı bir başarı kazanamamıştır. Fransa'nın tek ve büyük düşmanı olan İngiltere'yi yenilgiye uğratabilmek için Britanya Adaları'na bir çıkartma yapılması da düşünülmüş, bu çıkartmayı da İtalya fatihi olarak görülen General Napolyon Bonapart'ın komuta etmesi planlanmıştır. Ancak, Bonapart yaptığı teftişte Fransız donanmasının yetersizliğini görünce, adalara çıkartma yapmak yerine İngilizleri sömürgelerine ulaştıran yolları kesmeyi daha uygun görmüş, bu nedenle Mısır seferine çıkmıştır (Uçarol, 1995:21, 78).

Bonapart'ın Mısır seferiyle Fransa, Yedi Yıl Savaşları'yla Okyanuslar ötesinde İngiltere'ye kaptırdığı sömürgelerine karşılık olarak Akdeniz havzasında etkin olmaya (Soysal, 1999:44-45; Gündüz, 2013:436), çalışmıştır. Mısır'ın Fransa tarafından işgali Osmanlı Devleti'nin büyük bir sarsıntı geçirmesine neden olmuş, kuruluşundan itibaren güce dayalı siyaset uygulayan Osmanlılar, diplomasiyi keşfetmişlerdir (Akyıldız-Kurşun, 2015:5-6). Bu işgal, İngiltere'nin Osmanlı toprakları içindeki Mısır ve Filistin gibi bölgelere daha fazla ilgi duymasını tetiklemiş (Buzpınar, 2003:108) bu ilgi, İngiliz-Fransız sömürge rekabetinin Osmanlı topraklarına taşınmasının ilk aşamasını oluşturmuştur.

Fransız İmparatoru Napolyon Bonapart'ın Mısır'a yaptığı bu askeri harekât yeni bir yayılcılığa geçişi simgelemekte olup Bonapart, ulaşabildiği bütün doğu sömürgelerinden İngiltere'yi uzaklaştırmak, Fransa'yı Kızıldeniz'de hâkim kılmak ve Süveyş yarımadasında bir kanal açmak (Polat, 2015:6), Mısır'ın zaptından sonra Suriye'yi ele geçirmek, oradan ya Hindistan'a ulaşmak ya da İstanbul'u alıp, Fransa'ya dönüştürmek Avusturya'yı ortadan kaldırmak (Şahin, 2009:292; Uçarol, 1995:78), gibi tam bir hedef tayininden uzak, karmaşık ve gerçekleştirilmesi bir o kadar da zor görünen hayalleriyle bu askeri harekâta girişmiştir.

Fransa'nın Mısır'a olan ilgisi XIV. Louis devrine (1643-1715), kadar uzanmaktadır. Mısır'ın fethi fikri İmparatora Alman filozofu Leibnitz tarafından telkin edilmiştir. Leibnitz, Mısır'ın alınmasıyla Akdeniz'e hâkim olmayı, Doğu Hindistan yolunun denetimini ele geçirmeyi ve Batı Hind'i de İspanyollarla paylaşmayı hedef gösterirken aslında Alman menfaatleri için Fransa'nın ilgisini doğuya çekmeyi ve kıta Avrupası'nda yeni serpilmiş Almanya'ya rahat bir manevra alanı (Soysal, 1999:44), oluşturmayı düşünmüştür. Napolyon, Mısır'ı Fransız üssü haline getirip İngilizlerin doğudaki konumunu zayıflatmak (Zürcher, 2015:49), istemiştir. Napolyon'un bu tutumu o dönemde en büyük rakipleri olan İngilizlerin de Osmanlı topraklarına ilgi duymasını (Palmer, 1995:107), başlatmıştır. 1 Temmuz 1798 günü İskenderiye kentinden başlayan askeri harekât kısa sürede Mısır içlerine kadar ilerlemiştir. Napolyon bu harekâta askeri gücünün yanında Mısır halkının dini ve milli duygularını da (Driault, 2010:114-115), kullanmaya çalışmıştır. Napolyon, kendisinin Osmanlı padişahının dostu olduğunu, Allah'a, Peygambere ve Kur'an'a Memluklar'dan daha fazla hürmet ettiğini, halkın yöneticiler tarafından gasp edilmiş haklarını iade edeceğini, buraya geliş amacının halkı Memlukların boyunduruğundan kurtarmak olduğunu (Clot, 2005:244), duyurmuştur.

Dindar Müslümanların desteğini sağlayabilmek için ulemaya ve İslam öğretilerine büyük saygı duyduğunu hatta din değiştirmeye istekli olabileceğini bile ima eden Napolyon (Palmer, 1995:94-95), Mısır Seferi sırasında matematikçi, arkeolog, heykeltıraş, filolog, coğrafyacı, mimar, mühendis, ressam, tercüman, sağlık subayı, karantina memuru, matbaacı ve müzisyenlerden oluşan çeşitli meslek gruplarından 167 uzman ismi de (Soysal, 1999:188, 224-226; Gündüz, 2013:436), beraberinde Mısır'a götürmüştür. Napolyon'un Mısır'a düzenlediği bu sefer sırasında beraberinde getirdiği birçok ilim adamı tarafından telif edilen yirmi üç ciltlik eser, aynı zamanda ilk oryantalist çalışmalar olarak değerlendirilebilir (Çabuk, 2008:315). Napolyon, Mısır Seferi'ni Fransız devrim

fikirlerinin Arap Orta Doğusu'na aşılanması olarak yorumlarken, aslında bu işgal Batı etkisinin Orta Doğu'ya sızması (Polat, 2015:2), olarak da değerlendirilmiştir. Fransa'nın bu hareketi, Osmanlı hşkşmeti kadar İngiliz ve Rus hşkşmetlerini de telaşa dşşşrmş ve iki hşkşmet Fransa'ya karşı ortak hareket ederek mevcut dşzeni korumaya çalışmışlardır. Fransa'nın Mısır'ı işgal ederek Doğu Akdeniz'de hşkimiyet kurmasını istemeyen Rus hşkşmeti, Napolyon'un sefer hazırlıklarını Osmanlı hşkşmetine bildirmiş ayrıca; Osmanlı-Rus donanmasının mşştereken buna engel olmasını teklif etmiştir. Bu teklifin kabul edilmesi sonucunda Ruslarla 23Aralık 1798'de bir ittifak anlaşması (şahin, 2009:291-292), imzalanmıştır.

Akdeniz'de Ebukır şnlerinde Fransız gemilerini batıran İngiliz donanması (Buzpınar, 2003:108), hem Osmanlı Devleti'nin işini kolaylaştırmış hem de Hindistan yolu üzerinde oldukça şnemli bir konumda bulunan Mısır'a Fransa'nın yerleşmesini engellemiştir. İngiliz Amiral Nelson tarafından 17 Fransız gemisinden 13'ř batırılarak Fransız donanması yok edilmiş, şlkesi ile bağlantısı kesilen Napolyon, Mısır'a hapsedilmiştir. Ancak Napolyon'un açtığı bu tehlike yeni bir tehlikeyi tetikleymiş, İngilizler Malta'ya yerleşerek stratejik açıdan şstşn bir konuma gelmişlerdir. Sonuçta Napolyon'un başlattığı Mısır Seferi, Fransa'dan çok İngilizlerin işine yaramış ve neredeyse tşm Akdeniz İngiliz hakimiyetine (Karal, 2011a:30-42), girmiştir. Bunun yanında Fransa karşısında Osmanlı Devleti ile kurduğu ittifak karşılığında İngiltere'ye Karadeniz'de ticari ayrıcalıklar (Kşrkuşlu, 2006:5), tanınmıştır.

Mısır'a yerleşemeyeceğini anlayan Napolyon, Suriye üzerine bşyşk bir kara harekştı başlatmasına rağmen Akka'da Cezzar Ahmed Paşa karşısında aldığı mağlubiyet ve Fransa'da yaşanan siyasal gelişmeler nedeniyle, 23 Ağustos 1799'da gizlice (Uçarol, 1995:89), Mısır'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Napolyon, amacına ulaşamayınca gerçek yşzşnş gşstermiş, baskı ve zulşmden kurtarmaya geldiği Kahire'deki Mşslşman rehinelere öldşrşlmesini (Palmer, 1995:97), emretmiştir. Fransız Başkomutanı General Menou ile Tşrk ve İngiliz komutanları arasında 30 Ağustos 1801'de *İskenderiye Sşzleşmesi* imzalanmış, Fransızlar, 18 Eylşl 1801'e kadar ellerinde bulunan bştşn şehir ve istihkşmları boşaltmayı kabul etmişlerdir. Fransa'nın Mısır'dan ıkarılışının ancak Batılı diğer bir gşcşn desteği sonrasında olması Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zafiyeti gşstermesi açısından oldukça ilginç bir ۆrnektir (Uçarol, 1995:90-93; şahin, 2009:292; Gencer, 1990:11). Mısır Savaşı'nı bitiren gerçek barış antlaşması, Osmanlıların dışında, Fransa ve İngiltere arasında 27 Mart 1802 yılında imzalanan Amiens Antlaşması'dır. Bu

antlaşmaya göre Fransa ve İngiltere Mısır'ın Osmanlı toprağı olduğu konusunda uzlaşmışlardır (Armaoğlu, 2010:108-109). Zaten Mısır Meselesi aslında İngiliz-Fransız rekabetinden kaynaklanmış ve faturası Osmanlı Devleti'ne kesilen (Karpat, 2013:22), bir mesele olarak tarihteki yerini almıştır.

Fransızların Mısır'dan çekilmesi, Osmanlı Devleti için yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İngiltere'nin Malta Adası'nı ele geçirip, Kölemenleri destekleyerek Mısır'a yerleşmek istemesi (Kocatürk, 2011b:14), Rusya'nın Yedi Yunan Adası'na gözünü dikmesi ve Rumlar arasında milliyetçilik propagandalarına hız vermesi gibi gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin, Fransız tehlikesini atlattığı andan itibaren İngiliz ve Rus ihtirasları ile karşı karşıya kaldığının bir göstergesidir (Şahin, 2009:293). Babıâli, bu çıkmazı aşabilmek için Fransa ile ilişkilerin yeniden iyileştirilmesine yönelik 25 Haziran 1802'de *Paris Barış Antlaşması*'ni imzalayarak devletlerarası "denge siyasetine" (Uçarol, 1995:92-93), göre hareket etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti bu anlaşma ile Fransa'nın sahip olduğu bütün kapitülasyon haklarının aynen devam edeceğini kabul ederken aynı zamanda Osmanlı Devleti ve Fransa birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı duyduklarını garanti etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Fransa'ya karşı kazandığı başarıya rağmen kapitülasyon haklarının Fransa'ya iadesinin temelinde İngiltere ve Rusya'ya duyulan güvensizlik ve bu iki ülkenin yayılmacı politikaları karşısında yine bir Avrupa devletinden müttefik arama gayreti (Şahin, 2009:293) ve kadim düşman Rusya'dan uzaklaşma düşüncesidir.

Rusya'nın "güneye inme" siyaseti gereği Balkanlarda Hristiyan toplulukları Osmanlı aleyhine kışkırtması, Eflak ve Boğdan'ı almaya çalışması gibi gelişmeler üzerine Fransa'nın da desteği ile Osmanlı Devleti, Rusya'ya 22 Aralık 1806'da savaş ilan etmiştir. İngiltere ise bu savaşta Marmara'ya bir donanma göndererek (Kocatürk, 2011b:15), Rusya'nın yanında yer almış, ancak Rusya'nın Fransa ile anlaşması üzerine 5 Ocak 1809 tarihinde Osmanlı Devleti ile Çanakkale (Kale-i Sultaniye), Antlaşması'nı imzalayarak savaş durumunu sona erdirmiştir. Bu antlaşma aynı zamanda boğazlar üzerinde İngiliz-Rus çekişmesini de başlatmış (Kürkçüoğlu, 2006:5), Osmanlı Devleti'nin denge politikasında İngiltere'nin yeri süreklilik kazanmıştır. Osmanlı siyasetinde Sultan II. Mahmut ile birlikte İngilizler ön plana çıkmaya (Akyıldız-Kurşun, 2015:6), başlamışlardır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş hali 16 Mayıs 1812 tarihli Bükreş Antlaşması'yla son bulmuştur. Bu antlaşmada öne çıkan özellik Sırlara iç yönetimlerinde özerklik verilmesi olmuş, bu da Balkanlar'da başlamış bulunan ulusçuluk akımının

güçlenmesine neden olmuştur (Uçarol, 1995:104-105). XIX. yüzyıl boyunca önce Balkanlar'da daha sonra ise imparatorluğun Asya eyaletlerinde gelişen milliyetçilik akımı Osmanlı Devleti'nin yıkılışında en önemli etken olmuştur.

Fransız İhtilali'nin getirdiği yeni fikirlere karşı kendi siyasal düzenlerinin varlığını tehlikede gören Avrupa'nın büyük güçleri ve Fransa arasında yaklaşık çeyrek yüzyıl süren Koalisyon Savaşları, siyasi, ekonomik ve sosyal yönden büyük değişikliklere yol açmıştır. Bozulan dengelerin yeniden tesis edilmesi, Avrupa'ya yeniden siyasi bir düzen ve şekil vermek için 1815 yılında Viyana Kongresi (Uçarol, 1995:34; Karal, 2011a:203; Ülman, 2002:41), toplanmıştır. Kongreye 90 hükümdar ve prensip delegesi katıldığı için, kongre ilk defa bir Avrupa Birliği Kongresi'ne (Akdağ, 2016:110), benzetilmiştir. Kongre'de Rus Çarı Aleksandr, delegelerin Rum davasıyla ilgilenmesini istemiş, ancak bu teklif Avusturya Başbakanı Metternich ve İngiltere'nin karşı çıkmasıyla reddedilmiştir. Avusturya ve İngiltere'nin engellemelerine rağmen, Rus temsilcileri resmi görüşmelerin dışında delegelerin dikkatini Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Hristiyan halk üzerine çekmeye çalışmış ve konuyu Şark Meselesi (Karal, 2011a:203), olarak isimlendirmişlerdir.

Kongrede İngiltere, deniz ve ticaret üstünlüğünü sürdürüp, anavatanı olan adanın güvenliğini sağlamak ve Koalisyon Savaşları sırasında İspanya, Portekiz ve Hollanda'dan ele geçirdiği sömürgeleri elinde tutabilmek yönündeki kararları çıkartmaya çalışmıştır. Fransa ve Rusya'nın sahip oldukları deniz gücünü ve ticari hacmini kendisine rakip olarak gören İngiltere, Fransa'yı mümkün olduğu kadar küçültmek, Rusya'nın da yayılcı siyasetini engellemek istemiştir. Avrupa'dan kendisine gelebilecek tehlikeleri önleme adına Belçika ve Hollanda'nın birleştirilmesi ile bazı Alman prenslikleri üzerinde söz sahibi olmak istemiştir. Kongrede alınan kararlar neticesinde istediklerinin büyük çoğunluğunu kabul ettiren İngiltere; Avrupa, açık denizler ve tüm dünyada birinci sırada söz sahibi bir devlet haline gelmiştir. Osmanlı Devleti kongreye davet edilmesine rağmen, kendi toprak bütünlüğünün büyük devletlerin garantisi altına alınmasını bağımsızlığına gölge düşüreceği ve kongrede aleyhinde alınabilecek kararların bağlayıcılığı altında kalmamak için teklife olumlu cevap vermemiştir. Ancak, kongrede Osmanlı Devleti'nin geleceği tartışılmış Şark Meselesi, politik bir terim olarak ilk kez 1815'te Viyana Kongresi'nde gündeme gelmiştir (Karal, 2011a:203; Uçarol, 1995:40-42).

Kendilerine din olarak İslam'ı seçtikleri gün, İslam'ı kendilerine karşı büyük bir tehdit olarak gören Hristiyan dünyası tarafından "damgalanan" bir halk olan Türklerin,

Papa II. Pius'un tüm çabalarına rağmen Hristiyanlığı kabul etmemesi ve Haçlı Seferleri'nde de İslam davasına katkıda bulunmaları, Batı Hristiyan dünyası tarafından sevilmemelerinin temellerini oluşturmaktadır. Şark Meselesi, genel olarak 1071 Malazgirt Zaferi ile başlayan önce Anadolu'nun daha sonraki dönemlerde de İstanbul'un, Balkanlar'ın ve Avrupa'nın bazı bölümlerinin hem Türkleşme hem de İslamlaşma sürecinin Batılı güçlerce hazmedilememesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Şark Meselesi'nin başlangıcını Kavimler Göçü'ne ve Doğu Roma'nın yıkılışına kadar götüren değerlendirmeler de vardır. Şark Meselesi'ni bir Avrupa-Türk çatışması olarak görenlerin yanında Hristiyan Avrupalıların Müslüman doğu milletlerini ekonomik ve siyasi nüfuz ve hükmü altına almak amacıyla oluşan tarihi meselelerin bütünü olarak gören (Uluslan, 2009:230), değerlendirmeler de yapılmıştır. Hatta Şark Meselesi'nin Büyük İskender'in Asya Seferi ile başladığını iddia eden görüşlerin yanında Haçlı Seferleri'nden sonra Avrupa'nın intikam alma duygularıyla geliştiğini, İstanbul'un fethinden sonra Türklerin İtalya'ya kadar uzanması ve Roma'nın tehdit altına girmesiyle doruk noktasına ulaştığını (Çabuk, 1996:314; Küçük, 1999:51), iddia eden görüşler de bulunmaktadır. Ayrıca din adına yüzyıllar boyunca süren savaşların bu iki dinin mensupları arasında kin ve nefreti doğurması, Hristiyan aleminin İslam'ı, sapık bir inanış olarak ve kendi varlığına bir tehdit olarak değerlendirmesi, halifeliği üstlenerek İslam davasının liderliğini yapan Osmanlı Türklerini, Batı Hristiyan dünyasının nefret ve düşmanlığının hedefi haline getirmiştir. Nitekim Anglikan Piskoposu olan William Barry, 1919 yılında bu nefreti "*Türk yönetiminin lanetli suçu, uygarlığı yıkıp, yıkıntıları üzerine uzanmakla, babarlıktan başka asla hiçbir şey olmayışı, olamayışıdır*" diyerek dile getirmiştir (Sonyel, 1985:647-648).

İngilizler, 1870 yılında Londra'da bir propaganda bürosu kurarak Türkler hakkında olumsuz haberlerin tüm dünyaya yayılmasını sağlamışlardır. Kurulan büronun tek yanlı ve güvenilir haberler içerdiğini Amerikalı misyoner Hamlin, "*Doğu hakkında bilgi veren bir gazeteyi elime her aldığımda şöyle dua ederim: Tanrım, bu haberlere inanmamam için bana yardımcı ol*" sözleriyle ifade etmiştir (Sonyel, 1985:654). Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında üstünlüğünü kaybettiği dönemlerde Türkleri önce Avrupa ve Balkanlardan, daha sonra ise Anadolu'dan atma hazırlıkları yapılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinin hızlandığı XIX. yüzyılda batılılarca *hasta adam* olarak nitelendirilen İmparatorluğun bütün topraklarının paylaşımı (Karal, 2011a:204), Şark Meselesi'nin özünü oluşturmaktadır. Bu yüzyıl aynı zamanda Rusya'nın istila siyaseti ile Batılı devletlerin istismar siyasetine sahne olmuş, Osmanlı Devleti ise

kimi zaman tavizler vererek, kimi zaman da bir güce karşı başka bir güç ile ittifak ederek denge siyasetini (Küçük, 1999:57), uygulamaya çalışmıştır.

4.2. XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN DURUMU

XVIII. yüzyılın sonlarında “Yeni Dünya” olarak adlandırılan Amerika kıtasındaki sömürgelerinin büyük bir bölümünü kaybeden İngiltere, artan hammadde ve iş gücü ihtiyacını karşılayabilmek için bütün planlarını Hindistan üzerinde yapmaya başlamıştır. İngiltere ve Hindistan arasında ulaşımı sağlayan en kısa yolun Osmanlı coğrafyasından geçmesi Osmanlı topraklarını İngiltere için hayati önem taşıyan bir konuma getirmiştir. Cebelitarık Boğazı, Akdeniz ve Mısır üzerinden Hindistan’a ulaşan İngiltere, 1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla Hint deniz yolunu oldukça kısaltan bu yolu kullanmaya başlamıştır. Bu konuda Batılı rakiplerini saf dışı bırakan İngiltere, I. Dünya Savaşı’na kadar gelişen süreçte dış politikasının ağırlık merkezini hep Hindistan ve Hindistan’a giden yolların güvenliğinin sağlanması ve rakip ülkelerin bölgeden uzaklaştırılması üzerine inşa etmiştir (Bozkurt, 1996:213, Kürkçüoğlu, 2006:2; Sander, 2012:350; Driault, 2010:74). Bu durumu İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi S. Canning, 1856 Paris Antlaşması’ndan sonra İngilizlerin Türkiye politikasının temel hedeflerini “*Hindistan’la ulaşım ve İngiliz ticaretinin gerekleri*” olarak (Burak, 2004:17; Kürkçüoğlu, 2006:13), dile getirmiştir.

Hindistan’daki İngiliz varlığından başlangıçta rahatsız olmayan Osmanlı Devleti, Hindistan’a giden yolların kendi coğrafyasından geçmesi ve bu yollara İngilizlerin hâkim olma mücadelesi karşısında da aktif bir siyaset takip edememiştir. XIX. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, kendi güçsüzlüğünü ve batılı güçler karşısındaki çaresizliğini kabullenen Osmanlı Devleti, adına “*denge siyaseti*” denilen diplomatik unsurları geliştirmeye çalışmıştır. Kendisini tehdit eden bir güce karşı Avrupalı başka bir gücü arkasına almaya çalışan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar bu tutumunu devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti 1791-1878 yılları arasında Rus tehlikesine karşı İngiliz desteği almış, 1878-1918 yılları arasında Rus ve İngiliz tehlikesine karşı ise Almanya’ya yaklaşmak durumunda kalmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde ise Almanya ve İtalya gibi yeni güçlerin de sahaya çıkması Osmanlı Devleti’nin denge siyasetinde elini güçlendirmiş, ancak bu durum yeni sorunların ve yeni mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştur. Osmanlı toprakları hakkında niyeti iyice açığa çıkmış olan İngiltere karşısında, görünürde müttefik ancak; gerçekte ise yeni sömürü alanları (Uçarol, 1995:388), oluşturmaya çalışan Almanya, Osmanlı Devleti’nin yeni dayanak noktası olmuştur.

İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Francis Bertie'nin 9 Kasım 1901 tarihli raporuna göre Almanya'nın Türkiye ile kurduğu dostluğun gerçek amacının Almanlara ekonomik çıkarlar sağlamak olduğu, Almanların Kuveyt konusunda Türkiye, Rusya ve Avusturya'yı İngilizlere karşı kullanmaya çalıştığı, Almanların Akdeniz'de bir liman ele geçirmesi halinde İngilizlerin denizde durumlarının kötüleşeceği bildirilmektedir. Ayrıca İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, Viyana Büyükelçisi Goschen'e gönderdiği 2 Haziran 1913 tarihli ve 499 sayılı belgede Alman büyükelçisinin büyük devletlerin Türkiye'yi parçalaması durumunda Almanya'nın da kendi payını alacağını (Uğurlu, 2005:78, 188), söylediğini bildirmektedir. Aslında gerçeğin farkında olan Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda aldığı yenilgilerden sonra uluslararası alanda büyük bir yalnızlığa düşmüş, İngiltere'nin 1878 sonrası oluşturduğu siyasi boşluğu Almanya ile doldurmaya çalışmıştır (Zürcher, 2015:129). İngiltere'nin 1878'de Kıbrıs ve 1882'de Mısır'a yerleşmesi ile Trablusgarp'ın işgalinde İtalyan tarafını tutması (Uğurlu, 2005:148, 151, 153) ve 1830'da Fransa'nın Tunus'u işgali, Osmanlı yöneticilerinin Almanya'ya yaklaşmalarında etkili olmuştur (Uçarol, 1995:389). Buna bir de İngiltere'de özellikle Gladstone başkanlığında liberallerin Türk karşıtı politikaları eklenince, Osmanlı yöneticileri imparatorluğun kaynaklarından barışçı yollarla istifade etmeyi amaçlayan Almanya'ya yaklaştırmıştır (Ortaylı, 2014:51-52).

Şark Meselesi, XIX. yüzyılın ilk yarısında genel olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma, yine aynı yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarını paylaşma, bir sonraki yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün topraklarının paylaşılması (Karal, 2011a:203-204), gibi siyasi evreler geçirmiştir. Özellikle İngiltere ve Rusya gibi devletlerin öncü ve etkili olduğu Şark Meselesi, tüm XIX. yüzyıl boyunca devam etmiş, Osmanlı Devleti tarihe karışana dek sürmüştür. Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya arasında başlayan Osmanlı topraklarının paylaşımına 1871 yılından itibaren Almanya, 1911 Trablusgarp Savaşı ile de İtalya (Ulusan, 2009:232), katılmıştır.

Batı'da endüstrinin gelişmesi, hammadde ve pazar arayışları Avrupalı güçlerin kadim Şark politikasının evrilmesine ve yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Türkleri Avrupa, Balkanlar ve Anadolu topraklarından çıkarma gibi tamamen siyasi içeriklerle dolu olan Şark Meselesi, zamanla geri kalmış Şark'a mal satma, kaynaklarını hammadde olarak kullanma ve ekonomik kaygılarla Şark'a nüfuz etme şekline dönüşmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda Almanya'da pancermenizmin kurucularından Becker,

Almanların Türkiye'ye yönelik nedenini coğrafi konum ve Alman endüstrisinin pazar ihtiyacı olarak değerlendirmiştir. Her Avrupa ülkesinin Şark'ta kendisine ait bir hayat alanı oluşturduğunu, İngiltere'nin Mısır'da, Fransa'nın Tunus'ta, İtalya'nın Trablus'ta, Avusturya'nın Bosna'da, Rusya'nın Karadağ'da hak sahibi olduğunu, Almanların ise Türkiye'yi yeni hayat alanı (Ortaylı, 2014:65), olarak gördüğünü ifade etmektedir.

Avrupalı emperyalist güçler, Osmanlı Devleti'ni paylaşma siyasetini Şark Meselesi ile başlatmış, açtıkları manastır, hastane ve okul gibi müesseseler aracılığıyla yaptıkları propagandalar ile bu siyasetlerini sürdürmüşlerdir. Örneğin; Fransa'nın Sahra'ya olan ilgisi 1867 yılında Kardinal Lavagerie tarafından ortaya atılmıştır. 1874 yılında Cezayir'de Peres Blacs adlı misyoner birimleri kurulmuş, Sahra ve Sudan'a nüfuz edebilmek ve Hristiyanlığı Afrika'nın ortalarına kadar yayabilmek amacını taşımıştır. 1878 yılında Fransız misyonerleri Trablus'a gelmiş ve tıbbi konularda çalışmalarda bulunmuşlardır (Çaycı, 1995:49). Edindikleri tecrübeler sonucunda Müslümanları Hristiyanlaştırmanın zorluğunu görmelerine rağmen misyonerler, kurdukları okullar aracılığıyla Müslüman çocuklarına Fransız, İngiliz, Amerikan ve Alman kültürünü aşlamaya çalışmışlardır. Bu çocukların Batı kültüründe yetişmelerini (Uluslan, 2009:235; İrtem, 1999a:260), kendileri için büyük bir kazanım olarak görmüşlerdir.

Türkiye'nin jeopolitik önemini iyi bilen emperyalist ülkeler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgedeki siyasî ve ekonomik çıkarları için *parçala ve hükmet* politikasını takip etmişlerdir. Doğu'ya dayattıkları *Oryantalizm* doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan Bulgar, Ermeni, Rum ve Kürt gibi grupların koruyuculuğunu üstlenmiş görünerek, hazırladıkları projelerle *Şark* politikalarını (Hoş görüden Yol Ayrımına Ermeniler, 2009:100), hayata geçirmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılı, başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere Balkanlar ve Orta Doğu coğrafyasında yirmiden fazla yeni devletin doğuşunu hazırlayan (Karpata, 2013:13), sancılı bir süreç olarak geçmiştir. Bir yandan Hint deniz yolu, diğer yandan önemi her geçen gün artan petrol gibi stratejik bir değeri olan enerji kaynağının ağırlık merkezinin yine bu coğrafyada oluşu, bölgede Batılı güçler arasında devam eden rekabeti daha da artırmış ve günümüze kadar gelen sorunlar yumağının oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. İlber Ortaylı'nın "*İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*" olarak nitelendirdiği XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında siyasal üstünlüğünü yitirdiği, kendi toprak bütünlüğünü bile Avrupalı güçlerin desteği olmadan koruyamadığı, adeta imparatorluğun çöküşüne doğru yaklaştığı zorluklarla dolu bir zaman dilimidir. Yüzyılın hemen başında İmparatorluğun

Balkan topraklarında Hristiyan unsurlar önce Napolyon Bonapart tarafından daha sonra da Rusya tarafından ulusçuluk duygusu yayılarak devlete karşı kışkırtılmıştır (Uçarol, 1995:129; Karal, 2011a:101). 1804 yılında bölgedeki Yeniçerilerin olumsuz davranışlarına karşı bir tepki olarak başlayan Sırp isyanı, Rusya'nın desteği ile büyümüş ve 1812 Bükreş Antlaşması'nda Sırp'ların muhtariyet (Karal, 2011a:104-106), kazanmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran ve bastırılmasında çok büyük zorluklar yaşatan, isyanı bastırmakla görevlendirilen Osmanlı paşasının da yaşanan gelişmeler sonucunda devlete isyan etmesiyle devleti, ezeli düşmanı Rusya'nın yardımına muhtaç bırakan gelişme Yunan isyanı olmuştur. Yunan Yarımadası'nın 1820 yılına kadar bir Türk vilayeti olmasına karşın, Yunan Adaları 5 Kasım 1815 tarihinde Paris'te imzalanan bir anlaşma gereğince İngiliz himayesinde serbest ve bağımsız bir devletçik haline getirilmiş, 1816'dan 1823 yılına kadar Yüksek İngiliz Komiseri Lord Maitland tarafından bir İngiliz vilayeti gibi idare (Akdağ, 2016:164), edilmiştir.

Ulusçuluk akımının Rumlar içerisinde yayılması, Rum aydınlarının bağımsızlık için çalışmaları, Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma amacıyla olan *Etniki Eteryia Cemiyeti*'nin faaliyetleri ve Avrupa kamuoyunun isyancılara duyduğu sempati gibi nedenlerle 1820'de önce Eflak ve Boğdan'da, 1821 yılında da Mora'da çıkan isyanlar kısa süre içinde geniş bir alana yayılmıştır. İsyanın bastırılmasında merkezi güçler yetersiz kalınca kendisine Girit ve Suriye valilikleri de vaat edilen Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istenmiştir. Paşa'nın, oğlu İbrahim Paşa komutasında 60 gemi ve 16.000 askerden oluşan yardımları ile isyan ancak 1827 yılında bastırılabilmiştir. Bölgede güçlü bir Mehmet Ali Paşa yönetiminden çok zayıf bir Osmanlı idaresini isteyen İngiltere ve Rusya, isyanın bastırılmasını hiç te memnuniyetle karşılamamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Mora ve Girit'e yerleşerek Akdeniz'de hâkimiyet kurmasını kendi menfaatlerini açısından tehlikeli bulan Rusya ile kendi himayesinde küçük bir Yunanistan kurulmasını isteyen İngiltere arasında 4 Nisan 1827'de *Sen-Petersburg Protokolü* imzalanarak bağımsız Yunan Devleti kurulması yolunda ilk adım atılmıştır. Protokol ile Yunanistan özerk hale getirilmiş ve bütün Türklerin Yunanistan'dan çıkarılması (Karal, 2011a:117), kararlaştırılmıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya bu protokolün uygulanmasını Osmanlı Devleti'nden istemelerine rağmen olumlu bir yanıt alamamışlardır. Adı geçen üç devlet, bağımsız bir Yunanistan'ın kurulması ve bunun için gerekirse güç kullanımını içeren 6 Temmuz 1827 tarihli Londra Antlaşması'nı (Kocatürk, 2011b:15), imzalamışlardır.

Antlaşma'nın Osmanlı yönetimince reddedilmesi üzerine bu üç devlet, tekliflerini silah zoruyla kabul ettirebilmek için Mora'yı kuşatmış, 20 Ekim 1827 yılında Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmışlardır. 1826 yılında Yeniçerilerin kaldırılması ile kara ordusunun önemli bir bölümünü kaybeden Osmanlı Devleti, Navarin'de donanmasının yakılmasıyla da deniz gücünden mahrum kalmış, İbrahim Paşa komutasındaki askerler, Mısır'a İngilizler tarafından taşınmıştır (Uçarol, 1995:146-147; Karal, 2011a:118-119). Avrupa devletleri 22 Mart 1829 tarihinde imzalanan Londra Protokolü ile bağımsız bir Yunanistan kurulması (Kocatürk, 2011b:15), üzerinde anlaşmışlardır.

Yunan isyanının başarıya ulaşmasının temelinde Avrupa kamuoyunda Rönesansla birlikte Yunanlılara karşı duyulan sempatinin gelişmesi gösterilse de ticari ve siyasi çıkarlar genelde duygusal yaklaşımlardan daha ağır basmaktadır. Mora isyanı nedeniyle İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki ticareti sekteye uğramış ve ticari kayıpları ciddi boyutlara ulaşmıştır. Londra'daki Yunan Severler Derneği'nin üyelerinin büyük çoğunluğunun sömürgelerle ticaret yapan büyük tüccarlardan oluşması, İngiliz yönetiminin de bu isyana tüccar zihniyetiyle yani kar ve zarar açısından bakarak değerlendirmesine yol açmıştır. Yunanistan'ın desteklenmesini gelecekte kendileri için sağlam ve karlı bir yatırım olarak değerlendiren İngiliz tüccarlar ve kurulacak bir Yunanistan'ın Rusya etkisinde değilde kendi himayesinde olmasını daha karlı gören İngiliz diplomasisi (Çetintaş, 2007:85-96), bu nedenle Yunanlılara gereken her türlü desteği vermekten çekinmemiştir. Hatta İngiliz finansörlerce borsada "Yunan isyanı senetleri" satışı çıkarılmış, isyancıların liderleri Yunanlılar bağımsızlıklarını kazanırsa bu senetleri faiziyle ödemeyi kabul etmişlerdir. Bireysel yatırımcılar ise hem Yunanlılara duydukları sempati nedeniyle hem de kar amaçlı olarak bu hisse senetlerini satın almışlardır. Osmanlıların isyancılara karşı üstün geldiği durumlarda tüm paralarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalan yatırımcılar ve yatırımcıların çıkarlarını ulusal çıkarlar olarak değerlendiren İngiliz yönetimi, uluslararası bir filo kurarak Osmanlı donanmasını Navarin'de yakmıştır. Yunanlılar siyasal özgürlükleri karşılığında asla ödeyemeyecekleri bir borç yükünün altına girmiş, Yunan ekonomisi on yıllar boyunca İngiliz finansörlerine bağımlı (Hararı, 2015:322), hale gelmiştir. İngiltere ise Helen siyaseti sayesinde Doğu Akdeniz'de kendisine sözünden çıkmayacak olan yeni bir müttefik bulmuş ve bölgede en önemli rakiplerinden biri olan Rusya'nın Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inme siyasetini işlevsiz bırakmıştır. İngiltere, Yunan isyanı sırasında siyasi ve ticari gayelerini gözetirken İngiliz yazını da kamuoyunda Lord Byron öncülüğünde başlatılan hümanist yaklaşımların arkasındaki Türk ve Müslüman

düşmanlığını olabildiğince körüklemiştir. “*Dünyayı kirleten ve insanlık için tehdit unsuru olarak görülen Türklerin yok edilmesinin bir insanlık vazifesi*” olduğuna dair görüşlere yer verilerek, mesele Yunanlıların özgürlüğünden daha çok bir Müslüman-Hristiyan savaşı algısına dönüştürülmüştür. Benzer bir durum Fransa içinde geçerli olmuş, Türklerin yeniden Asya’ya sürülmeleri ve Ayasofya’nın yeniden eski ihtişamlı günlerine döndürülmesi (Çetintaş, 2007:86-87), mücadelesi olarak gösterilmiş ve din olgusu ön planda yer almıştır.

Rusya, durumun vahametinden yararlanarak “*güneye inme*” politikasını gerçekleştirebilmek için İran ve Osmanlı Devleti ile mücadele etmeye başlamıştır. Rusya’nın Gürcistan ve Azerbaycan’ı işgal ederek Kafkaslarda nüfuzunu arttırmasından ve Asya’ya doğru yayılmasından endişe duyan İngiltere, İran’ı destekleyerek 1826 yılında Rusya’ya savaş ilan ettirmiştir. Tahran’a kadar ilerleyen Rus orduları karşısında İran barış istemek zorunda kalmıştır. 1828 yılında imzalanan *Türkmençayı Antlaşması* ile İran, ağır bir tazminat yükü altına sokularak Kafkasya’daki hedeflerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır (Uçarol, 1995:148; Luxembourg:1998:73). İran, bu antlaşma ile Revan ve Eçmiyadzin’i Rusya’ya bırakmıştır. Rusya daha sonra ele geçirdiği Nahçıvan ve Revan Hanlıkları’nı birleştirerek bir Ermeni vilayeti oluşturmuş, İran’dan 40.000 Ermeni’nin göç ettirilmesini sağlayarak bölgenin nüfus dengesinde etkili olmuştur. Bu savaşta Ermenilerin Ruslara yardım etmesi üzerine büyük bir hayal kırıklığı yaşayan İran Şahı, Ermenilerin aynı şeyi Osmanlılara da yapabileceğini belirten bir mektup yazarak Osmalı yönetimini uyarmıştır. Şah’ın bu uyarısında ne kadar haklı olduğu, 1828 yılında yaşanan Osmanlı-Rus savaşında görülmüştür. Bu savaş sırasında Doğu Anadolu’da birçok yerde Ermeniler, Ruslarla işbirliği yapmıştır. Rusya, Doğu Anadolu’dan çekilirken yaklaşık 100.000 Ermeni’nin göçettirilmesini sağlamıştır. Böylece Rusya, yeni oluşturduğu Ermeni vilayetinin nüfusunu artırmış, kendisine minnettar olan bir toplulukla sınırda tampon bölge (Bakar, 2013:31; Saray, 2010:29-30), oluştururken aynı zamanda Türk Dünyası’nın ortasında suni bir Ermenistan oluşturarak, doğu ve batı Türklüğünün irtibatını kesmeyi hedeflemiştir (Kılıç, 2012:77, 84).

İran’ı Kafkasya’dan uzaklaştıran Rusya, 14 Nisan 1828 yılında Osmanlı topraklarına saldırarak yeni bir savaşı başlatmıştır. Rusların, doğuda Erzurum, batıda Edirne’ye kadar ilerlemeleri üzerine Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmıştır. 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan *Edirne Antlaşması* ile Osmanlı Devleti, bağımsız Yunan devletini tanımak zorunda kalmıştır. Bu gelişme Osmanlı Devleti’nin dağılma sürecini

başlatmıştır. Fransa'nın bu durumu fırsat bilerek 5 Temmuz 1830 yılında Cezayir'i (Uçarol, 1995:149-154, 160; Karal, 2011a:121-124; Karpat, 2013:39), işgal etmesiyle Osmanlı Devleti de Afrika'da ilk toprağını (Tandoğan, 2013:230), kaybetmiştir. Fransa'nın bu işgal hareketinin geçici olmadığı, Cezayir'in Fransa tarafından mülk edinmek istendiği, Fransa'nın bu işgalde başarılı olursa çeşitli bahaneler öne sürerek Tunus ve Trablusgarp'a da sarkabileceği, 5 Ağustos 1831 tarihinde Kaptan-ı Derya Gürcü Halil Rifat Paşa'nın tezkiresi ile padişaha bildirilmiş ve Osmanlı yönetimi uyarılmıştır. Osmanlı yönetimi bölgedeki varlığını devam ettirebilmek adına, halkın desteğinin sağlanması ve bölgedeki dini işlerin daha iyi yürütülebilmesi için 1836 yılında eski Bosna Kadısı Nazif Efendi'yi Trablusgarp Mollası adıyla naip olarak görevlendirmiştir. Fransa, Trablusgarp kumandanının gayrimüslimlerin can güvenliğini sağlayamadığı ve gümrükte usulsüzlük yaparak haksız kazanç elde ettiği gibi mesnetsiz iddialar ortaya atarak Trablusgarp'ı işgal etmenin zeminini oluşturmaya çalışmıştır. Bölgenin güneyine askeri yığınak yapan Fransa'nın bu hareketleri Osmanlı makamlarının da dikkatini çekmiş, gereken askeri tedbirin alınması ve telgraf hattının Gadamus'a kadar uzatılması için yerel makamlar uyarılmıştır (Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb, 2013:123-125, 333-337). Fransa, bir yandan Osmanlı coğrafyasının Kuzey Afrika'daki bölümü ile ilgilenirken diğer yandan da Balkanlar'da Osmanlı yönetimine karşı ulusal ayrılıkçı hareketlerin desteklenmesiyle meşgul olmuştur. Fransa, "*Yunanistan'daki Katolik papazların yeni Yunan yönetiminde Osmanlı döneminde olduğu kadar serbest olmasını*" Yunanistan'ın bağımsızlığının tanınması için şart (Turan, 2002:8), koşmuştur. Fransa'nın yeni kurulan Yunan yönetimine, Osmanlı dönemini referans olarak göstermesi gayrimüslimlerin hak ve hukukunun Osmanlı yönetimince çiğnendiği iddialarının gerçek dışı oluşunu ve her fırsatta eleştirdiği Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebayı idare tarzını aslında takdir edişinin dışı vurumudur.

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı merkezi yönetimin zayıflığı, devletin kendi paşalarının bile rahatlıkla isyan edebilecekleri bir ortam doğurmuştur. II. Mahmut'un Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya Mora isyanını bastırması karşılığında Girit ve Suriye valilikleri için verdiği sözü yerine getirmemesi Mehmet Ali Paşa'nın devlete isyan etmesine önemli bir gerekçe teşkil etmiştir. "Mısır Meselesi" olarak bilinen bu olaylara Batılı büyük güçler de katılınca mesele, uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Osmanlı Devleti bu meselede İngiltere'nin desteğini sağlayabilmek için hükümleri tamamen İngiliz çıkarları üzerine kurgulanan Balta Limanı Antlaşması'nı imzalamak zorunda bırakılmıştır.

4.3. 1838 BALTA LİMANI ANTLAŞMASI

Coğrafi Keşifler başladığında İspanya, Portekiz ve Fransa denizaşırı ülkelerde yeni topraklar ve ticari pazarlar ararken, bu tip faaliyetlere henüz girişmeyen ve ancak Elizabeth döneminde (1558-1603), sömürgecilik faaliyetlerine başlayan İngiltere (Remond, 2016:9), Akdeniz'e yeni yeni nüfuz etmeye başlamış ve doğu pazarlarında Venedik'in yerini almaya çalışan (Kütükoğlu, 2013:12-13), bir politika izleyen İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler daha çok İngiltere'nin 1557 yılında Hindistan'ı ele geçirmesiyle (Burak, 2004:7), başlamıştır.

Kanuni döneminde 1553 yılında Osmanlı topraklarında ticaret yapmak için ilk izni alan İngiliz tüccar, *Anthony Jenkinson*'un ardından 1580 yılında *William Harbone*, ticaret yapabilmek için Sultan III. Murat'tan yeni bir izin belgesi almayı başarmıştır. İki ülke arasındaki ilk antlaşma metni olarak da kabul edilen bu imtiyazı almayı başaran Harbone, Babıali nezdinde 4 Mayıs 1583'te İngiltere'nin ilk büyükelçisi (Kocatürk, 2011b:12-13), olarak atanmıştır. Harborne, Edward Osborne ve Richard Staper adlı iş adamlarının temsilcisidir. 1579 yılında III. Murad ve Kraliçe Elizabeth arasında karşılıklı yazılan mektupları getirip götürmüştür. Harborne, çalışmalarının sonucunu almış, Osmanlı ile yapılacak olan ticareti, yedi yıl boyunca imtiyaz verilen 12 tüccarın yapmasını (Kütükoğlu, 2013:13-18), içeren bir izin alırken, saray ile olan görüşmelerinde kendisine Hoca Sadettin Efendi de (Bowen, 2011:VIII), yardımcı olmuştur.

III. Murat (1574-1595), tarafından verilen ahitnameye göre, Fransız ve Venedikli tüccarlara tanınan hakların aynısı İngiliz tüccarlarına da tanınmış, bir nevi Akdeniz'de Fransa'nın karşısına İngilizler çıkartılarak bu rekabetten Osmanlı lehine (Halid, 2011:19-28), fayda beklenmiştir. Osmanlılar ve İngiltere arasında ticaretle başlayan ilişkiler zamanla askeri, siyasi ve diplomatik ilişkilerin gelişmesini sağlamış, her iki ülke tarafından o dönemde ortak tehlike kabul edilen İspanyol yayılcılığı karşısında ittifak kurmaya kadar gitmiştir. Kraliçe Elizabeth ile III. Murat arasında geçen mektuplaşmalar ve karşılıklı gönderilen hediyeler ilişkilerin gelişmesine katkı sunmuştur. Kraliçe, Osmanlı dostluğunu seçerken Türklerin nüfuzunu kullanıp doğuda kendisine siyasi bir mevki kazandırmayı ve o dönemin denizlerinin en büyük güçlerinden biri olan İspanya (Kürkçüoğlu, 2006:1), karşısında yeni müttefikler edinmeyi (Bowen, 2011:13; Karakuş, 2006:33), düşünmüştür. Osmanlılar ise Papalığın koyduğu barut, kalay ve top güllesi gibi stratejik savaş malzemeleri ambargosunu kırabilmek (Halid, 2011:16-18), düşüncesiyle İngiltere ile iyi ilişkiler sürdürme gereği hissetmiştir. Bu bilgiyi Rusya elçisi olarak 1702-

1714 tarihleri arasında İstanbul'da görev yapan Tolstoy'da desteklemektir. Tolstoy, İngiltere'nin daha çok Osmanlı pazarlarıyla ilgilendiğini ve bu nedenle elçilerini ticari amaçlarla seçtiğini, İngilizlerin Osmanlı Devleti'nde konumlarının iyi olduğunu, yasal bir şekilde çuha, kalay, kurşun ve çelik gibi mallar getirerek, ihtiyaçları olan hammaddeyi satın aldıklarını (Tolstoy, 2013:XLV), belirtmektedir.

William Harborne adlı ilk İngiliz tüccarının İstanbul'a gelmesi ile başlayan ticari ilişkiler, kendisini finanse eden *Levant Şirketi*'nin Orta Doğu'da açtığı şubelerle daha da gelişmiştir. Bu şirket 11 Eylül 1581'de kurulmuş, 1825 yılında tasfiye edilmiştir. Tam 244 yıl boyunca iki ülke arasındaki ilişkilerde oldukça etkili (Halid, 2011:17-18), olmuştur. Ticari şirketlerin oluşturduğu bu ılımlı zeminde, Anglikan misyoner teşkilatları da bölgede faaliyet yapma imkânı bulmuş, yürüttüğü çalışmalar ve sahip olduğu misyon ile İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki menfaatlerine hizmet eden (Çatalbaş, 2011:175), aracı kurumlar haline gelmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin giderek gücünü kaybetmesine karşılık İngiltere'nin hızla güçlenip zenginleşerek dünyanın bir numaralı gücü (Kocatürk, 2009:15), haline dönüşmesi ikili ilişkileri yeni bir boyuta taşımıştır. İngilizler, elde ettikleri ticari ayrılıklara rağmen Osmanlı Devleti ile yürüttükleri siyasal ilişkilerde tamamen çıkar odaklı ve çoğu zaman, çok ta iyi tanımadıkları Osmanlı Devleti'nin aleyhinde politikalar izlemişlerdir. Osmanlı kültür ve medeniyetinden, Evliya Çelebi, Katip Çelebi ve Naima gibi bilim adamlarından haberi dahi olmayan İngilizler, daha o dönemde bazı eserlerde Osmanlı Devletini “*çağının terörü*” (Bowen, 2011:X-12), olarak göstermekten çekinmemişlerdir. İngiltere, XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan savaşlarda İran'a top döküm ustaları göndermiş, 1770 yılında Rusların Çeşme Limanı'nda Osmanlı donanmasını yakmasında Ruslara yardımcı olmuştur. İngiliz Amiral Elphinston'un Rus donanmasına yol göstermesi ve birçok İngiliz deniz subayının Rus donanmasında görev yapması ve Yunan isyanının devam ettiği günlerde hem Yunan deniz gücünün hem de kara kuvvetlerinin başında yine bir İngiliz amiral ve subayların bulunması (Halid, 2011:19-25), İngilizlerin çıkar odaklı politikalarına örnek olarak gösterilebilir.

Osmanlılarla İngilizler arasında ilerleyen ticari ilişkiler zaman zaman İspanya ve Fransa'nın engelleme girişimlerine rağmen karşılıklı olarak uzun bir süre devam etmiş, ticaretin dengelerini İngiltere lehine çeviren en önemli gelişmelerden biri ise 16 Ağustos 1838 tarihli *Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi* olmuştur. Sadrazam Reşit Paşa'nın Boğaziçi'nde Balta Limanı'ndaki konağında Reşit Paşa ve İngiliz elçisi Ponsonby (Pamuk,

2014:97), arasında imzalanan bu antlaşma ile Osmanlı-İngiliz münasebetleri en üst seviyeye (Mutlu, 2005:235), çıkmıştır. Bu antlaşmayı bazı araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin ekonomik anlamda idam fermanı (Yerasimos, 1975:618, 629), olarak değerlendirmişlerdir. Sultan II. Mahmut'un otuz bir yıllık hükümdarlığı (1808-1839), döneminde, paranın değerinin tam yetmiş iki kere düşürülmesi (Palmer, 1995:170), dönemin ekonomik sıkıntılarının boyutunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

1 Mart 1839'dan itibaren uygulanması öngörülen muahede; Osmanlı Devleti'nin bazı malların üreticiden satın alınıp büyük mübadele merkezlerine taşınması ve genellikle ihraç edilmek üzere yabancı tüccarlara toptan satılmasında devlet kontrolünü amaçlayan, Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun masraflarını karşılamak amacıyla 1826-1838 yılları arasında uygulanan *yed-i vahid* (Genç, 2013:378), olarak bilinen tekel usulünü kaldırması ile yerli esnaf ve tüccar savunmasız (Tabakoğlu, 1990:43), bırakılmıştır. *Yed-i vahid*, Devletin bir malın ihracatının özel bir kişinin tekeline bırakılması, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlık çekildiği dönemlerde ihracatının yasaklanması (Pamuk, 2014: 98), olarak da özetlenebilir. *Yed-i vahid* usulü üreticilerden gelen şikayetler üzerine 1838 anlaşmasından önce kaldırılmış olmasına rağmen, 1838 anlaşmasında *yed-i vahid* kalkacaktır şeklinde yeniden geçmesinin nedeni, isyan halinde bulunan Mehmet Ali Paşa'nın iktisadi gücünü azaltmaya yönelik bir politika (Kal'a, 1990: 54), olarak düşünülmüş olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu ticaret anlaşmasıyla İngiliz tüccarların Osmanlı ülkesinde yetişen veya işlenen her cins malı satın alabilmesi ve naklini rahatlıkla gerçekleştirebilmelerinin önü açılmıştır. Anlaşma, İngiliz tüccarların malı üretim yerinde satın aldıkları takdirde bir defaya mahsus olmak üzere % 9 gümrük vergisi ödemesini, malın iskelede satın alınması halinde ise % 3 gümrük vergisinin ödenmesini, İngiliz tüccarların yerli tüccarlarla aynı haklara sahip olabileceği (Kütükoğlu, 2013:138-141), gibi, tamamen İngiltere lehinde hükümler içermektedir. Bu antlaşma ihracata uygulanan vergileri % 12'ye çıkarırken, ithalattan alınan vergiyi ise % 5 olarak belirlemiştir. Yerli tüccarlar iç gümrük vergilerini ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılarak önemli bir ayrıcalık elde etmişlerdir. 1860-61 yıllarında yaşanan mali bunalım nedeniyle Osmanlı Devleti, ihracattan alınan gümrük vergilerini % 1'e indirmiş ve bu oranlar Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu düzeyde kalmıştır. İthalattan alınan vergiler ise 1861'de % 5'ten % 8'e, 1905'te % 11'e ve 1908'de % 15'e (Pamuk, 2014:98; Akgündüz-Öztürk, 1999:490), çıkarılarak kademeli olarak arttırılmıştır.

Bu antlaşmayı, İngiliz tüccarları için gerekli hammaddeyi sağlama açısından Osmanlı topraklarındaki tarımsal çeşitliliği artırdığından (Palmer, 1995:181), dolayı, olumlu gören değerlendirmelerin yanında; Ahmet Kal'a, İsmail Cem'in *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* adlı eserine vurgu yaparak, oldukça sert bir şekilde eleştirmiştir. Sözleşmeyi, Tanzimat ve Islahat Fermanları için emperyalizmin yayılmasına aracılık eden, Batı kapitalizminin çıkarlarına uygun üst yapı kurumlarının Osmanlıda inşa edilmek istenmesinden kaynaklandığını, Batıya yaranmak için Hristiyanlara tanınan hakların aslında Hristiyanların küçük bir zümresi olan işbirlikçilerin Avrupa'daki efendilerine daha rahat hizmet etmesini sağlamak için kaleme alındığını ifade etmektedir. Osmanlı vatandaşı gayrimüslim tüccarlar için *Avrupa tüccarı*, Müslüman tüccarlar içinse *Hayriye tüccarı* denildiğini, ihracata yönelik vergilerin yüksek oluşunun bir nevi ithalatı teşvik edici bir dış ticaret sistemini (Kal'a, 1990:48), oluşturduğunu belirtmektedir. Nitekim XX. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Devleti kumaş ihtiyacının en az dörtte üçünü ithal etmek (Shaw, 2014: 185), zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'ni bu ticaret sözleşmesini imzalamaya iten nedenler arasında Mısır sorununun etkisi büyük olmuştur. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, 1805 yılında Mısır valiliğine getirilmiş ve 1811 yılında Memluk güçlerini bertaraf ederek hâkimiyeti tamamen ele geçirmiştir (Clot, 2005:247; Zürcher, 2015:58-59). Özellikle Hicaz bölgesinde çıkan Vehhabi isyanlarını bastırması kendisine büyük bir saygınlık (Akyıldız-Kurşun, 2015:7), kazandırmıştır. Vehhabi mezhebinin kurucusu 1703-1792 yılları arasında yaşayan Muhammed b. Abdülvehhab'dır. Vehhabilerin dini misyonları zamanla siyasal bir boyut kazanmış, birçok bedevi kabilesi kendilerine katılmıştır. Vehhabilerin, bölgelerinden geçen Şii hacılara saldırması, Kerbela'yı basarak 5.000'e yakın insanı öldürmeleri, Şiilerin kutsal mekânlarının tahrip edilip, varlıklarının yağmalanması bölgede büyük sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Cidde 1805 yılında muhasara edilmiş, Mekke 1806 yılında Vehhabilerce işgal edilmiştir. Osmanlı Devleti yaşanan bu olaylar üzerine Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'yı görevlendirmiş, Paşa da oğlu Ahmet Tosun Paşa'yı Vehhabiler üzerine göndererek 1813 yılında Mekke, Cidde ve Taif'i Vehhabiler'den (Polat, 2015:4), kurtarmıştır.

Özellikle Fransa ile geliştirdiği iyi ilişkiler neticesinde Avrupa tarzında güçlü bir ordu ve donanma kuran Mehmet Ali Paşa, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin can simidi gibi düşünülmüş, Mora'da çıkan Rum isyanında da kendisinden yardım istenmiştir. Paşa, hem Hicaz hem de Mora isyanlarını bastırmasındaki başarısının ardından Osmanlı

Devleti'nden yeni taleplerde bulunmuş, talepleri karşılanmayınca da devlete isyan etmiştir. Döneminde Mısır'da bayındırlık, ziraat ve ticaret oldukça gelişmiş, hacılarla ilgilenmesi ve onlara yardımlarda bulunması bütün İslam dünyasında tanınmasına ve kendisine büyük bir sevgi duyulmasına neden olmuştur. Mora isyanında padişahın izni olmadan Mısır'a dönmesi (Karal, 2011a:127-128), ve İstanbul'da kendisinin başarılarını kıskanan bazı devlet adamlarının kışkırtmaları sonucunda padişahla arası açılmıştır.

Osmanlı Ordusu'nun Mısır orduları karşısında birkaç kez yenilgiye uğraması üzerine çaresiz kalan Padişah II. Mahmut, önce İngiltere'den yardım istemiş, olumlu yanıt alamayınca da Rusların yardım teklifini kabul etmek durumunda kalmıştır. Devreye Rusların girmesi ve 1833 yılında imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile kazandıkları avantajlar nedeniyle (Kocatürk, 2011b:16), Batılı güçler de olaya müdahil olmuştur. Özellikle İngiltere, Rusların Akdeniz'e inebileceği ve Mehmet Ali Paşa'nın Hindistan ticaretini engelleyebileceği endişesi ile (Karal, 2011a:133), olaya müdahil olmuş, Mısır meselesi bu şekilde uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Bu arada II. Mahmut ölmüş yerine Sultan Abdülmecid geçmiştir. Osmanlı Ordusu'nun Mısır kuvvetleri karşısında Nizip yenilgisinden sonra Kaptan-ı Derya Firari Ahmet Paşa, Osmanlı donanmasını Mehmet Ali Paşa'ya teslim etmesi (Engelhardt, 2010:13; Kocatürk, 2011b:17), Mehmet Ali Paşa'nın elini daha da güçlendirmiştir. Bu isyan sonucunda Mısır Meselesi'nin uluslararası bir sorun haline gelmesi ve sorunun çözümünde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yapacağı yardımlar 1838 Ticaret Sözleşmesi'ni hazırlayan en önemli siyasal faktör (Durhan, 2002:85-86; Yerasimos, 1975: 635; Akgündüz-Öztürk, 1999:490; Zürcher, 2015:65, 78; Karpat, 2013: 41), olmuştur. Bu arada Fransa'nın uzun zamandır Mehmet Ali Paşa'yı destekleyen, bağımsız ve mali açıdan güçlü bir Mısır oluşumu için gösterdiği gayret de Osmanlı yöneticilerini İngiltere'ye yaklaştıran (Palmer, 1995:165, 172), diğer bir unsur olmuştur.

Osmanlı yönetiminin Mısır'ın yanında Suriye'yi de Paşa'ya vermeyi kabul etmesi üzerine Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve Prusya elçileri ortak bir nota vererek soruna müdahil olmuşlardır. 15 Temmuz 1840 tarihinde Londra'da Fransa haricindeki diğer dört devlet antlaşma imzalayarak Paşa karşısında Osmanlı Devleti'ne yardımcı olacaklarını belirtmişlerdir. Paşa'nın savunamaya geçmesi ve Suriye'yi bırakması üzerine 27 Kasım 1840 tarihinde İskenderiye Sözleşmesi imzalanmış ve böylece Mehmet Ali Paşa, Mısır'ı ailesine kazandırmıştır. İngiltere, Paşa karşısında Doğu Akdeniz ve Hindistan'ın güvenliğini sağlamış, Fransa ise Mısır'daki nüfuzunu sürdürmek istemiştir. Osmanlı

Devleti ise bir paşasının isyanını bile bastırmakta ne kadar aciz (Karal, 2011a:125-140, 169-203; Polat, 2015:3-5; Kocatürk, 2011b: 17), olduğunu görmüştür. Ayrıca Ruslar, 1833 yazı boyunca tarihte ilk ve son kez İstanbul'un askeri hâkimi (Palmer, 1995:163, 170; Zürcher, 2015:65-66), durumunda kalmışlardır. Mısır sorununun bitmesinin ardından 13 Temmuz 1841 tarihinde İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti Londra Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalayarak boğazların yeni statüsünü (Kocatürk, 2011b:17), belirlemişlerdir.

Mehmet Ali Paşa'nın orduları karşısında yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, sadece Mısır'ı değil, Suriye ve Anadolu'daki topraklarının bir bölümünü de kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya'nın artan nüfuzuna karşı İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü koruyacağı umudu (Pamuk, 2014:99), Osmanlı Devleti'ni İngiltere'ye yaklaştıran diğer önemli bir etken olmuştur. Öte yandan İngiltere ise, Mısır ile Fransa arasındaki yakın ilişkiyi Doğu Akdeniz'de kendi çıkarları için oldukça tehlikeli görmüş, Mehmet Ali Paşa'nın güçlü yönetimi Mısır ve Suriye'ye hakim olduğu takdirde Kızıldeniz yoluyla Hindistan'a ulaşan deniz yoluyla Dicle, Fırat ve Basra yönündeki kara yolunun tehlikeye gireceğini düşünmüştür. Bu nedenle güçlü bir Mehmet Ali yönetimi karşısında zayıf bir Osmanlı yönetiminin bölgeye hakim olmasını hararetle desteklemiştir (Uçarol, 1995:172). Osmanlılar ile Mısır valisi arasındaki bu krizde Lübnan Emiri Beşir, Mısır'ın yanında, Emir'in rakipleri olan Dürziler ise Osmanlıların yanında yer almışlar ve birçok Dürzi, Osmanlı saflarında savaşmıştır. Ülkedeki Hristiyanlar ise Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'yı (Acar, 1989:10), desteklemiştir.

1838 tarihli ticaret sözleşmesi sonuçları itibariyle Osmanlı ticaretinin ve sanayisinin gerilemesinde, ülkenin Batılılarca açık pazar haline getirilmesinde oldukça etkili olmuş ve Tanzimat dönemini hazırlayan temel dinamiklerden (Durhan, 2002:89-90), biri olarak değerlendirilmiştir. İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasına ilgisi sadece misyonerlik bağlamında kalmamış, yaşanan siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki yakınlaşma İngiltere'yi hep bir adım öne çıkarmıştır. İngiltere XVII. yüzyılda dış ticaretinin sadece onda birini Osmanlı Devleti ile yaparken, Mısır Meselesi ve özellikle 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi gibi gelişmeler iki ülkenin ticari ilişkilerinin artmasını sağlamıştır. İngiltere 1845 yılında sadece Beyrut'ta tam 365 ticaret evine (Ortaylı, 2009:120), sahip olmuştur. Yaşanan süreçte Osmanlı Devleti ile yapılan ticarete ibreler hep İngiltere lehinde yükselmiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yaptığı ihracat 1825'te 1.079.671 sterlin iken, 1852 yılında sekiz kattan fazla artarak 8.489.000 sterline ulaşmış, 1825'te

1.207.172 sterlin olan ithalat ise ancak iki kat büyüyerek 2.252.283 sterlin olmuştur. 1842 yılında boğazlardan sadece 250 İngiliz ticaret gemisi geçerken 1852’de bu sayı 1741’e (Karpas, 2013:54), çıkmıştır.

4.4. TANZİMAT DÖNEMİ VE SONRASINDA TÜRK-İNGİLİZ SİYASAL İLİŞKİLERİ

Tanzimat devri, yabancı diplomatların Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahaleleri konusunda bir dönüm noktasıdır. Konsololar, Tanzimat reformları sürecinde Osmanlı Devleti’nin iç işlerine açıkça müdahale etmişlerdir. Bu sebeple Osmanlı modernleşme tarihi, bir bakıma yabancı müdahalelerle birlikte gelişen, kendine özgü yeniden yapılanma tarihi (Erdönmez, 2011:92), olarak da değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti 1839 yılında Tanzimat, 1856 yılında ise Islahat Fermanlarını ilan ederek bütün tebaasının eşit olduğunu ve kanunların üstünlüğünü vurgulayarak dışarıdan gelecek müdahalelere karşı bir refleks geliştirmeye çalışmıştır. Ancak bu fermanların ilanı da istenilen olumlu sonuçları doğurmamış, tam aksine Batılı güçlerin müdahalesi bu süreçte artarak devam etmiştir. Örneğin; İngiliz konsoloları Kıbrıs’ta adli, idari ve ticari birçok konudaki gelişmelere müdahil olurken, din değiştirme davalarına da müdahil olmaya başlamış, bu konuyu bir nevi mahalli idareciler üzerinde baskı mekanizması olarak kullanmışlardır. Baskı mekanizması 1844 yılında sonuç vermiş, İngiliz sefiri Canning’in yoğun baskıları sonucu, mürted olan bir vatandaşa idam cezasının uygulanmayacağı İngiltere’ye yazılı olarak taahhüt (Erdönmez, 2011:112), edilmiştir.

Siyasi, adli ve ekonomik birçok sıkıntının yaşandığı bu süreçte Rusya’ya karşı yapılan Kırım Savaşı’nda (1853-1856), İngiltere ve Fransa’nın desteği karşılığında Osmanlı Devleti’nin dış borçlanma süreci de başlamıştır. O dönemde Avrupalı güçler için en karlı yatırımlardan biri Osmanlı Devleti’ne borç vermek (Yerasimos, 1975:670), olduğu için devlet, sonraki dönemlerde bir dizi borçlanma yapacak ve sonuçta mali iflasını ilan etmek durumunda bırakılacaktır. Yüzyılın son çeyreğine girilirken Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanlarından beklediği olumlu sonuçları bu kez de Meşrutiyet yönetimine geçmekte aramış ancak ne dış güçlerin müdahalesinin, ne de imparatorluğun çöküşünün önüne geçilebilmiştir.

XIX. yüzyıl, Osmanlı -İngiliz siyasi ilişkileri için büyük bir dönüşümün yaşandığı en hassas dönemdir. İngiltere’nin Hindistan ve Uzak Doğu’daki sömürgelerine giden kara ve deniz yollarının Osmanlı Devleti’nin elinde olması ikili ilişkilerin temel dinamiğini

belirleyen önemli bir unsur olmuştur. Bu coğrafyanın zayıf bir Osmanlı Devleti'nin (Kocatürk, 2009:15), elinde bulunmasından yana olan İngiltere, 1878 Berlin Antlaşması sonrasında 1791'den itibaren sürdürdüğü Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmiş ve ilerleyen süreçte Osmanlı topraklarını paylaşmada var gücüyle gayret göstermiştir (Armaoğlu, 2012:69; Burak, 2004:39; Günay, 2007:115). İngiltere, bu dönemde Osmanlı Devleti'ni yoğun bir şekilde uğraştıran çeşitli azınlık isyanları, Kıbrıs'ın elden çıkması ve Mısır'ın işgali gibi konularda mücadele ettiği hem en büyük güç, hem de Mısır Meselesi ve Kırım Savaşı gibi gelişmelerde diğer güçlere karşı sığındığı bir liman olma özelliğini korumaya devam etmiştir. İngiliz gizli belgelerinde Türklerin Rusları doğal düşmanları olarak gördüğü, Almanların Türkleri diğer devletlere karşı bir koz olarak kullandıkları ve bu durumun Türk yönetimi tarafından bilindiği, Türklerin Fransa ile dost kalmak istedikleri, İngiltere'ye karşı olumlu yaklaşımın özellikle Mısır ve Kıbrıs meselesi yüzünden değiştiğini bildiren bilgiler bulunmaktadır. Bu konuya ait bilgiler Sofya'daki İngiliz Büyükelçisi M. De C. Findley'in İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği 12 Ekim 1910 tarihli ve 191 sayılı mesajında (Uğurlu, 2005:138), açıkça dile getirilmektedir.

XIX. yüzyılın son çeyreği ve yeni yüzyılın ilk yıllarında Sultan II. Abdülhamit'in iktidarı döneminde (1876-1909), Osmanlı Devleti siyasi, askeri, ekonomik şartlar ve dış müdahaleler açısından en zor dönemlerinden birini yaşamıştır. Sultan II. Abdülhamit, kendi iktidarı sürecinde devlet işlerinin en küçük teferruatlarıyla dahi ilgilenmiş, dönemin siyasi ve içişleri hakkında devlet ricalinden ileri gelenlere çeşitli raporlar yazdırarak, kimi zaman da siyasi ve bürokratik kadrolara doğrudan kendi görüşlerini aktararak (Uzunçarşılı, 1954:43), yönetimdeki etkinliğini muhafaza etmiştir. II. Abdülhamit, hem kendi saltanatından önceki siyasal gelişmeleri, hem de kendi iktidarı dönemindeki gelişmeleri değerlendirdiğinde; İngiltere'nin Osmanlı Devleti aleyhinde politikalar geliştirdiğine kanaat getirmiş, bu nedenle İngiltere'ye karşı daha temkinli bir politika izleyerek, Almanya ile daha yakın ve dostane bir siyaset izlemiştir. II. Abdülhamit, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü politikaları 12 başlık altında özetlemiş ve bu politikalar karşısında devlet erkânından gerekli çözüm önerileri üretmelerini istemiştir. Bu başlıkların ilkinde; İngilizlerin Mısır'ı işgalleri ve İskenderiye kentini denizden topa tutmalarının yanında, Osmanlı hanedanına ve hilafet kurumuna yönelik olumsuz propaganda yapmaları konu edilmiştir. İkinci başlıkta 30 Mayıs 1876'da Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin de

bulunduğu bir grup tarafından yapılan hükümet darbesi ile (Zürcher, 2015:116), Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde, üçüncü başlıkta ise III. Selim'in tahttan indirilmesi ve yerine Sultan Mustafa'nın tahta çıkarılmasında İngilizlerin rolünün (Uzunçarşılı, 1954:43-44), açıklanması istenmektedir.

Dördüncü başlıkta ise, 1876-77 Osmanlı- Rus savaşı sonrasında bu iki devletin Ayastefanos Antlaşması ile barış yaptığı hatırlatılmış ancak; yapılan bu antlaşmadan İngilizlerin memnun olmadığına dikkat çekilmiştir. İngiltere'nin 1878 Berlin Konferansı'nda, kendi çıkarlarına zarar veren hükümleri kaldırarak, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına zarar veren hükümleri koydurduğu belirtilmiştir. İlerleyen satırlarda, İngilizlerin Ermeni meselesine yaklaşımlarına dikkat çekilmiş, mevcut durumda İngiltere'nin isyancı Ermenilerin gösterdikleri alçakça ve lanetlenecek derecede kötü hareketlerini görmezden geldiği hatırlatılmıştır. İngilizlerin Berlin Antlaşması'na Ermeni tebaanın yaşadığı bölgelerde ıslahat yapılmasını içeren maddeleri koydurmakla, Ermenileri açıktan açığa himaye ettikleri ve bölgede bir Ermeni Prensiği kurmayı düşündükleri bildirilmiştir. Ayrıca, İngiltere'nin Anadolu topraklarında İzmir'den Konya'ya kadar dar ve çorak bir bölgede İngiltere himayesinde küçük bir Türk hükümeti oluşturmayı düşündüğü, böylelikle kendi deniz kuvvetlerini rahatlatma (Uzunçarşılı, 1954: 44), amacıyla olduğu belirtilmiştir.

İngilizlerin bu düşüncesinde Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876), özellikle donanma konusunda yapılan yenilikler etkili olmuştur. Donanma envanterinde yelkenli gemilerin yerini buharlı ve zırhlı gemilerin almaya başladığı bu dönemde Sultan Abdülaziz, 180 parçalık güçlü bir donanma meydana getirmiş, hatta Osmanlı donanması İngiltere'den sonra dünyanın ikinci büyük donanması (Afyoncu-Önal-Demir, 2010:256), haline gelmiştir. Kemal Karpat, Sultan Abdülaziz döneminde dış borç alınmasının en önemli nedenini güçlü bir donanma ve kara ordusunun modern silahlarla (Karpat, 2013:56), donatılma ihtiyacından kaynaklandığını belirterek bu bilgiyi desteklemektedir. Yine, Kaptan Wartes Taylor'un İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bir raporda Osmanlı donanmasının Abdülaziz tarafından geliştirildiği ve 1874'te Osmanlı donanmasının Avrupa'nın üçüncü büyük donanması haline geldiğini (Uğurlu, 2005:103), belirtmesi de yukarıdaki bilgiyi desteklemektedir. Osmanlı donanmasının yeniden ıslahı başarılı sonuçlar vermiş, bu durum denizlerde rakip tanımayan İngiltere'yi oldukça telaşlandırmıştır. Aslında İngiltere, Ruslara karşı zafer kazanmış bir İslam halifesinin elde edeceği nüfuz karşısında, sömürgelerindeki Müslümanları kontrol edemeyeceği kaygısı

(Karpat, 2013:64-65), ile bu durumdan rahatsız olmuştur. Sultan II. Abdülhamit, beşinci başlıkta; Kıbrıs Adası'nın İngiltere tarafından ele geçiriliş süreciyle bu olaydan hemen önce meydana gelen Suavi Vakası'nın (Uzunçarşılı, 1954:44), yine İngilizlerce çıkartıldığını bildirmektedir.

Altıncı başlıkta İngiliz- Bulgar ilişkilerine dikkat çekilmiş, İngilizlerin eski Bulgar Prensi Aleksandr'a bir takım vaatler vererek, 14-15 bin kadar askerle Osmanlı topraklarına saldırtmaya çalıştıkları belirtilmiştir. Abdülhamit'in bu düşüncesini İngiliz arşiv kayıtları da doğrulamaktadır. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Nicholas O'Conor, Dışişleri Bakanı Lord M. Lansdowne'ye yazdığı 28 Mart 1903 tarihli yazısında şu ifadeler yer vermektedir. Conor, Bulgar başpapazını ziyaret ettiğini, görüşmede başpapazın Avusturya ve Rus reformlarının etkisiz kaldığını, çetelerin yaptığı zulümlerin halkta iyi etki bırakmadığını, padişahın kendilerine iyi davrandığını, Rus uyuşu olmaksızın Osmanlı bayrağı altında yaşamayı tercih edeceklerini söylediğini belirterek, kendisinin de başpapaza Osmanlı İmparatorluğu'na büyük devletler tarafından baskı yapılmasının uygun olacağını söylediğini bildirmektedir. İngiltere bir yandan Bulgar yayılcılığını desteklerken diğer yandan da Makedonya'da çok fazla genişlemiş bir Bulgar ilerlemesini Yunanlıların Helen politikalarına aykırı olduğunu düşünmektedir. İngiliz Büyükelçi Conor, Türklerin Ruslardan korktuğu için Bulgar olaylarına karşı fazlaca bir şey yapamadıklarını, eğer bu korku olmasa Bulgarlara derhal savaş açacaklarını belirtmektedir. Makedonya'da 200.000 civarında disiplinli Osmanlı askerinin olduğunu, ancak bu askerlerin beslenme ve malzeme durumunun kötü olduğunu, ayrıca Rusların da Bulgarların çok kuvvetlenmesini istemediklerini (Uğurlu, 2005:80-81), belirtmektedir. Kısaca İngiltere, Bulgarları desteklerken Yunanlıları kaybetmek istememiş, her ikisini de küstürmemek için dengeli bir şekilde ve sınırlarını kendisinin belirlediği ölçüde genişlemelerine destek vererek, kontrol altında tutmak istemiştir.

Yedinci başlıkta ise, İngiliz-İtalyan işbirliğinin nedenleri açıklanmaya çalışılmıştır. İngiltere bir müttefiğini kaybettiğinde kendi tezlerini onaylayan başka bir müttefik arayışına girmiş, yeni müttefiğinin İngiliz işgallerine rıza göstermesi ya da en azından ses çıkarmaması için çeşitli diplomatik manevralar yaparak, ona meşgul olacağı yeni alanlar açmış, hatta bazen destek te vermiştir. İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesine Fransa'nın tepki göstermesi sonucunda İngiliz-İtalyan yakınlaşması görülmüş, İtalyanların Eritre'nin en büyük limanı olan Musavva'ya asker çıkarmalarına İngiltere tarafından yardımcı olunduğu (Uzunçarşılı, 1954:44), bildirilmiştir.

Sekizinci başlıkta ise, İngiltere'nin Mısır'daki varlığını daha etkili hale getirebilmek için İngilizlerce Afrika'da Kongo hükümetinin kurulduğu, Kordofan ve Sudan'ın da Kongo hükümetine bağlandığı belirtilmiştir. Dokuzuncu başlıkta İngiliz – İran ilişkilerine vurgu yapılmıştır. İngiltere'nin İran Şahı ve çeşitli devlet ricalini etkisi altına aldığı, İran ile Osmanlı arasında sınır sorunlarını gündeme getirerek bu konuda İran'ı haklı bulduğu, hatta Osmanlı Devleti'nin İran sınırına haksız saldırılarda bulunduğu şeklinde propagandalara yer verildiği (Uzunçarşılı, 1954:44-45), hatırlanmıştır.

Onuncu başlıkta İngiltere'nin Mısır ve Kıbrıs için vergi vermediği hatta zaman kazanmak için Osmanlı Devleti'ni borçlandırma yoluna gittiği tespiti yapılmış, on birinci başlıkta ise, İngiliz-Amerikan ilişkilerine dikkat çekilmiştir. İngiltere'nin, Ermeni meselesinde Amerikalıların yardımına ihtiyaç duyduğunu, bu nedenle Amerikalıları, Protestanlık ve hürriyet motifleri işleyerek kendi yanlarına çekmeye çalıştıkları hatırlanmıştır. On ikinci başlıkta, İngilizlerin Osmanlı ticari dengeleri üzerinde yürüttüğü politikalara dikkat çekilerek, İngiltere'nin kendi bankaları ile Osmanlı maliyesini tekel altına almak isteğine vurgu yapılmıştır. İngiltere'nin, bu amacını gerçekleştirebilmek için Osmanlı Devleti hakkında olumsuz propaganda çalışmaları içinde olduğu hatırlanmıştır. Osmanlı yönetiminin İngiltere'ye ticari kapıları kapattığı, İstanbul'da adaletin kalmadığı, Hristiyanların hatta Müslümanların bile hakarete uğradığı ve hürriyetin olmadığı şeklinde söylemler geliştirdiği ve kendi düzeninin temini için bir darbe (Uzunçarşılı, 1954:45), hazırlığı içinde olduğuna dikkat çekilmiştir.

Nitekim 31 Mart İsyanı'nın yaşandığı günlerde İngiltere'nin ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin ayaklanmayı mümkün olduğu kadar desteklemesi, İngiliz Büyükelçiliği'nin Makedonya'daki konsolosları aracılığı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzunu kırmaya çalışması, başarılı olamayınca da Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesine engel olmaya çalışmasının (Kocatürk, 2009:59-60), yukarıdaki iddiaları destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Bu iddialara ayaklanmanın kilit isimlerinden olan Derviş Vahdeti'nin İngiliz gizli servisince yetiştirilmesi ve Volkan Gazetesi'ni çıkarmakla görevlendirilmesi (Karal, 2011d:81), de eklendiğinde yaşanan gelişmelerin en çok kimin işine yaradığını gün yüzüne çıkarmaktadır. Konu hakkında Zekeriya Kurşun, olayların sadece İstanbul ile sınırlı kalmadığını Anadolu, Suriye ve Hicaz gibi taşrada da benzer olayların yaşandığını ifade etmektedir. Olayların İstanbul'da *İttihad-ı Muhammedi* isimli bir cemiyet tarafından taşrada ise İngilizlerin desteğini alan *el-İha el Arabi Cemiyeti'nin* elemanları tarafından yönlendirildiğini belirtmektedir. Bunun

yanında Osmanlı demir yolları imtiyazlarında yaşanan İngiliz-Alman rekabeti ve Bağdat demir yolları imtiyazını İngilizlerin kendi lehlerine çevirme gayreti sonucunda Prens Sabahattin'in desteklediği Ahrar Partisi'nin destekçilerinin tahrik edilerek olayların çıkarıldığını, olayların hemen arkasından bu partinin görevini tamamlayarak kendini fesh ettiğini, İngilizlerin Bağdat demir yolu projesini Almanların elinden alamasa da projenin gecikmesine neden olduklarını, tüm bu gelişmelerin II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinin gölgesinde kaldığı için olaylarda İngilizlerin gerçek rolünün hiçbir zaman görülemediğini (Kurşun, 1989:49-60), belirtmektedir. Nitekim misyonerlerin 1911 yılında Hindistan'ın Luknov kentinde düzenledikleri kongrede ikinci Meşrutiyet'in ilanı ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesini şükür ayini (Uçar, 2014:35), ile kutlamaları yaşanan durumdan oldukça memnun olduklarını göstermektedir.

Abdülhamit'in İngiltere'nin Ermeni sorunu ile ilgili tespitleri de oldukça doğrudur. Çünkü İngiltere, "Ermeni Meselesi" üzerinden Sultan'ın tahttan indirilmesi için Büyük Devletlere resmi bir teklif götürmüştü, ancak bu teklif Almanya ve Rusya'nın (Aydın, 2011: 24), tepkisi nedeniyle amacına ulaşmamıştır. Sultan Abdülhamid'in iktidarının ilk yıllarında çıkan 1876-77 tarihli Osmanlı-Rus Savaşı da en çok İngiltere'nin işine yaramıştır. Zira İngiltere, Rusları Yeşilköy'de durmaya zorlayacak ve bunun karşılığında ise Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs Adası'nın kendi yönetimine bırakılmasını (Sırma, 2013:12), talep edecektir. İngiltere'yi en çok korkutan düşünce Rusya'nın Ermenileri kullanarak, Akdeniz ve Basra Körfezi'ne inebilme ihtimalidir. Bu ihtimali oldukça önemseyen İngiltere, Kıbrıs Adası'nın kendisinde bırakılmasına razı olması için Fransa'ya da Tunus'u teklif etmiştir (S.Shaw- E.K.Shaw, 2010: 237, 240).

İngilizlerin emperyalist politikaları, ne yazık ki bazı Osmanlı devlet adamları tarafından da destek bulmuştur. Dönemin ünlü devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa'nın ifadesi ile bazı devlet adamları yabancı elçiliklerce desteklenmiş, hatta onlardan aldıkları destekle Sultan Abdülaziz'i korkutarak saltanat dizginini ellerine almaya çalışmışlardır. Bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde bu desteği sağlayanların başında dönemin ünlü sadrazamı Mithat Paşa gelmektedir. Mithat Paşa daha Şam'da vali iken bölgede bir Arap Krallığı kurma fikrine kapılmış ve sadarete geldiği andan itibaren de bu fikri gerçekleştirmenin yollarını aramaya başlamıştır. Sultanı sadece dini işlerle meşgul olan pasif bir halife konumuna getirmeye ve devletin tek hâkimi olmaya yönelik çalışmaları gizli polis tarafından öğrenilince II. Abdülhamit tarafından Arabistan'ın Taif şehrine sürgüne (Sırma, 2013:13), gönderilmiş, 1884 yılında da tahminen Abdülhamit'ten

alınan bir emirle (Davison, 2004:115), boğdurularak öldürülmüştür. Mithat Paşa'yı bu şekilde olumsuz yönleriyle anlatan ve Abdülhamit'in bu kararını olumlu karşılayan görüşlerin yanında Mithat Paşa'yı yücelten ve kendisinin komplo ile suçlandığını, haksızlığa uğradığını, çok ağır bir ceza ve çok hakir bir ölüme uğradığını (Haydaroğlu, 2004:123), savunan görüşler de vardır.

Osmanlı Devleti, III. Selim döneminden (1789-1807), itibaren Batılı devletlerce azınlıklar lehinde sık sık reforma zorlanmıştır. Bu reform isteklerinin ana gayesini, dönemin Fransız Sefiri, Jean François Bourgoig'in Paris'e yazdığı şu satırlarda görmek mümkündür. *“Ekselanslarının çok iyi bildiği gibi, bizim bu reformlardan maksadımız, Osmanlı Devleti'ni kalkındırmak değil, Ayasofya üzerinde parlamakta olan hilali indirip, yerine tekrar Hristiyan haçını koymaktır”* (Sırma, 2013:19).

XIX. yüzyıl aynı zamanda Osmanlı coğrafyasında Arap milliyetçiliğinin hızlandığı bir dönemdir. Nasif el Yazici ve Butrus el Bustani gibi Arap milliyetçiliğinin öncüsü sayılan kişiler, milliyetçiliği öne çıkarıp, din farkını ortadan kaldırarak bütün Arapları, Arapçılık politikasında birleştirmek istemişlerdir. Bu zihniyetin temsilcilerinin tamamına yakını Avrupa'da yetişmiştir (Sırma, 2013:21). Arap milliyetçiliğinin uyanışı ve Osmanlılık aleyhinde bir politika haline getirilişinde Mısır'da Rifaa al Tahtavi gibi Müslüman olanların yanında Lübnan ve Suriye'de Butrus al-Bustani ve Necip Azuri (Kuran, 2013:46), gibi Hristiyan Arapların da oldukça büyük bir tesiri olmuştur. Arap milliyetçiliğine hizmet eden Hristiyanlardan biri de Corci Zeydan'dır. Zeydan, fikirlerini 1892 yılında kurduğu Hilal mecmuasında geliştirmiş, daha sonra *“Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam”* (İslam Öncesi Arap Tarihi), adlı eserini yazarak, esas Arap medeniyetinin İslam öncesinde olduğunu (Sırma, 2013:22), kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca, Avrupa'da eğitim gören bu zümrenin yanında Suriye ve Lübnan'da Fransız eğitimi almış bazı Müslümanlar da Arap ayrılıkçı hareketine destek vererek İngiltere hayranı, anayasacı ve liberal olan Jön Türklerin (Burak, 2004:22), merkeziyetçi politikalarına karşı Paris'te 1911 yılında *Genç Arap Cemiyeti'ni* (Palmer, 1995:336-337), kurmuşlardır.

Konu hakkında M. Derviş Kılınçkaya, Arap milliyetçiliğinin gelişiminin iki yönlü olduğunu, birincisinin Beyrut ve Lübnan'da Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin eğittiği Hristiyan Arap aydınlarınca geliştirilen laik ve Arap kültürünü temel aldığı, ikincisinin ise geleneksel İslami değerlerden yola çıkan Müslüman Arap aydınlarının inşa ettiği milliyetçilik olduğunu belirtmektedir. İlk örgütlü Arap hareketinin 1875 yılında Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji'nde okuyan beş Hristiyan Arap genci tarafından

oluşturulduğunu (Kılınçkaya, 2008:39,53), belirtmektedir. Bu fikirden hareketle Araplar içerisinde başlayan milliyetçilik hareketinin her iki durumda da Osmanlının parçalanışında etkili olduğu ve bu durumun bölge üzerinde ilgisi olan güçlerce kullanıldığı görülebilmektedir. İngiltere, Arap vilayetlerinde egemenlik kurabilmek için bölgede Osmanlı tesirlerinin ortadan kaldırılmasını ve Araplar arasında Türk düşmanlığının yerleştirilmesini (Kılınçkaya, 2008:87), gerekli görmüş ve her fırsatta bu politikayı uygulamıştır.

İngilizlerin özellikle Kuveyt'e ilgi duymaları ve bölgedeki çıkarlarını koruma kararlılığının devrin İngiliz Dışişleri Bakanlığı yazışmalarına da yansması ve durumun Osmanlı yöneticileri tarafından bilinen bir gerçek olmasına rağmen (Uğurlu, 2005:78), devletin içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle gerekli tedbirler tam olarak alınamamıştır. İngilizlerin bölgedeki çalışmaları misyonerlerce de desteklenmiş, misyonerler kendi ülkeleri adına menfaat sağlayabilecek her türlü girişimde rol almışlardır. Misyonerlerin bölgede yaptıkları faaliyetler hakkında merkezi hükümet, zaman zaman gönderilen arızalar ile uyarılmaya çalışılmıştır. İhsan Süreyya Sırma, Fazıl Alevi tarafından hükümete gönderilen bir arızada misyonerlerin Ceziretu'l Arap'da bir takım şeyhleri kandırdığı, asıl amaçlarının bu toprakları kendi ülkelerine katmak olduğu, bölgenin Hicaz bölgesine olan yakınlığı nedeniyle bu faaliyetlerin Hicaz bölgesine sıçrama ihtimalinin bulunduğu ve konunun dikkatle incelenmesi gerektiğini (Sırma, 2011:14-15), belirtmektedir. Benzer bir uyarı da 22 Şubat 1911 tarihinde Basra valisi Celal Bey tarafından yapılmıştır. II. Abdülhamit'in izlediği İslamcılık politikası, sömürgelerinde büyük bir Müslüman nüfusu barındıran İngiltere'nin tepkisini çekmiş, gerek petrol kaynakları gerekse Hindistan ticaret yolunun güvenliği için stratejik önemi olan Orta Doğu'da Arapları elde etmek ve Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya yönelik bir siyaset izleyerek, özellikle Basra Körfezi'ne yerleşebilmek için çeşitli girişimlerde bulunmaya başlamıştır. İngiliz konsolosların bölgedeki şeyhlerle biraraya geldikleri, gizli görüşmeler yaptıkları ve onlara kıymetli hediyeler verdikleri, Basra valisi Celal Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne (Kocatürk, 2011b:31,147), rapor edilmiştir.

Yukarıda Fazıl Alevi ve Basra valisi Celal Bey tarafından yapılan uyarılar, göz göre göre büyük bir Arap isyanının geldiğini haber vermektedir. Arap isyanının 1916 Haziran'ında çıktığı düşünüldüğünde, daha isyan çıkmadan Osmanlı hükümetine yapılan uyarıların, ne kadar yerinde olduğu görülmektedir. Osmanlı yönetiminin bu uyarılara rağmen bölgedeki şartları kendi lehine çevirememesi ise, içinde bulunduğu zor şartları

anlamamız açısından oldukça önemlidir. Başka bir ifade ile Osmanlılık ve İslamcılık politikaları tesirini yitirmiş, halifelik kurumunun tüm Müslümanları “kapsama alanı”, Batılı güçlerin özellikle de İngilizlerin gayretleri ile zedelenmiştir. Şeyhleri bolca dağıttıkları paralar ile tatmin eden İngilizler, Basra eşrafından bazı gençleri Londra’ya eğitim görmeleri için götürmüşler, bu şekilde Irak’ta kendi siyasetlerine yeni araçlar (İrtem, 1999b:120), temin etmişler, diğer yandan da Irak’ta açtıkları *Şark Bankası* ile ticari ve mali menfaatlerini sürdürmüşlerdir. Bağdat’ta yabancılara ait sekiz büyük firmanın altısının İngilizlere (İrtem, 1999a:51), ait olması bu gerçeği doğrular niteliktedir.

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İngiliz politikalarında bariz bir değişim olduğu görülmektedir. İngiltere, Orta Doğu’daki çıkarlarına karşı en büyük tehdit olarak gördüğü Rusya karşısında, Osmanlı Devleti’ni önemli bir müttefik olarak görmüş, bu nedenle 1853-1856 yılları arasında yaşanan Kırım Savaşı, Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti ile İngiltere’yi aynı safta buluşturmuştur. 2 Temmuz 1853’de Rusya’nın Memleketeyn’i (Eflak ve Boğdan), işgal etmesi ile başlayan gerilimli havada yapılan diplomatik görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmayınca, Osmanlı Devleti 4 Ekim 1853 tarihinde Rusya’ya savaş ilan etmiştir. Savaş yaklaşık olarak 33 ay sürmüştür. Rusya’ya karşı İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti’nin yanında yer almış ve 12 Mart 1854 tarihinde bir ittifak antlaşması imzalanmıştır. İlerleyen dönemlerde 1855’te Sardunya’da ittifaka katılmıştır. Savaş her iki taraf içinde zorlu geçmiş, Sivastopol şehrine su sağlayan kanallar ittifak güçleri tarafından tahrip edilince Ruslar ciddi bir su sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Sıkıntının boyutları giderek artmış, şehirdeki bazı çukurlar içindeki birikinti suları bile çok kıymetli bir hale gelmiştir. Şehirde yaşayan köpekler bu birikinti sularını kullanmasınlar diye Ruslar tarafından şehir dışına çıkarılmıştır (Keleş, 2013:58).

30 Mart 1856 tarihinde Paris Antlaşması ile sonuçlanan savaşın bedeli Osmanlı Devleti için kazanılan zafere rağmen çok ağır olmuştur. Savaş sırasında ilk dış borçlanmanın yapılmasıyla başlayan Avrupa’dan borç alma geleneği bundan sonraki süreçte artarak devam etmiş ve Osmanlı Devleti’nin ekonomik çöküşünün önemli bir nedenini oluşturmuştur. Savaşta İngiltere’nin verdiği desteğin karşılığı ise, Osmanlı coğrafyasında sahip olduğu ticari ve diplomatik ayrıcalıkların artarak devam etmesi şeklinde ödenmiştir. Osmanlılar, 1783 yılında Sultan I. Abdülhamid devrinde Kırım’ın Ruslar tarafından işgalinin ardından Fransa, İspanya ve Fas’tan borç almak istemiş, 1783-1839 yılları arasında İngiltere’den üç kez borç istenmesine rağmen bu girişimlerin hepsi sonuçsuz (Kütükoğlu, 2013:272-273), kalmıştır. Kırım Savaşı yıllarındaki borç talebinin

olumlu karşılanması ise İngilizlere verilen ayrıcalıkların artmasını ve devamını kolaylaştırmıştır. Avrupalı Devletler'in temsilcileri ve sermayedar grupları mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanma yapılması konusunda 1840'lı yıllardan itibaren Osmanlı merkez bürokrasisine baskı yapmaya başlamışlardır. Bu baskının temelinde ise; bankerlerinin büyük komisyonlar elde etmesi, küçük tasarruf sahiplerinin faiz geliri sağlaması ve merkezi devlet eline geçen fonların özellikle askeri malzeme ithalinde kullanılacağı için Avrupa sanayisine talep oluşturması (Pamuk, 2014:118), düşüncesi vardır.

Osmanlı Devleti ilk dış borcu Kırım Savaşı yıllarında almıştır. 1854 yılında beş milyon sterlinlik borçlanmaya karşılık Mısır'ın cizye vergisi teminat olarak gösterilmiş, 1855'te ikinci bir beş milyon sterlinlik borçlanma daha gerçekleştirilmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde beş adet borçlanma daha gerçekleştirilmiş, devlet zamanla borçların faizlerini bile ödeyemez duruma (Ortaylı, 2009:252), gelmiştir. Ayrıca Osmanlı parasının yabancı para birimleri karşısında sürekli değer kaybetmesi de ekonomik şartların oldukça kötüye gittiğinin birer göstergesidir. 1814 yılında 23 kuruş olan sterlin, 1829 yılında dört kattan fazla artarak 104 kuruşa çıkmış, bu süre zarfında altın paranın şekli ve ismi 35 kez, gümüş para ise 37 kez (Karpata, 2013:41), değiştirilmiştir. 1854 ile 1875 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin dış borçlarının toplamı yaklaşık 200 milyon sterlini bulmuş, anapara ve faiz ödemeleri ise yıllık 11 milyon sterline ulaşmıştır. Bu dönemde Osmanlı maliyesinin tüm gelirleri 18 milyon sterlin olup, devlet dış borç ödemelerini sürdürebilmek için gelirlerinin % 60'ını (Pamuk, 2014:120; Akgündüz-Öztürk, 1999:493), dış borç ödemelerine ayırmak zorunda kalmıştır. Bayram Kodaman, II. Abdülhamit'in 1876 yılında devraldığı borç miktarının 278.082.073 Osmanlı lirası (Kodaman, 1999:158), olduğunu belirtmektedir. Kemal Karpata ise 1877 yılında toplam Osmanlı borçlarının 251.209.758 Osmanlı lirası olduğunu, bu paradan faiz ve diğer masraflar çıkarılınca Osmanlıların eline net olarak ancak 135.015.751 lira geçtiğini (Karpata, 2013:57), belirtmektedir.

1875'te Osmanlı maliyesi iflas etmiş, 1881 *Muharrem Kararnamesi* ile *Düyun-ı Umumiye İdaresi* kurularak alacaklı ülkeler “uluslararası haciz idaresi” (Ortaylı, 2009:252), marifetiyle borçlarını tahsil etmeye başlamışlardır. 1923-24 yıllarında Bursa Harir Darüttalim Okulu'nun, Düyunu Umumiye İdaresi'ne bağlı olduğu (Alkan, 2000:314), düşünüldüğünde bu kurumun sadece mali işlerde değil, eğitim alanında da faaliyet gösterdiği görülebilecektir. Muharrem Kararnamesi ile dış borçların miktarı

indirilmiş ve ödeme koşulları yeniden belirlenmiştir. Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları arasında tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılık ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşür ile Doğu Rumeli Vilayeti'nin ödediği yıllık vergi, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne teslim edilmiştir. XX. yüzyılın başlarından itibaren daha büyük miktarlarda dış borç alınmaya başlanmıştır. 1914 yılında savaş başladığında Osmanlı Hazinesi'nde ancak 92.000 Osmanlı altını varken (Çımat, 2002:27), Osmanlı Devleti'nin dış borç toplamı 160 milyon sterline (Akgündüz-Öztürk, 1999:493), ulaşmıştır.

1914 yılı başında Fransa'dan alınan dış borçlar, toplam dış borçların % 53'ünü, Almanya'dan alınanlar % 21'ini, İngiltere'den alınanlar ise % 14'ünü (Yavuz, 1994:16), oluşturmaktadır. Osmanlı ekonomisi tarihinin en büyük enflasyonunu Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşamıştır. Yüksek enflasyonun sonucu, İstanbul'da 1914-18 arasında fiyatlar tam 18 kat (Pamuk, 2014:122, 123, 172; Yerasimos, 1975:991), artmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıllık bütçesinin yaklaşık 30 milyon Osmanlı lirası olduğu düşünüldüğünde bunun yaklaşık 13 milyon lirasının yani % 43'ünün dış borç ödemelerine (Yerasimos, 1975:990), ayrıldığı görülmektedir. Yıllık bütçesinin yaklaşık dokuz katına ulaşan Osmanlı borçlarından Türkiye'ye düşen miktar Lozan Antlaşması ile belirlenmiş, bu borcun son taksiti 1954 yılında yani ilk borç alınmasından tam yüz yıl sonra (Akgündüz-Öztürk, 1999:493), ödenebilmiştir.

Bir yandan borçlandırılma yöntemiyle, diğer yandan da misyonerlik ve misyonerlere verilen yoğun diplomatik destekle kısaç altına alınan Osmanlı Devleti, siyasal anlamda Batı'nın çifte standartları ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Kendi sömürgelerinde yaşayan Müslüman halkın direnişini kırabilmek ve sömürü yönetimlerini meşru gösterebilmek için halifenin desteğini almayı zaruri gören İngiltere, ilişkilerin bozulmaması için büyük bir gayret göstermiştir. Rusya'nın yayılcı politikaları karşısında Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru değişen dünya dengeleri, kurulan yeni ittifaklar ve yapılan yeni planların etkisiyle eski dost ve müttefik İngiltere, 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk ederek, Osmanlı topraklarından pay alma yarışına dâhil olan bir ülke (Çatalbaş, 2011:176), konumuna gelmiştir.

İngiltere, özellikle Rusya'nın Balkanlar'a inmesini engelleyebilmek için Bulgaristan ve Yunanistan gibi Hristiyan devletleri desteklemiş ve Bosna-Hersek'in Avusturya Macaristan'a bırakılmasını istemiştir. Aynı zamanda Kıbrıs'ı ele geçirerek, Rusya'yı hem Balkanlar'dan hem de Akdeniz'den (Karakuş, 2006:34-35), kontrol etmeye

çalışmıştır. İngiltere kendi menfaatlerini koruma ve geliştirmede mevcut bütün imkânlarını kullanmıştır. Özellikle 1815 Viyana Kongresi'nden sonraki süreçte Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı çıkarılan ayrılıkçı hareketlerin desteklenmesinde ve azınlık gruplarının çıkardıkları isyanlarda aktif olarak rol aldığı görülmektedir. İngiliz misyonerleri, Avrupa'nın güneydoğusunda bulunan ve Orta Doğu'ya giden yol güzergâhında bulunan Bulgaristan üzerinde de faaliyette bulunmuşlardır. Bulgarlar üzerinde ilk misyonerlik faaliyetini başlatan kurum, “*British and Foreign Bible Society*” adlı İngiliz misyoner örgütüdür. İngiliz misyonerler İncil'in Bulgarcaya çevrilmesinin önemine dikkat çekmişler, 1840 yılında Bulgaristan'da misyonerlik yapılması için diğer misyon gruplarına çağrıda bulunmuşlardır (Aydın, 2008:36). Bu çağrıya en etkili cevap Amerikalı misyoner kurumlarından gelmiştir. Amerikalı misyoner kurumlarının çalışmaları ve özellikle Robert Kolej'in faaliyetleri ile Bulgar milliyetçiliği körüklenerek sonuçta Bulgaristan'ın bağımsızlığına doğru giden süreç aralanmış, 1863 yılında Amerikalı misyonerlerce açılan Robert Koleji ile yine Amerikalı misyonerlerce 1824 yılında Beyrut'ta açılan Amerikan Protestan Koleji, Osmanlı tarihinde benzer bir rol oynamıştır. Robert Koleji, Bulgar ve Sırp komitacılarına lider kadrosu yetiştirmiş, Beyrut'taki Amerikan Protestan Koleji ise Arap milliyetçiliği fikrini geliştirerek Arap milliyetçilik hareketlerinin lider kadrosunu yetiştirmiştir. Misyoner okulları Batılı emperyalistlerin amaçlarını gerçekleştirmelerinde güçlü bir silah haline getirilmiş ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışında (Vahapoğlu, 1996:50), kullanılmıştır.

1876 yılında Bulgaristan'da ve Selanik'te çıkan isyanlara, Avrupa gazetelerinde geniş yer ayrılmış, binlerce Hristiyan'ın yerel gönüllü milis kuvvetleri ve başıbozuklar tarafından katledildiği fikri işlenmiş, asilerin de milis güçleri kadar zulüm yaptığı gerçeği gözden kaçırılarak, Türklere karşı yeni bir haçlı seferi psikolojisi (Palmer, 1995:223), oluşturmak istenmiştir. Yaşanan olaylarda yaklaşık 2-3 bin kadar asi öldürülmesine rağmen, Robert Koleji hocaları Schuyler ve George Washburn, tek taraflı ve abartılı bir şekilde tüm dünyaya ölü sayısını 100 bin (Karpas, 2013:66-67), olarak duyurmuştur. Oysa Sofya'daki İngiliz Büyükelçisi de bu abartılı rakamları yalanlamaktadır. Sofya'daki İngiliz Büyükelçisi M. De C. Findley'den İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderilen 2 Ağustos 1910 tarihli ve 163 sayılı belgede; bölgede bütün vahşeti Bulgarların yaptığını, Osmanlı Devleti'nin ve Bulgaristan'daki Türklerin suçunun bulunmadığını, bu nedenle Bulgarların durumdan şikayet etmeye haklarının olmadığı (Uğurlu, 2005:133), belirtilmektedir. İngiltere'nin XIX. yüzyılın sonlarında yaptığı bu politika değişikliği,

Kilise Pastoral Yardımlaşma Teşkilatı'nın "*Church Pastoral Aid Society*" (CPAS), üyesi olan (Çatalbaş, 2011:176), Türk düşmanı olarak bilinen İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone (1809–1898), ve onun başında bulunduğu hükümet döneminde hız kazanmıştır. Gladstone, 1877 yılında Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada "*Kuran Müslümanların elinde olduğu müddetçe onlara galip gelmemiz imkânsızdır. Ya bu Kuran'ı onların elinden almamız ya da onları Kuran'dan soğutmamız*" derken (Ergin, 1977:814), İngiltere'nin yeni politikası ile misyoner kurumlarının faaliyetlerinin birbiriyle ne kadar örtüştüğünü gözler önüne sermektedir. Benzer bir durum Anglikan Kilisesi'nin etkin misyoner teşkilatından biri olan LMS'nin Başkanının "*Biz İngilizlerin müreffeh ve saadet içinde yaşamamız için Müslümanlar arasına nifak tohumları ekmemiz lazımdır. Biz Osmanlı Devleti'nin her tarafına fitne sokarak onu yıkacağız*" (Çatalbaş, 2011:176), şeklindeki açıklaması misyoner kurumlarının İngiliz politik unsurlarıyla aynı amaç doğrultusunda çalıştıklarına kanıt olarak gösterilebilir.

Misyonerler İslam dünyasındaki bazı fikir ayrılıklarını kullanarak İslam ülkeleri arasında fitne tohumlarının ekilmesini ve İslam ülkelerinin birbirine düşürülmesini kendi çıkarları için oldukça önemli görmüşlerdir. İngiliz misyonerlerden Hampher, "*İslam'ı nasıl yok edelim?*" adlı kitabında misyoner faaliyetlerinin ana hedeflerini sıralayarak İslam'ın yok edilmesi için Müslümanların güçlü ve zayıf yönlerinin tespit edildiğini, özellikle Sünni ve Şii itilafının kullanılması gerektiğini bildirmiştir. Misyonerlerden bu iki mezhep arasındaki itilafların körüklenmesi, her iki tarafın uydurma ihanet ve töhmetlerle birbirine karşı kışkırtılması, bu nifakı çıkarmak için hiçbir masraf ve fedakârlıktan kaçınılmaması gerektiğini bildirmiştir. Hampher hatıratında, ayrıca İslam ülkelerinde basın ve yayın faaliyetlerini engelleyerek, gerektiğinde kütüphanelerin yakılarak Müslümanların bilgidен mahrum edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Müslümanlara devamlı tembelliği teşvik ederek onları dünya işlerinden uzaklaştırmayı, her tarafta derviş tekkelerinin yapılmasını sağlamayı, toplumsal asayışı bozmak ve bu işte kullanılacak kişilere gerekli silah ve maddi yardımın İngiltere tarafından yapılması (Sırma, 2011:69-76), gerektiğini belirtmektedir.

Hampher, Londra'daki Müstemlekeler Nezareti'nin hazırladığı bir kitapta Müslümanlar arasında ırkçılığın körüklenmesi, içki, kumar ve zinanın yaygınlaştırılması, cihadın vaktinin sona erdiğinin vurgulanması ve kilise yapmanın haram olmadığına işlenmesine dair talimatlar bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca; Müslüman akideleri arasına biatler sokularak, İslam aile yapısının bozulmasının gerektiği, insanların devlete

olan sadakatinin sarsılması için özgürlük temasının sıklıkla işlenmesini, doğum kontrolünün yaygınlaştırılmasını, içinde noksanlık ve fazlalık bulunan tahrif edilmiş Kur'an tercümeleleri hazırlayarak Müslümanları şüpheye düşürmenin gerektiğine (Gümüş, 2008:57-65), dair bilgiler yer aldığını haber vermektedir.

Hampher, 1710 yılında İngiliz Sömürge Bakanlığı tarafından Mısır, Irak, Hicaz ve İstanbul'da casusluk yapmak için (Gümüş, 2008:3), görevlendirildiğini, kendisinden beklenen en büyük hizmetin İslam ülkelerinde “*Sünni-Şii kavgasını başlatmak*” olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Müslümanların ellerinden imanlarının alınması gerektiğini, İslam dünyasından intikam almanın zamanının geldiğini, İngiliz devlet nüfuzunun ve kültürünün sağlamlaştırılması için her türlü ahlaksızlığın dahi uygulanabileceğini, bu şekilde tıpkı Endülüs Müslümanlarına yapıldığı gibi bütün İslam dünyasının Hristiyanlaştırılabileceğini (Sırma, 2011:78-82), önermektedir.

Genel anlamda İngiliz misyonerlerinin temel hedefi Hristiyanlığın yayılması ve İngiliz menfaatlerinin tüm dünyaya hâkim kılınması (Sırma, 2011:80), şeklinde özetlenebilir. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde en büyük engel olarak Osmanlı Devleti görülmüştür. Bu engelin ortadan kaldırılması amacıyla neredeyse tüm misyoner kurumlar birlikte çalışmış, etkileri bakımından İngiliz misyoner örgütler hep başı çekmiştir. Osmanlı Devleti'nin paylaşılma senaryoları içinde önceliği kutsal toprakların geri alınması fikri almıştır. Anglikan misyonerlerin teşvikiyle kutsal toprakların bulunduğu Filistin ve Hint sömürgelerine ulaşımında hayati bir önem taşıyan Mısır, İngiltere tarafından işgal edilmiştir. İngilizlerin bu fiili işgallerinin temelinde Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye topraklarında yaşayan aşiretler, dini liderler ve önde gelen simalar hakkında daha önceden bölgeye giden misyonerler tarafından hazırlanan raporlar (Çatalbaş, 2011:176), etkili olmuştur.

Bazı İngiliz misyonerlerinin asker kökenli olması da oldukça ilginç bir gerçektir. 1912 tarihli Hariciye Nezareti'ne ait olan bir belgede Bahreyn'de İngiliz binbaşılardan misyoner Mister Lesmon'un bazı aşiretler arasında izinsiz olarak dolaştığı (BOA, HR.SYS., 94:3, 01//1912), haber verilmektedir. Yine Musul valisi Nazif Bey'in 13 Haziran 1914 tarihli bir telgrafı, İngilizlerin Van'da okul açmak bahanesiyle Tayyari Aşireti (Kocatürk, 2013:383), ile yakınlık kurmaya çalıştığı bildirilmiştir. Osmanlı Devleti, her ne kadar misyoner faaliyetlerden haberdar olsa da içinde bulunduğu şartlar itibarıyla bu faaliyetleri engelleyebilecek bir tutum geliştirmede pek te başarılı olamamıştır.

4.5. OSMANLI COĞRAFYASINDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

4.5.1. Anadolu'da Anglikan Kilisesi Misyonerliği

İngiliz misyoner, Favell Lee Mortimer'in seyahat notlarında Anadolu'da duyduğu ezan sesi için “*ama bu sesi duymak ve insanları ne yapmaya çağırdığını bilmek insanı üzer, çünkü insanlar Hz. İsa'ya değil Hz. Muhammed'in Tanrısı'na ibadete çağrılmaktadırlar. Yani insanlar tanrısızlığa davet edilmektedirler*” şeklindeki ifadeleri (Moltimer, 2011:27), misyonerlerin Anadolu'ya ve İslam coğrafyasına yönelişlerinin gerçek amaçlarını dile getirmektedir. Bu nedenle Anadolu, birçok Hristiyan ülkenin misyonerlerinin ortak ilgi alanı haline gelmiştir. İngiliz Anglikan Kilisesi Anadolu'da eğitim, sağlık ve çeşitli yayınlar ile misyonerlik yapmış, bu çalışmalar sonucunda İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasında ticari ve diplomatik ayrıcalıklar elde etmesine yardımcı olmuştur. İngiliz misyonerleri de tıpkı diğer misyonerler gibi Osmanlı coğrafyasında özellikle azınlıkları hedef almış, Yunan ve Ermeni Kiliseleri ile diyalog kurmuş, Ermeni ve Süryani Patrikleri ile görüşmeler yapmış, hatta Rus Kilisesi'ne birleşme teklif ederek, Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı unsuru oluşturup siyasi ve ekonomik çıkarlar (Çatalbaş, 2011:174-175), elde etmeye çalışmışlardır.

Anglikan Kilisesi'nin Anadolu'daki faaliyetleri XVII. yüzyılda CMS misyonerlerinin açmış olduğu kiliseler ve açılan çeşitli kurumlar eliyle yürütülmüştür. Anglikan Kilisesi'nin Anadolu'da açtığı ilk kilise, İzmir'de yaşayan İngilizler ve Levant Şirketi çalışanları için 1625'te inşa edilmiş, ilerleyen dönemlerde İzmir'de Anglikan nüfusu artmış ve ikinci bir kilise ihtiyacı doğması üzerine İzmir'in ikinci Anglikan Kilisesi St. Mary Magdalene Kilisesi Bornova semtinde açılmış, 1843 yılında ise İzmir'de Anglikan cemaatine ait üçüncü kilise olan St. John The Evangelist Kilisesi'nin (Çatalbaş, 2011:172) inşasına başlanılmıştır. İzmir'de yeni kilise ihtiyacının doğması üzerine, 29 Cemaziyelevvel 1330 (16 Mayıs 1912) tarihinde İngiliz uyruklu ve İzmir'de ikamet eden misyoner Ceymis Maknato, Karahisar-ı Sahib Kasabası'nda kendisine ait arsalar üzerinde bir okul, mabet ve ev inşası için ruhsat (BOA, BEO, 4051:303812), istemiştir. Osmanlı makamları ise yaklaşık sekiz ay sonra 06 safer 1331 (15 Ocak 1913) tarihinde bu ruhsatı vermiştir (BOA, BEO, 4134:310028).

İzmir'deki ilk İngiliz Okulu, İngiliz tebaası Rumlar tarafından 1733 yılında Aya Yorgi Mahallesi'nin Metropolithane Sokağı'nda inşa edilen ve yüksek seviyede eğitim veren Ecole Evangelique (Evanjelik Okulu), dur. İngiliz Sefarethanesi'nce himaye edilen

(Mutlu, 2005:236) ve İzmir'deki Rum ailelerin çocuklarına mahsus olan, Kasım/Aralık 1810 tarihli padişah fermanı gereğince vergiden muaf tutulan bu okulun, 1902 yılında 6 öğretmen ve 312 öğrencisi bulunmaktadır. İzmir'de 1902 yılında Evanjelik Okulu adıyla 40 öğretmenin görev yaptığı toplam 8 okulda 1710 öğrenci bulunmaktadır. Bunların dışında 5'i kız öğrencilere mahsus olan 7 adet lise ve 1 adet ortaokul seviyesinde eğitim faaliyeti veren İngiliz Okulu bulunmaktadır. İlkokul seviyesinde faaliyet gösteren okullardan İspetalya Mahallesi'nin Gül Sokağı'ndaki 54 numaralı hanede faaliyet gösterdiği ve buranın mülkiyetinin İzmir İngiliz Konsolosu Mösyö Henry adına kayıtlı olması, bu okulların ve yaptığı faaliyetlerin İngiltere tarafından açıkça desteklendiğinin göstergesidir. XX. yüzyıl başlarında İzmir'de 6'sı ilkokul, 2'si ortaokul, 7'si lise ve 1'i de yüksekokul seviyesinde eğitim veren toplam 16 İngiliz Okulu (Cevizliler, 2014:144-145), bulunmaktadır.

Türkiye'ye gelen ilk Protestan misyonerleri 1804'te kurulmuş olan *British and Foreign Bible Society'e* (İngiliz ve Yabancı Kutsal Kitap Cemiyetleri), mensup (Harman, 2005:157), misyonerlerdir. 1804 yılı Osmanlı Devleti sınırları içerisinde İngiliz kültürel faaliyetlerinin başlama tarihi olarak da alınabilir ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin gelişiminde, diplomatik temsilcilikler olan sefarethaneler ve yardımcı unsur olarak görülen misyonerler, daima belirleyici unsurlar (Mutlu, 2005:235), olmuşlardır. Bible Society'e bağlı misyonerler faaliyetlerine öncelikle İzmir bölgesinden başlamışlar, daha sonra Anadolu'nun içlerine doğru (Kılıç, 2012:155), hareket etmişlerdir. Anglikan misyonerlerin hedef kitlesi öncelikle İzmir'de yaşayan İngiliz, Ermeni ve Yunanlılar olmuştur.

Anglikan Kilisesi, İzmir'den sonra ilgisini imparatorluğun payitahtı olan İstanbul üzerine yöneltmiştir. Osmanlı başkentindeki gayrimüslim tebaa, diğer misyoner kurumlar gibi İngiliz misyoner teşkilatlarının da dikkatlerinden kaçmamıştır. Arsası Sultan Abdülmecit tarafından tahsis edilen ve 1853-1856 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Kırım Savaşı'na katılan İngiliz askerlerinin anısına 1856 yılında yapılan Christ Church ya da diğer adıyla Kırım Kilisesi, İstanbul'da açılan ilk Anglikan Kilisesi olup bunu 1870 yılında Beyoğlu'nda açılan St. Helena Kilisesi takip etmiş, 1878 yılında All Saints Kilisesi'nin açılmasıyla bu sayı üçe çıkmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasında Anadolu'da yaşayan azınlıklara tanınan haklar sonucu misyonerlik faaliyetlerinin arttığı gözlemlenmiştir. Yapılan Anglikan misyonerliği sonucu Anadolu'nun değişik bölgelerinde sayıları 50'ye varan Anglikan gruplar olduğu tespit edilmiş, *Abdi Efendi, Mahmud Efendi ve Selim Efendi adlı kişiler Anglikan din adamı*

olmuş, Ahmed Keşşaf ve kardeşi Muhammet Nessendi'nin İzmir ve Edirne'deki Anglikan misyoner faaliyetlerinde görev aldığı (Çatalbaş, 2011:172-173), görülmüştür. İstanbul'da misyonerlik faaliyetleri sonucunda Protestanlık inancına ilk olarak ilgi duyanlar, Türkçe konuşan Rumlar olmuştur. Başlangıçta patrikhanenin misyonerlere sert tepki göstermesi sonucu başarılı olamayan misyonerler, 1880'li yıllarda faaliyetlerini artırmış ve küçük bir Protestan Rum Kilisesi (Harman, 2005:158-159), kurmuşlardır.

İstanbul'da 1842 yılında açılan ilk İngiliz Okulu *Free Church Scotch Mission*, aynı adı taşıyan İngiliz misyoner cemiyeti tarafından kurulmuştur. Açıldığı ilk dönemde bir tıp okulu olarak tesis edilen okul, 2 Haziran 1873 tarihinde İngiliz Sefareti'nin müracaatı ve Osmanlı makamlarınca gerekli izin verilmesiyle, Musevi çocuklarına mahsus bir kimlik kazanmıştır. Yine İngiliz Sefareti'nin isteği üzerine 18 Eylül 1896 tarihinde yetim çocuklar için okul binasına ek bir bina inşasına izin verilmiş, sadece Lehistan kökenli Musevi çocuklarına mahsus bir hale dönüşmüştür. Galata'da Beraketzade Mahallesi Çınar Sokağı'nda bulunan hem ilkokul hem de ortaokul olarak hizmet veren bu okulun eğitim süresi toplam 12 yıldır. Okul, hem yatılı hem gündüzlü, hem kız hem de erkek öğrencileri kabul etmiş ve eğitim-öğretim ücretsiz olarak Protestan papazlar tarafından yürütülmüştür. 1903 yılına ait kayıtlarda ruhsatsız olduğu görülen bu okul, 380'i kız, 120'si erkek olmak üzere toplamda 500 öğrenciye (Cevizliler, 2014:131-132), eğitim vermiştir. Ayrıca okulun bahçesinde bir dispanser ile yetimhane (Mutlu, 2005:258), bulunmaktadır.

İstanbul'da İspanya kökenli Musevi çocuklara Protestanlığı öğretmek amacıyla 1845'te Hasköy Aynalıkavak'ta London Jews Society adlı misyoner cemiyeti tarafından kurulan *London Jews Society English School* ise ilkokul seviyesinde faaliyet gösterip, sadece gündüzlü ama hem kız hem de erkek öğrencilere ücretsiz olarak eğitim vermiştir. 1902-1903 yılları kayıtlarında 100'ü kız, 50'si erkek öğrencisi olan, ruhsatı bulunmayan bu okulun bünyesinde bir Protestan Kilisesi de bulunup, eğitim faaliyetleri de Protestan papazlar (Cevizliler, 2014:132), tarafından yürütülmüştür.

1859 yılında Church of Scotland misyoner cemiyeti tarafından İstanbul'un Hasköy semtinde açılan *Church of Scotland Scotch Mission* adlı ilkokul ise yine İspanya kökenli Musevi çocuklarının Protestanlaştırılması amacıyla açılmış bir misyoner okuludur. Sadece kız öğrencileri kabul eden ve gündüzlü olarak eğitim veren okulda eğitim-öğretim ücretsiz olarak Protestan papazlar tarafından verilmiştir. Ruhsatsız olarak faaliyet gösteren okulun 1902-1903 yıllarında 250 öğrencisi (Cevizliler, 2014:132-133), bulunmaktadır.

İstanbul'da Musevi çocuklarına hizmet veren bir başka İngiliz Okulu ise; İngiliz misyonerlerince 1858 yılında Beyoğlu'nda kurulan *High School*'dur. Müdürlüğünü bizzat İngiliz Sefiri'nin yaptığı, eğitim süresinin 8 yıl olduğu, 250 kız ve 100 erkek öğrencisi olan bu okul, ruhsatsız olarak (Cevizliler, 2014:133), faaliyet göstermiştir. Bu okulun arsası bizzat Sultan Abdülmecid tarafından (Mutlu, 2005:259), ihsan edilmiştir.

İstanbul Kumkapı İncirdibi Mahallesi'nde 1887 yılında İngilizler tarafından açılan *English Mission House*, İngiliz Hayrathanesi adıyla bilinen eğitim kurumu ise; öksüz kız çocukları için *Friend Society* adlı misyoner kurum tarafından açılmıştır. 1902-1903 yıllarında 10'u kız, 2'si erkek olmak üzere toplam 12 öğrencisi bulunan kurum ruhsatsız olarak (Cevizliler, 2014:134), faaliyet göstermiştir. Bu okulların genel öğrenci mevcuduna bakıldığında tıpkı İngiltere'nin Orta Doğu'da Yahudiler üzerinde misyonerlik faaliyeti yürüttüğü gibi, Anadolu'da da hem de imparatorluğun payitahtında yine Musevi öğrencilere yönelik faaliyet yürüttüğü rahatlıkla görülebilecektir. Bu durumun bir tesadüf olma olasılığı oldukça güçtür. İngiltere'yi Musevilere yönelten en önemli nedenler arasında Osmanlı coğrafyasındaki Katoliklerin Fransa, Ortodoksların ise Rusya etkisine çoktan girmiş olmalarının büyük bir etkisi olduğu görülmektedir.

İstanbul'daki İngiliz Okulları'nın sayısı konusunda da araştırmacılar arasında çeşitli itilaflar olduğu görülmektedir. İlkur Polat Haydaroglu, 1990 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar" adlı eserinde 1917 tarihi için, İstanbul'da 83 adet İngiliz müessesesinin (Haydaroglu, 1990:123), bulunduğunu belirtmektedir. Aynı araştırmacının "Türkler" adlı eserde 2002 yılında yayınlanan makalesinde ise yine 1917 yılı için, 83 rakamı İstanbul'daki İngiliz müesseseleri için değil İngiliz Okulları'nın sayısı olarak (Haydaroglu, 2002:182), verilmektedir. Konu hakkında başka bir araştırmacı olan Şamil Mutlu ise, İngiliz misyonerlerinin diğer Osmanlı vilayetlerinde gösterdiği başarıyı, Osmanlının başkenti olan İstanbul'da gösteremediğini, 1905 yılında İstanbul'da sadece 5 okula (Mutlu, 2005:258), sahip olduklarını belirtmektedir. İngiliz misyonerlerin genelde Orta Doğu'ya yöneldikleri düşünüldüğünde 83 rakamının okul sayısından ziyade tüm İngiliz müesseselerini ifade etmesi daha makul görülmektedir.

İngiliz misyonerleri etkinlik sahalarını Anadolu'nun iç kesimlerine kadar yaymaya çalışmışlar, Ermeni tebaayı hedef alarak Kayseri'de de okul açmışlardır. Ermenice ve Ermeni Tarihi'nin hemen her sınıfında işlendiği ve öğretim süresi altı yıl olan bu okul, 1912 yılında Kayseri'nin Develi ilçesi, Everek-Fenese Köyü'nde erkek ve kız yetimhanesi

ile birlikte açılmıştır. Şura-yı Devlet tarafından izin verilmemesine rağmen, bu kurumlar inşa edilmiştir. Barker adındaki İngiliz misyoner, satın aldığı tarla üzerinde ruhsatsız olarak okul inşaatını başlatmış, Osmanlı makamlarının müdahalesini önlemek için de inşaata İngiliz bayrağı (Mutlu, 2005:260-262), çekmiştir. Bu okulların dışında Hüdavendigâr (Bursa), yöresinde Karahisar-ı Sahib, Kubbeli Mahallesi'nde Amerikan Devleti tarafından da himaye edilen James Mc Naughton adlı bir İngiliz misyoneri tarafından bir okul ve mabet yaptırma isteği inşaat alanının yakınında Müslümanlara ait evlerin bulunduğu gerekçesiyle resmi makamlarca reddedilmesine rağmen, okulun camları renkli yapılmak şartıyla gereken izin alınmış, 1881 ve 1886 yıllarında İskoçya-İrlanda Ruhban Cemiyeti tarafından Antakya'da iki okul ve Maraş'ta bir yetimhane açılmıştır (Mutlu, 2005:263). XX. yüzyıl başlarında İngiltere, İstanbul, Rodos ve Selanik'te 6 eğitim, 3 dini, 4 sağlık ve sosyal kurum tesis etmiş, toplam 13 İngiliz kurumunun Osmanlı ülkesindeki genel mevcuda oranı % 11'e (Şişman, 2008:6), ulaşmıştır. 18 Kasım 1914 tarihinde Meclis-i Vükela kararıyla İngiliz okulları ve müesseselerine (Mutlu, 2005:266), el konmuştur.

4.5.2. Suriye, Filistin, Mısır ve Trablusgarp'ta Misyonerlik Faaliyetleri

XIX. yüzyıl başlarında bugün Orta Doğu olarak bilinen bölgenin tamamına yakını Osmanlı toprakları içerisinde bulunmaktaydı. Dini, siyasi ve kültürel alanlarda birçok farklı rengi içerisinde barındıran bu coğrafya, hâkim unsur Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sistemi ile asırlarca barış ve huzur içerisinde yaşamıştır. Yüzyılın başından itibaren Batılı devletlerin bölgeye olan ilgilerinin artması ve gayrimüslim unsurları kendi çıkarları için kullanmaya başlamalarıyla birlikte, yüzyılların birikimiyle oluşturulan “*Osmanlı barışı*” (Ortaylı, 2014:11-12), bozulmaya başlamış, buna bir de devletin kendi iç sorunları ve Batılı güçler karşısında tesirsiz kalışı da eklenince, bölge misyonerlerin ve ajanların çok rahat hareket edebildiği bir alana dönüşmüştür.

Orta Doğu coğrafyası, Hristiyan dünyası için her dönemde önemini korumuştur. Üç büyük din tarafından kutsal sayılan toprakların bulunduğu bu bölgede söz sahibi olmak isteyen ülkeler, misyoner faaliyetlerle bölgede siyasal, ekonomik ve kültürel etkinlik kurmaya (Çatalbaş, 2011:168), çalışmışlardır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti birçok millettten mürekkep çok uluslu bir yapıya sahiptir. XIX. yüzyılda İmparatorluk bünyesinde çoğunluğu oluşturan Müslüman unsurun yanında birçok mezhebe bölünmüş durumda olan Hristiyan tebaa ve Museviler ilk akla gelen gruplardır. 1844 yılında dini aidiyete göre tasnif edilmiş Osmanlı nüfusu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo:4.5.1.1. 1844 Yılında Dini Aidiyete Göre Tasnif Edilmiş Osmanlı Nüfusu (Aktürk, 2010:143).

Din	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranı %
Müslüman	20.550.000	58.13
Ortodoks	13.730.000	38.84
Katolik	900.000	2.55
Musevi	100.000	0.48

Aktürk'ün verdiği rakamlara yakın rakamlar, Yunus Koç ve Tevfik Çavdar tarafından da verilmiştir. Koç, 1844 yılına ait dini aidiyete göre nüfus dağılımını şu şekilde vermektedir: Müslümanlar 21.000.000, Ortodoks Rumlar 13.000.000, Katolikler 900.000, Museviler 150.000, diğerleri ise 300.000 olarak verilmiştir (Koç, 1999:547; Çavdar, 1999:555). Osmanlı Hristiyan tebaasının kendi arasında Latinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Maruniler, Kıptiler ve Katolik Rumlar ile Ortodokslar, Gregoryenler, Nesturiler, Yakubi Süryaniler, Melkitler ve Mandeiler (Bozkurt, 1996:11), gibi mezheplere ayırdığı bilinmektedir. 1844 yılına ait nüfus sayımına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik ve dini dağılımı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo:4.5.1.2. 1844 yılında Osmanlı Nüfusu'nun Etnik ve Dini Dağılımı (Koç, 1999:547).

	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Türk	2.100.000	10.700.000	-	12.800.000
Rum	1.000.000	1.000.000	-	2.000.000
Ermeni	400.000	2.000.000	-	2.400.000
Yahudi	70.000	80.000	-	150.000
Slav	6.200.000	-	-	6.200.000
Rumen	4.000.000	-	-	4.000.000
Arnavut	1.500.000	-	-	1.500.000
Tatar	16.000	20.000	-	36.000
Arap	-	900.000	3.800.000	4.700.000
Süryani ve Keldani	-	235.000	-	235.000
Dürzi	-	30.000	-	30.000
Kürt	-	1.000.000	-	1.000.000
Türkmen	-	85.000	-	85.000
Çingene	214.000	-	-	214.000
TOPLAM				35.350.000

Bunların içerisinde misyonerlerin en çok dikkatini çeken Süryaniler, Doğu Hristiyan Kilisesi'ne mensup olup, Yakubiler olarak da bilinmektedirler. Bugün de tarihi Antakya Patrikhanesi'ni temsil eden en eski cemaatlerden biri olup Süryani, Yakubi ve Süryani Kadim kavramları ile anılırlar. V. yüzyıldan itibaren Süryani kelimesi Hz. İsa'da tek tabiat olduğunu kabul edenler için kullanılan bir kelime olmuştur. Süryanilerle aynı soydan gelen ancak Hz. İsa'da iki tabiat olduğuna inanan dindaşlarına Nesturi, Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı olan Nesturilere ise Keldani (Çelik, 2010:175-178), denmiştir. Bazı araştırmacılara göre Hz. İbrahim'e nazil olan Haniflik dininin Keldanice yazıldığı ve bu nedenle Keldaniler arasında Hanifliğin çok yaygın olduğu (Kuzgun, 2015:174-175), ileri sürülse de Keldaniler; Fransiskan, Cizvit ve Dominikan misyonerleri tarafından Nesturiler arasından kopararak Roma Kilisesi'ne bağlanan grup (Albayrak, 2007:167), olarak bilinmektedir. Nüfusu 40.000 civarında olan ve Osmanlı yönetimince 1843 yılında ayrı bir dini cemaat olarak tanınan Keldaniler (Aydın, 2011b:4), Sert, Mardin ve Musul civarında yaşamışlar ve Patriklik merkezi Musul (Özdemir, 2014:66), olmuştur.

1844 yılına ait Osmanlı toplam nüfusu, Fransız diplomat Ubcini tarafından da 35.350.000 olarak verilmiştir (Sungur, 1999:561). 1844 ile 1914 yılları arasında geçen yetmiş yıllık süreçte Osmanlı nüfusu yaklaşık olarak yarı yarıya düşmüş, 35.350.000 olan nüfus, 18.520.016'ya gerilemiştir. Bu belirgin azalışta savaşlar, salgın hastalıklar, ölümler ve toprak kayıpları etkili olmuştur. Özellikle imparatorluğun Kuzey Afrika, Balkanlar, Rumeli ve Kafkaslar bölgesinde birbiri ardınca yitirilen topraklar, yaşanan nüfus hareketliliğinde önemli bir etken olmuştur. Yitirilen topraklardan Anadolu'ya yapılan göçler sonrasında ise Anadolu'nun nüfusunda ciddi bir artış yaşanmıştır. 1893 ile 1914 yılları arasındaki nüfus hareketliliği aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

*Tablo 4.5.1.3. 1893-1914 Yılları Arasında Osmanlı'da Nüfus Hareketliliği
(Koç, 1999:548; Çavdar, 1999: 555).*

Dini ve Etnik Grup	1893	1907	1914
Müslüman	12.587.137	15.508.753	15.044.846
Rum	2.332.191	2.852.812	1.792.206
Ermeni	1.001.465	1.120.748	1.294.831
Yahudi	184.106	253.435	187.073
Bulgar	817.735	761.530	14.908
Ecnebi	235.983	197.760	-
Diğer	230.045	189.592	186.152
Toplam	17.388.662	20.884.630	18.520.016

İngiliz misyonerleri genelde gayrimüslim olarak adlandırılan Ortodoks ve Katolik mezhepleri dışında kalan diğer unsurlar üzerinde faaliyet göstermiş, bu küçük gruplar arasında Protestan mezhebinin yayılmasına ve daha doğrusu kendilerine kullanabilecekleri bir kitle oluşturmaya çalışmışlardır. Osmanlı coğrafyasında yeni sömürü alanları oluşturmaya çalışan ve mevcut sömürgelerine giden yol üzerinde bulunan Osmanlı topraklarından diğer büyük güçleri uzak tutmaya çalışan İngiltere, bu alanda önemli rakipleri olan Fransa'nın Katolikleri, Rusya'nın ise Ortodoksları himayesine karşı Protestanlığı (Bozkurt, 1996:213; Engelhardt, 2010:95-101), geliştirmeye çalışmıştır. XX. yüzyıla girilmesiyle birlikte Almanya ve İtalya, Fransa'nın her milletten Katolik Osmanlı vatandaşlarının hamiliğini üstlenmesine karşı çıkmıştır. Bu tepkiler üzerine Babıali, 1902 yılında Almanya ve İtalya'ya kutsal topraklarda kendi uyrukları olan Katolikleri koruma hakkını (Childs, 2008:15), vermiştir. Osmanlı coğrafyasındaki Katolikler genellikle Fransa, Avusturya ve İtalya tarafından, Ortodokslar Rusya tarafından, Protestanlar da İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri (Sonyel, 1985:651), tarafından korunmuştur. Osmanlı coğrafyasının geneline yayılan misyonerlik faaliyetleriyle Orta Doğu'da Yahudiler, Süryaniler ve Nesturiler, Anadolu'da ise Ermeniler ve Rumlar ilk hedef kitle olarak seçilmiştir. Özellikle Musul ve Hakkâri yöresindeki Nesturiler, İngiliz misyonerlerince bir yandan Protestan yapılmaya çalışılmış, diğer yandan da açılan misyoner kurumları ile kışkırtılarak Osmanlı Devleti'nden koparılmaya (Bozkurt, 1996: 214), çalışılmıştır. Bu durum birçok arşiv belgesine de yansımıştır. Örneğin; 09 Zilhicce 1311 (13 Haziran 1894) tarihli bir belgede İngiliz misyonerlerinin Nesturileri Osmanlı Devleti aleyhinde eğittikleri (BOA, Y..PRK.UM...,30:10), 05 Haziran 1330 (18 Haziran 1914) tarihli bir belgede ise Musul Nesturilerinin yerleştiği Hakkari çevresinde İngiliz misyonerlerinin yaptığı kışkırtmaların hükümetçe dikkate alınması gerektiğine (BOA, DH.ŞFR., 430:98) vurgu yapılmıştır.

İngiliz Anglikan Kilisesi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Orta Doğu'ya ilgi duymaya başlamış, kilisenin misyonerlik faaliyetleri *Levant Şirketi* tarafından desteklenmiştir. 1580 yılında İngilizlerin Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapma izni almalarının ardından Kraliçe I. Elizabeth, 11 Eylül 1581 yılında 12 tüccara yedi yıllığına Türkiye ile ticaret yapma iznini vermesiyle *Turkey Company* kurulmuştur. *Turkey Company*, 7 Ocak 1592 yılında Doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren diğer bir İngiliz ticaret şirketi olan *Venice Company* ile birleşerek *Levant Company* (Kütükoğlu, 2013:17-20), kurulmuştur. Bu şirket ticari faaliyetlerinin yanında İngiliz kilisesinin misyonerlik

faaliyetlerini destekleyen önemli bir kuruluş olmuştur. Bölgede yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin, İngiltere'nin bu coğrafyada söz sahibi olmasında oldukça büyük bir payı (Çatalbaş, 2011:168), olduğu görülmektedir.

Kraliçe Elizabeth döneminde (1558-1603), İngiltere bir yandan Osmanlı Devleti ile ticari ve siyasi faaliyetlerini geliştirirken, diğer yandan da Türk düşmanlığını artırarak sürdürmüştür. Bu dönemde İngiliz okçuların, hedef tahtası olarak “*Türk kafasını*” kullanması (Kumrular, 2016:33), İngiltere’de Türklere duyulan kin ve nefretin derecesini göstermesi açısından oldukça önemlidir. İngilizlerin Orta Doğu coğrafyasındaki ilk hedefleri, Haçlı Seferleri’nden beri ilgi duydukları Kudüs ve Lübnan bölgesi olmuştur. Kudüs özellikle üç büyük dine ait kutsal mekânları barındırdığı için dikkat çekmektedir. Osmanlı yönetimi bu yörenin yönetimini üslendiği günden itibaren büyük bir dikkat ve özenle hem bölgedeki mekânların korunması hem de bölgenin dini hassasiyetlerinin dengelenmesine gayret göstermiştir. Kudüs’te bulunan Mescid-i Aksa, Mezar-ı Meryem ve Kadem-i İsa gibi hem Müslümanların hem de Hristiyanların kutsal mekânları ve kabirlerde dine aykırı işlerin yapılmaması ve buraların temizliği konusunda (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:31), dikkatli olunmasına dair hükümler bölgenin yönetici ve kadılarına gönderilmiştir.

Kudüs, 1516 yılında Memluklulara karşı yapılan Mercidabık Savaşı sonrasında Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine girmiştir. Bölge Kanuni döneminde Şam’a bağlı olarak Kudüs, Nablus ve Gazza sancaklarına ayrılmıştır. Hem Kanuni hem de eşi Hürrem Sultan, bölgeye birçok hayır kurumu açmış ve çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Osmanlılar bölgeye dini öneminden dolayı *Kudüs’ü Şerif* ismini vermişlerdir. XVII. yüzyılda Kudüs’te Memluk döneminden kalma 56 medreseye 40 medrese daha eklenmiş, Harem-i Şerif civarında medreseler için 200 oda (Aslan-Alamleh, 2015:94-95), tahsis edilmiştir.

Lübnan ise Hint denizyolunun denetlenmesinde oldukça etkili bir konumda bulunması nedeniyle İngilizlerin dikkatini çekmiş, aynı dönemde Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’nın isyanı, İngilizlerin Lübnan’a yerleşme umutlarını artıran (Sevinç, 2009:178), bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

İngilizler kimi zaman misyonerleri ile kimi zaman da çeşitli diplomatik ve ilmi heyetleri vasıtasıyla bölgede çalışmalarını yürütmüş, bölgeye yerleşebilme ve kendi çıkarlarını temin edebilme gayretlerinde bulunmuşlardır. 1871 yılında bazı İngiliz ve

Amerikalı ilmi heyetlerce bölgede hem tarihi eser aramak hem de Filistin bölgesinin haritasının hazırlanması çalışmaları yapılmış, bu heyetlerdeki görevlilerin mahalli yetkililerce korunması, çalışmalarda kullanılacak malzemenin gümrük vergisinden muaf tutulması ve hazırlanacak haritaların birer suretinin alınması (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:35), istenmiştir. İngiliz-Fransız rekabeti, Lübnan'ın karmaşık sosyolojik yapısında olağanca hızıyla devam etmiş, İngilizler Dürzîler arasında, Fransızlar ise Marunîler arasında (İrtem, 1999a: 53; Akdağ, 2016:152), faaliyet göstermeye başlamışlardır. İngilizler Dürzîlerin yanında Rum Ortodoks ve Maruni gruplarına da yönelmiş, hatta Müslümanların yabancı okullara gitmeleri yasaklanmışken, bölgedeki okullarda 10 Müslüman öğrencinin (Mutlu, 2005:257), öğrenim gördüğü tespit edilmiştir.

Lübnan'daki Maruni Hristiyanların çocukları Fransız misyonerler tarafından eğitilmiş ve Fransızlar, Cizvit misyonerleri sayesinde bölgedeki Maruniler arasında hakimiyet kurmayı başarmışlardır. 1870 yılında Fransa-Prusya savaşında Marunîler, Fransa saflarında savaşmak için 15.000 kişilik bir gönüllü birliği gönderirken, Osmanlı vatandaşı oldukları halde 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında hiçbir gönüllü birliği oluşturmamışlardır (Çabuk, 2008:48).

Bölgede sadece Maruniler değil, Nesturîler, Kıptiler, ve Süryaniler de Fransa'nın yararına çalışmışlardır. Bu gruplar 1870 yılından sonra İtalya tarafından da Katoliklik adına kullanılmaya çalışılmıştır. Bölgedeki Yezidiler ve Dürzîler ise Protestan İngiliz ve Amerikan misyonerlerince hedef kitle (Yerasimos, 1975:944), olarak seçilmiş, ilerleyen dönemde; bölgedeki Maruniler Avusturya, Yahudiler ise İngiltere (Palmer, 1995:181), tarafından korunmuşlardır.

Hindistan'a giden yollar üzerinde bulunması ve Doğu Akdeniz ticaretinin kilidi olarak değerlendirilmesi nedeniyle Lübnan, İngiltere için siyasi ve ekonomik açıdan oldukça önemli bir konumdadır. İngiltere, Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu zayıflatmak için Protestanlık propagandasına başlamış, yapılan çalışmalar sonucunda Dürzîlerin pek çoğu bu mezhebi kabul ederek İngiliz himayesine (Şahin, 2009:304-305; Yalçınkaya-Yılmazçelik, 2013:508), girmiştir. İngiltere ilerleyen süreçte bölgedeki faaliyetlerine hız vermiş, diplomatik temsilcilik görevi, bir ticari şirket olan "*The Levant Company*" den alınmış ve Dışişleri Bakanlığı'na (Buzpınar, 2003:109), devredilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin barındırdığı dini ve mezhepsel çeşitliliği kendi çıkarları için bir avantaj gören Batılı güçler, kendi mezheplerine yakın gördükleri unsurlarla temasa

geçerek bölgede her zaman mikro etki alanları oluşturmaya gayret etmişlerdir. İngiltere, Fransa'nın Katolik, Rusya'nın Ortodoks içerikli politikaları ve bölgede oluşturduğu etki alanlarına karşı, 1840 yılından itibaren Protestan görüşü desteklemiş (Karal, 2011c:128; Buzpınar, 2003:109; Bozkurt, 1996:11), ve misyoner teşkilatları vasıtasıyla kendi etki alanını kurmaya başlamıştır.

Aşağıdaki tabloda gösterilen başlıca misyoner teşkilatları İzmir, Filistin ve Mezopotamya çevresine yerleşerek, bölgede yaklaşık otuz kadar okul açmış, Filistin ve çevresinde açtıkları hastaneler (Buzpınar, 2003:109), ve diğer misyoner kurumların çalışmaları İngiltere'yi bölgede rakiplerine karşı etkin bir konuma getirmiştir.

Tablo 4.5.1.4. Orta Doğu'da Faaliyet Gösteren İngiliz Misyoner Teşkilatlar (Buzpınar, 2003:109; Yerasimos, 1975:944-945).

The Babtist Missionary Society (1792),	English Presbyterian Mission to the Jews
The London Missionary Society (1795)	The Church of Scotland Jewish Mission
The Church Missionary Society (1799)	The Free Church of Scotland Jewis Mission
The British and Foreign Society (1804)	The Christian Alliance
Smyrna Rest	The Friends of Foreing Mission (1868)
The London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews (1809)	Society for the Promotion of Female Education in the east (1834)
The British- Syrian Mission	Jerusalem Christ Union Mission to the Jews
Anglican Bishop's Blyth Mission	London Religious Tract's Society
Saint George's train home for Moslem Girls	Irish Presbyterian Mission

Şamil Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları adlı eserinde bu cemiyetlerin yanında Scotlich Galilie Mission of the Use end Free Church of England, Anglo Amerikan Medical Mission, The Edinburg Medical Missionary Society, Provacatör Mission, Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission ve Society for the Relief Jews (Mutlu, 2005: 237-238), adlı misyoner kurumların da Osmanlı coğrafyasında faaliyette bulunduğunu belirtmektedir.

İngiltere'de 1834 yılında kurulan *Society for Promoting Female Education in the East* (SPFEE), adlı misyoner kurum, teşkilatlara kadın öğretmen, doktor ve hemşire gibi personel desteği sağlamak, malzeme yardımında bulunmak, toplanan yardımların bölgeye ulaşmasını sağlamak ve cemiyete bağış toplamak amacıyla kurulmuştur. Yine bir kadın cemiyeti olan ve 1837 yılında kurulan *Scottish Ladies' Association* ise aslında *Church of Scotland Mission*'in bir destek birimi olarak kurulmuş, ileriki dönemde *Women's Foering*

Mission ismiyle faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu cemiyet İngiliz ve İskoç kadınlarının istihdamı için gayret sarfetmiş, misyoner adaylarının seçimi, görevlendirilmesi ve desteklenmesi için kadınlara ayrıcalık (Nurdoğan, 2014c:83-84), tanımıştır.

Bunların yanında 1841 yılında kurulan ve eski adı *The Jerusalem Bishopric of the Anglican Church* olan, önceleri hem Anglikan hem de Lutheren bir temeli olan cemiyet, 1887 yılından itibaren tamamen Anglikan bir özellik kazanarak (Turan, 2002:159), adını *Jerusalem and East Mission* olarak değiştirmiştir. Bu cemiyet Kıbrıs, Mısır, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Lübnan, Cezayir, Libya, Fas, Tunus, Sudan ve Suriye’de faaliyet göstermiştir. 1852 yılında kurulan *Interserve* adlı cemiyet ise; Bengaldeş, Bhutan, Orta Asya, Mısır, Hindistan, Orta Doğu, Nepal, Pakistan ve İngiltere’deki etnik azınlıklar arasında faaliyet göstermiştir. Bu cemiyet, Indian Female Normal School and Instruction Society, Zenana Bible and Medical Mission, Bible and Medical Missionary Fellowship, BMMF international ve BMMF Interserve (Turan, 2002:159), gibi isimler almıştır.

Kadınların bölgede gerçekleştirdikleri misyon hareketinde “*harem*” anlamında kullanılan “*zenana*” terimi kullanılmış, 1880 yılında SPFEE, *Church of England Zenana Missionary Society* (CEZMS), ve *Zenana Bible and Medical Mission* (ZBMM), olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Her iki cemiyet te kadın misyonerleri desteklemek için yine kadınlar tarafından (Nurdoğan, 2014c:89), kurulmuştur.

15 Mayıs 1911 yılında Nablus Kaymakamı Süleyman Fethi Bey’in Beyrut Vilayeti’ne göndermiş olduğu raporda İngilizlerin Kudüs ve civarında yaptıkları misyonerlik faaliyetleri ve bunlara karşı alınacak tedbirler sıralanmıştır. Raporda İngilizlerin Filistin bölgesinde nüfuzlarını artırmaya yönelik çabalar içerisinde olduğu, Kudüs bölgesinde Osmanlı kültürünün zayıfladığı ve ecnebi kültürünün hâkim duruma geçtiği belirtilmektedir. İngiliz misyonerlerinin sessiz sedasız ancak; büyük bir metanetle çalıştıkları, esas hedeflerinin ise Hindistan, İran, Bağdat, Basra, Filistin ve Mısır bölgesinde İngiliz nüfuzunu yaymak olduğu hatırlatılmıştır. Beyrut, Yafa ve Kudüs’teki yabancı mekteplerde okuyan birçok Müslüman çocuğun İngilizce ve Fransızca’yı çok rahat konuştukları halde Osmanlıcadan tek kelime anlamadıkları belirtilmiştir. Örneğin; Suriye’de Türkçe’den daha çok Fransızca konulmaya başlamış, Fransızca, Arapça’dan sonra sosyal hayatta ve ticarete en çok kullanılan dil olmuştur. Ayrıca Fransız okullarına ilgi her geçen gün artmıştır. 30 Haziran 1906’da Fransız elçisi Kontan’ın, Fransa Eğitim Bakanlığı’na gönderdiği bir raporda Osmanlı coğrafyasındaki Fransız okullarında okuyan öğrenci sayısının 90.000’e ulaştığı (İrtem, 1999a:262), bildirilmektedir.

Bunun yanında dini ve insani amaçlarla kurulan manastır, okul, yetimhane ve hastanelerde birtakım Protestan, Katolik ve Latin cemiyetlerce faaliyetler sürdürüldüğü, aynı zamanda köylerdeki cahil halkın da kalplerinin kazanılmasına yönelik çalışmalar yapıldığı bildirilmektedir. XVIII. yüzyılda vakıfların azalmasıyla Kudüs'teki eğitim kurumlarının sayısında azalma görülmüştür. Özellikle 1869 Maarif Nizamnamesi'nden sonra özel okullara, Fransız ve Yunan rahibe okullarına, misyoner okullarına ve Yahudi okullarına izin verilmeye başlanmasıyla hem ilim camiasının hem de eğitim kurumlarının çehresi değişmiştir (Aslan-Alamleh, 2015:95). Süleyman Fethi Bey, raporunun son bölümünde çözüm önerisi olarak, ilim, irfan, iktisat ve siyaset ordularına karşı ancak aynı silahlarla karşı koyulabileceğini (Karaköse, 2004:55), geleceği bir iki yıllık değil yüzlerce yıllık uzun bir zaman dilimi için düşünmeyi ve planlamayı ve Mısır'ın elimizden çıkışından ders alınması gerektiğini hatırlatmaktadır. Batı'ya karşı Batı'nın silahları ile mücadele edilmesi gerektiğini, bu nedenle Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi'ne benzer bir üniversitenin Kudüs'te açılması gerektiğini, bu okulda Osmanlıca'nın yanında fen ve din ilimlerinin okutulmasını, amaçları dışında faaliyet gösteren okul, manastır ve yetimhanelerin denetim altına alınması gerektiğini (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:545-550), belirtmiştir. Süleyman Fethi Bey'in raporunda dikkat çektiği gibi, bozulan ve çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyen geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin kaybetmesi, yabancı güçlerce anında değerlendirilmiş, eğitim sisteminde oluşan boşluk, misyoner kurumları tarafından doldurularak, kolayca kendi çıkarlarına hizmet eden yapılar haline dönüştürülmüştür.

Anglikan Kilisesi, XIX. yüzyılın ilk yarısında Orta Doğu'da etkin olmaya (Çatalbaş, 2011:169), başlamıştır. Bölgedeki İngiliz misyonerliği L.J.S.'nin 1820'de İsveç asıllı *Melchior Tschoudry* adlı papazı, ön incelemelerde bulunmak üzere Filistin'e göndermesiyle başlamıştır. Onun çalışmalarını yetersiz bulan cemiyet, ikinci papaz olarak *Joseph Wolff'u Malta, İskenderiye, Kahire, Yafa, Kudüs, Beyrut, Şam, Halep, Musul, Bağdat ve Basra* gibi geniş bir bölgede (Buzpınar, 2003:110), incelemelerde bulunmakla görevlendirmiştir. *Wolff*, öncelikli amacının bu bölgedeki Yahudileri Hristiyanlaştırmak ve hangi mezhepten olursa olsun bölgedeki Hristiyanlarla İngiliz Hristiyanları arasında diyalog kurmak (Buzpınar, 2003:109), olduğunu belirtmiştir. Yapılan misyonerlik faaliyetlerinin uzun vadeli hedeflere yönelik olduğu görülmektedir. 1820'lerde başlayan ilk çalışmalar I. Dünya Savaşı yıllarında meyvelerini vermeye başlamıştır. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasından 21 gün sonra yani 23 Kasım 1914'te Basra'yı

işgal etmiştir (Kuran, 1992:198). İngiliz misyoner teşkilatların kendilerine ilk hedef olarak Yahudileri seçmesinin ardından, Yahudilere yönelik sistemli bir çalışma başlatılmıştır. 1875'te okullar ve sağlık kurumları açılmış, özellikle kadınlar arasında misyoner faaliyetlere önem verilmiştir. 1899 yılına gelindiğinde Filistin'de kadınlar arasında faaliyet gösteren 3'ü doktor olmak üzere toplam 59 Anglikan kadın misyonerin (Çatalbaş, 2011:169), görev yaptığı tespit edilmiştir. İngiliz misyonerlerinin ilk hedef olarak Yahudileri seçmesinin diğer bir nedeni ise XIX. yüzyılda Anglikan Kilisesi'nde gelişen “*Yahudileri Filistin'e götürmek, Hristiyanlaştırmak ve İkinci Geliş'i çabuklaştırmak*” şeklinde gelişen güçlü bir dini akımın ortaya çıkması ve Yahudi halkını özyurtlarına geri gönderilirlerse Mesih'in görüneceğine (Fromkin, 1989:264), inanılmasıdır.

Wolff'un merkeze gönderdiği raporlar sonucunda L.J.S. Suriye ve Filistin'de bir teşkilat kurmak amacıyla incelemeler yapmak üzere 1823'te *Lewis Way* ve *William Lewis* adlı iki din adamını daha bölgeye göndermiştir. Lübnan'da çalışmalarına başlayan bu iki misyonerden *W. Lewis*, aynı yıl Lübnan'ın *Ayn Tura* semtinde daha önce Cizvitler tarafından kullanılan bir okul binasını kiralamıştır. *Lewis*, *Church Missionary Society*, Malta temsilcisinin de katıldığı bir toplantı düzenleyerek bölgede yapabilecekleri çalışmaları planlamıştır. Toplantıdan çıkan en önemli karar ise; bölge halkına Arapça İncillerin (Buzpınar, 2003:109; Çatalbaş, 2011:171), dağıtılması olmuştur. Bu karara ilk tepki de Marunî Patrikliği'nden gelmiştir. Patriklik, kendi cemaatinin Protestan ayinlerine katılmasını ve Protestan İncilleri okumasını yasaklamıştır. İngiliz misyonerlerinin çalışmalarına karşı halktan gelen tepkiler üzerine çatışma riski çıkınca Lübnan Emiri Beşir, açılan İngiliz Okulu'nun kapatılmasına ve Protestan misyonerlerin bölgeden uzaklaştırılmasına karar vermiştir. Protestan misyonerin bu çalışmaları, hem bölgedeki Katolik Hristiyanların, hem de Katolikliğin merkezi olan Vatikan'ın sert tepkisi ile karşılaşmıştır. Papa, Vatikan'a bağlı olan Katoliklerin, Protestan İncili'ni okumasını yasaklamıştır (Buzpınar, 2003:110-111).

Osmanlı Devleti aynı yıllarda Balkanlarda ileride çok daha acı sonuçlar doğuracak gelişmelerin başlangıcı sayılabilecek olan Yunan isyanı ile uğraşmaktadır. Devlet-i Aliyye yaşadığı siyasi ve askeri sıkıntılar içerisinde bulunduğu bu yıllarda bile İmparatorluğun bir başka köşesi olan Suriye ve Filistin topraklarında yaşanan mezhepsel krize çözüm üretmeye çalışmıştır. Babıâli, Katolik tebaasının isteği ile 1824 yılında çıkardığı bir kanunla, Avrupa'da basılan İncillerin Osmanlı topraklarına girişini yasaklamış (Buzpınar, 2003:111), devlet getirdiği bu yasakla mevcut düzenin korunmasını, bölgedeki Hristiyan

tebaanın huzur ve asayişini sağlamayı düşünmüştür. Bu tutumuyla Devlet-i Aliyye, bir kompartımanlar zinciri şeklinde değerlendirdiği millet sistemini korumak, cemaatler arası geçişi engellemek ve aralarındaki çatışmaları önlemek (Ortaylı, 2014b:23), gayreti içerisine girmiştir.

Osmanlı yönetimi gayrimüslim tebaayı her türlü farklılıklarına rağmen kendi bünyesinden bir parça olarak görmüş, ekonomik, dini, sosyal ve kültürel alanda bütün vatandaşlarının rahat ve huzurunu temin etmeyi devletin asli görevi saymıştır. Bu ilkeden hareketle 1 Nisan 1850 yılında Şam'da yaşayan Rum, Melkit, Marunî, Süryani ve Ermenilerden ödeyebileceklerinden fazla yıllık vergi istenmesi üzerine adı geçen milletlerin patriklerince vergilerin emlak üzerinden ve nüfus sayımına göre yeniden düzenlenmesi talep edilince, konu hakkında düzenleme yapılması için çalışma (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:44-45), başlatılmıştır.

Misyonerler, belirli bir ideali olan ve bu ideali gerçekleştirmede gönüllülük esasına göre çalışan, iyi eğitilmiş, donanımlı ve inatçı (Tozlu, 1999:336), kişilerdir. İngiliz misyonerleri de karşılaştıkları her türlü olumsuzluklara rağmen, ideallerinden vazgeçmemiş, bölgeye yeni misyonerler göndermeye devam etmişlerdir. *Lewis*'ten sonra bölgeye gönderilen en önemli isim, *John Nicolaysun*'dur. *Nicolaysun*, çalışmalarını Beyrut, Şam, Safed, İskenderiye ve Kahire'de (Buzpınar, 2003:111), yoğunlaştırmıştır.

Mısır'da Anglikan misyonerliği 1825'te başlamış ve 1882'de ülkenin İngiltere hâkimiyetine geçmesiyle daha da hız kazanmıştır. Mısır'a gelen ilk Anglikan misyonerler CMS'ye bağlı misyonerler olup, ülkede bulunan Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin dini, sosyal ve ekonomik hayatları hakkında derinlemesine araştırmalar yaparak, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edecek raporlar hazırlamışlardır. Yapılan çalışmalar sonrasında Kahire'de Anglikan Cemaati oluşturulmuş, bir kilise kurulmuş, açılan hastane ve okullar ile misyonerlik faaliyetleri (Çatalbaş, 2011:171), sürdürülmüştür. Mısır'da faaliyet gösteren İngiliz misyoner kurumlarına 1853 yılında kurulan *Anglican and Foreign Church Society*'nin (Turan, 2002:157), eklenmesiyle yürütülen misyonerlik faaliyetleri de hız kazanmıştır.

Mısır misyonu, 1861-1882 yılları arasında kapalı kalmış ve 1882-1889 yılları arasında ise Filistin misyonunun bir parçası olarak çalışmış, her ne kadar çalışmalarında kendi içlerinde özerk bir yapıya sahip olsalar bile önemli konularda merkezlerinin onaylarını almak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle merkezleri ile sürekli irtibat halinde

olmuşlar, kurumlarını, çalışanlarını, öğretmenleri ve öğrencilerini, muayene edilen hasta sayılarını, toplanan ve harcanan paraları ve baskı yaptıkları toplam sayfa sayısına kadar yayın faaliyetlerini kayıt altına almışlardır. Ayrıca misyonerler, buldukları yerlerde bulunan yerel veya ulusal idarecilerle temaslarını, hem kendi devletlerinin diplomatik temsilcilikleri hem de yabancı devletlerin ve uluslararası kuruluşların temsilcileri ile yaptıkları görüşmeleri oldukça detaylı bir şekilde kaydetmişler ve merkezlerine rapor olarak iletmişlerdir. Örneğin; Church Missionary Society'nin arşivi Birmingham Üniversitesi'nde bulunmaktadır. Bu arşivde XIX. yüzyıla ait zengin bir fotoğraf ve harita koleksiyonu da bulunmaktadır. CMS, 1801-1986 yılları arasında yıllık faaliyet raporlarını yayınlamıştır (Turan, 2002:155, 157).

Nicolaysun'un çalışmalarının özellikle, Mısır yönüne kayması tesadüf olarak değerlendirilmemelidir. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin Mısır Meselesi ile uğraştığı bir dönemdir. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, Batı'dan da aldığı destekle Mısır'da birçok reform gerçekleştirmiş, Yunan isyanının bastırılmasında etkin bir rol oynamış, gerek reformların başarısı, gerekse son dönemde devlete karşı kazandığı başarıların neticesinde kendi başına kararlar almaya başlamıştır. Suriye ve Filistin 1831'de, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine girmiş, Paşa bu bölgeyi oğlu İbrahim Paşa'nın yönetimine bırakmıştır. İbrahim Paşa'nın Hristiyanlar, Yahudiler, yabancı mukimler ve ziyaretçilere uygulanan birçok kısıtlamaya son vermesi İngiliz misyonerlerinin umutlarını artırmış, İngiliz misyonerleri, 1833'ten itibaren Kudüs'te bir İngiliz Kilisesi kurulmasını (Buzpınar, 2003:111), talep etmeye başlamışlardır. Bu teklifin hemen ardından Kudüs'te diplomatik temsilcilik açılması gündeme gelmiştir. İngiltere, 1838 yılında Kudüs'te Avrupa'nın ilk diplomatik (Buzpınar, 2003:112; Çatalbaş, 2011:169; Satış, 2013:187), temsilciliğini açmıştır. Kemal Karpat, Kudüs'teki İngiliz Konsoloslukunun açılış tarihini 1839 olarak vermektedir. Ayrıca; konsoloslukun açılış izninin de Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından verildiğini (Karpat, 2013:40), belirtmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere, Osmanlı topraklarında diplomatik faaliyetlere daha çok önem vermiştir. Bu dönemde İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki konsolosluk harcamaları için yılda sadece 5000 sterlin harcarken, Osmanlı coğrafyasındaki konsolosluk harcamaları için ise 21.150 sterlin harcamıştır. Osmanlı coğrafyasındaki harcamaların Amerika Birleşik Devletleri'ndeki harcamalardan dört kat daha fazla olması tamamen siyasi nedenlere dayanmaktadır. Ayrıca konsoloslardan misyonerler ve din ya da mezhep değiştirenlerle ilgili anlaşmazlıkların çözümünde

arabuluculuk (Özdemir, 2008:4-7), yapmaları da istenmiş, imparatorluk coğrafyasına yayılan misyoner cemiyetleri bu konsolosluklardan (Mutlu, 2005:236), büyük destek görmüştür.

İngiltere'nin XVI. yüzyılda başlattığı diplomatik faaliyetlere Osmanlı Devleti ancak 1793 yılında cevap verebilmiştir. Osmanlı Devleti güçlü devlet olma vasfını koruduğu sürece tek yanlı bir diplomasi yürütmüştür. Ancak bu durum gerileme döneminde devletin zararına olmaya başlamış, hatta imparatorluğun gerilemesini çabuklaştıran bir etken olmuştur. Osmanlı Devleti'nde sürekli diplomasi gereğini duyan ilk padişah Sultan III. Selim (1789-1807), olmuştur. III. Selim, Avrupa başkentlerinde sürekli elçilikler açma kararı almış, ilk sürekli elçiliği de 1793'te İngiltere'de kurmuştur. Londra'ya atanan ilk sürekli Osmanlı elçisi ise Yusuf Agah Efendi (Yıldırım, 2014:45), olmuştur. Yusuf Agah Efendi, Londra'da yaklaşık dört yıl görev yapmış, Osmanlı Ordusu'nda görev yapması için İngiltere'den subaylar göndermiştir. Osmanlı Devleti aynı zamanda birçok Türk subayını mesleki öğrenim görmesi amacıyla 1835'ten itibaren İngiltere'ye göndermiştir. Yusuf Agah Efendi'nin ardından 1797-1800 yılları arasında Londra Büyükelçiliği görevini İsmail Ferruh Efendi yerine getirmiştir. 1835 yılında ise büyükelçilik görevini yerine getiren Nuri Efendi, Türkiye'ye öğretmen subaylar gönderilmesi konusunda İngiliz hükümeti ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma neticesinde Cptain Du Plat ve Colonel Considine adlı İngiliz subayları 1837'de İstanbul'a gelmişler, bunları 1839 yılında Walker, Lagard, Massie ve Foote adlı dört deniz subayı takip etmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'un Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni güçlendirme politikası gereğince, gönderilen bu subaylar fiili komutanlık yapmak isteyince Osmanlı makamları ile anlaşamamış ve pek te faydalı olamamışlardır. Bu dönemde İngiltere'ye gönderilen öğrenciler, topçuluk, top mühendisliği, deniz subaylığı, deniz inşaat mühendisliği gibi alanlarda eğitim görmüşlerdir. Bu dönemde isyan eden Mısır valisine karşı Fransa'nın destek vermesi nedeniyle Osmanlı öğrencileri Fransa yerine İngiltere'ye (Kuran, 2013:12-17), gönderilmiştir.

Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerin çalışmaları da yerel konsolosların desteği ile giderek artmış (Bozkurt, 1996:136; Turan, 2002:149), hatta bazı konsoloslar bizzat misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu durum çeşitli arşiv belgelerine de yansımıştır. Örneğin; 19 Rabiülahir 1304 (15 Ocak 1887) tarihli Yıldız Sarayı Arşivi Askeri Maruzat kısmındaki bir belgede İngiliz konsoloslarının çeşitli vilayetlerde misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu (BOA, Y..PRK.ASK., 37:52),

belirtilmiştir. Yine 18 Şaban 1310 (07 Mart 1893) tarihli bir arşiv belgesinde Trablusgarp'taki İngiliz Genel Konsolosu'nun şehir dışına çadır kurdurarak halkı topladığı ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu (BOA, Y..PRK.BŞK., 29:71), bu çabanın arkasında Trablusgarp'ın Mısır'a ilhakı teşebbüsünün bulunduğu ve bunun engellenmesi gerektiği belirtilmektedir.

Osmanlı yönetimi İngilizlerin bölgedeki can güvenliğini sağlamak ve misyonerlik faaliyetlerini önleyebilmek için 23 Aralık 1893 tarihinde kırsal bölgelerde yerleşmelerini yasaklamıştır (Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp, 2013:319-321).

Konsoloslar, misyonerleri hemen her fırsatta desteklemiş, misyonerlerin güvenliklerinin sağlanmasında, rahatça faaliyetlerini sürdürmelerinde, arazi ve arsa alımlarında ve devletle olan resmi işlemlerin hızlandırılmasında aktif bir rol oynamışlar, hatta misyonerler adına gelen kitapların gümrük vergisinin ödenmesi ve daha birçok konuda devreye girerek misyonerlerin işlerini kolaylaştırıcı unsurlar olmuşlardır. Örneğin; 1840 yılında İdlib Kazası'nda açılan Protestan Okulu, yerel yöneticiler tarafından kapatılınca İngiltere'nin Halep Konsolosu devreye girerek (Mutlu, 2005:263), okulun açılmasına çalışmıştır. Benzer uygulamalar çeşitli arşiv belgelerine de yansımıştır. 09 Recep 1324 (29 Ağustos 1906) tarihinde İzmir'de ikamet eden İngiliz misyoner Ceymis Maktoti'nin Karahisar-ı Sahib'den almak istediği arazinin resmi işlemlerinin hızlandırılması için İngiliz konsolos (BOA, BEO, 2900:217439) devreye girmiştir. 27 Recep 1312 (24 Ocak 1895) tarihinde Birunabad'daki Fransız rahipleri ile Trabzon Cizvit Mektebi ve İzmit'te bulunan Dominiken misyonerleri Rahibi Bernard adına gelen kitapların gümrük vergisi Fransız Sefareti'nce (BOA, A.}MKT.MHM., 701:12) ödenmiştir. Yine 31 Temmuz 1869 tarihinde Trablusgarp'ta Derne Kasabası ile Derne ve Tobruk limanlarında yerleşmek isteyen yabancı devlet tebaası Hristiyanlar için bir mabet yapılması Katolik rahibi ve Fransız Konsolosu tarafından talep edilmiş, talep Osmanlı makamlarınca da uygun görülerek Trablusgarp Vilayeti'ne tezkire gönderilmiştir (Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb, 2013:239).

1881 yılında Trablusgarp, Musevi Mahallesi, Zetlavi Havrası içinde açılan ve 19 Mart 1902 tarihinde ruhsatı alınan 50 öğrencili bir okul bulunmaktadır. 1830 tarihinden itibaren Selanik ve çevresinde İngiliz misyonerleri tarafından dini kitaplar dağıtılmış, Manastır ve çevresinde halka yardımlar yapmış, Bulgar çocuklarını okula kaydetmek için toplamışlardır. Misyonerlerin bu girişimi bölgede gizlice eğitim veren bir İngiliz Okulu'nun varlığını göstermektedir. İngiliz misyonerlerinin Rumeli'de resmi olarak

bilinen tek okulu ise *English School*'dur. Bu okul 1911 yılında Reverand Paul Dressler tarafından Edirne'nin Manyas mevkinde Hristiyan ve Musevi öğrenciler için hem kız, hem de erkek iptidai (Mutlu, 2005:264-265), olarak açılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemine kadar "Protestan Sorunu" yoktur. Bu sorun Amerikan misyonerleri tarafından başlatılmış, ABD ve özellikle İngiltere'nin artan baskıları sonucunda Osmanlı yönetimi, Protestanlığın ayrı bir "millet" (Fendoğlu, 2002:189), olduğunu tanımıştır. Babıali, Kudüs'te Protestan Kilisesi'nin açılmasına 1842 yılında izin vermiş, bu tarihten sonra, İngiliz, Alman ve Amerikan misyonerler açtıkları okul, kilise ve yetimhanelerle serbestçe kendi dini propagandalarını yapmışlardır. Batılı ülkelerin büyükelçilerinin özellikle İngiliz ve Prusya elçilerinin girişimleriyle Protestan cemaati 15 Kasım 1850'de resmen kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nce de (Bozkurt, 1996:136, 178; Sezer, 1999b:186), tanınmıştır. Osmanlı topraklarında 1846 yılında sadece 4 adet Protestan Kilisesi varken, 1900 yılında bu sayı 112'ye (Kılıç, 2012:171-172), ulaşmıştır.

Misyonerlerin diplomatik temsilcilikler tarafından desteklenmesine verilebilecek örneklerden biri de İngiliz Sefiri White'in 2 Mayıs 1885 tarihli raporudur. Sefir raporunda hükümetten Osmanlı topraklarında Müslüman ve Yahudiler arasında çalışan Protestan misyonerlerine daha çok yardım yapılmasını (Bozkurt, 1996:138), istemektedir. Misyonerler Osmanlı topraklarında rahatlıkla faaliyetlerini sürdürmüşler, hatta kendilerine Osmanlı topraklarında tanınan özgürlüğün, İngiliz yönetimindeki bazı coğrafyalarda tanınan haklardan daha fazla olduğunu itiraf etmişlerdir. İngiliz misyoner kuruluşlarından LJS, Mısır yönetiminden oldukça memnun olduklarını, kendilerine tanınan özgürlüğün İngiliz yönetimindeki Malta ve Hindistan'daki misyonerlere tanınan haklardan daha fazla olduğunu rapor etmiştir. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, bölgeyi Batı'nın siyasi, dini ve kültürel nüfuzuna açarak adeta Osmanlıya karşı başlattığı bağımsızlık hareketinde Avrupalı güçlerin desteğini almayı hedeflemesine rağmen amaçlarına ulaşamamış ancak; uyguladığı politikalar Avrupalı güçlerin etkinlik sahalarını oldukça genişletmiştir (Buzpınar, 2003:111-112).

İngiltere, Suriye ve Filistin bölgesinde kendine bağlı bir cemaat oluşturmada Fransa ve Rusya gibi güçler karşısında biraz geride kalmıştır. Fransa, Osmanlı Devleti'nden 1740 yılında almış olduğu kapitülasyonların etkisi ile bölgedeki Katoliklerle (Tozlu, 1999:331), Rusya ise XVIII. yüzyılda bölgedeki Ortodokslarla ilgilenmeye ve kendi nüfuz alanlarını oluşturmaya başlamıştır. 1740 kapitülasyonlarınının 81. maddesine göre; "*Fransız*

rahiplerinin Kudüs'te sahip oldukları yerler zamanla harap olursa, İstanbul'daki Fransız elçisinin aracılığıyla tamirine izin verileceği” hükme bağlanmıştır (Bozkurt, 1996:35).

Viladimir (980-1015), zamanında Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini seçen Rusya ise, “*tüm dünyayı Hristiyanlaştırma*” kararı almıştır. Ortodoksluk, Rusya'nın gelişiminde etkili bir güç olmuştur. Rusya kendini Bizans'ın devamı ve III. Roma olarak görmüş, “*doğunun hâkimi*” olma rolüne soyunmuştur. Bu politika çerçevesinde İstanbul bile Çarın Şehri anlamına gelen “*Tsargorod*” olarak (Satış, 2013:57-58), adlandırılmıştır. Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ortodoksları Babıali nezdinde temsil etme hakkını kazanmış (Karpas, 1999:21; Ortaylı, 2014b:20; Yerasimos, 1975:615; Luxembourg, 1998:32; Zürcher, 2015:40; Kumkale, 1997:26) ve bu antlaşmanın 7. ve 14. maddelerine dayanarak Osmanlı topraklarındaki Ortodokslar üzerinde müdahale hakkı (Bozkurt, 1996:38), olduğunu iddia etmiştir. İngiltere bu açığı bölgede Protestan cemaat kurmaya ve Yahudileri kendi himayesine alarak kapatmaya çalışmıştır (Buzpınar, 2003:112; Ortaylı, 2014:172; Kılıç, 2012:93, 230).

Büyük devletlerin rekabet alanı haline dönüşen Osmanlı topraklarında gayrimüslimler üzerinde yapılan misyonerlik faaliyetlerinden en fazla etkilenen grupların başında Ermeniler gelmektedir. Kilikya, Lübnan ve Suriye'deki çıkarlarını korumak için Katolik Ermeniler üzerinde faaliyet gösteren en önemli ülke Fransa olmuştur. Rusya ise İstanbul, Boğazlar ve Doğu Anadolu'yu ele geçirebilmek için Osmanlı topraklarındaki Ortodoksları ve Gregoryen Ermenileri kendine hedef seçmiş ve bu topluluklar üzerinde politikalar üretmiştir. İngiltere ise sömürgeleri içinde oldukça önemli bir konumda bulunan Hindistan'a giden kara ve deniz yolunu elinde tutabilmek ve başka güçleri buradan uzak tutabilmek için başta Ermeniler olmak üzere azınlıklar arasında Protestan bir cemaat oluşturmuştur. Bu durumla adı geçen ülkeler Hristiyan azınlıkların haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatını da (Sonyel, 1985:652), yakalamışlardır. Gayrimüslim unsurlar da kendileri ile aynı din ve mezhepten olan yabancı devletlere çok büyük bir ilgi duymuşlar, Katolikler kendini Fransız, Ortodokslar kendilerini Rus ve Protestanlar ise kendilerini İngiliz olarak addetmişler, hatta bazı Müslümanlar bile sırf ticari menfaatleri nedeniyle misyoner faaliyetlerin girdabına kapılarak Protestanlığa (Gencer, 1990:20), geçmişlerdir.

1841 yılında Dürzilere ait bir toprak parçası üzerinde bir Marunî ile bir Dürzi'nin kavgası kısa sürede topyekün bir Marunî-Dürzi çatışmasına dönüşmüş, çatışmaların artması üzerine Avusturya Prensi Metternich'in önerdiği formüle göre Lübnan, idari açıdan

iki bölgeye ayrılmış, kuzeyde Marunî, güneyde ise Dürzilerden birer kaymakamla yönetilmesi (Acar, 1989:14), kararlaştırılmıştır. Çifte kaymakamlık sistemi de bölgenin sorunlarını çözmede yetersiz kalınca 9 Haziran 1861 yılında Fuat Paşa başkanlığında İngiliz, Fransız, Rus, Avusturya, Prusya ve İtalya'nın katıldığı bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Lübnan kendi içinde Beyrut, Sayda, Trablus ve Beka olmak üzere dört bölgeye ayrılmış, Lübnan'ın Osmanlı vatandaşı olan bir Hristiyan ve Katolik mutasarrıf tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır. 1861 yılında İstanbul Ermeni Katoliklerinden Davit Efendi (Karal, 2011b:40-41), bölgeye mutasarrıf olarak atanmıştır.

İngiliz misyonerlerinin Yahudilerle olan ilişkilerinin hedefinde Yahudilerin İngiltere tarafında yer almasını sağlamak vardır. Bu hedefin gerçekleşmesinde en büyük çalışmayı Yahudiler arasında Hristiyanlığı yayma cemiyeti yapmıştır. Bu cemiyetin en büyük destekçisi ise İngiltere'nin Kudüs Konsolosluğu olmuştur. Bölgeye atanan ilk konsolos olan *William Young*, dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı olan *Lord Palmerston*'dan Yahudileri himaye etmesi konusunda talimat almıştır. Young'a verilen talimatta Yahudiler arasında kilisenin yardımıyla Protestanlığı yayması, onları Fransa'yı destekleyen Katoliklere ve Rusya'yı destekleyen Ortodokslara karşı İngiltere lehinde bir denge unsuru olarak kullanması (Buzpınar, 2003:112; Karpat, 2013:40), istenmektedir.

Bu dönemde bazı devletlerin konsolosları, görevlerini kötüye kullanarak Osmanlı tebaasını kışkırtma faaliyetlerini yürütmüş, hatta tebalıktan çıkmalarını desteklemiştir. 1841 yılında yargılanan bir reaya, mahkemenin bir sonraki oturumuna Rus vatandaşı olarak ve yanında elçiliğin resmi çevirmeniyle katılmıştır. Odessa'ya yapılan on günlük bir yolculuk ve bir Rus pasaportu vatandaşlık değiştirmek için yeterli görülmüştür. Bu uygulama aynı zamanda Rusya tarafından Rum ve Ermeni tebaanın Rus vatandaşı yapılarak kurulacak etkinlikle Osmanlı topraklarını silahsız bir şekilde ele geçirme siyaseti (Engelhardt, 2010: 104-105), olarak kullanılmıştır. Bir yandan misyoner cemiyetlerinin çalışmaları, diğer yandan İngiliz diplomatik temsilciliklerinin misyonerlere verdiği destek kısa süre sonra hedeflerin birer birer gerçekleşmesini sağlamıştır. 1841'de İngiltere ve Prusya işbirliği ile (Satış, 2013:208), Kudüs Protestan Piskoposluğu kurulmuş, 1842 yılında Kudüs'te ilk Protestan Kilisesi (Karal, 2011a:211; Karal, 2011c:128; Engelhardt, 2010:103), açılmış, 1848'de Protestan Mezarlığı alınmış ve 1849'da ise katedral (Buzpınar, 2003:113), inşa edilmiştir.

Yahudilikten Protestanlığa geçen *Michael Solomon Alexander*, ilk piskopos olarak tayin edilmiştir. *Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti*'nin Kudüs temsilcisi

olan *Alexander*'ın öncelikli görevi, Yahudileri Hristiyanlaştırmak (Buzpınar, 2003:113; Çatalbaş, 2011:170), olsa da Yahudilerin dinlerine olan bağlılıkları nedeniyle umduğu kadar başarılı sonuçlar elde edememiştir. 1849'da *Alexander*'ın ölümü üzerine yerine *Samuel Gobat* getirilmiştir. *Gobat* döneminde uygulanan misyonerlik görev anlayışı esnetilerek değiştirilmiş, Yahudileri Hristiyanlaştırmak yerine bölgedeki Ortodoks Hristiyanlar üzerine çalışmalar yapılmıştır. Onun döneminde açılan eğitim kurumları ve yapılan misyonerlik çalışmaları sonucu birçok Yahudi, Hristiyan ve Müslüman, Anglikan inancını kabul etmiş, Hristiyanlaştırılan 3 Arap, kiliseye papaz (Çatalbaş, 2011:170), olarak görevlendirilmiştir.

İlk hedef kitle olarak seçilen Yahudiler yerine, yeni hedef kitle olarak bölgedeki Ortodokslar belirlenmiş, yapılan bu tercih ile Rusya'nın bölgedeki alanı daraltılmak istenmiştir. İngiliz misyonerleri bu tercihe biraz da bölgenin şartları, dinsel ve mezhepsel yapısı zorlamıştır. Müslümanlar arasında misyoner faaliyetlerin yasak olması, Yahudiler konusunda yaşanan başarısızlık, Katoliklerin katı görüşleri ve arkalarında Fransa gibi güçlü bir Avrupa devletinin bulunuşu, İngiliz misyonerleri ister istemez Ortodokslara yöneltmiştir. Bu nedenlerle İngiliz misyonerler geneli fakir, eğitim seviyesi düşük, kırsal alanda dağınık bir vaziyette yaşayan Ortodoks Hristiyanlar üzerinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. İngiliz misyonerleri, kısa bir süre sonra Ortodoks Hristiyanlardan da büyük bir tepki görmeye başlamışlar, bu tepkiler 1850'li yıllarda *Salt*, *Nasiriye* ve *Nablus* gibi bazı bölgelerde çatışmalara kadar varmıştır. Gösterilen bu mukavemet İngiliz misyonerlerini yıldırmamış, *Kudüs*, *Yafa*, *Beytüllahm* ve *Nablus* gibi önemli merkezlerde okullar açarak (Buzpınar, 2003:114), çalışmalarını büyük bir kararlılıkla devam ettirmişlerdir. Bu çalışmalar neticesinde XX. yüzyılın başlarında iki bin den fazla Filistinli Anglikan Kilisesi'ne (Çatalbaş, 2014:52), katılmıştır.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile Osmanlı vatandaşlarına mezhep değiştirme hakkının verilmesi, imparatorluk bünyesinde görev yapan misyonerleri daha da cesaretlendirmiş (Karal, 2011c:128), hatta bazı küstah ve kibirli tavırların sergilenmesi sonucunda halk arasında çeşitli olayların çıktığı görülmüştür. Örneğin; Kudüs Protestan piskoposu Gobat, Müslümanların çoğunlukta olduğu Nablus'a gidip mabet olarak kullandıkları bir binaya çan taktırıp çalmaya başlamış, birkaç gün sonra da binaya İngiliz ve Fransız bayrakları çekilmiştir. Bu hoyratça tutumun ardından kasaba halkı ayaklanmış, çıkan olaylar güçlkle yatıştırılabilmektedir (Buzpınar, 2003:114; Çatalbaş, 2011:170). 1856 Islahat Fermanı, Osmanlı topraklarında uygulanan misyonerlik faaliyetleri ve bu

faaliyetlerin arkasında bulunan ülkeler arasındaki rekabeti de artırmıştır. Katoliklerin arkasında Fransa'nın, Ortodoksların arkasında Rusya'nın bulunması ve bölgeye sonradan Amerikan Protestan misyonerlerinin girişi ile İngiliz misyonerlerinin hareket alanı daralmıştır. Genel olarak Suriye'nin güney bölgeleriyle sınırlandırılan bu bölgenin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngilizlerin manda yönetimlerini kurdukları bölge ile aynı olması (Buzpınar, 2003:115; Çatalbaş, 2011:171), oldukça dikkat çekicidir.

Beyrut'ta İngiliz misyoner faaliyetlerinin öncü kuruluşları; *Church Missionary Society* (Mutlu, 2005:249), ve *London Jews Society*'dir. Bölgede bunların dışında yirmi kadar Britanya kökenli misyoner teşkilatı faaliyet göstermiştir. Bu kadar dar bir alanda çok sayıda İngiliz kökenli misyoner örgütün faaliyet göstermesi, bölgenin ve aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerinin İngiltere açısından önemini göstermektedir. 1897 yılı itibariyle Beyrut Vilayeti ve Lübnan Mutasarrıflığı'nda faaliyette bulunan İngiliz kökenli misyoner kuruluşları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo:4.5.1.5. 1897'de Beyrut ve Lübnan'da Faaliyet Gösteren İngiliz Misyoner Kurumları
(Buzpınar, 2003:115).

<i>British Syrian Schools,</i>	<i>London Society for Female Education in the East,</i>
<i>Friends Syrian Mission Society,</i>	<i>Edinburgh Galilee Mission,</i>
<i>Lebanon School Mission,</i>	<i>London Jews Society,</i>
<i>St. George's Training Home,</i>	<i>Church Missionary Society,</i>
<i>Church of Scotland Mission,</i>	<i>Jerusalem and the East Mission Fund,</i>
<i>Proctor Mission,</i>	<i>Evangelical Mission to Jerusalem,</i>
<i>British Female Education Society,</i>	<i>Wordsworth Smith Mission.</i>
<i>Worseley Mission,</i>	

Bölgede birçok ülke tarafından ısrarla yürütülen misyonerlik faaliyetleri dönemin resmi yazışmalarında da sıklıkla işlenmiştir. 29 Zilhicce 1301 (20 Ekim 1884) tarihli bir arşiv belgesinde İngiltere ve Fransa'nın Suriye ve Filistin'de Katolik, Marunî, Dürzi ve Nusayri çocukları için okul açtığı ve adı geçen cemaatlerin çocuklarına çeşitli telkinlerde (BOA, Y..EE..KP., 1:80) bulunduğu belirtilmiştir. İngiliz misyonerleri Cebel-i Lübnan'daki faaliyetlerine Suriye, Kudüs ve Beyrut gibi vilayetlere nazaran daha geç bir tarihte başlamışlar, ilk kültürel faaliyetlerini 1859 yılında Şemlan'da açılan okul ile başlatmışlardır. Bölgedeki misyonerler *The Friends Foreign Mission Association* ve *Anglo*

Syrian Mission cemiyetleri tarafından finanse edilmiş ve hemen hemen tamamı kontrol dışında faaliyet gösteren ve ruhsatsız inşa edilen toplam 24 okul (Mutlu, 2005:257), açmışlardır. Bu misyoner kuruluşlarında çalışan misyoner sayıları, okul, kilise ve sağlık kurumları ile bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayıları ve sağlık kuruluşlarında yıllık tedavi edilen hasta sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo:4.5.1.6. 1897'de Beyrut Vilayeti ve Lübnan Mutasarrıflığı'nda Faaliyette Bulunan Britanya Kökenli Misyoner Kurumları (Buzpınar, 2003:115).

Bölgede bulunan toplam Protestan sayısı: 2128				
Misyoner	67	Öğrenci Sayısı:		
Okul	88	Erkek: 2209	Kız: 3211	Toplam: 5420
Kilise	8			
Sağlık Kuruluşu	11	Yıllık Tedavi Edilen Hasta Sayısı: 42.428		

Yukarıdaki tablo incelendiğinde bölgede 2128 Protestan bulunmasına rağmen, 88 adet misyoner okulunun açıldığı görülmektedir. Bu sayının Beyrut ve Lübnan gibi küçük bir coğrafya için oldukça fazla olduğu görülmektedir. Sadece bu örnek bile İngiliz misyonerlerinin köylerde bile okul açtığı bilgisini doğrular niteliktedir. Yine dikkat çeken bir başka unsur ise kız öğrencilerin sayısının erkek öğrencilerden fazla olmasıdır. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kız öğrencilerin eğitim olanaklarının erkeklere nazaran az olduğu bilinen bir gerçektir. Oysa bölgedeki misyoner okullarında kız öğrencilerin eğitimine daha fazla hassasiyet gösterildiği görülmektedir. Tüm Osmanlı coğrafyasında aynı yıllarda toplam 88 hastanenin olması ve çok büyük sağlık sorunlarının yaşandığı bir dönemde sadece Beyrut ve Lübnan bölgesinde misyonerlerce 11 adet sağlık kuruluşunun açılması ve tedavi edilen hasta sayısı bakımından neredeyse tüm Osmanlı coğrafyasında tedavi edilen hasta sayısına yakın bir sayıya ulaşılması da sağlık alanında yapılan misyonerlik faaliyetlerinin önemini göstermektedir.

İngiliz misyonerlerinin bölgede ilgilendiği diğer bir yer de Suriye'dir. Misyonerler bu bölgede de eğitim kurumlarına çok büyük bir önem vermişlerdir. Okul, onlar için hem ideallerin aşılandığı, hem de kültürel değişimin gerçekleştirildiği mekânlardır. Halka bu şekilde ulaşılacağı, gençliğin bu şekilde ele geçirilebileceği ve Türklerin dikkatini çekmeden Hristiyanlaştırma faaliyetlerine (Tozlu, 1999:334), devam edebilme düşünceleriyle eğitim işlerine daha fazla hassasiyet göstermişlerdir.

İngiliz misyonerlerince Suriye’de açılan ilk okulun açılış tarihi hakkında farklı tarihler mevcuttur. Şamil Mutlu, İngiliz misyonerlerce Suriye’de açılan ilk okulun 1853 yılında (Mutlu, 2005:251), açıldığını bildirirken, konu hakkında başka bir araştırmacı olan Erkan Cevizliler ise, Şam’da açılan bu okulun tarihini, 1847 olarak (Cevizliler, 2014:138), vermektedir. Bu okul, Şam’ın Bab-ı Toma Mahallesi’nde Telace Sokak’ta idadi derecesinde hem gündüz hem de gece eğitim yapan bir kurumdur. 8 Ağustos 1868 tarihinde Suriye’de inşa edilen 14 okul için Osmanlı Devleti’nden bir ferman alınmıştır. Büyük bir kısmı *İrish Presbyterian Mission* tarafından, çok az bir kısmı da *Church Missionary Society* tarafından idare edilen bu okulların sayısı zamanla 25’e ulaşmıştır. Sultan Abdülaziz devrinde Suriye’nin her tarafı adeta bir örümcek ağı gibi İngiliz misyoner okullarınca sarılmış, yerel makamların engellemelerine rağmen misyonerler işlerini İstanbul’dan hallederek (Mutlu, 2005:251-252), yeni okullar açmaya devam etmişlerdir.

Erkan Cevizliler, bu okulun “*İrish Presbyterian Mission*” tarafından açılan erkek okulu olduğunu, Şam’da aynı cemiyet tarafından 1853’te açılan bir de kız okulu bulunduğunu, her iki okula ruhsatın ancak 26 Ekim 1893 tarihinde alınabildiğini, Şam’da British Syrian School adıyla faaliyet gösteren dört okul (Cevizliler, 2014:138), daha bulunduğunu (Cevizliler, 2014:139), belirtmektedir. Islahat Fermanı’nın ilanına kadar Kudüs, Yafa, Nablus, İstanbul ve Şam’da sadece 10 adet İngiliz Okulu bulunurken, 1869 yılında bu sayı 30’a çıkmıştır. Bu sayının artışında devrin yöneticilerinin de önemli katkıları bulunmaktadır. İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Lord Stratford R. Canning’in eşine kız okulu yaptırılması için belirlenen arsa Sultan Abdülmecid tarafından hediye edilmiştir. Yine Sultan Abdülmecid tarafından Kudüs’te 2 Aralık 1863 tarihinde 900 lira ödenerek satın alınan arsa da İngiliz Musevi Cemiyeti’nin önde gelen hayırseverlerinden Sör Moses Montefiore’ye hediye (Mutlu, 2005:238-239), edilmiştir. Aşağıdaki tabloda Suriye’de faaliyet gösteren İngiliz misyoner kurumlar gösterilmiştir.

Tablo:4.5.1.7. Suriye’de Faaliyet Gösteren Britanya Misyoner Kurumları (Buzpınar, 2003:115).

Bölgede bulunan toplam Protestan sayısı: 956				
Misyoner	16	Öğrenci Sayısı:		
Okul	19 (1899’da 24)	Erkek:565	Kız:1520	Toplam:2085
Kilise	1			
Sağlık Kuruluşu	4	Yıllık Tedavi Edilen Hasta Sayısı: 16.877		

Bölgede misyonerlerin dikkatini çeken en önemli merkezlerden biri de Kudüs'tür. Filistin ve özellikle Kudüs bölgesine Avrupalı güçler, Mehmet Ali Paşa isyanı sonrasında daha çok ilgi duymuşlardır. Bölgede ilk olarak Amerikan misyonerleri tarafından 1824 yılında Beyrut'ta okul açılmış, bunu *London Church Missionary Society* adlı İngiliz misyoner kurumuna bağlı misyonerlerce Kudüs'te 1839 yılında açılan İngiliz Sanayi Mektebi ve 1844 yılında ise Yafa'da açılan okul takip etmiştir. Bölgeye yapılan Yahudi kolonizasyon hareketiyle birlikte *London Jews Society* (Mutlu, 2005:252-253), adlı cemiyet daha etkin duruma geçmiştir. Aşağıdaki tabloda Kudüs'te faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerinin bölgede açtığı eğitim, dini ve sağlık kuruluşları ile öğrenci sayıları ve sağlık kuruluşlarında tedavi edilen hasta sayıları gösterilmiştir.

Tablo:4.5.1.8. Kudüs'te Faaliyet Gösteren Britanya Misyoner Kurumları (Buzpınar, 2003:115).

Bölgede bulunan toplam Protestan sayısı: 520				
Misyoner	61		Öğrenci Sayısı:	
Okul	35	Erkek:480	Kız:948	Toplam:1428
Kilise	7			
Sağlık Kuruluşu	7	Yıllık Tedavi Edilen Hasta Sayısı: 14.000		
Toplam Kurum	49			

Aşağıdaki tabloda Suriye ve Filistin'de faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerinin bölgede açtığı çeşitli kurumların toplam sayıları gösterilmiştir.

Tablo:4.5.1.9. 1897'ye kadar Suriye ve Filistin'deki İngiliz Misyoner Kurumlarının Toplamı (Buzpınar, 2003:115; Çatalbaş, 2011:170).

Sağlık Kuruluşu	26		Öğrenci Sayısı:	
Okul	142	Erkek:3254	Kız:5679	Toplam:8933
Kilise	16			

Tablolar dikkatlice incelendiğinde bölgede Protestan nüfusun toplamda 3604 kişi gibi oldukça az olmasına rağmen, İngiliz misyonerlerin bölgede 142 okul açmaları oldukça manidardır. Ayrıca, bölgede toplamda 3604 Protestan bulunmasına rağmen bölgede açılan 142 okulda 9000'e yakın öğrencinin öğretim görmesi bu okullara Protestan mezhebi dışında da öğrencilerin alındığının kanıtıdır. Bu da misyonerlerin eğitime verdikleri

önemden kaynaklanmakta olup, hedeflerini gerçekleştirmede bu okulların üstlendiği misyonu anlamak bakımından oldukça önemlidir. Tabloda, diğer ilgi çeken durum ise, kız öğrenci sayılarının erkek öğrenci sayılarından oldukça fazla hatta bazen iki katına yakın rakamlardan oluşmasıdır. Kız öğrenci sayılarının erkek öğrenci sayılarına göre daha fazla olmasının diğer bir nedeni ise toplumun şekillendirilmesinde ve neslin yetiştirilmesinde kadının hem birey hem de anne olarak daha etkin bir konumda bulunmasının neticesi olarak düşünülebilir. Misyonerlik faaliyetlerinin amacı kısa vadede alınan günlük çıkarlar değil daha uzun vadede ve daha kalıcı çıkarlar olduğu hatırlandığında yukarıda yapılan yorum daha sağlıklı bir temele oturtulabilir.

Misyoner idaresi önceleri kız çocuklarının okutulmasına karşı olmasına rağmen zamanla kız çocuklarının eğitimi önündeki bu engel kaldırılmıştır. Özellikle, Müslüman ülkelerde kadınların eğitimine büyük önem verilmiş, kadınları batılı anlayışa göre “*hür ve bağımsız yapmakla*” kendi değer dünyalarına büyük katkı sağlayacaklarını düşünmüşlerdir. Bu amaçla kadınlar üzerindeki ilk misyoner çalışmaları *Home School* adı verilen evlerde başlamış, Gedikpaşa Ermeni Okulu ve Üsküdar kız Lisesi (Tozlu, 1999:335), ile daha sistemli hale getirilmiştir.

İngilizlerin bölgeye olan ilgileri XX. yüzyılda da artarak devam etmiş Doğu Akdeniz ve Orta Doğu bölgesinde okul sayısını 159’a (Cevzizliler, 2014:159), çıkarmışlardır. Osmanlı Devleti bu okulların faaliyetlerini denetim altına almak için çeşitli tedbirler geliştirmeye çalışmıştır. Örneğin; dönemin önde gelen devlet adamlarından Kamil Paşa, her okula müfettiş namıyla devlet tarafından bir öğretmen görevlendirilmesini, bu öğretmenin hem vatandaşlık konusunu işleyen bir dersi okutmasını hem de üç ayda bir öğretmen ve öğrenciler hakkında raporlar göndermesi teklif etmiştir. Ancak; Şura-yı Devlet masraflı bir iş olduğu için (Mutlu, 2005:254), bu teklifi uygun bulmamıştır.

İngilizlerin XIX. yüzyılın sonunda, bölgede en etkin faaliyet gösteren misyoner kuruluşu, merkezi Kudüs’te olan ve on şubesi bulunan *Church Missionary Society* olmuştur. Kilise Misyonerleri Teşkilatı (CMS); 1799 yılında kurulmuştur. En aktif çalışan Anglikan misyoner teşkilattır. Bu misyoner teşkilatı Anadolu’da da çalışmalar yapmıştır. Henry Martyn (Abdul Mesih), ve Karl Pfander Anadolu’da faaliyet gösteren misyonerler arasındadır. Martyn, 1806’da Hindistan’ın Kalküta şehrine yerleşmiş ve İncil’i Hintçeye (Urduca), çevirmiştir. 1812’de İran’a gitmiş, İncil’in Farsça ve Arapça çevirileri üzerine çalışmış, ardından Anadolu’ya gelmiş ve 1837’de de Tokat’ta ölmüştür. Halkın Mesih beklentisini kullanan Martyn, özellikle İranlı Müslümanlar üzerinde etkili

olmuştur. Pfander ise Almanya'da doğmuştur. Müslüman ve Hristiyanlar arasında faaliyet göstermek için yetiştirilmiş, İstanbul'a gelmiş ve hayatının sonuna kadar burada yaşamıştır. Kendisi dil bilimci ve vaizdir. Aynı zamanda "*Balance of Truth*" isimli bir kitap yazmış ve Osmanlıda azınlıkların elde ettiği haklardan yararlanarak misyonerlik yapmıştır (Çatalbaş, 2011:170).

CMS, Bir Zeyt, Yafa, Remle, Gazze, Nablus, Nasıra, Kefr Yassif, Şera Amr, Salt ve Kerek'te açtığı şubelerle 54 okul, 8 kilise, 3 hastane, birkaç dispanser ile faaliyetlerini sürdürmüştür. İngiliz misyoner okullarına kayıtlı 8933 öğrencinin 1830'u yani yaklaşık % 20'si *Church Missionary Society* okullarında eğitim gördüğü değerlendirildiğinde, bu misyoner kuruluşun eğitim sahasında da ne kadar aktif bir durumda olduğu görülebilecektir. *Church Missionary Society*'e ait okul sayısı Temmuz 1900'de ithalat amaçlı hazırlanan bir listede 33 olarak (Buzpınar, 2003:116-117), gösterilmiş, ancak bu listeye Lübnan mutasarrıflığının dâhil edilmediği görülmüştür.

Church Missionary Society'nin bölgede 10 şube ve 54 okul ile faaliyet gösterdiği hatırlanırsa, sadece Lübnan'da bu kuruluşa ait 21 okulun varlığı görülebilecektir. Okullarının yarıya yakını sadece Lübnan'a açan *Church Missionary Society*'nin bu durumu Lübnan gibi küçük ama dini, etnik ve mezhepsel anlamda birçok farklılığın yaşandığı, misyonerler için arayıp ta bulamadıkları uygun bir ortam taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır. Bu misyoner kuruluşun Kudüs'ün Cebel-i Sayhun bölgesinde açtıkları okul için gerekli eşyalar da Avrupa'dan getirilmiş ve Osmanlı yönetimi 19 Cemaziyevvel 1319 (03 Eylül 1901) tarihinde bu eşyaların eğitim malzemesi olmasından dolayı gümrüksüz geçirilmesine (BOA, BEO, 1714:128500) izin vermiştir.

Osmanlı Devleti, misyonerlerin zararlı faaliyetleri karşısında tebaasından gelen şikâyetleri dinlemiş ve farklı dönemlerde çeşitli tedbirler alma yoluna gidilmiştir. 1702 yılında Katolik papazların Ermeni ve Süryanileri kendi mezheplerine kazandırmak için çalışmaları ve durumun şikâyet edilmesi üzerine, devlet gerekli tedbirleri almış ve suç ortağı dört Ermeni kürek cezasına çarptırılmıştır. Bu tip olayların engellenebilmesi için 1725 yılında Batılı misyonerlerin gayrimüslimlerin evlerine girmeleri, 1746 yılında da Ermenilerin, Fransız kiliselerine girmeleri ve evlerine Fransız papazlar getirip ayin yapmaları, II. Mahmut döneminde ise Hristiyanların mezhep değiştirmeleri (Bozkurt, 1996:21-22), yasaklanmıştır. Bu tedbirlerin yanında misyonerlerin yeni okul ve mabed yapımı için istedikleri ruhsat talepleri geri çevrilmiştir. 28 Rabiülahir 1315 (26 Eylül 1897) tarihli Babıali Evrak Odası'na ait olan bir belgede *London Jews Society*

misyonerlerinin Safed Kasabası'nda inşasını başlattıkları binaların sırf ikametgâh olarak kullanılması ve bu binaların okul ve mabed haline dönüştürülmemesi şartıyla ruhsat verildiği (BOA, BEO, 1013:75903), bildirilmektedir.

Protestan misyonerlerin Türkiye'de rahatlıkla faaliyet gösterebilmesinin en önemli nedeni İngiliz diplomatların çalışmaları ve siyasal anlamda Babiâli üzerinde kurduğu etkinin (Aydın, 2008:155), bir sonucudur. 1844 yılında İngiliz Büyükelçisi *Lord S. De Redcliffe*'nin baskıları sonucunda Hristiyanların mezhep değiştirme yasağı kaldırılmış, bu durum gayrimüslimleri Batıdaki çeşitli Hristiyan mezheplerin propagandasına açık hale (Bozkurt, 1996:43), getirmiştir. İngilizlerin misyonerlik faaliyetlerinin bugünkü İsrail ve Mezopotamya olarak bilinen coğrafyada, Anadolu'da ise Ege yöresinde yoğunlaştığı görülmektedir. XX. yüzyılın başlarında İngiltere, Asya Türkiye'si üzerinde yapılan misyonerlik faaliyetlerini aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi açmış olduğu diplomatik temsilciliklerle de desteklemiştir.

Tablo:4.5.1.10. XIX. yüzyılda Osmanlı Topraklarında İngilizlere Ait Diplomatik Temsilcilikler (Çavdar, 1970:86-87; Şaşmaz, 2013:9-11)

Diplomatik Birim:	Bulunduğu Şehir:
Büyükelçilik	İstanbul
Genel Konsolosluk	Sivas, Beyrut, Bağdat ve İzmir
Konsolosluk	Halep, Ankara, Basra, Şam, Erzurum, Kudüs, Mersin, Diyarbakır, Trabzon, Trapoli
Konsolos Yardımcılığı	Kayseri, Adana, Hüdavendigar, Kastamonu, İzmit, Ayvalık, Hayfa, Lazkiye, Midilli, Sayda, Amman, Sisam, Kuşadası, İzmir, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Van
Konsolosluk Ajanları	Aydın, İskenderun, Antakya, Kerbela, Yafa

İngiliz elçilik ve konsoloslukları misyonerlerin ve Protestan cemaatin Osmanlı Devleti'ni şikâyet ettiği merciler haline getirilmiştir. İngiliz himaye politikası İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi *Lord Stratford Canning* döneminde kendini oldukça hissettirmiş, 15 Kasım 1847 tarihinde Protestan nüfusun Osmanlı yönetimince tanınması (Aydın, 2008: 156), sonucunu doğurmuştur. Yine *Stratford Canning*'in yardım ve himayesi ile İstanbul'da *Protestan Topluluğu İdare Heyeti* meydana getirilmiş ve Ermeni Patriği'nin itirazlarına rağmen Protestan milleti Osmanlı Devleti'nce resmen tanınmıştır. 1850'de

verilen bir fermânla bu heyete “*Millet Reisi*” seçme yetkisi verilmiş ve *Abraham Ütücüyan* reis olarak seçilmiştir. Protestan milletin reislerine “*Millet Vekili*” unvanı verilmiş, Protestanlar, Osmanlı Devleti’nde tanınan son millet (Erdem, 2005:183), olmuştur.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı’ndaki din özgürlüğü hükmü de yine *Canning*’in baskısı ile konulmuş, bu tarihten sonra misyonerler Müslümanlar arasında da çalışmaya başlamıştır. Misyonerlerin faaliyetleri sonucu aralarında *Abdi Efendi ve Mahmut Efendi* gibi imam olan kişilerde bile din değiştirmelerin (Aydın, 2008:156-157), görülmesine rağmen; misyonerlerin Müslümanlar arasındaki etkisi yok denecek kadar az olmuştur. *Lord Stratford*, 26 Ocak 1856 yılında Babıaliye verdiği notada din değiştiren Müslümanlara da ölüm cezasının kaldırılmasını istemiş, Babıali ise 12 Şubat 1856’da bu notaya olumsuz bir yanıt (Bozkurt, 1996:132; Engelhardt, 2010:153), vermiştir. 1857 yılında Müslümanlar arasında din değiştirenlerin ölüm cezasına çarptırılması, dönemin ABD Başkanı’nın temsilcisinin isteği üzerine kaldırılmış (Çabuk, 2008:45), ve ortaya çıkan bu yeni durum misyonerler açısından Osmanlı coğrafyasını, faaliyetlerini daha kolay gerçekleştirebilecekleri bir alan haline getirmiştir.

Yapılan yeniliklere ve ortamın misyonerler lehinde oldukça müsait olmasına rağmen Britanya elçisi *Stratford Canning*, verilen imtiyazları yeterli görmemiştir. Türklerin Müslüman kimlikleriyle asla Avrupalı olamayacaklarına inanmış, Sadrazam Rifat Paşa’ya “*Avrupa’da kalmak istiyorsanız, din için kan dökmeye son vermeniz gerekir*” demiştir. İngiliz elçi Osmanlı yönetimini bulduğu her fırsatta acımasızca eleştirirken İngiltere’de Avam Kamarası’nın, 26 Nisan 1881 tarihli oturumunda dinsizliğini açıklayan Musevi Bradlog’un yemin etmesine ve milletvekili olarak görev yapmasını engellediği (Engelhardt, 2010:153, 155), gerçeğini görmezlikten gelmiştir. *Canning*, savunduğu din özgürlüğünü Protestan misyonerlerin rahatlıkla diğer dini unsurlardan insan devşirmesi olarak gördüğü için, fermanla tam bir din özgürlüğünün sağlanamadığını ifade etmiştir. Bu konuda İngiliz elçi Fransız meslektaşından da desteklenmiştir. İngiliz elçi Türklerin Avrupalı olabilmelerinin önünde en büyük engeli din olarak görürken Fransız elçisi ise Türklerin Avrupalı olabilmesi için Fransız medeni kanunlarının, Fransız eğitim sistemi ve dilinin alınmasının gerektiğini belirtmiştir. Bu konuda belki de en tarafsız ve gerçekçi yorumu Avusturya devlet adamı Metternich yapmıştır. Metternich, Avrupa kanunlarının Türklerin din ve geleneklerine uygun olmadığını, Türklerin kendi din ve geleneklerine göre hareket etmelerinin daha doğru olacağını (Berkes, 2014:218), belirtmiştir. Ayrıca İngiliz elçisi, Osmanlıların bu dönemde yaptığı ıslahatları “*Büyük yenilenme oyunu*” olarak ifade

(Palmer, 1995:180), etmiştir. İngiltere'nin eski başbakanlarından ve Dışişleri Bakanlığı da yapmış olan Lord R. Cecil Salisbury ise, 1909 yılında tuttuğu notlarda Genç Türkler'in Hristiyan okullarına baskı yaptığını, Osmanlılığın devam ettiğini, Türklerin her zaman Türk kalacağını, hiçbir zaman Avrupalı olamayacaklarını ve Türkleri fanatik, cahil ve barbar millet (Uğurlu, 2005:128) olarak nitelendirmiştir.

İngiliz diplomatları kendi ülkelerine ait misyonerleri korurken aynı zamanda Amerikan Protestan misyonerlerini de koruma altına (Açıkses, 2003:23,183) almışlardır. 18 Cemaziyelahir 1314 (24 Kasım 1896) tarihli bir arşiv belgesi Bağçecik'te faaliyet gösteren İngiliz misyoner Chambers'in, İngiltere Sefareti tarafından özel olarak korunduğunu (BOA, DH.TMIK.M., 23:22) göstermektedir. Amerikan misyonerleri 7 Mayıs 1830 tarihinde Osmanlı Devleti ile Amerika arasında Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması yapıp, iki ülke arasında ilk resmi ilişkiler başlayana kadar (Armaoğlu, 1991:5-6), İngiliz yetkililerin verdiği koruma belgeleriyle faaliyetlerini sürdürmüş ve İngiliz misyonerlerin sahip olduğu imtiyazlardan yararlanmışlardır. Amerikalı misyoner W. Goodell, "Her yerde İngiliz konsolosları ağırlıklarını bizden yana koyuyorlar ve burada bir İngiliz konsolosunun adı, başka yerlerde kimi devletlerin sahip olduğu ağırlıktan daha fazlasına sahip" sözleriyle İngiltere'nin Amerikalı misyonerlere verdiği desteği belirtmiştir. Goodell, misyonerlik faaliyetleri sırasında Katolik mezhebinden gelen engellemeleri de yine İngiliz desteği ile aştıklarını (Aydın, 2008:159-160:Kocabaşoğlu, 2000:27-28), belirtmiştir.

İngilizlerin bölgeye bu kadar yoğun ilgi duymalarının nedenleri arasında petrolün öneminin anlaşılması ve Orta Doğu'da (Günay, 2004:199), bol miktarda bulunması da oldukça etkili olmuştur. 1900'lü yılların başında Osmanlı coğrafyasında 33 ayrı Protestan misyoner kuruluşunun (Turan, 2002:152), faaliyet göstermesi hem Osmanlı Devleti'nin nasıl bir sarmala maruz kaldığını göstermesi hem de bu topraklarda her türlü çıkarı peşinde koşan ülkelerin misyonerliği nasıl bir silah haline dönüştürdüklerinin bir göstergesidir.

4.5.3. Irak'ta Misyonerlik Faaliyetleri

Irak coğrafyası, Asya Kıtası'ndan Basra Körfezi'ne inişte önemli bir eşik noktası olan ve körfezden Hürmüz Boğazı ile Hint Okyanusu'na dolayısıyla da Hint sömürgelerine ulaşımında oldukça önemli bir konumda yer alması nedeniyle İngilizlerce kimseye bırakılmayacak kadar kıymetli olan yerler listesindedir. Irak, sahip olduğu bu stratejik konumunun yanında, bölgede XIX. yüzyılın başlarından itibaren bilinen çok önemli petrol

rezervleri ile daha da kıymet kazanmıştır. Bölge bu nedenlerden ötürü birçok misyoner grup tarafından ilgi görmüş, bölgedeki Hristiyan unsurlar, Araplar ve özellikle Kürtler misyonerlerin ilk hedefleri haline gelmişlerdir.

Kürtler hakkında bu güne kadar birçok ilmi çalışma yapılmış, İrani (Ari) ve Arabi kökenli olduklarına dair birçok iddia öne sürülmüşse de son yıllarda yapılan etnolojik, sosyolojik ve kültürel araştırmalar Kürtlerin kökeninin Orta Asya'da bulunan Turani bir kavim olduğu konusunda birleşmektedir. Buna rağmen özellikle XX. yüzyılda bazı iç ve dış sebeplerle Orta Doğu'da çıkarları olan emperyal devletler tarafından Kürtlere yeni bir kimlik kazandırma sürecine girilmiş (Öke, 1988:2-3), asırlardır bir arada yaşayan Türk ve Kürt halkı birbirinden koparılmak istenmiş, bu amaç doğrultusunda özellikle Müslüman Kürtler, İngiliz misyonerlerinin ilgi odağı olmuştur. Kürtler üzerinde XVII. yüzyıl ortalarında başlayan misyonerlik faaliyetleri ilerleyen dönemde artarak devam etmiş, hatta günümüze kadar gelen çeşitli yansımaları olmuştur. Misyonerliğin İngiltere ve Vatikan'da resmi bakanlık haline getirilmesinin ardından 1660 yılında her iki ülkede Kürdoloji Enstitüleri kurulmuştur. Oldukça donanımlı, Kürtçeyi ve İslam'ı iyi bilen, bölgenin şartlarına göre yetiştirilen misyonerler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gönderilmiş, 1690'lı yıllarda birçok Kürt, Hristiyanlaştırma yoluyla Osmanlı Devleti'nden koparılmaya (Küçük, 2011:70), çalışılmıştır. Bölgede Fransız misyonerleri de faaliyet göstermiş, özellikle Musul, Kapüsen ve Dominiken misyonerleri tarafından 1762 yılından itibaren çalışma alanı haline getirilmiştir. Bölgedeki Hristiyan azınlığın yanında çeşitli Kürt gruplar da misyonerlerin hedef kitlesi arasına girmiştir. Bölgede faaliyet gösteren Dominiken misyonerler Kürtçe bir sözlük hazırlayarak (Kieser, 2005:94), bu grubu ana bünyeden ayırıştırarak kültürel temelli faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

İngiltere'nin bölgeye ve özellikle Kürtlere yönelik ilgisi yakın dönemde artarak devam etmiştir. İngilizler, bin yıldır Türklerle beraber kader birliği yapmış bu halkı da hedef kitle olarak görmeye başlamış, bölgede en çok diplomatik temsilciliklerini kullanarak çalışmalarını yürütmüşlerdir. Osmanlı coğrafyasında yabancı bir ülkenin kazandığı gücün resmi ağını konsolosluklar oluşturmaktadır. Konsoloslar, diplomatik temelli birçok görevlerinin yanında görev yaptıkları mahallerde ticaret ve sanayinin durumunu araştırmış, ilgi çekici maden yataklarının yerini tespit edebilmek için stratejik yerlerde araştırma yapmış ve bölgeyi haritalama çalışmaları (Yerasimos, 1975:940-941), yapmışlardır. Konsolosların bu tip faaliyetlerine verilebilecek en güzel örneklerden biri İngiltere'nin Erzurum Konsolosu *James Brant*'ın 1838 yılında bölgede yaptığı gezidir.

Brant, 1838 yılında yanına iki yardımcısını da alarak bölgede uzun bir seyahate çıkmış, kendisine bu seyahatte güzergahın haritasını çıkarmakla görevli Kraliyet Donanması'ndan *Bay Adam Gifford*, ile *Dr. Edward Dalzel Dickson* eşlik etmiştir. 16 Haziran 1838'de Erzurum'dan başlayan yolculuk; *Hınıs, Muş, Kulp, Lice, Hani, Maden, Elazığ, Palu, Bingöl, Solhan, Bitlis, Tatvan, Gevaş, Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Süphan Dağı, Diyadin, Bayazid, Karakilise, Eleşkirt* havalisinde devam etmiş, 21 Eylül'de Erzurum'da tamamlanmıştır. Yapılan gezide bölgenin demografik yapısı, aşiretleri, etnik durumu, iktisadi faaliyetleri, tarım ve ziraat faaliyetleri, bazı yerleşim yerlerinde ise hayvan sayılarına kadar bilgiler toplanmış, güzergâh boyunca geçilen nehirlerin ve köprülerin uzunluğu ve genişliği ile konakladıkları yerlerin barometrik ve termometrik değerleri (*Brant, 2014:11-180*), bile ayrıntılı olarak kaydedilmiş ve bölge haritalanmıştır. Avrupalı güçlerin yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü Anadolu'nun en uzak köşelerinde bile konsolosluk açmalarının ve bazen aralarında büyük bir rekabetin yaşanmasının en temel nedenlerinden birinin bölgedeki Osmanlı uyruğundaki Hristiyanları, mahalli gelir kaynaklarını ve idareyi kendi etkileri altına alma yarışından kaynaklandığı gerçeği gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Ayrıca konsoloslar, yabancılara tanınan imtiyazları ellerinde tutup, Hristiyan ahaliye pasaport satarak zenginleşmiş, arkalarındaki siyasi güçle yerel memurlar üzerinde bile etki kurmuşlardır. Büyükelçiliğe gönderilecek olumsuz bir mektupla yerinden edilme korkusu yaşayan bazı yerel memurlar, adeta konsolosların emrine amade (*Yerasimos, 1975:941*), olmuş bir durumdadırlar. 1917 yılında Kudüs'te yaşanan bir olay konsolosların etkisi hakkında bir fikir sunmaktadır. Kudüs'te Amerika ve İspanyol Konsolosları tarafından siyonistlere ve yoksul Musevilere her ay düzenli olarak para dağıtılmış, Osmanlı yönetimi bunun bir düzen içerisinde ve kendisinin görevlendireceği en az iki memur gözetiminde yapılmasını bildirdiği halde konsoloslar buna uymaya tenezzül dahi etmemişlerdir. Konsolosların kural tanımaz tutumuna karşı Osmanlı Devleti, en azından bu yardımları denetleyecek polislerin, yabancılara sağlayacağı imkânlarla muhtaç kalmamaları için maaşlarının artırılması (*Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:427-428*), yönünde çeşitli kararlar almıştır.

Özellikle XIX. yüzyılda mezhep değiştirme şekliyle Rum, Ermeni ve Marunîlere Osmanlı Devleti'nden bir berat alarak yabancı bir devletin tebaası olma statüsü verilmiştir. Bu unsular kapitülasyonların etkisi ile Müslüman tebaa karşısında sürekli büyüyen bir üstünlük kazanmış, buna karşılık yabancı güçlerin nüfuzu ise Osmanlı coğrafyasındaki tebaalarının kalabalıklaşmasına (*Zürcher, 2015:28*), paralel olarak artmıştır. Bu dönemde

oluşturulan diplomatik ağ ile misyonerlerin ve papaz okullarının gayretleriyle yayılan kültürel ağ, derin bir ilişki içerisine girmiştir. Bu kuruluşların hepsi bölgeye emperyalizmin nüfuz etmesi (Yerasimos, 1975:942), için kullanılmıştır.

İngiltere, 1878 Berlin Antlaşması ile Doğu Anadolu'da Rusların nüfuzunu azaltmak ve kendi etkisini artırabilmek için diplomatik temsilciliklere önem vermiş, 7 Ekim 1878 tarihinde Yüzbaşı Trotter, Erzurum'da ikamet etmek üzere Kürdistan Konsolosu olarak İngiliz Kraliçesi tarafından atanmıştır. İngiltere tarafından bu tarihlerde Kürdistan kelimesinin kullanımı oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Tercüman-ı Efkâr adlı gazetenin 4 Haziran 1879 tarihli ve 583 nolu nüshasında şiddetle kınanmıştır. Trotter, konsolosluğun adının Ermenistan ve Kürdistan Konsolosluğu olmasını teklif etmesine rağmen bu teklif İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard tarafından Babiali'ye sunulmamıştır (Şaşmaz, 2013:16-17). Bölgedeki Kürt grupları İngiliz misyonerlerinin de dikkatini çekmiş, Irak'ta Anglikan Kilisesi misyonerliği CMS tarafından 1883'te başlatılmış, özellikle bölgenin etnik yapısı ile ilgili çalışmalar yürütülmüştür. İngilizler bölgede yaşayan Kürt aşiretleri Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak amacıyla XIX. yüzyıl başlarında Bağdat'a bir şube açmışlardır. Bu şubeye bağlı misyoner faaliyetlerin esas amacı; bölgedeki aşiret yapılarını incelemek ve olası bir askeri harekâta kimlerden yararlanabileceklerini tespit etmek olmuştur. Bu çerçevede *Binbaşı Heid, Brother ve Rich* isimli kişiler bölgeye gönderilmiş, Bağdat, Süleymaniye, Erbil, Musul ve Kifri'de yoğun çalışmalar yürütmüşlerdir. Ayrıca bölgede Sünni- Şii gerginliğini tırmandırabilmek için Irak'ta Şii Müslümanlara yönelik çalışmalar da yapılmış ve açılan hastaneler ile sağlık alanında da misyonerlik (Çatalbaş, 2011:171), yapılmıştır. Bağdat'ta ise 1896 yılında İngiliz misyoner Parefit tarafından Protestan Kilisesi içerisinde hem iptidai, hem de rüştiye derecelerinde eğitim verecek 10 sınıflı bir okul inşa etmek için ruhsat almıştır. Okul 1905 yılındaki bilgilere göre 74 öğrenci ve 5 öğretmen ile faaliyetini sürdürmüş ve okula yasak olmasına rağmen 4 Müslüman öğrenci de (Mutlu, 2005:263), devam etmiştir.

İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin Irak halkını Şiileştirme ve mezhep çatışmalarına sürüklemeleri hakkında bölgede bulunan Abdülhadi Efendi tarafından Maarif Nezareti'ne 18 Safer 1328 (01 Mart 1910) tarihli bir dilekçe gönderilmiştir. Abdülhadi Efendi; Basra, Hille, Müntefik, Kerbela ve Necef taraflarını dolaşmış, buralarda faaliyet gösteren Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin muhtemelen Irak halkını Şiileştirme ve mezhep çatışmalarına sürükleme çabası içerisinde olduğunu belirtmiştir (BOA, MF.MKT., 1149:8).

Osmanlı Devleti özellikle Kürt vatandaşları üzerinde oynanan oyunları etkisiz bırakabilmek amacıyla II. Abdülhamit döneminde Aşiret Mektepleri kurmuş, önceleri sadece Arap aşiretlerinin çocuklarının alındığı bu eğitim kurumlarına ilerleyen süreçte Kürt aşiretleri ve bazı göçebelerin çocukları da alınmaya başlamıştır. Aşiret Mektepleri'ni bitiren Arap öğrenciler, mülkiye mektebinde bir yıl daha öğrenim gördükten sonra, vilayetlerde staj görüp deneyim kazanmış ve Kaymakam olarak Arabistan'da (Ergin, 1977: 1185-1188), görevlendirilmiştir. Devlet, aşiret çocuklarını İstanbul terbiyesi ile yetiştirmeyi istemiş, bu nedenle 5 Temmuz 1892 yılında İstanbul'da Aşiret Mektebi açılmıştır. Bu okulların açılma amacı politiktir. Okul saraya bağlı olup, halka kapalıdır. Arap aşiretlerini yabancı tahriklerinden uzak tutmak ve İstanbul'a bağlılıklarını artırmak amaçlanmıştır. Bu öğrencilere öncelikle Türkçe öğretilmiş, İstanbul kültür ve terbiyesi ile İslamlık ve Osmanlılık şuuru verilmeye çalışılmıştır. Öğrenci seçiminde 12 ile 16 yaş (Shaw, 2014:402), arasındaki kabiliyetli ve muteber ailelerin çocukları tercih edilmiştir. Okul, 1898 yılında Kürtlere, 1902 yılında ise Arnavutlara da hizmet vermeye başlamıştır. Okulu bitiren öğrencilerin mahalli dili konuşan memurlar olarak memleketlerinde öğretmen, memur ve kolluk kuvveti olarak görev yapması, emperyalist ülkelerin propagandalarına aldanmadan millet menfaatine çalışması ve devlet otoritesinin tesisine yardımcı olması (Ekinci, 2013:87-88), düşünülmüştür. Aşiret Mektepleri'nin öğrenim süresi beş yıl olarak düşünülmüş ve öğrencilerin bütün masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Bu kurumlarda öğrenim gören öğrencilere aylık otuz kuruş maaş verilmiş, eğitim faaliyetleri ise hazırlanan kapsamlı bir nizamname (Osmanlı Eğitiminde Modernleşme:2014:209-211), ile yürütülmüştür.

Bölgeye sadece misyonerler değil Alman ve İngiliz ajanlarda oldukça büyük bir ilgi duymuşlardır. 1911 yılında Alman ve İngiliz ajanlarının antik yerlerin keşfi görüntüsü ile bölgeye yaptığı seyahat ile ilgili tuttıkları notlar da oldukça ilginç bilgiler içermektedir. Bu seyahatler genelde Musul, Van, İmadiye, Çölemerik, Rase'l Ayn, Fırat ve Halep civarında gerçekleşmiştir. Güzergâh yolları ve süresi ayrıntılı bir şekilde verilmiş, ikmal noktaları belirtilmiştir. Güzergâh üzerindeki köylerin etnik yapısı, dinsel niteliği ve coğrafi şartları anlatılmıştır. Asılları Almanca tutulan bu notların sonunda güzergâhı gösteren beş parça harita eklenmiştir. Osmanlı istihbarat elemanlarından, Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi'nden Yüzbaşı Yusuf Rıza bu notlara ulaşmış ve Osmanlıcaya çevirmiştir (Ulugana, 2013:7-30). Bu çeviri bir fasikül halinde Konya'da Yusuf Ağa Camii Kütüphanesi'nde Sedat Ulugana tarafından bulunmuş, çevirisi yapılarak

yayınlanmıştır. İngiltere'nin bölgedeki konsolosları, diplomatik görevlerinin yanında kendi ülkeleri çıkarına araştırma ve istihbarat gibi birçok hizmeti de yerine getirmiş, bu görevleri yerine getirirken bazen gezi, bazen de av görüntüsü altında faaliyette bulunmuşlardır. 1883 yılında İngiltere'nin Bağdat Konsolosu'nun Arap kabile şeyhleri ile görüşmek amacıyla ortadan kaybolduğu (BOA, HR.SYS., 93:6, 11//1883), benzer bir gelişmenin 1913 yılında da yaşandığı (BOA, HR.SYS., 93:13, 30//1913), arşiv belgelerine yansımıştır. Basra Vilayeti'nin 24 Mart 1913 tarihli telgrafı ve Bağdat'taki 13. Kolordu Kumandanlığı'nın 29 Mart 1913 tarihli telgraflarında İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosu *John Gordon Lorimer*'in faaliyetleri hükümete rapor edilmiştir. Bu telgraflarda *Lorimer*'in av bahanesi ile birçok yere uğradığı, karşılaştığı kişilere Arap aşiretlerinin durumu, Osmanlıya itaat dereceleri, bölgedeki Müslim ve gayrimüslim halkın durumu ve mevcut askeri kuvvetler hakkında çeşitli sorular yönelttiği ve bilgi topladığı (Kocatürk, 2011a:18-19), haber verilmiştir.

Bağdat ve Musul bölgesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle (Türkmen, 2011:5), İngilizlerin özel ilgi alanını oluşturmuştur. Bu nedenle İngiliz misyonerler bölgeyi bir ağ gibi örmüş, bölgede 141 misyoner, 183 yerli yardımcı, 111 muhbir, 75 okul ve 4.600 öğrenciden oluşan büyük bir misyoner ordusuyla “*bir damla kan bir damla petrol*” (Tozlu, 1999:332), ilkesine göre faaliyet göstermişlerdir.

İngiliz misyonerlerinin ilgi alanlarından biri de Kerkük olmuştur. Osmanlı yöneticileri bazen İngiltere'yi doğrudan karşısına almamak için bazen de gafletlerinden dolayı misyoner faaliyetlerine karşı tam bir frenleme mekanizması geliştirememiş, hatta İngiliz diplomatlarının siyasal baskısı karşısında misyonerleri korumak ve kollamak mecburiyetinde kalmıştır. Kerkük'teki mahalli memurların İngiliz misyonerlerine çeşitli zorluklar çıkarması üzerine sadaret makamı, 19 Zilkade 1315 (11 Nisan 1898) tarihli bir yazısında misyonerlerin rencide edilmemesini hatta korunmasını (BOA, A.}MKT.MHM., 694:11) istemiştir.

İngiltere'nin bölgede ilgi duyduğu diğer önemli meselelerinden biri de Fırat ve Dicle nehirleri ile alakalıdır. Bölgede yapılacak tarımsal faaliyetler, sulama kanalları ve özellikle Dicle nehrinde yapılması düşünülen nehir taşımacılığı da İngilizlerin ilgi alanı içinde yer almaktadır. Bu ticari hedeflerin gerçekleştirilmesi amacıyla İngiltere'de 1856 yılında “*Fırat Vadisi Demir Yolları*” adlı bir şirketin kurulmuş olması İngilizlerin bölgeye verdikleri önemi gösteren (Halid, 2011:51) verilerden sadece biridir.

İngilizler diğer yandan da Osmanlı coğrafyasında arkeolojik kazılar yaparak bulunan eserleri kendi ülkelerine taşımışlardır. Bunların başında 1877-1880 yılları arasında İstanbul'da İngiliz elçisi olan *Henry Layard* gelmektedir. *Layard*, 1845-1851 yılları arasında Mezopotamya'daki arkeolojik kazıları yönetmiş, Ninova harabelerinden çıkan birçok eseri *British Museum*'a taşımıştır. Ayrıca *Layard*, Fatih'in Bellini'ye yaptırmış olduğu portresini de 1865 yılında gizlice ülkesine götürmüş, portre daha sonradan *British Museum*'a (Halid, 2011:52), bağışlanmıştır.

24 Şubat 1914 tarihinde Babıali Hariciye Nezaret Umur-ı Siyasiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen belgede Gazze ve Bi'russeb'a taraflarında 25 kişilik İngiliz fen heyetinin yaptığı çalışmalara dikkat çekilmiştir. Belgede çalışmalar ilerledikçe bu heyetin sayısınının 120'yi bulduğu, bunların çoğunun asker olduğu ve sivil giyindiği, yanlarına bazı Arap şeyhlerinin çocukları da alarak onları 30 lira aylıkla yanlarında istihdam ettikleri belirtilmiştir. Bu kişilerin bölgede tarihi eserler aradıkları ve çeşitli topografik çalışmalar yaptıklarından dolayı faaliyetlerinin takip edilmesi (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:551-554), istenmiştir.

Avrupalı emperyalist güçler Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanları Protestanlaştırmak için sürekli din adamı göndermiş, imparatorluk bünyesindeki Arap ve Kürtleri destekleyerek devlete karşı (Özdağ, 2014:66), kışkırtmışlardır. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e İstanbul'daki İngiliz Büyükelçilik Müsteşarı Mr. Marling tarafından gönderilen 3 Eylül 1912 tarihli ve 696 sayılı belgede uygulanacak İngiliz politikasının sadece Balkanları ve Avrupa'yı değil, Arapların, Ermenilerin, Kürtlerin ve diğer ırkların da imparatorluk bünyesinden koparmaya çalışmak olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bunu Petersburg'taki İngiliz Büyükelçisi Buchanon'dan İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderilen başka bir belge de desteklemektedir. Adı geçen belgede bütün Avrupa Türkiye'sinin Hristiyan olması gerektiği (Uğurlu, 2005:164-165), belirtilmiştir.

Mütareke yıllarına gelinceye kadar başta İngilizler olmak üzere Avrupalıların, Kürtleri “*vahşi, kan dökücü ve Ermenileri katleden bir topluluk*” olarak görmesine rağmen (Öke, 1988:7), bu algı Kürtlerin Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve bölüşülmesi konusunda kullanılacak bir unsur olarak görülmesiyle değişmiş, Kürtlerin proto-Avrupalılar olduğu fikri işlenmeye başlanmıştır. Avrupa'da Kürtler hakkında araştırma enstitüleri kurulmuş, Avrupalılarla aynı ırki kökeni paylaştıkları tezi işlenerek, Batı'nın Orta Doğu'ya yayılma projesinde yeni bir müttefik olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle Anadolu'ya ve Musul'a siyasi subaylar, ajanlar ve misyonerler gönderilerek (Öke, 1988:9-

10), bu ittifak gerçekleştirilmek istenmiştir. Kürtleri kullanarak, bölgede Ermeniler lehine yeni bir oluşum isteyen İngilizler, amaçlarına ulaşabilmek için Kürtlerle Ermenilerin aynı ırttan geldiklerini dahi iddia etmişlerdir (Türkmen, 2011:21).

4.5.4. İran’da Misyonerlik Faaliyetleri

İran coğrafyası, Osmanlı toprakları haricinde bulunduğu için konumuz dışında olmasına rağmen, hemen yanı başımızdaki komşumuz olması ve İngiliz misyonerlik faaliyetlerine maruz kaldığı için, kısa da olsa bu konuya değinme gereği hissedilmiştir. Çünkü her iki coğrafyada da aynı etnik, dini ve benzer kültürel birlikteliği yaşayan insanların bulunması ve bunlar üzerinde uygulanacak misyonerlik faaliyetlerinin sınır tanımadan her iki coğrafyayı da ilgilendirdiği düşünülmektedir.

1907 yılında imzalanan İngiliz-Rus antlaşması gereğince İran coğrafyası İngiliz, Rus ve tarafsız kuşak olmak üzere üç bölgeye ayrılmış, İngiliz hükümeti Ekim 1910’da, Rus Çarlığı’da Kasım 1911’de birer ultimatoma vererek biri ülkenin güneyini, diğeri ise kuzeyini yarı sömürge haline getirme girişimini başlatmış, ultimatoma İran yönetimince kabul edilince ülkenin kuzeyi Ruslar, güneyi ise İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı başladığında İran, 1 Kasım 1914’te çıkarılan fermanla tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, bölgedeki Kürtler, Süryaniler, Ermeniler ve Azeri Müslümanlara işgalciler tarafından “*bağımsız devlet kurma*” sözlerinin verilmesiyle İran coğrafyası önemli bir savaş alanı haline getirilmiştir. 1917 yılında yaşanan Rus Devrimi sonrasında Çarlığın yıkılışıyla bölgede etkisi azalan Rusya’nın oluşturduğu boşluk, Pantürkizm idealini gerçekleştirme düşüncesiyle Osmanlı güçlerince işgal edilmiş, ancak Osmanlı Ordusu da 1918 yılında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında İran topraklarından çekilmiş, İran topraklarında İngilizler dışında (Atabaki, 2010:1-5), yabancı güç kalmamıştır.

İran’da İngiliz misyonerlik faaliyetleri Anglikan Kilisesi mensuplarından *Robert Bruce* tarafından 1869’da başlatılmıştır. *Bruce*, İslam üzerine eğitim almış, CMS teşkilatı tarafından İran’a gönderilmiş, hayatının bir kısmını da Hindistan’da geçirmiştir. 1879’da *Dr. E.F. Hoernle*, sağlık alanındaki çalışmalarda *Bruce*’a destek olmak için İran’a gönderilmiş, yapılan çalışmalar sonucunda bir dispensar açılmıştır. *Mary Bird* adlı diğeri bir misyoner ise kadınlara yönelik çalışmalar yürütmüştür. Açılan okullar ile misyonerlik çalışmaları hız kazanmışsa da İran, 1920’nin sonlarına doğru ülkede faaliyet gösteren misyoner kuruluşları kapatmıştır (Çatalbaş, 2011:171).

4.5.5. Yemen’de Misyonerlik Faaliyetleri

Yemen, Arap yarımadasının güneybatı kıyılarını oluşturan ve sahip olduğu coğrafi konum itibariyle oldukça önemli bir yerde bulunmaktadır. Osmanlılar, Portekizlilerin Kızıldeniz ve Hindistan taraflarındaki faaliyetlerini engelleyip kutsal toprakları Portekizlilere karşı korumak, Osmanlıya karşı İran ile Portekiz arasında yapılan ittifakı etkisiz hale getirmek ve bölgedeki ticareti ele geçiren Portekizlilerin kuzeye doğru ilerleyişini engelleyebilmek için Yemen’i almaya karar vermişlerdir. Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır’ın fethinden sonra Yemen Emiri, Sultan’a birçok hediye göndererek bağlılığını bildirmiştir. 1538 yılında Osmanlı idaresine bağlanan, 1635 yılında Zeydi Şeyhlerin idaresine bırakılan Yemen, 1848 yılında yeniden Osmanlı idaresine (Sırma, 2008:47-51), geçmiştir.

Yemen; “tehlike”, “ağlama”, “ölüm” ya da “hüzün kapsı” olarak adlandırılan Bab el Mendep Boğazı’ndan, Kızıldeniz, Süveyş Kanalı ve Mısır’a, aynı boğaz yolu ile İngilizlerin Hint sömürgelerine ulaşımında çok kritik bir noktada bulunmaktadır. İşte Yemen’in bu stratejik konumu İngiliz misyonerlerinin ilgisinin ta Yemen’e kadar uzanmasını sağlamıştır. İngilizler, Yemen’deki kabilelerin bir türlü birlik oluşturamayışlarını ve bu kabileler arasındaki çatışmaları da kullanarak, oluşan siyasal boşluktan yararlanıp rahatlıkla misyonerlik yapabilmişlerdir. Arapça bilen misyonerler yerli halk üzerinde nüfuz kazanma çabalarına girişmiş, bazı Avrupalılar da halka yardımda bulunmak bahanesiyle Osmanlıları sömürgeci, kendilerini kurtarıcı (Engin, 2010:17), gibi göstermişlerdir. Misyonerlerin Yemen’deki faaliyetlerinden haberdar olan Osmanlı makamları, bölgedeki misyonerleri takibe almıştır. Osmanlı sadaret makamınca misyonerlerin ve konsolosların faaliyetlerinin gizlice takip edilmesi, Hicaz, Yemen ve Habeşistan sahillerindeki İngiliz ve Fransız gemilerinin geliş gidişlerinin kontrol edilmesi ve Misket İmamları’nın Osmanlıya bağlılığının sağlanması için 12 Ramazan 1265 (01 Ağustos 1849) tarihinde Cidde Valiliği (BOA, A.}MKT.MHM., 16:19) görevlendirilmiştir.

Misyonerler iyi derecede Arapça öğrenerek kendilerini Yemen halkına yakın göstermişler, yerel Şeyhlerden aldıkları izinlerle asıl kimliklerini gizleyerek, özellikle doktor kılığında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Yemenli Şeyhler ise bu sahte doktorları evlerine alarak yerel halk üzerindeki itibarlarını artırmak (Sırma, 2008:65-66), istemişlerdir. Yemen’in Şeyh Osman şehrinde halkı, Osmanlı idaresine karşı kışkırtıp İngiltere safında hareket etmelerini sağlayanların misyoner bir doktor grubu (Günay, 2004:157), olduğu bilinmektedir.

Yemen’de misyonerlik faaliyetleri Londra Misyoner Teşkilatı’na (LMS), bağlı misyonerler tarafından başlatılmış, özellikle bölge ile ilgili harita, bilgi ve belge hazırlamalarının yanında açılan okullar ve hastaneler ile (Çatalbaş, 2011:171), misyonerlik faaliyetleri sürdürülmüştür. Yemen’de Abdullah Mansur takma adıyla faaliyet gösteren *G. Wayman Bury* (Hülagü, 2001:61), ünlü bir İngiliz misyoneridir. Mansur, yanında tabancasını, fotoğraf makinesini, mikroskobunu ve not defterini devamlı bulundurmuş, bölgenin haritalarını hazırlamış, resimlerini çekmiş, bazı yerlerde kuyular açtırarak çeşitli analizler yaptırmış, analiz sonuçlarını ve tuttuğu notları rapor haline getirerek ilgili birimlere (Tozlu, 1999:330; Sırma, 2008:81), göndermiştir.

Bury, İslam dünyasında yaklaşık yirmi beş yılını geçirmiş, 1919 yılında Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu adında bir eser yazmıştır. Bury, Pan-İslam’ı Müslüman toplumların kendi kültür ve kaynaklarını sömüren yabancılara karşı gösterdiği bir protesto olarak değerlendirmiştir. Bury, eserinde Pan-İslamı tüm dünyadaki Müslümanların ırklarına bakılmaksızın İslam şemsiyesi altında toplama hareketi olarak değerlendirerek bu hareketin II. Abdülhamit tarafından kurumsallaştırıldığını, İngiltere’nin sömürdüğü geniş Müslüman nüfus nedeniyle Abdülhamit’in hedefine girdiğini belirtmektedir. Bury, yaptığı gözlemler sonucunda Müslüman bir Türk’ün din değiştirmeyeceğini, Arabistan yarımadasında misyonerlik yapılmaması gerektiğini ve Arap devletlerinin her birine özel siyaset uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Aden’de *Falconer Tıbbi Yardım Misyonu’nun* bulunduğunu, yerel halka tıbbi konularda hizmet verildiğini, Hadramut’ta yerel liderlerin misyonerlere çok iyi davrandığını, Maskat ve Bahreyn adalarında misyonerlik faaliyetlerinin uzun zamandan beri var olduğuna (Bury, 2011:5-83), dikkat çekmiştir. Bury’nin Arap yarımadasında misyonerlik yapılmaması uyarısına rağmen, I. Dünya Savaşı’nda Mekke Emir’ini hilafet ve saltanat makamına karşı kışkırtıp isyan ettirenler de yine misyonerler (Güngör, 2012:71), olmuştur.

Abdullah Mansur ile Yemen’de aynı görevi ifa eden başka bir İngiliz misyoner ise Hacı Ali takma adlı *Mr. Wavell*’dir. Biri İngiliz, diğeri Osmanlı olmak üzere iki adet pasaporta sahip olan (Tozlu, 1999:333), yerel kıyafetlere bürünmüş ve belinde fişeklik taşıyan Hacı Ali, bölgede İngiliz işgalinin alt yapısını hazırlamaya çalışmış (Sırma, 2008: 81-82), Sana’daki isyancılara 20.000 sterlin dağıtmış (Kocatürk, 2011b:358) ve isyancıları desteklemiştir.

1801 yılında otuz bin Rupi değerinde olan şal, saten ve çeşitli kumaşları San’a İmamı’na hediye olarak verdikten sonra Moha’da bir bahriye hastanesi açma hakkı alan

İngilizler, Osmanlı yönetiminden de Aden de bir kömür deposu yapmak için izin almışlardır. Yemen'deki kritik yerlere bu şekilde yerleşen İngiltere, para ile kandırdığı Şeyhler vasıtasıyla bölgede etkin bir konuma gelmiş, yöre halkını kimi zaman para ile kimi zaman sindirerek, kimi zaman da bağımsızlık vaat ederek Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettirmiştir. İngilizler bazı Şeyhleri kendi yanlarına çekebilmek için onlara dayak bile atmışlardır. Kimi Şeyhlere ise para teklif ederek kendi etkileri altına almışlardır. Dali Şeyhi Emir Ali Mukbil'e yıllık 50 dolar vererek, topraklarını kontrol altına almışlardır. Abdali kabilesi Şeyhi Ahmed Fodol, 30.000 Rupi karşılığında İngilizlerle anlaşmış, Sultan Abdullah b. Ömer ise sadece 25 dolar karşılığında (Sırma, 2008:76-83), İngilizlerce kandırılmıştır.

İngiliz misyonerlerinin yanında Amerikalı misyonerler de bölgede faaliyette bulunmuştur. 23 Cemaziyelahir 1308 (03 Şubat 1891) tarihli Yıldız Tasnifi Parakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı bölümüne ait olan bir belgede Yemen'de Amerikalı misyonerlerin de faaliyette bulunduğu, halka Arapça kitaplar dağıttıkları (BOA, Y..PRK.UM., 20:82) belirtilmiştir. Osmanlı yönetimi 11 Şevval 1304 (03 Temmuz 1887) tarihinde Yemen'deki Protestan misyonerliğini engelleyebilmek için bölgede yeni okulların açılarak halkın bilinçlendirilmesini (BOA, DH.MKT., 1428:86) ve bu şekilde misyonerliğin zararlı faaliyetlerine karşı bir direnç oluşturabilmeyi istemiştir. Dahiliye Nezareti'nin 06 Cemaziyelahir 1305 (18 Şubat 1888) tarihli yazısında Yemen'deki Taiz halkının çok cahil olması nedeniyle İngiliz Protestan misyonerleri tarafından kolaylıkla kandırılabilceği ihtimalinin oldukça güçlü olduğu, bunun önlenmesi için ise Taiz livasının kazalarında birer medrese açılmasıyla halkın dini duygularının güçlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca medreseye müderris ve muavin atanarak masrafların hazineden karşılanması (BOA, DH.MKT., 1486:110) gerektiği belirtilmiştir.

1913 yılında Yemen'in İngiliz egemenliğinde bulunan Aden bölgesinin valisi, bölgede Osmanlı hâkimiyetinin sona erdirilmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuş, özellikle yerel Arap Şeyhleri'ni elde edebilmek için yoğun bir çaba sarf etmiştir. İngilizler bölgedeki Katar coğrafyasını kendi sömürge toprakları gibi görerek, Osmanlı askeri ve mülki amirlerinden hiçbir izin almadan rahatlıkla karaya asker çıkartıp bölgedeki Şeyhlerle görüşme (Kocatürk, 2011a:17-21) yapmışlardır. İngilizler, Araplar arasında para kuvveti ile Arap hilafeti tesis etmek istemiş ve bu nedenle Arapları hilafet konusunda 1891 yılından itibaren kışkırtarak (BOA, Y..PRK.HR., 14:65), 1902 yılında Yemen ve Kuveyt taraflarında Arap şeyhleri ile çeşitli antlaşmalar yapmışlardır (BOA, Y..PRK.UM., 57:43).

Yemen coğrafyasının merkezden uzaklığı ve Osmanlı Devleti'nin bu çok uzak diyarlardaki topraklarını yeterince savunabilecek güçte olmayışı İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerini kolaylaştıran en önemli unsur olmuştur. Bu durumu İngiliz Albay C. Surtees, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na verdiği 1906-1907 tarihli raporunda; Osmanlı Ordusu'nun İmparatorlukta sürekli huzursuzluk çıkan Yunan, Bulgar ve Rus bölgelerine yığıldığını Yemen'deki 7. Ordu'nun gereçlerinin hemen hemen bittiğini bildirerek (Uğurlu, 2005:102), dile getirmektedir. İngiltere, Osmanlının bu durumundan faydalanmış, bölgedeki yerel şeyhlerle çeşitli anlaşmalar yaparak bu topraklarda kendi hâkimiyetini her geçen gün daha da sağlamlaştırmıştır. 1914 yılında İngilizler, Yemen'de bir yandan gaz ve petrol anlaşmaları yaparken diğer yandan da Hudeyde bölgesinde okul açmak için girişimlerde bulunmuşlardır. İngiliz vatandaşı iki bayanın yerli çocuklara yabancı dil eğitimi vermek için Hudeyde'de okul açmak istemeleri ve Fransız Konsolosu'nun da okul açma niyetinde olduğu, açılması düşünülen bu okullar için iki ev kiralandığı Yemen valisi Nedim Bey tarafından merkeze bildirilmiştir. Vali, İngiliz ve Fransızların kimsesiz küçük çocukların çaresizliğinden yararlanarak, okullar aracılığıyla gençlerin zehirleneceğini belirterek Dâhiliye Nezareti tarafından bu okullara izin verilmemesini (Kocatürk, 2011a: 21-22), talep etmiştir. Vilayet, Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri arasında yapılan uzun süreli yazışmalar devam ederken Hudeyde'de bulunan İngiliz konsolos vekili resmi ruhsat dahi almadan bizzat kendi talimatı ile okulu açtırmıştır. Bu durum Yemen'deki Osmanlı yöneticilerinin İngiliz konsolos vekiline dahi söz geçiremediğinin açık bir kanıtıdır. Yemen'deki yerel idareciler aynı zamanda iki ülke arasında kriz çıkarabilecek bir duruma neden olmamak için Babıali'den İngiliz Sefareti aracılığı ile konsolos vekiline uyarı yapılmasını istemişlerdir. Uzun süren yazışmaların ardından İngiliz Sefareti'ne gerekli uyarılar yapılmış ve cevap beklenmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına çok az bir süre kaldığı dönemde yaşanan bu gelişme için İngiliz Sefareti'nden cevap gelmemiş ve mesele olduğu gibi kalmıştır. Adı geçen okulda Abdullah ve Raşid isminde Somalili iki yetim çocuğun Hristiyan yapılmak istendiği (Kocatürk, 2011a:24), vali tarafından bildirilmiştir.

4.6. ETNİK VE DİNİ GRUPLAR ARASINDA MİSYONERLİK

4.6.1. Süryani ve Nesturiler Arasında İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri

Mezopotamya'daki bir şehir ya da burada hüküm süren bir kraldan adını aldığı düşünülen Süryaniler, etnik olarak antik çağlarda Urfa, Nusaybin ve Musul civarında yaşayan ve Aramice konuşan bir toplum olarak tarif edilmektedir. Dini açıdan ise

Hristiyanlığı ilk kabul eden, Antakya Kilisesi'nin kurulmasından sonra Doğu Hristiyanlığı ya da Doğu Kilisesi olarak nitelendirilen bir topluluktur. Bu topluluk, Hristiyanlığın erken dönemlerinde havari Thomas'ın girişimleri ile Hristiyanlığı kabul etmiş, kendilerini diğer putperest Aramiler'den ayırmak için Suriyeli anlamına gelen “Süryani” ismini almıştır. Süryaniler, kısa bir süre sonra dinlerini yayma girişimine başlamış, miladi 38 yılında Hristiyanlığı yaymak için misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır (Özdemir, 2014:13-19).

Nesturi mezhebinin kurucusu Konstantinopolis Patriği Nestoryus'dur. Nestoryus, Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletinin Germanikeia (Maraş) ilinde doğmuş, Antakya İlahiyat Okulu'nda öğrenim gördükten sonra papaz ve vaiz olarak çalışmıştır. İmparator II. Theodosius tarafından 428 yılında İstanbul Patrikliği'ne (Albayrak, 2007:166), atanmıştır. Patrik Nestoryus (381-451), Hz. İsa'nın tanrılaştırıldığı, dolayısıyla Hz. Meryem'in de “Tanrının Annesi” olarak nitelendirildiği bir dönemde, Hz. İsa'nın insani yönünü ön plana çıkarmış, bu nedenle de Hz. Meryem'e “Mesih'in Annesi” denmesinin daha doğru olacağını savunmuş, bu görüşleriyle Mesih'in hem ilahi hem de beşeri yönü olduğunu vurgulamıştır. Savunduğu görüşler kilise otoritelerince şiddetle eleştirilmiş, 431 yılında düzenlenen Efes Konsili'nde Patriklik'ten azledilmiş ve taraftarları ile birlikte kiliseden atıldıktan sonra kendi adıyla anılan yeni bir mezhep kurarak doğuda faaliyet göstermeye başlamış, İran ve Mezopotamya Hristiyanları tarafından kabul edilen görüşleri Çin ve Hindistan'a (Turan, 2011:38), kadar yayılmıştır.

Nestoryus'un Hz. İsa'yı hem insan hem de Tanrı tabiatlı olarak tarifinden sonra taraftarlarına *diyofizitçiler* (çift tabiatçılar), denmiştir. Nestoryus'un fikirlerine o dönem Bizans'la tam bir rekabet içerisinde olan Sasani Devleti tarafından sahip çıkılmış, Sasaneler özellikle misyonerlik faaliyetlerinde Nesturilere ihtiyaç duyduğu desteği vermişlerdir. Arkasına Sasani desteğini de alan Nesturilik, birkaç yüzyıl içerisinde Orta Asya'da yayılmış ve altın çağını yaşamıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Nesturiler, teşkilatlı ilk misyonerlik hareketini başlatmışlar, yerleşik kiliselerin yanında çadır kiliseleri de kurarak, gittikleri her yerde misyonerlik faaliyetlerini, eğitim ve sağlık çalışmaları ile desteklemişlerdir. XIII. yüzyılda başlayan Moğol istilasından sonra tekrar Anadolu, İran ve Irak arasındaki dağlık bölgeye (Albayrak, 2007:166-168), yerleşmişlerdir.

Süryaniler daha çok monofizitlerin yanında yer almış, Bizans İmparatoru Justinianus (527-565), döneminde Urfa Monofizit Piskoposu Jacob Baradaeus'a (500-588), ayrı bir kilise kurma izni verince Anadolu, Suriye ve Filistin bölgesindeki taraftarlarına *Jacobitler* yani *Yakubiler* denmeye başlamıştır. Sayıları yaklaşık olarak 200 bin civarında

olduğu tahmin edilen Yakubiler, *Kadim Süryaniler* olarak ta bilinmektedir. I. Dünya Savaşı öncesinde Patriklik merkezi Mardin’de bulunmaktadır. Batılı devletlerin himaye ve kışkırtmalarına itibar etmemişler, I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne bağlı kalmışlar ve milli mücadeleye destek (Özdemir, 2014:20, 67-69), vermişlerdir.

451 yılında toplanan Kadıköy Konsülü’nde alınan kararları kabul eden Hristiyanlara da *Melkailer* ya da *Melkitler* denmiş, Katolik Kilisesi’nin yaptığı misyonerlik faaliyetleri sonucunda hem Süryani hem de Nesturi Ortodoksları kendi içlerinde bölünmeler yaşamışlardır. 1667 yılında Andrew Akhijan, Papa tarafından Süryani Katolik Patriği olarak atanmış, 1782 yılında ise Halep Metropoliti Michael Carve, Süryani Katolik Kilisesi Patriği seçilmiştir. 1680 yılında da Musul bölgesindeki Nesturilerden bir grup Katolik mezhebini seçerek *Keldani* adıyla anılmaya başlamışlardır (Özdemir, 2014:20-21).

Nesturiler, genelde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır bölgesinde Van-Musul-Urmiye üçgeni arasında, Anadolu’da ise yoğun olarak Hakkari taraflarında, XIX. yüzyıla kadar dış dünyadan ve uygarlıktan uzak bir şekilde yaşamışlardır. XX. yüzyıl başlarında yaklaşık 120.000 civarında bir nüfusa sahip olan ve Arapça konuşan Nesturiler (Aydın, 2011, 2-3), din ve kültürlerini Osmanlı Devleti’nin oluşturduğu hoşgörü ortamında (Satılmış, 2007:653), serbestçe yaşamışlardır. Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki bütün azınlıklar inançlarına, kökenlerine ve kültürlerine bakılmaksızın Osmanlı istimaletinden ve büyük bir devletin sağlayabileceği diğer bütün olanaklardan en üst düzeyde istifade etmişlerdir. Osmanlı Devleti, hakimiyeti altında bulunan azınlığa örnek bir hoşgörü göstermiştir. Hatta bazı durumlarda azınlıkların Müslüman tebaadan daha iyi bir durumda (Sonyel, 1999:142-143), olduğu da görülmüştür.

Hoşgörü, kelime olarak "*görmezliğe gelme, bir kabahatliye karşı şiddet göstermeyip vazgeçiverme*" manalarına gelen müsamaha veya tolerans olarak da tanımlanabilir. İslam’ın önemli prensipleri arasında bulunan hoşgörü, sadece fikirde kalmayıp fiiliyata dönüştürüldüğü ve tatbik edildiği zaman toplumda sevgi ve bağlılık meydana getirir. Hristiyan dünyasında değil farklı dinden olanlar, aynı dinin farklı mezheplerinden olanlar bile engizisyonlarda ölüm cezalarından kurtulamazlarken, Osmanlı diyarında farklı din, mezhep, ırk ve kültürlere mensup insanlar, ahenk ve barış içerisinde (Kazıcı, 2002:221-226), yaşamışlardır. Bu yönüyle bakıldığında Osmanlı Devleti, çağdaşları arasında başka dinden olan kişilere karşı en fazla hoşgörü ve tolerans gösterebilen bir yönetim anlayışına sahiptir. 24 Temmuz 1843’te İstanbul’a gelen Fransız yazar ve seyyah Gerard de Nerval, "*Konstantinapolis’te Türklerin bugün uyguladıkları*

evrensel hoşgörünün büyüklüğünü kavradım” (Çolak, 2011:345), diyerek farklı dinlere ve kültürlerle karşı gösterilen hoşgörüyü özetlemektedir.

Osmanlı Devleti’nde farklı dinden olanlara karşı gösterilen hoşgörü, sadece düşünce ve ibadet hürriyetiyle sınırlı kalmamış, içine eğitimin de dahil olduğu geniş bir yelpaze haline gelmiştir. Örneğin; sadece Mardin Sancağı’nda 1890 yılında gayrimüslimlere ait 59 adet okulun bulunması (Özdemir, 2014:70), gayrimüslim azınlığın eğitim faaliyetlerini rahatlıkla yürütebildiğinin en önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Nesturiler, misyonerlik faaliyetlerinin emperyalist girişimlere paralel olarak arttığı XIX. yüzyılda Batılı büyük devletlerin dikkatini çekmeyi başarmış ve Batılı misyonerlerce dağlı Kürtler, Asurlular, Doğu Süryanileri ya da Yahudilerin Kayıp Boyları (Albayrak, 2007:167), şeklinde isimlendirilen Nesturilerle ilk temasa geçenler, Fransız Katolik misyonerleri (Satılmış, 2007:654; Aydın, 2011b:5), olmuştur. Nesturilerle ilgilenen ilk Protestan grup ise Amerikalı (Satılmış, 2007:654), misyonerlerdir. Amerikalı misyonerlerin bu ilgisi bölgede Protestan misyonerler ile Katolik misyonerler arasında büyük bir rekabetin yaşanmasına neden olmuş, Katolik Kilisesi Protestanlığın bölgede yayılması üzerine üyelerini aforoz etme, tırnaklarını sökme ve gerektiğinde öldürme (Aydın, 2011b:6), gibi cezalarla tehdit etmiştir. Amerikan misyonerlik faaliyetleri Musul ve Urumiye merkez olmak üzere 1830’lu yıllarda başlatılmış, özellikle Hakkari merkez olmak üzere Van ve Musul arasında kalan bölgedeki Süryaniler üzerinde yoğunlaşmış, faaliyetlerin temel amacını ise; yeni kiliseler kurmaktan çok Nesturi Kilisesi’nin canlandırılması (Özdemir, 2014:31), yönündeki faaliyetler oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti’ni aralarında paylaşma planları yapan Avrupalı devletler, bu planların uygulama safhasında Osmanlı coğrafyasında yaşayan azınlıkları kullanmayı bir gelenek haline getirmişler ve başta Ermeniler olmak üzere Rum, Nesturi, Süryani, Keldani, Yezidi gibi gruplar ile bazı Kürt aşiretlerini (Akgül, 2004:IX-X), kullanmışlardır. Bu durum Osmanlı arşiv belgelerine de yansımış, Dâhiliye Nezareti’ne ait 06 Recep 1315 (01 Aralık 1897) tarihli bir belgede; İran ve Osmanlı topraklarındaki Nesturiler arasında Amerikan, İngiliz ve Rus misyonerlerinin faaliyet gösterdiği, Nesturileri yanlarına alarak bölgede karışıklık çıkarmak istedikleri belirtilmiş ve bu durumun engellenmesi (BOA, DH.MKT., 2087:7) istenmiştir. Bu bilgilerden hareketle Batılı kiliselerin doğu Hristiyanlığına yönelmesinin esas amacının buradaki Hristiyanlar arasında müttefik kazanarak kendilerine nüfuz alanları oluşturmak (Albayrak, 2007:168), olduğu gerçeği

gözden kaçırılmamalıdır. Zaten Batılı Protestan misyonerlerin genel olarak bölgedeki insanlara ve dini kurumlara bakış açısı olumsuz içeriklerle doludur. Misyonerler, eski doğu kiliselerini canlandırılması mümkün olmayan “*fosiller*” olarak değerlendirmiş, Süryani papazların okuma yazma bile bilmemeleri onları oldukça şaşırtmış ve bölge halkının Batı Hristiyanlığı’ndan yaklaşık 2000 yıl geride olduğunu (Özdemir, 2014:36), ifade etmişlerdir. 1876 yılında Urmiye Bölgesi’nde misyonerlik faaliyetleri için araştırma gezisine çıkan İngiliz Cutts, Nesturilerin yaşadığı 104 köyde bir tane bile sürekli okul olmadığını bu nedenle Nesturilerin dış dünyadan oldukça kopuk yaşadıklarını belirtmektedir. İngilizlerin bu tespiti 1833 yılında Urmiye’ye giden Amerikalı misyonerlerce de desteklenmiş, neredeyse okuma yazma bilen Nesturi’nin bulunmadığını (Dalyan, 2010:98), ifade etmişlerdir.

Nesturilerin yaşadığı Osmanlı-İran sınır bölgesinin, Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz’e inmeye çalışan Rusya’nın geçiş yollarından biri olması, bölgenin stratejik önemini daha da artırmıştır. Rusya, emperyal çıkarları doğrultusunda Ortodoks misyonerleri desteklemiş, Nesturiler’in yaşadığı coğrafya Rus Ortodoks misyonerleri ile İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlerinin rekabet alanı (Aydın, 2011b:5-6), haline getirilmiştir. Uzak Doğu’daki sömürgelerinin güvenliği açısından İngiltere, Rusya’nın Akdeniz’e iniş yolunda bir engel oluşturabilmek için Nesturilerin koruyuculuğunu üstlenerek bölgede daha etkin bir politika (Satılmış, 2007:654), sergilemeye başlamış, Süryanileri “*medeni Hristiyanlıkla*” tanıştırmak için Protestanlığı yaymaya başlamıştır. İngilizlerin bu faaliyetleri başta Fransa, Papalık ve Rusya tarafından protesto edilmiştir. İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin temelinde dini hedeflerden ziyade politik çıkarlar bulunmaktadır. Nesturi Patriği ile en yakın ilişki İngiliz misyonu tarafından kurulmuş, Nesturiler İngilizlerin istediklerini yapmadıklarında ise misyonerlerce kendilerine verilen gıda ve ilaç yardımı kesilmiş, hatta bazen bazı Kürt aşiretleri Nesturiler üzerine (Özdemir, 2014:23-25, 42), saldırtılarak bölgede kargaşa çıkarılmıştır.

Nesturilerin yaşadığı coğrafyada önce İngiliz bilim adamları, gezgin, diplomat ve subaylarının yoğun ziyaretleri dikkat çekmiş, 1838 yılından itibaren “*Christian Knowledge Society*” ye bağlı misyoner Ainsworth ve Musul konsolos yardımcısı C.A. Rassam’ın bölgeye gönderilmesi ile İngiliz misyonerlik faaliyetleri başlamış (Satılmış, 2007:655; Özdemir, 2014:25), misyonerlerin ifadesiyle Nesturiler içerisinde bir çift öküz karşılığında mezhep değiştirenler (Albayrak, 2007:169), olmuştur. Ainsworth’un Nesturi Patriği’ni, Nesturi Kilisesi mensuplarının sahip olduğu medeniyet ve saf bilginin yeniden

oluşturulmasına hizmet edeceklerine inandırmasının ardından İngiliz hükümeti “*Fırat Keşif Kolları*” adıyla iki kişiyi daha bölgede araştırma yapmak üzere görevlendirmiş, bu çalışmalar sonucunda 1842 yılında Nesturi Patriği kendilerine eğitim alanında yardım edilmesi için Canterbury Başpiskoposluğu’na (Satılmış, 2007:655; Aydın, 2011b:15; Özdemir, 2014:25), başvurmuştur.

Patriğin talebi üzerine papaz George Percy Badger, Nesturiler arasına gönderilmiş, Patriklik merkezi olan Koçanis’e giderek burada bir yıl kalmıştır. Nesturiler ile İngilizler arasında misyonerler yoluyla geliştirilen ilişkiler neticesinde bölgedeki Kürt Beyleri ile de çeşitli sorunlar yaşayan Patrik, İngiliz Konsolosu’na yazdığı mektupta askeri müdahale (Satılmış, 2007:656-657; Aydın, 2011b:15-16), yoluyla destek istemiştir. Nesturiler ile Kürtler arasındaki ilişkilerin “*eşitler arası bir ilişki*” olduğu, Patriğin Kürt aşiret kavgalarında aracı olduğu ve Nesturilerin bazılarının da yaşadıkları sorunlarda Kürt şeyhlerine başvurduğu dönemler artık geride kalmıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin arttığı XIX. yüzyılda bölgede Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamış, bölge insanları misyonerlik faaliyetlerini “*büyük devletlerin daha dolaysız müdahalesinin bir ön çalışması*” (Atabaki, 2010:83-84), olarak değerlendirmişlerdir.

1843 yılında Nesturiler üzerine yapılan Kürt saldırısından sonra Patrik, Musul’daki İngiliz Konsolosluğu’na sığınmış, İngiliz misyonerleri tarafından mağdurlara yiyecek, giyecek ve maddi yardımlar yapılarak ilişkiler daha da geliştirilmiştir. Ancak bu ilişki İngiliz misyonerlerinin 1846 yılında yeni bir saldırıya maruz kalan Nesturileri yalnız bırakması üzerine, Patrik Abraham döneminde uzun süreliğine (Satılmış, 2007: 659-660), kopmuştur.

1861 yılında patriklik makamına geçen Revil, Amerikan misyonerlerine cephe alırken İngiliz misyonuna ılımlı davranmış, 1863 yılında Kraliçe Victoria’ya (1837-1901), şikâyetlerini içeren bir dilekçe (BOA, HR.TO., 240:26, 29//1863) göndermiştir. Aynı zamanda Patrik Revil, 1867-1868 yıllarında da Canterbury Başpiskoposluğu ve Londra Piskoposluğu’ndan bölgesine okul açılması ve misyoner gönderilmesini isteyerek İngiltere’nin korumasını elde etmeye çalışmıştır. Bölgedeki yarış halinde olan devletleri koz olarak kullanmak isteyen Patrik, bu taleplerine olumlu yanıt alamamış, bunun üzerine Rusya’dan (Satılmış, 2007:660), yardım istemiştir. İngiltere, Patriğin taleplerini başlangıçta ağırdan almasına rağmen, Nesturilerin Rusların etki alanına girmelerinden endişe ederek 1876 yılında Papaz, E.L. Cutts’ı, 1881 yılında Rudolp Wahl’i, 1886 yılında da Arthur Maclean ve W. Henry Browne isimli misyonerleri Urmiye’ye göndererek

“*Archbishop of Canterbury’s Assyrian Mission*” adındaki misyonu kurduymuş ve Nesturilerle yeniden temasa (Satılmış, 2007:661; Aydın, 2011b:16), geçmiştir. 1870 yılında Koçanes’te bir evde 30-40 öğrenciyle gizlice eğitim faaliyeti yapan İngiliz misyonerler, 1881 yılında Hakkari’nin Tayyar-ı Ulya, Tayyar-ı Süfela ve Tehop köylerinde okul açma girişiminde bulunmuş, ancak yöre halkının tepkisi (Mutlu, 2005:248), nedeniyle bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu arada Hariciye Nezareti’nin Tercüme Odası’na ait olan 1864 tarihli bir arşiv belgesine göre, İngiltere’nin Musul Konsolosu da Nesturi reisleri ile temas kurarak, Nesturileri vergi vermemeleri için (BOA, HR.TO., 489:42, 04//1864) teşvik etmiştir.

1880 yılında Hakkâri’deki Nesturi Beyleri, Rus Grandük’ü Mikail’e gönderdikleri yazıda; Rusların himayesine geçmek istediklerini ve bunun bedelini ödemeye hazır olduklarını (Şaşmaz, 2013:66), bildirmişlerdir. Nesturiler ile Rusya arasında yürütülen siyasi ilişkiler kısa sürede meyvelerini vermeye başlamış, neticede Rus Ortodoks Kilisesi’ne mensup olan misyonerler, 1897 yılında Urumiye’de (Özdemir, 2014:30), ilk merkezlerini açmışlardır. İngiltere bu durumdan rahatsız olmuş, Nesturilerin Rusya’ya meyletmemesi için Nesturilerin yanlarından ayrılmamış, Nesturi meliklerinin İngiliz faaliyetlerinden memnun olmamasına rağmen İngiliz misyonerleri bölgede din ve sağlık konularında (Şaşmaz, 2013:68), çalışmalarını yürütmüşlerdir.

İngilizler, Osmanlı coğrafyasında genelde Hakkâri ve Musul çevresinde yaşayan Nesturiler üzerinde de yoğun misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 27 Şevval 1309 (25 Mayıs 1892) tarihinde Musul Vilayeti’nden gönderilen telgrafnamede İngiliz misyonerlerin Kevark civarındaki köylerde dolaşarak Nesturiler arasında dini yayınlar dağıttıkları bildirilmektedir (BOA, İ.DH., 1274:100258). Misyonerler dini telkinlerde bulunarak ve maddi yardımlar yaparak, Nesturi tebaayı Osmanlı yönetiminden soğutmaya çalışmışlar, kimi zamanda bu kitleleri isyanlara (Albayrak, 2007:169) hazırlamışlardır.

1886 yılından itibaren bölgedeki İngiliz misyonerler vasıtasıyla gönderilen gizli raporların Canterbury Başpiskoposluğu kanalıyla İngiliz hükümetine düzenli olarak iletilmiş olması aslında; Nesturi misyonunun asıl görevinin politik (Satılmış, 2007:664), olduğunu göstermektedir. Osmanlı yönetimi şüphelendiği misyonerleri sıkı bir takibe almış, daha misyonerler görev sahasına varmadan haklarındaki istihbari bilgiler ve yapabilecekleri olası zararlı faaliyetler hakkında yerel makamlar uyarılmıştır. Dâhiliye Nezareti, 16 Zilhicce 1310 (01 Temmuz 1893) tarihli yazısında İngiliz misyonerlerinden Mr. Browne adlı şahsın Nesturileri İngiliz himayesine almaya çalıştığı ve onlara

Protestanlığı kabul ettirme gayreti içinde olduğunu, bu çalışmaların engellenebilmesi için adı geçen şahsın bölgeye geldiğinde hal ve hareketlerinin dikkatlice takip edilmesi gerektiğini (BOA, DH.MKT., 2062:98) yerel makamlara bildirmiştir. Yıldız Tasnifi Parakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı'na ait 29 Haziran 1893 tarihli bir arşiv belgesinde; Mr. Browne'un Nesturileri İngiliz himayesine alabilmek için (BOA, Y..PRK.UM., 27:64), Gevar civarındaki (Hakkari / Yüksekova), Nesturilere para yardımı yapması üzerine Osmanlı yönetimi, hükümetin bilgisi ve onayı olmaksızın (BOA, BEO, 188:14042), bu gibi faaliyetlerin engellenmesini istemiştir.

Mr. Browne'dan Osmanlı belgelerinde “*üstad-ı şeytani*” (Aydın, 2011b:20), olarak bahsedilmektedir. Browne, Hakkari bölgesinde yaklaşık olarak 23 yıl boyunca kalmış, hekimlik diploması olmamasına rağmen bazen doktor, bazen de papaz olarak dolaşmış, halka ilaç dağıtmış ve dini telkinde bulunmuştur (Satılmış, 2007:666-667). Osmanlı yönetiminin İngilizlerin bölgede okul açma taleplerini reddetmesi üzerine İngiliz misyoneri Browne, Nesturilerin elde edilebilmesi için Nesturi Patriği adına bölgede çoğu köylerde (Karabekir, 1995:108; Güngör, 2012:68), olmak üzere tam on dokuz adet okul ile Nesturi ruhban kesimini yetiştirmek için Koçanis'te İlahiyat Okulu (Satılmış, 2007:667), açmıştır. Dahiliye Nezareti'ne ait 15 Ekim 1914 tarihli bir arşiv belgesine göre; bu okullardan biri bugün Irak'ın kuzeyinde bulunan İmadiye (BOA, DH.İD., 169:11), yakınlarındaki Bebadî Köyü'nde, diğeri ise Çölemerik civarındaki Kochan Köyü'nde bulunuyordu. Her iki okul da “*Archiepiscop of Camterbury Mission*” (Ulugana, 2013:15; Ergin, 1977:802), adlı İngiliz cemiyetlerince açılmıştır.

İngilizler aslında Nesturilerden daha çok onların yerleşik olduğu alanın stratejik önemiyle ilgilenmiş bu amaçla İngiliz Kilisesi tarafından Nesturilere temsilciler gönderilmiş (Şaşmaz, 2013:68), Dahiliye Nezareti'nin Şifre Evrak bölümüne ait 21 Kanunusani 1334 (25 Ocak 1918) tarihli arşiv belgesine göre; İngiliz hükümetince, Nesturi ruhani reislerine sınırları muhtemelen Çölemerik ve Gavar kazalarını içeren bir Keldani hükümeti kurulması (BOA, DH.ŞFR., 603:30) vaat edilmiştir.

İngiliz misyonerleri aynı zamanda Hakkari bölgesindeki Ermenileri de tahrik etmiş, hatta bazı Nesturi kabilelerini bile, birbirine karşı (Satılmış, 2007:670), kışkırtmışlardır. Aslında Nesturi liderleri ile misyonerler arasında karşılıklı çıkar üzerine kurulu bir ittifak geliştirilmiştir. Nesturi Patriği Mar Şimon, bölgedeki Kürt Emirleri'nin tasfiye edilmesiyle oluşan iktidar boşluğundan yararlanıp Hakkârî civarındaki dağlık alanda yaşayan Nesturilerin lideri olarak tanınmak istemiş, misyonerler ise Nesturileri İsrail'in kayıp

kabileleri (Kieser, 2005:95-96), olarak değerlendirmişlerdir. Bu ittifak Patriğe siyasal bir güç sunarken, misyonerlere ise Nesturiler üzerinden bölgede yeni nüfuz alanları açmıştır. İngiliz misyonerlerden Papaz R. Wahl, 1880 Aralık ayında Hakkari'yi gezmiş ve Nesturileri ziyaret ederek, ziyareti ile ilgili detaylı bilgileri İngiltere'nin Van Konsolosu Clayton'a (Şaşmaz, 2013:68), bildirmiştir. Nesturiler, kendilerine yapılan dini ve insani yardımların ardındaki siyasi amaçları hissedince misyonerlik faaliyetlerinden rahatsızlık duymaya başlamışlardır. İngilizlerin Nesturiler üzerindeki misyonerlik faaliyetlerini artırması, Nesturilerin kendilerini Rus Ortodoksluğu'na daha yakın görmeleri ve Nesturi ileri gelenleri arasındaki görüş ayrılığı bu rahatsızlığın nedenleri arasında sayılabilir. Nesturi Beyi Mir Şimon, İngilizlere karşı sıcak davranırken, melikler ise Rus taraftarı bir politika izlemişlerdir. 7 Temmuz 1881'de İran sınırında bulunan Tayari ve Tehoma'daki Nesturiler, yörede çalışan Protestan misyonerleri kovmak için her türlü tacizi yapmışlardır. Bu iki yörenin Nesturi önde gelenleri, misyoner ve öğretmenleri kaldıkları evlerden zorla çıkarmışlar ve hayatlarını tehdit etmişlerdir. Bu hareketleri yapanların Rus taraftarı oldukları iddia edilmiştir. İngiltere'nin Van konsolosu Clayton, durumu Erzurum Konsolosu Trotter'e bildirerek, İstanbul'daki İngiliz ve Amerikan büyükelçilerinin birlikte, Rus büyükelçisine baskı yapmalarını (Şaşmaz, 2013:68-69), istemiştir.

İngilizler bir yandan siyasal alandaki güçlerini kullanırken, diğer yandan da basın yayın faaliyetleriyle Nesturilerle teması sürdürmüş, 1887-88 yıllarında 267 soru-cevaptan ve toplam 108 sayfadan oluşan bir ilmihal ile çeşitli ayin kitapları ve gramer kitapları İngiliz misyonerlerince hazırlanıp (Satılmış, 2007:670-671), Nesturiler arasında dağıtılmıştır.

İngilizlerin Nesturiler üzerindeki emelleri ilerleyen dönemde de devam etmiş, özellikle Hakkari Sancağı'ndaki Nesturileri İngiliz himayesi altına almaya çalışan misyoner Browne ile Nesturi liderinin teşebbüsleri, 02 Cemaziyelevvel 1312 (01 Kasım 1894) tarihinde Van Valiliği'nce rapor edilmiştir (BOA, Y..MTV., 108:22).

İngilizlerin Mr. Rudolf Wall aracılığı ile Nesturi Patriklik makamı olan ve bu görevini 1915 yılına kadar devam ettiren Koçannes Kasabası'nda (Aydın, 2011:3), bir okul ve matbaa açmak için 18 Rabiülevvel 1300 (28 Ocak 1883) tarihinde Maarif Nezareti'nden ruhsat talep etmeleri üzerine (BOA, MF.MKT., 79:21), Osmanlı yönetimi konu hakkında tahkikat yaptırmıştır. Okulun açılması için Nesturi Patriği Marşimon'un, Koçannes'teki arazisinden bir kısım yeri İngiliz uyruklu Mister Browne adlı kişiye hibe yolu ile terk ettiği görülmüş ve adı geçen kişi tarafından yapılması düşünülen inşaat 25 Cemaziyelahir 1312

(24 Aralık 1894) tarihinde Osmanlı yönetimince uygun görülmemiştir (BOA, BEO, 539:40382). Bölgede Nesturiler için İngiliz misyonerlerinden Bowden tarafından Hakkari'nin Çölemerek Kazası, Silleyegan Köyü'nde açılan başka bir okul ise, 1903 yılında Van'a (Mutlu, 2005:248), nakledilmiştir. Osmanlı yönetimi, bölgede yürütülen misyonerlik faaliyetlerinden rahatsızlık duymuş, bir yandan misyonerlerin faaliyetleri ciddi biçimde takip edilirken, diğer yandan da bazı misyonerlerin bölgeden çıkarılmasına kadar giden tedbirler almıştır. Dahiliye Nezareti, 03 Safer 1306 (9 Ekim 1888) tarihli yazısında Osmanlı aşiretlerinin İran sınırındaki Nesturileri katledeceği şeklindeki şayiaların bölgedeki misyonerler ve Doktor Browne ve Melane adlı şahıslarca çıkarıldığının tespit edilmesi üzerine; adı geçen şahısların bölgeden çıkarılmasını Van Vilayeti'nden istemiştir (BOA, DH.MKT., 1552:59). Babıali Evrak Odası'na ait 19 Rabiülevvel 1325 (02 Mayıs 1907) tarihli bir arşiv belgesinde Osmanlı yönetimi, İngiliz Mister Browne adlı şahsın Nesturi çocuklarını eğitmek bahanesinin altında aslında mezhep değiştirme gayretlerinin bulunduğu ve Nesturileri Osmanlı hükümeti memurlarına karşı itaatsizliğe tahrik ettiği (BOA, BEO, 3045:228352), için bölgeden uzaklaştırılmasını istemiştir.

Rusların bölgede misyonerlik faaliyetleri sonucunda bazı Nesturilerin, Ortodoksluğu kabul etmesi ve sadece gayrimüslimler üzerinde değil, Müslüman halka da Ortodoksluğu kabul ettirme çabaları içinde olması (BOA, Y..PRK.EŞA., 29:56) üzerine Osmanlı yönetimi, İngiliz misyonerlerine karşı sertleşen politikasını kısmen yumuşatmıştır. Rus misyonerleri karşısında “ehvenişer” olarak görülen İngiliz misyonerlerinin okul açmak için istedikleri ruhsatları vermeye başlamıştır. Dahiliye Nezareti'ne ait 05 Muharrem 1329 (06 Ocak 1911) tarihli bir arşiv belgesinde; İngiliz Cemiyet-i Hayriyesi tarafından Nesturi çocuklarının eğitilmesi amacıyla Musul'a bağlı İmadiye Kazası'nın Bikad Karyesi'nde iki katlı bir okul ve bir kilise yaptırılmasına Osmanlı makamlarınca ruhsat verildiği ve bu dönemde İran'da yaşayan Nesturilerin Rusya'nın etkisi ile Ortodoks mezhebini kabul etmeye başlamaları üzerine Osmanlı Nesturileri'nin Ortodoksluğu kabul etmemeleri için İngiliz misyonerlerinin büyük gayretler gösterdiği (BOA, DH.İD., 123:4) belirtilmiştir.

Rusya'nın misyonerlik faaliyetlerinden rahatsız olan İngilizler, bir yandan bölgedeki Rus misyonerliğini engellemeye çalışırken, diğer yandan da kendi misyonerlik faaliyetlerini geliştirmeye devam etmişlerdir. İngiliz misyonerleri bölgeye gelmeden önce İngiltere'nin Musul konsolosu yanında bir tercüman ve bir misyoner öğretmenle birlikte 1910 tarihinde Musul, İmadiye ve Çölemerik'te bulunan aşiret şeyhleri (Mutlu, 2005:249), ile temasa geçerek altyapı oluşturmaya çalışmıştır. Bölgede artan misyonerlik

faaliyetlerinden rahatsız olan yerel halk, bu duruma tepki göstermiştir. İngiliz misyonerlerinin İmadiye ve Bibaydi Köyü'nde okul inşa etmek için ruhsat almalarına rağmen, bölge halkı bu duruma itiraz etmiş, hem Musul Valiliği'ne hem de Sadaret'e şikayet ederek (Satılmış, 2007:686-687), inşaatın durdurulmasını istemişlerdir. Osmanlı yönetimi ise bölgede yürütülen Rus misyonerliğini dengeleyeceğini düşünerek kanunlara muhalif olmasına rağmen bölgede İngiliz Okulu açılmasına ruhsat vermiş, bir yıl sonra da Musul'da bir İngiliz Hastanesi (Mutlu, 2005:249), açılmıştır.

İngiliz misyonerleri İran'da başarılı olamamalarına rağmen, Osmanlı topraklarındaki Nesturiler üzerinde başarılı olmuşlar, bu başarılarında bölgedeki İngiliz konsolosların misyonerlere sağladıkları maddi ve manevi yardımların da payı oldukça büyük olmuştur. İngiliz konsoloslar, misyonerlerin istek ve şikayet merkezi olmuş, hatta bazı konsoloslar köy köy gezerek misyonerlik yapmış ve halkı devlete karşı isyana (Aydın, 2011b:16), teşvik etmişlerdir. Ortodoksluğun hamisi olan devletin Rusya olduğu düşünüldüğünde Nesturilerin Rusya'dan etkilenerek mezhep değiştirdiği ve bu durumun İngiltere'yi rahatsız ettiği görülmektedir. Öncelikle İran coğrafyasındaki Nesturilerin kitleler halinde Ortodoks mezhebine geçmesi sonucunda bölgedeki Rus nüfuzu artmış, sonuçta 1910 yılında bölge Rus işgaline (Özdemir, 2014:42), uğramıştır.

İngiltere, Nesturiler üzerinde güçlü bir Rus etkisine şiddetle karşı çıkmış, başka bir ifade ile bu coğrafyadaki çıkarları nedeniyle Nesturileri Rusya'ya kaptırmamak için bu grup üzerindeki misyonerlik faaliyetlerine hız vermiştir. Misyonerlik faaliyetleri yabancı ülkelerin ve yerel azınlıkların ulusal çıkarlarına hizmet eden en önemli kanal haline getirilmiş, bu nedenle misyonerler mensubu oldukları ülkelere desteklenmiş ve himaye edilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Nesturiler arasında faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerinin temel görevi de İngiliz sempatisini yayarak din bağıyla İngiliz siyasi himayesini (Aydın, 2011b:18-19), gerçekleştirmeye hizmet etmek olmuştur.

1911 yılında bölgedeki eğitim-öğretim faaliyetlerine yeniden başlayan İngiliz misyonerler, okullarına beklenen ilgiyi göremeyince Osmanlı topraklarını terketmeye başlamış, 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başlayınca Canterbury Başpiskoposluğu'nun Nesturiler arasında faaliyet gösteren misyonerlerini geri çekme kararı alması üzerine de Urmiye istasyonundaki taşınmazlarını Amerikan misyonuna devrederek (Satılmış, 2007:686-687) bölgeden ayrılmışlardır. Bölgede İngilizlere ait çok sayıda köy okulu ise Rus misyonerlerce devranılarak (Özdemir, 2014:28-31), faaliyetlerini sürdürmüştür.

4.6.2. Ermeniler Arasında Misyonerlik Faaliyetleri

Ermenilerin Türklerle ilk karşılaşmaları muhtemelen 851-852 yıllarında Abbasi Halifesi Mütevekkil'in Ermeniyye Vilayeti'nde çıkan bir isyanı bastırması için Türk kumandanı Boğa el-Kebir'i göndermesi ile başlamıştır. Türkler ile Ermeniler yaklaşık bin yılı aşkın bir süredir bazen komşu olarak, bazen de aynı devlet çatısı altında bir arada hayat sürmüşler, Selçukluların XI. yüzyılda önce Van Gölü çevresine gelmeleri (1015-1021), ve 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında kısa sürede Anadolu'ya hâkim olmaları ile iki millet arasındaki ilişkiler artmıştır. Selçuklu Devleti'nin siyasal güce hakim olduğu dönemde Ermeni Krallığı vergiye bağlanmış, devletin zayıf düştüğü dönemde ise Ermeniler düşmanca tavır alıp, Moğollarla (Göyünç, 2002:239; Kılıç, 2012:17), işbirliği yapmışlardır.

Osmanlı Devleti ise ilk kez Fatih Sultan Mehmet döneminde 1461 yılında Ermeni Milleti'ni tanımıştır. Fatih, İstanbul'un fethinden sonra Bursa Başpiskoposu Ovakim'i İstanbul'a getirterek Ermeni Patriği makamını vermiş, Rum Patriği ve Yahudi Hahambaşı'sının sahip olduğu bütün yetkileri (Kılıç, 2012:36; Shaw, 2003:85), kendisine tanımıştır.

Ermeniler, İmparatorluk bünyesindeki diğer gayrimüslim unsurlara nazaran Türklerle en çok karışıp kaynaşan cemaattir. Türkçe konuşmalarının yanında seyahate gittiklerinde mal ve mülklerini Türklere emanet etmeleri ve Türklerin de hacca giderken işlerini ve geride bıraktıkları ailelerinin bakımını, Ermenilere emanet edebilmesi (Kılıç, 2012:45-46), kurulan dostluğun ve birbirlerine karşı duyulan itimadın derecesini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Ermeniler, Osmanlı yönetimince *millet-i sadıka* (sadık millet), olarak adlandırılmış, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren çok önemli devlet görevlerinde bulunmuşlardır (Göyünç, 2002:239). Örneğin; Osmanlı Devleti'nde maliye işleri, barutçuluk, mimarlık, sikke darbı, Ermenilerin elindedir ve bunlara “*amira*” sınıfı (Ortaylı, 2014b:142), denilmiştir.

Özellikle Tanzimat döneminde Osmanlı toplumunun gözde unsuru olan, padişah saraylarında mevkileri, idarenin yanında ise hatırı sayılır derecede itibarları olan Ermeniler, önemli devlet görevlerinin yanında; kredi, finans ve iltizam gibi mali işlerinin çoğuna sahip olmuşlardır. Büyükşehirlerdeki Ermeniler, ticaret ve sanat ile köylerdeki Ermeniler ise ziraat ile meşgul olmuşlardır. Türkler 5 ile 7 yıl arasında değişen uzun süre askerlik yaparlarken, Ermeniler, diğer gayrimüslim unsurlar gibi senede 30-40 kuruşluk küçük bir

askerlik vergisi ödeyerek bu görevden muaf tutulmuş, bu sayede; işlerinin başında kalıp, kazançlı ve emniyetli bir hayat (Bayar, 1997:38), sürmüşlerdir.

Osmanlı çatısı altında yaşayan azınlık grupları ve gayrimüslimler, misyonerlerin ilk hedefleri arasında yer almıştır. Avrupalı güçler, daha XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren özellikle Ermeni tebaa arasında Katolik propagandası yapmaya, misyonerleri vasıtasıyla Ermenileri Hristiyanlara hizmet etmeye, Osmanlı tebaasından ayırmaya teşvik ve tahrik ederek, önce milliyetçi sonra da ihtilalci fikirlerin (Gencer, 1990:6), oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bu çalışmaların ilki Papalığın talimatı ile başlatılmıştır. Papa Sikst Quint (1585-1590), Türkiye’de kendisine bağlı olan ancak; gayri resmi olarak ise Fransa’nın himayesinde bulunan bir Katolik Ermeni cemaati oluşturulması için misyonerlere talimat vermiştir. Bu talimatın gereği olarak Katolik misyonerler “*Papa için gönül, Fransa kralı için kul kazanmak yolunda seferber*” olmuşlardır. Katolik misyonerlerin esas amaçları; Roma ile Bizans Kiliseleri’ni birleştirmektir. Papalık tarafından 1623 yılında Hristiyan olmayan ülkelere misyoner göndermek için bir propaganda dairesi kurulmuş, bütün misyonerlik faaliyetleri bu merkezden (Kılıç, 2012:52-53, 68-70), yürütülmüştür.

Fransa 1604 yılında Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşmaya dayanarak kendini Katoliklerin hamisi olarak görmeye başlamış ve bu durum Katolik misyonerler için rahat bir çalışma ortamı sağlamıştır. Ermeniler de Fransız himayesini elde edebilmek için Katolik olmaya başlamışlardır. Bu durumdan Ermeni Patrikliği’de rahatsız olmuştur. Osmanlı yönetimi ise yabancı güçlerin denetimine girecek bir cemaat oluşumundan rahatsız olmuş ve 1634’te mezhep değiştiren Ermenilerin bazıları (Bakar, 2013:12-13), cezalandırılmıştır. Avrupalı güçlerden Fransa ve Avusturya, Katoliklik konusuna büyük bir önem vermiştir. 1706 yılında Ermeni Patriği Avedik, Katoliklik hakkında sert tedbirler alınca Fransız elçi ve misyonerlerin tertibiyle önce görevinden azledilmiş, Sakız Adası’na sürgüne götürülürken kaçırılmış ve Fransa’ya götürülerek hapsedilmiştir. 1779 yılında benzer bir olay yaşanmış, Patrik Zaharya’nın Katolikleri sıkı bir şekilde takip etmesi üzerine, Avusturya elçisinin ısrarlı girişimleriyle görevinden azledilip yerine Evanes’in Patrik olması bu ülkelerin konuya yaklaşımının değerlendirilmesi ve Osmanlı Devleti’nin içindeki bir cemaatin Batılı bir güç tarafından kullanılabilirdiğinin (Bakar, 2013:13-14), görülmesi açısından önem taşımaktadır.

İngiltere, Orta Doğu’dan Kafkaslara kadar uzanan bu coğrafyada yaşayan azınlık gruplarını ve gayrimüslim unsurları kimi zaman Rusya’ya kimi zaman da Fransa’ya karşı siyasi pozisyon belirleme aracı olarak kullanmıştır. İngiltere, sömürgelerine giden yol

üzerinde bulunan Osmanlı topraklarını, gayrimüslimlerin haklarını korumak bahanesiyle, ele geçirme amacıyla olan güçlü devletleri engelleyebilmek için, Fransa'nın etkili olduğu Katolikliğe ve Rusların etkili olduğu Ortodoksluğa karşı adı geçen zümreler arasında Protestanlığı etkili bir koz (Bozkurt, 1996:214; Bakar, 2013:15), haline getirmeye çalışmıştır.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda Katolik Cizvit ve Lazarist rahiplerin propagandaları ile başlayan faaliyetler, XIX. yüzyılda daha ziyade Amerikan Protestan propaganda ve faaliyetleri ile Ermeni cemaatini bölen, iç çatışmaya sevk eden ve bu dağılma karşısında cemaat üyelerini ulusçu akımlara iten bir görünüm kazanmıştır. Ermeni ve Rumlar arasındaki ulusçuluk hareketleri Fener Kilisesi'nin gücünü zayıflatmış, 1829 Yunan bağımsızlığından sonra, bazı kopuşlar yaşanmıştır. Ancak Yahudi cemaati, Batı tipi ulusçuluk hareketlerini Hristiyan ideolojisi olarak gördüğünden dolayı buna iltifat etmemiş, Osmanlı Devleti'ne sadık kalarak, idari ve bürokrasi içerisinde etkilerini (Ortaylı, 2002:217; 2014b:33), artırmışlardır.

Batılı güçler tarafından Müslümanlara ve özellikle Türklere karşı yapılan misyonerlik çalışmalarının dozu Haçlı Seferleri'nden sonra gittikçe artırılmıştır. Bu misyonerlik faaliyetleri 1646 yılında İngiltere, 1662 yılında da Vatikan tarafından resmi bakanlık (Küçük, 2011:40; Kılıç, 2012:71), statüsünde yürütülmüştür. XVII. yüzyıldan itibaren özellikle Katolik misyonerler Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamışlardır. Müslüman halk arasında istenilen başarıyı alamayan misyonerler, başta Ermeniler olmak üzere diğer dini azınlık gruplarına yönelmişlerdir. Yapılan faaliyetler sonucunda Katolik Ermeni Kilisesi ve Protestan Ermeni Kilisesi'nin kurulmasıyla ana bünye zafiyete uğratılmış, bazı gruplar da devlete isyan (Küçük, 2011:36-40), ettirilmiştir.

Osmanlı coğrafyasındaki azınlık ve gayrimüslim unsurlar, emperyalist hedefler taşıyan ülkelerin her zaman ilgi alanı olmuştur. Bu unsurlarla ilgilenen ilk ülkelerden biri Fransa'dır. 1716-1724 yılları arasında İstanbul'da görev yapan Fransız elçisi *Marquie de Bonnac*, XIV. Louis'ye yazdığı bir sefaretnamede "*Türkiye'de mukaddes dinimizin ilerlemesi için üç büyük gaye vardır: Türklerin Hristiyanlaştırılması, mutezile Rumlarla Ermenilerin birleştirilmesi, cehalet ve kabalığın bu iki kiliseye soktuğu hataların, dalaletlerin kaldırılması*" (Tozlu, 1999:333), diyerek kişisel hedeflerini dile getirmiş, uygulanacak Fransız politikalarının da bu ekseninde gelişmesini istemiştir. Fransız elçileri Osmanlı topraklarında Katolik propagandası yapan papazları himaye etmişler, bu durum İstanbul'da Frenklere karşı bir nefret duyulmasına neden olmuş ve 1692 yılında Galata

ahalisi ayaklanarak (Tozlu,1991:259), Frenk taifesi istemediklerini bildirmişlerdir. Bu tepkinin temelinde 1204 yılında doğrudan İstanbul üzerine yapılan IV. Haçlı Seferi sonrasında İstanbul'un 57 yıl boyunca Latinlerce yağmalanması ve yerli Ortodoksların, Latinlerce mezhep değiştirilmeye zorlanması gibi hafızalardaki olumsuz izler yatmaktadır. Fransa, Ermenileri kullanabilme yollarını her fırsatta denemiş bunu Rusya'nın Rum tebaasını kullanmasına karşılık olarak geliştirmek istemiştir. Venedik yakınlarındaki Saint Lazary Adası'nda bulunan manastır, Osmanlı Ermenilerini Katolik yapmak için misyonerlerce merkez olarak kullanılmıştır. Daha sonra bu manastır Fransa'nın desteği ile Ermeni Akademisi'ne dönüştürülmüş, 1810 yılında Paris'teki Doğu Dilleri Okulu'nda Ermenice Kürsüsü kurulmuş ve Fransa, 1830 yılında II. Mahmut döneminde bir kısım Ermeniye mezhep yönünden kendi himayesine (Kılıç, 2012:61-67), almayı başarmıştır. Katolikleştirilen Ermeniler, bütün ruhları ile bu işe inandırılmış, tam bir ihtilalci olarak yetiştirilmişler ve Halep Metropoliti seçilen Maksimos örneğinde olduğu gibi kendi dini liderlerini bile Fransız misyonerlerinden (Tozlu, 1991:259), seçmeye başlamışlardır.

Ermeniler ile ilgilenen diğer bir güç ise Rusya'dır. Türklerin İstanbul'u fethetmelerinden sonra Ortodoks Patrikliği'ne sahip çıkmaları Rusları rahatsız etmiş, Ruslar, 1589 yılında İstanbul Patrikliği'ne alternatif bir Patriklik kurmuşlar ve Ortodoks Hristiyanları yönlendirmek istemişlerdir. Rusya ile Ermeniler arasındaki ilk münasebetler XVII. yüzyılın sonlarında Deli Petro zamanında (1672-1725) başlamış, Petro'nun Kafkaslara inmesi ile 1723-1724 yıllarında Ermenilerle bir antlaşma yapılmış, 1738'de bu antlaşma yenilenmiştir. Bu antlaşma ile Ruslar, İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenileri koruma altına almıştır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya, İstanbul'da kilise açma ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyanların durumlarıyla ilgilenme hakkını alınca, Osmanlı Ermeni toplumu içerisinde Rus tesiri etkisini göstermeye başlamıştır. Rus İncil Cemiyeti ilk kez 1813 yılında Ermeni toplumuna ilgi duymaya başlamış, 1815'te 15 bin adet Ermenice İncil bastırılmış, Osmanlı Ermenilerinin çoğu Türkçe konuştukları için 1822 yılında İnciller Türkçe olarak basılıp (Kılıç, 2012:72-76), Ermenilere dağıtılmıştır.

1880'li yıllarda Rusya'nın Ermeni asıllı Van Konsolosu, bölgedeki hemen her köyü dolaşarak ulaştığı bilgileri Ermenistan ve Rusya'ya göndermiştir. Ayrıca Rus gazetesi Golos'un Doğu Anadolu'da önemli şehir merkezlerindeki muhabirleri de Ermeniler hakkında haberleri Rusya'ya göndermiştir. Bu iki kaynağın yanında din adamları da bölgedeki gelişmeleri Ermenistan'a aktarmışlardır. Gelen bu bilgiler doğrultusunda

Ermenistan’da komitalar kurulmuş, bu komitalara gönüllü kaydı ile silah ve cephane temin edilmiştir. Reformlar uygulanmıyor bahanesi ile Osmanlı Ermenilerini, hükümet ve Kürtlere karşı ayaklandırmak için siyasi ortam hazırlanmaya (Şaşmaz, 2013:69), çalışılmıştır. İngiltere’nin Van Konsolosu Clayton’un ve Doğu Anadolu vilayetlerinde Amerikan misyoneri olarak görev yapmış olan Barnum arasında geçen yazışmalarda; 1880 Kasım ayı başlarında Ermenilerin silahlandığı ve yakında isyan çıkarmak için hazırlandıkları, Rus Çarı’nın bu hareketleri desteklediği ve kış gelmeden isyanların çıkarılmasını istediği belirtilmiştir. Hatta Osmanlı-İran sınırında yaşanan Kürt ayaklanmasının da Osmanlı Ordusu’nu meşgul etmek ve Ermenilere yardımcı olmak maksadı ile çıkarıldığı iddia edilmiştir. Ayrıca Clayton’un raporlarında bölgedeki Ermenilerin, İngiltere ve Avrupalı güçlerden ümitlerini kestikleri ve Rusya’ya bağlılıklarının arttığı, Rusya’nın Balkanlar’da Hristiyanlara verdiği desteğin aynısının Ermenilere de vermesinin beklendiğini ve Rusya’nın Rus Ermenistan’ı ile yeni kurulacak Ermenistan’ı birleştirip kendisi için tampon bir otonom devlet kurma (Şaşmaz, 2013:70-72), yönünde çalışmalarının olduğu haberleri bildirilmiştir.

Ermeniler arasındaki Protestanlık faaliyetleri ise İngiliz misyonerlerce başlatılmış, “*British and Foreign Bible Society*” misyonerleri bu konuda oldukça etkili olmuş, çalışmaları sırasında Rus misyonerleri ile de işbirliği yapmışlardır. Bu misyoner grubu 1822’den itibaren Türkçe ve Ermenice olmak üzere İncil’ler hazırlamıştır. Bu yönüyle İngiliz misyonerler Ermeni toplumunun dini ve kültürel yaşamında (Aydın, 2008:135-136), oldukça etkili olmuşlardır. İstanbul’da İncil propagandası yapmak için Bible House’un bir şubesi açılmış ve Şark dilleri için bir matbaa kurulmuştur (Kılıç, 2012:90). İngiliz misyonerlerin, Ermeniler üzerinde yürüttükleri faaliyetler sonucunda bazı Ermeni grupları asırlarca beraber yaşadıkları topluma karşı kışkırtılmış ve Ermeniler büyük güçlerin siyasal çıkarlarına alet edilmiştir. Enver Ziya Karal’ın deyimiyle “ *Ermeni meselesi, gerçekte Ermenilerin meselesi değil, Osmanlı topraklarında çıkarları çatışan İngiltere ve Rusya’nın meselesidir*” (Karal, 2011c:131).

Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, misyonerlerin okul ve kiliselerini birer “*kızgın fırına*” benzetmiş, misyonerlerin İngilizleri abartılı bir şekilde övdüğünü, İngilizlerin yardımıyla pek yakında Ermenistan’ın kurulacağını vaat ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca İngilizlerin yanında Almanya, Avusturya, Fransa, Rusya, Amerika ve İtalya gibi ülkeler de Ermeni komitacılarına eleman yetiştiren, cephane ve silah temin etme görevini üstlenen Osmanlı topraklarındaki okullarında, Ermeni öğrencilere özel kontenjanlar ayırmışlardır

(Küçüköğlü, 2005:86). Ermeniler üzerindeki misyon çalışmaları birçok kez İngiliz diplomatları (Metin, 1992:83) tarafından da desteklenmiş, hatta İngiliz diplomatlar sadece kendi ülkelerinin misyonerlerini değil, Amerikalı misyonerlerin de korunmasına dair çalışmalar içerisinde bulunmuşlardır. Osmanlı coğrafyasında faaliyette bulunan Amerikan misyonerlerinin güvenliklerinin sağlanması için Amerika sefiri ile İngiltere maslahatgüzarı 1895 yılında Babıali nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır (BOA, HR.SYS., 73.33, 03//1895). Protestan misyonerlerin bu ortak gayesinin temelinde 1842 yılında Kudüs'te açılan Protestan Kilisesi'ne cemaat oluşturma (Kılıç, 2012:90), girişimlerinin bulunduğu ve bu cemaatin Ermenilerden oluşturmak istendiği görülmektedir.

Ermenilerin kışkırtılması konusunda İngiliz diplomatlar da misyonerlerden hiç aşağı kalmamış, bu durum çeşitli arşiv belgelerine de yansımıştır. 13 Cemaziyelahir 1312 (12 Aralık 1894) tarihinde İngiltere'nin Van viskonsolosu seyahat bahanesiyle gittiği birçok yerde Ermenileri tahrik etmiş (BOA, Y..PRK.DH... 8:25), millet-i sadıkanın devlete olan bağlılığını yıpratıp, bir isyancı güruhunun oluşmasını temin etmeye çalışmıştır. Misyonerlik faaliyetlerine destek veren diplomatların en önde geleni, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi *Sir Stratford Canning*'dir. Ermeni Protestan cemaati ile İngiliz Büyükelçi Canning arasındaki irtibatı yine bir misyoner olan *William Goodell* sağlamıştır. Canning 1858 yılında İstanbul'dan ayrılırken misyonerler kendisine, “*yeniçeri ocağının kaldırılması, işkencenin yasaklanması, dönmelerin eski dinlerine geçmesi, Kudüs'te ilk Protestan Kilisesi'nin açılması, Islahat Fermanı'nın hazırlanması ve Amerikalı misyonerlere sahip çıkmasından dolayı*”(Kocabaşoğlu, 2000:51-52), teşekkürlerini bildirmişlerdir.

Protestanlık 1850 yılında İngiliz elçisi *Canning*'in Babıali üzerindeki ısrarlı baskıları sonucunda resmen tanınmış (Turan, 2002:149) ve yine İngiltere'nin baskısı ile millet statüsünü (Zürcher, 2015:99) kazandıktan sonra, Ermeniler ile Suriye ve Filistin bölgesindeki Araplar arasında yayılmaya başlamıştır. Protestanlığın yayılmasından en çok diğer mezhep mensupları şikâyetçi olunca devletin müdahalesine karşı Amerikan misyonerlerinin koruyucusu ise yine İngiliz diplomatları (Ortaylı, 2009:135-136), olmuştur.

Ermeniler arasında kültürel gelişimin hızlanması ve milli bilincin artmasını sağlayan diğer bir gelişme ise 29 Mart 1863 yılında yürürlüğe giren Ermeni Millet Nizamnamesi olmuştur. 99 maddeden oluşan Ermeni Millet Nizamnamesi ile 140 üyeli genel bir meclis oluşturulmuş, bu meclisin 20 üyesi kilise mensuplarından, 40 üyesi

taşradan ve 80 üyesi de İstanbul'daki meslek teşekküllerinden seçilmiştir. Bu nizamname Ermenilerin birçok okul ve kültür kurumu açmasına, Ermeni dil ve kültürünün gelişimine, birçok gazete ve derginin yayınlanmasına, parçalanmış Ermeni cemaatlerinin birleşmesine ve Ermeni ihtilal ruhunun uyanmasına (Bakar, 2013:18-19), neden olmuştur. Bu nizamnamenin Ermenilere eğitim, kültür, din ve cemaat işlerini kendilerinin halletmesi konusunda tanıdığı haklar, muhtar idare tarzını (Saray, 2010:25) andırmaktadır. Ermeni Millet Nizamnamesi, emperyalist ülkelerin misyonerleri tarafından Gregoryen Ermenileri üzerinde yürütülen faaliyetlerle İstanbul Ermeni Patrikliği ve papazlarınca sürdürülen bağımsızlık ve milliyetçilik akımı desteklenmiş, Ermeniler üzerinde yürütülen dini temalı faaliyetler bundan sonraki süreçte siyasi ve milli (Kılıç, 1999:154) bir görünüm kazanmıştır.

Ermeniler arasında ayrılık fikri ilk kez Patrik Mıgırdıç Hrimyan döneminde yayılmaya başlamıştır. Hrimyan 1866 yılında Muş'tan gelerek Patrik olmuş, 1857 yılında Van'da Varak Manastırı'nda *Van Kartalı* adında Ermeni istiklalini amaçlayan bir gazete çıkarmıştır (Bakar, 2013:19). Patrik Mıgırdıç Hrimyan ile başlayan bu düşmanca faaliyetler, Patrik Nerses Varjebatyan ile devam etmiş ve Patrik Mateos İzmirliyan ile doruk noktasına (Saray, 2010:39), çıkmıştır. Bu dönemde milli amaçlara silah gücü ile ulaşabilmek için ihtilal komitaları kurulmuş, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin 1861 yılına kadar süren sadakati (Bayar, 1997:38), sarsılmıştır. Osmanlı Devleti'nde okullar, cemiyetler, kiliseler ve misyonerlerin faaliyetleri sonucu Ermeniler arasında başlayan bağımsızlık ve ihtilal isteklerini harekete geçirmek için son aşama komitalarının kurulması olmuştur. Ermeniler kurdukları cemiyetler ile sadece Türkleri değil, devlete bağlılıkları ile bilinen Ermenileri bile öldürmekten (Bakar, 2013:32-33), çekinmemişlerdir.

Ermenilerce kurulan en önemli ihtilal komitelerinin başında Hınçak ve Taşnak komiteleri gelmektedir. Hınçak komitesi 1887 yılında İsviçre'de Kafkasyalı bir Ermeni olan Avedis Nazarbey'in başkanlığında kurulmuş, İngilizlerin yardım vaadi nedeniyle komitenin merkezi Londra'ya taşınmıştır. Amacı; Türkiye, İran ve Rusya'da Ermenilerin yaşadığı bölgeleri birleştirip bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Hınçak komitesinin faaliyetlerini yeterli görmeyen Ermeniler, Rus ihtilalci Ermeniler ile birleşerek 1890 yılında Tiflis'te Taşnaksutyun komitesini kurmuşlardır. Bu komiteler önce kendilerine muhalif olan Ermenileri sindirmiş, sonra da zengin Ermenilerden para toplamaya başlamışlar, para vermeyenleri ise öldürmekten çekinmemişlerdir. Bu komiteler halkın yanı sıra kilise ve din adamlarını da ikna ederek çıkarttıkları isyanlarda kullanmışlardır.

Zamanla kilise ihtilal komitelerinin merkezi, komitelerin para kaynağı ise kilise ve Amerikan misyonerleri (Saray, 2010:41-43), olmuştur. Rusya'nın Van ve Bitlis konsolosu olarak görev yapan Rus Generali Mayewski'nin ifadesiyle eğitim ve yoksul insanlar için toplanan paralar, 1895 yılında Van'da İngiliz Konsolosluğu aracılığı ile komitelere dağıtılmıştır. Bu iş sözde fakirlere yardım dernekleri tarafından kamufle edilmiştir. İngilizlerin Ermenilere maddi yardımları devam ederken bazı Ermeniler de “İngilizlerin Ermeni kanını Van samanı gibi çok ucuza aldığı” ilan etmelerine rağmen (Mayewski, 1986:38), 1894-1896 yıllarında Ermeni komitecilerine İngiliz desteği açık olarak (Kocatürk, 2009:17), devam etmiştir.

Osmanlı yönetimi bütün Ermenileri suçlu olarak değerlendirmemiş, isyancı gruplarla mücadele ederken masum Ermeni vatandaşlarının dini hayatlarını yaşayabilmeleri için Sultan II. Abdülhamit döneminde 1895 yılında maddi sıkıntı içinde bulunan Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne yardım yapılmıştır. Yine 27 Nisan 1898 tarihinde yaptıklarından pişman olan bazı Ermeni komite reislerinin iltica talepleri görülmüş, 1904 yılında on üç Ermeni eşkıyası pişmanlıklarından dolayı affedilerek (Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, 2006:79-80, 223-230), değişik yerlere iskân edilmiştir. Bu örneklerle bakıldığında misyonerlerce Batı kamuoyunda yayılmaya çalışılan “Türkler, Ermenileri katlediyor” tezinin ne kadar maksatlı bir politik yaklaşımın sonucu olduğu görülebilecektir.

Ermenilerle ilgilenen ve hemen hemen aynı amaçları taşıyan bir başka ülke de ABD'dir. Başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün toplulukları Protestanlaştırmayı amaçlayan Amerikan misyonerleri; Müslümanlar, Yahudiler ve Ortodoks Rumlar arasında etkili olamayınca 1840'tan itibaren kendilerine hedef kitle olarak Ermenileri (Kılıç, 2012:96; Bakar, 2013:17), seçmişlerdir. Amerikan misyonerleri çalışma bölgelerindeki bütün Ermeni köylerine ulaşmışlar, hatta her Ermeni evine girmeyi başarmışlardır. Osmanlı topraklarında bu kadar kapsamlı bir çalışmayı başka hiçbir misyoner örgütü yapamamıştır. Amerikan misyonerleri okul, hastane, matbaa gibi kurumlar açmış ve güçlü bir örgütlenme ağı kurmuşlardır. Özellikle eğitim konusuna büyük önem vermişler, Robert Koleji, Merzifon, Talas, Tarsus ve Bitlis Kolejlere gibi eğitim kurumları ile Harput ovasında 62 küçük merkez ve 21 kilise açmışlardır. Amerikan misyonerleri faaliyet gösterdikleri bölgenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını araştırma görevini de yerine getirmişlerdir. İstanbul'da haftalık ve aylık birer gazete çıkarmışlar, 7 milyonun üzerinde İncil ve kitap dağıtmışlar, kamuoyu oluşturabilmek için asılsız haberler (Kılıç, 2012:96-99), üretmişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde bazı vakıfların arazilerinin çeşitli misyoner

kurumlarına kiralanması ya da satılması bu dönemde misyonerlerin Anadolu'daki faaliyetlerini oldukça kolaylaştırmıştır. İstanbul'daki Reissülküttap Mustafa Efendi Vakfı'na ait büyükçe bir arazinin bir Amerikalı tarafından satın alınarak Robert Koleji'ne verilmesi, Merzifon'daki Çelebi Sultan Mehmet Han Vakfı'na ait bazı arazilerin Amerikalı misyonerlere kiralanması, Konya'da Hz. Mevlana ailesine tahsis edilen arazinin yine Amerikalı misyonerlere satılması (Uçar, 2014:55-64), oldukça ilginç örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Amerikan misyonerleri Ermenileri, Osmanlı yönetiminden ayrılarak bağımsızlığı en çok hak eden bir ulus olarak görmüşlerdir. Bu nedenle her türlü gelişmeyi yanlı olarak ABD ve Avrupa kamuoyuna aktarmışlardır. Bu aktarımlar sonucu "*konusulmaz Türk ve korkunç Türk*" gibi terimler (Karakaş, 2013:2), oluşturulmuştur. Amerikalı misyonerler, Ermeniler hakkında dil ve tarih çalışmalarını da başlatmış, Elias Riggs adlı bir Amerikan misyoner tarafından Ermenice dil bilgisi kitabı (Shaw-Shaw, 2010:163), hazırlanmıştır. Bu çalışmaların Osmanlı toplum düzenine yansması ise; Ermeni milliyetçiliğinin yükselmesi (Karakaş, 2013:2) olarak görülmüştür. Misyonerler kişileri etkileyebilmek için onlara bolca maddi imkânlar sunmuş, insani değerler adına toplanan paralar aslında ihtiyacı olan herkese değil hedef olarak belirlenen mikro gruplara harcanmıştır. 1896 yılında Amerikalı misyonerler, İngiltere ve Amerika'da Anadolu'daki Ermeniler için toplanan paraları sadece Protestan Ermenilere dağıtmış, bu durum Katolik Ermeni Patriği Stefano Pietro X. Azarian'ın da tepkisini çekmiştir (BOA, HR.SYA., 2741:50, 12//1896).

Osmanlı yönetimi Ermeni muhtaçları için Avrupa'dan gönderilen paraların dağıtımının Osmanlı hükümeti nezdinde yapılmasını istemesine rağmen 07 Muharrem 1317 (18 Mayıs 1899) tarihinde İngiliz konsolosu, Amerikan misyonerleri ve Protestan öğretmenler (BOA, Y..PRK.UM., 46:19) bu duruma karşı çıkmışlardır. Bu örneklerle bakıldığında Protestan Ermeniler haricindeki Ermeni gruplarına para yardımının yapılmaması aslında misyonerlerin mazlum ve mağdur olarak nitelendirdikleri insanlar arasında bile ayırım yaptığını, asıl amacın mağduriyet giderip yardım ulaştırmak değil, Ermeni toplumu arasında Protestan cemaati oluşturma çabası olduğunu düşündürmektedir. Osmanlı sadaret makamı 04 Muharrem 1313 (27 Haziran 1895) tarihinde, Londra'da toplanan yardımların misyonerler vasıtasıyla Ermenilere dağıtılmasının engellenmesine (BOA, A.}MKT.MHM., 752:15) dair uyarılar yapmasına rağmen benzer bir durum Erzurum'da da yaşanmıştır. 17 Rabiülahir 1315 (15 Eylül 1897) tarihinde yerel yetkililerin izin vermesi üzerine Erzurum'da Ermeni yetim ve dullarına maddi ve yiyecek yardımı

yapılmıştır (BOA, Y..PRK.UM., 39:103). Durum Osmanlı hükümetince öğrenilince bir gün sonra yani 16 Eylül 1897 tarihinde misyonerlerin bu hareketlerinin zarar verici olduğu, eğer bu iş bir insanlık hareketi ise hükümetin memurları marifetiyle yapılması gerektiği belirtilerek, benzer hareketlerin yapılmasına meydan verilmemesine dair irade (BOA, İ..HUS., 56:1315), yayınlanmıştır.

Ermeniler için ilk misyoner okulu 1834 yılında İstanbul'un Beyoğlu semtinde açılmış, 1836 yılında ikinci bir okul açılmasına rağmen İstanbul Ermeni Patriği'nin tepkisi nedeniyle kapanmış, bu olay üzerine Amerikalı misyonerler daha çok Anadolu'ya (Kılıç, 2012:157), ağırlık vermeye başlamışlardır. Açılan okullarla aslında sadece eğitim hizmetinin hedeflenmediği misyonerlerin kendi aralarındaki yazışmalarda da görülebilmektedir. Merzifon Koleji'nin müdürü Mr. White, İstanbul'daki "Bible House" müdürü *Frederic Avadis*'e yazdığı mektupta "*Hristiyanların en büyük rakiplerinin Müslümanlar olduğunu, Müslümanlara iman ettirmek gerektiğini, gerekirse bu amaç için beş yüz yıl beklenebileceğini, kendilerinin Rum ve Ermenilere karşı mukaddes vazifeleri olduğunu ve bu uğurda birçok şehit kanı akıtılacağını*" (Tozlu, 1999:330), belirtirken aslında; Amerikalı misyonerlerin amaçlarını da dile getirmiştir.

Merzifon Koleji, ilerleyen dönemde bir "*fesat ocağı*" haline gelmiş, 1893 yılında ihtilalci Ermeni manifestosu okulun duvarına asılmıştır. Koleje 10 Mayıs 1916 yılında İttihat ve Terakki yönetimince el konmuş ve bina askeri hastaneye çevrilmiştir. 1 Ekim 1919'da kolej yeniden açılmış, okulda yapılan aramada Pontus teşkilatı ile ilgili birçok belgeye rastlanmıştır. Okulun Rum öğretmenlerinden üçü, ayaklanma hazırlamak suçundan yargılanmış ve 1921 yılında idam (Kocabaşoğlu, 2000:157-158), edilmiştir.

1895 yılında Anadolu'da bulunan Rus miralayı Potiyat, Amerikalı misyonerlerin okullarında Ermeni gençler üzerinde siyasal bağımsızlık içerikli tesirler meydana getirdiklerini, Ermeni kökenli hocalar tarafından tarihteki bağımsız Ermeni Krallığı'nın yeniden kurulabileceğinin işlendiğini, hatta bu krallığın başına İngiltere Prensi Teq'in geçeceği (Aydın, 2008:166-167), fikirlerinin öğrencilere aşılandığını ifade etmektedir. Protestan misyonerler, Ermeni toplumuna İngilizlerin kudretini ve insani duygularını abartarak anlatmışlar ve her fırsatta Ermenistan'ın İngiliz yardımıyla kurulacağı (Kılıç, 2012:94), fikrini işlemişlerdir. Ermeni halkını kin ve nefrete sürükleyerek isyanlara tahrik eden kişilerin başında Ararat Cemiyeti Okulları Müfettişi Mıgırdıç Portakalyan ile aynı okulda öğretmen olan M. Dayad Beyleryan gelmektedir. Van savcılığı 14 Mayıs 1881'de valiliğe yazdığı yazıda Ermenilerin evlerde, okullarda ve kiliselerde yaptığı siyasal içerikli

toplantı ve konuşmaların mevcut kanunlara göre suç olduğunu belirterek (Şaşmaz, 2013:74-75), tedbir alınmasını istemiştir.

Protestan misyonerliği sadece gayrimüslim azınlığın bulunduğu yerlerde değil, Anadolu'nun birçok yerinde faaliyet göstermiştir. 25 Muharrem 1313 (18 Temmuz 1895) tarihli bir arşiv belgesinde Konya'da Protestan misyoneri olan bir Ermeninin, evlerde öğretim yaptığı (BOA, Y.PRK.UM., 32:74), bildirilmiştir. Bu örnek bile misyonerlerin, Konya gibi Anadolu'nun merkezinde ve ağırlıklı olarak Türk ve İslam kimliği her zaman ön planda olan bir coğrafyada da faaliyetlerine hiç ara vermeden devam ettiklerini göstermektedir.

Misyonerler, okullarında her fırsatta Ermeni gençlerini ihtilal fikirleriyle doldurmuşlar, okul duvarlarına Ermenistan haritaları asarak, bir yandan kurmayı düşledikleri Ermenistan'ın sınırlarını öğrencilerin zihnine sokmayı diğer yandan da Ermenilere vaat edilen toprakları bu haritalar ile görsel hale getirmeye çalışmışlardır. Bir Alman kaynağı, Ermeni olaylarındaki asıl suçun Amerikan ve İngiliz misyonerlerine ait olduğunu, bu misyonerlerin Ermeni gençlerini “*dinamit kahramanları*” (Aydın, 2008:171-172), olarak yetiştirdiğini ifade etmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in İstanbul Büyükelçisi Gerald Lowther'e 30 Nisan 1908 tarihli ve 198 sayılı yazısı da bu gerçeği doğrular niteliktedir. Adı geçen belgede Van şehrinin Ermeni ihtilalcilerinin merkezi olduğu, Şubat ayında Ermeni militanların dinamitle yirmi askeri öldürdükleri, Mart ayında da elli kişinin öldürüldüğünü belirtmektedir. Ayrıca şehirde yapılan aramalarda iki yüz kilo dinamit ve çok sayıda silah ve cephane ele geçirildiği, Ermeni militanlarının çok hesaplı ve genel bir katliam amacı taşıdığına dikkat çekilmektedir (Uğurlu, 2005:108-109).

İlerleyen dönemde İngiliz politikalarında belirgin bir değişiklik yaşanmış, bazı Ermeni papazlarının padişahın sadık bir tebaası olarak yaşamak istediklerini İngiliz Büyükelçisi Müsteşar Yardımcısı Louis Mallet'e bildirmelerine rağmen, İngilizler Ermeni olaylarını sahiplenmeye başlamışlardır. Hatta Osmanlı Ordusu'ndan bu ve benzeri olaylar nedeniyle uzaklaştırılan Ermeni ve Kürt askerlerini kullanmayı ve çıkacak bir Ermeni ayaklanmasını Türklere karşı bir savaş açmanın en iyi aracı olarak değerlendirmişlerdir. Louis Mallet, İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği 17 Aralık 1913 tarihli ve 174 sayılı belgede; bütün ülkelerin Türkiye'nin toprak bütünlüğünden söz etmesine rağmen, uygulamada İngiltere dâhil bütün devletlerin Türklere bir şeyler kapma derdinde olduğunu belirtmektedir. Grey ise 23 Aralık 1913 tarihli ve 164 sayılı cevabi yazısında Ermeniler konusunda yapılacak önerilerin *Türklere korumak gibi* (Uğurlu,

2005:198-208), gösterilmesini istemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkma uğrunda, imparatorluğun Hristiyan unsurları Ortodoksluk bahane edilerek önce Rusya tarafından kışkırtılmaya başlanmış, daha sonra ise; başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın büyük güçleri buna destek vermiştir. Bu meseleyi İngiltere, Rusya'nın sıcak denizlere inmesinde bir aşama olarak kullanmasından çekinmiş ve Ayestefanos Antlaşması'ndan sonra bu meseleyi (Kocabaş, 1987:46), daha çok sahiplenmeye başlamıştır. Bunda Ermeni Patriği Nerses Varyabedian'ın, durumdan istifade çıkararak Ayestefanos'taki Rus karargahına gitmesi ve Ermeniler'in kendi yönetimlerini kurması için İstanbul'a “*evimin anahtarı*” diyen (Davison, 2004:89), Çar II. Alexander'ın desteğini sağlamaya çalışması (Palmer, 1995:280; Kuran, 2013:248; Bayar, 1997:38), oldukça etkili olmuştur.

Ermeni sorunu 3 Mart 1878 tarihli Ayestefanos Antlaşması ile uluslararası bir sorun haline getirilmiş, bu antlaşma ile Ermeniler lehinde bir Avrupa müdahalesi için zemin hazırlanmıştır. Patrik Nerses, bir yandan Ruslarla görüşürken diğer yandan da İngiliz Büyükelçi Layard ile görüşüp kendisine uluslararası destek aramıştır. Patrik ayrıca 13 Nisan 1878'de İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'e bir mektup yazarak, Ermenilerin kaderinin İngiltere'nin elinde olduğunu belirtmiştir. Ermeni meselesi, Rus politikası ve Rus yayılmacılığının doğal bir sonucu olarak doğmuştur. İngiliz Büyükelçi Layard, Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesiyle Balkanlar'da yaşanan etnik ve dini bölünmeye benzer bir bölünmenin Anadolu'da da yapılmak istendiğini, bunun sonucunda Anadolu'nun da Rus kontrolüne geçeceğini (Bakar, 2013:20-23), belirtmiştir. Ermenilerin olası bir Rus askeri hareketinin Doğu Anadolu'daki gönüllü ve doğal askerleri konumunda bulunması (Akgül, 2004:63) ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Erzurum'a kadar ilerleyen Rusya'nın, İskenderun ve Akdeniz'e olduğu kadar, Mezopotamya ve Basra Körfezi'ne de inebileceği ihtimali üzerine İngiltere, 4 Haziran 1878'de Kıbrıs Adası'na yerleşmiş ve Doğu Anadolu'da altı vilayetin gözetim hakkını da kendine ayırarak, Ermeni meselesini yedek bir silah haline (Yerasimos, 1975:1001-1002), getirmiştir.

İngiltere, Kıbrıs'a çıkmasına karşılık olası bir Rus saldırısında Osmanlı Devleti'ne yardım etme taahhütünde bulunmuş, Osmanlı Devleti'de Ermenilerin yaşadığı bölgelerde şartları İngiltere ile belirlenecek olan ıslahatları (Bakar, 2013:22-23; Günay, 2007:117), yapmayı taahhüt etmiştir. II. Abdülhamit döneminde 4 Haziran 1878'de yapılan antlaşma ile (Günay, 2007:117), geçici bir süreliğine İngiltere yönetimine bırakılan Kıbrıs Adası, Osmanlı Devleti'nin güçsüz durumundan yararlanan İngiltere tarafından 1914 yılında işgal edilmiş ve bir dönem İngiltere'nin sömürgesi olarak kalmıştır. Kıbrıs, stratejik yönden

Suriye'nin kuzeybatı köşesinde bulunması itibariyle Mısır, Suriye ve Küçük Asya'nın anahtarı olarak görülmektedir. Ayrıca Kıbrıs'ta askeri bir üssün bulunması Rusya'nın Kafkaslardan güneye inmesini engelleyecek, Akdeniz'de İngiltere'yi daha da güçlü bir konuma getirecek ve kutsal topraklar için tampon bölge (Çatalbaş, 2011:177), oluşturacaktır. Ayrıca İngiltere, Ermeni meselesini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanarak, uluslararası siyasetin malzemesi haline (Günay, 2007:117), getirmiştir. Osmanlı Devleti ise, İngiltere ile yaptığı Kıbrıs Sözleşmesi ile oldukça stratejik bir önemi olan adayı kaybetmiştir. İngiliz hakimiyetine geçen Kıbrıs'ta Ermeni komitelerinin neden olduğu birçok olay yaşanmış, Osmanlı yönetimi ise güney sahillerinden içeriye eşkıya ve silah sokulmasına engel olamamıştır. Kıbrıs, Anadolu'ya sokulmaya çalışılan silahlara bir depo ve Ermeni isyancıların eğitim aldığı bir kamp haline dönüştürülmüş, sonrasında Anadolu'da çok sayıda Ermeni isyanı (Günay, 2007:124-125), çıkmıştır.

İngiltere, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile elde ettiği hakları kendi menfaatleri açısından tehlikeli bulunca, yeni bir konferansın toplanmasını istemiştir. Berlin'de toplanan konferans sonucunda 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın 61. maddesi gereğince Osmanlı Devleti, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerde ıslahat yapmayı, Ermenilerin Kürt ve Çerkezlerle karşı güvenliğini sağlamayı ve bu konuda yabancı ülkelere bilgi vermeyi taahhüt (Bakar, 2013: 24-25; Saray, 2010:31-32), etmiştir. Osmanlı Devleti, Ermeniler için yapılacak reformlarda özellikle İngiltere'ye karşı sorumlu tutulmuştur. İngilizler, Ermeniler için reform yapılmasını desteklerken, Rusların kontrolüne girmesinden korktukları için bağımsız bir Ermenistan fikrine (Şaşmaz, 2013:1-3), taraftar olmamışlardır. İngiliz konsolosları, Avrupa'daki oryantalist düşünceler ekseninde Osmanlı ve Müslümanlara karşı olumsuz düşünceler içinde, Türk ve İslam düşmanlığı fikri ile Doğu vilayetlerine gelmişler ve görev yapmışlardır. 1878 yılında Anadolu'ya gönderilen İngiliz konsoloslarının genelinin asker kökenli olması İngiltere'nin bölgede yaptığı hazırlıkları göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu sayede Anadolu'nun geneline ait askeri bilgilerin toplanılması sağlanmış, Babıali'ye Ermeniler için reformlar yapılmazsa askerlerin işgal öncesi hazırlığı tamamladığı ima edilmeye çalışılırken, Ermenilere de konsolosların öncül kuvvetler olduğu ve çok kısa bir süre sonra da İngiliz Orduları'nın geleceği haber verilmek istenmiştir. İngiltere'nin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Harput ve Trabzon illerinde görevli konsolosları, kendilerine yardımcı olmak üzere mahalli Ermeni papazlarının teklif ve yönlendirmesi ile

Ermeni tercümanlar ve kâtipler (Şaşmaz, 2013:393-396), tayin etmişlerdir. Bu şekilde Ermeni halk ile daha samimi bir ilişki kurmayı ve onlarla var olan diyalogu daha da artırmayı amaçlamışlardır. Osmanlı diplomasisinde gayrimüslimlerin oldukça büyük bir payı olmuş, genellikle Rum ve Ermeni tercümanların casusluk yaptığı ve yüksek paralar karşılığında yabancı ülkelerin yararına çalıştıkları (Polatçı, 2013:126), görülmüştür.

Doğu Anadolu'ya görevlendirilen İngiliz konsoloslarının çoğunun İngiliz asıllı olmasına rağmen, bazı durumlarda Ermeni asıllı kişilerden de konsolos vekili tayin edildiği görülmüştür. İngilizler, Osmanlı topraklarında Ermeniler haricinde başka hiçbir milletten dragoman (tercüman), tayin etmemişlerdir. Diyarbakırlı bir Ermeni papazı olan Thomas Boyacıyan 31 Temmuz 1879 günü Diyarbakır'a yardımcı konsolos olarak atanmış, 7 Eylül 1895 gününe kadar bu görevi sürdürmüştür. Boyacıyan'ın konsolosluk alanına daha sonra Harput'ta eklenmiştir. Gomidas Hekimyan ise Trabzon'da İngiliz Konsolos'un ayrıldığı dönemde bu görevi yürütmüştür. Yine Trabzon Konsolosluğu'nda Bedros Migadiryen ve kâtip Karekin Serdaryan gibi Ermeni çalışanlar, Osmanlı Devleti ve İslam hakkında gerçek dışı haberlerin konsolosluk raporlarında yer almasını sağlamışlardır. İngiliz konsolosları Van'dan ayrılınca yerlerine vekil olarak Mihran Bağdasaryan adlı Ermeni dragoman (tercüman), atanmıştır. Yine Trabzon Konsolosluğu'nda iki Ermeni dragoman ve Ermeni asıllı Zabanski Vivyan adlı bir kâtip atanmıştır. Samsun Konsolosluğu'nda görevli dragoman Agop Zaharyan da vekil konsolos olarak çalışmıştır. Aynı şekilde İzmit, Bursa, İzmir, Ankara, Antalya, Halep, Sivas, Bitlis ve Harput gibi illerde İngiliz konsolosluklarında birçok Ermeni konsolos yardımcılıkları, dragoman ya da kâtip olarak görev yapmış, bunların bazıları konsolos vekilleri olarak da görev yapmışlardır. İngiliz konsolosların edindiği bilgileri Ermeni dragomanlar aracılığı ile edindiği düşünüldüğünde, konsolosluk dosyalarındaki bilgilerin tarafsız olup olmadığı sorgulanmaya muhtaçtır. İngiliz konsolosları ve dragomanların Osmanlı yöneticileri hakkında olumsuz propagandaları ve zararlı faaliyetlerine bazı Ermenilerce de tepki verilmiş, Van'da Ermeni ileri gelenleri sultana gönderilmek üzere bir yazı kaleme almışlardır. 4 Mayıs 1888 günü Tarik Gazetesi'nde yayınlanan bu yazıda Ermeniler, Van'da hiç İngiliz vatandaşı olmadığı halde İngiliz Konsolosluğu'nun varlığını sorgulamakta ve dragoman Nişan'ın fitne ve fesat çıkardığını bildirmektedir. Benzer bir yazı da 5 Mayıs 1888 günü Saadet Gazetesi'nde yayınlanmış, bir grup Ermeni, komitelerin faaliyetlerini desteklemeyeceklerini, İngiltere'nin tabiiyetini kabul etmeyeceklerini ve Osmanlı Devleti'ne sadık kalacaklarını (Şaşmaz, 2013:396-407), ısrarla dillendirmişlerdir. Bazı Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne

olan sadakatinin devam ettiğini gören ve Ermeniler üzerinde oldukça etkili olan Rusya'nın, Ermenileri kullanarak sıcak denizlere inme emelini ve ihtimalini ciddi anlamda değerlendiren İngiltere, Hindistan'a giden deniz yollarının güvenliğini sağlama amacıyla savunma hatlarını daha güneyde yani Kıbrıs, Malta ve Mısır gibi coğrafyalarda kurmuştur. Süveyş Kanalı'nın yapımında ilk fırsatı kaçıran İngilizler, sonradan kanalın hisse senetlerini satın alarak, Mısır üzerindeki ekonomik nüfuzunu teminat altına (Yerasimos, 1975:1003) almışlardır.

Orta Doğu'da ki İngiliz diplomasisi, Hindistan yolundaki yabancı tehditlerine karşı, bir kalkan olarak uzun süre "Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü ve bağımsızlığını" koruma ilkesine göre sürdürülmüştür. Osmanlı yöneticilerinin Alman hedeflerini kabul etmesi İngilizlerde huzursuzluk yaratmış, İngilizlerin önce geçici olması kararlaştırılan Mısır işgalini sürdürmelerinin başlıca nedeni ise (Lewis, 1996:222-223) bu yakınlaşma olmuştur. O dönemki politikasını Hindistan sömürge yollarının güvenliği üzerine kuran İngiltere, Rusya'nın bu ilerleyişini kendi çıkarları açısından çok tehlikeli görmüş, dönemin İstanbul sefiri Henry Layard, 14 Haziran 1878 tarihli mektubunda Hindistan Genel Valisi Lord Lytton'u uyarmıştır. Mektupta Rusların Ermenilerle meskûn Doğu Anadolu'yu ilhakı halinde Hindistan sömürgelerinin çok ciddi tehlikelere maruz kalacağını, hele Kuzey İran ve boğazların Rusların eline geçmesi halinde, Akdeniz yoluyla Hindistan'a gidebilmenin tamamen Rusya'nın lütuflarına kalacağı (Kocabaş, 1987:47) belirtmiştir.

İngiltere'de 1880 yılında yapılan seçimleri Liberal Parti kazanmış, bu partinin başındaki Gladstone, döneminde İngiltere'nin doğudaki menfaatleri için Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan unsurların desteklenmesi ve bağımsızlıklarına kavuşturulması politikasına daha da ağırlık verilmiştir. İngiltere Akdeniz'deki güvenliği için Ermenistan'ı Osmanlı Devleti'nden daha iyi bir muhafız olarak görmeye başlamış, ayrıca kurulacak Ermenistan sayesinde Rusya'nın doğu yolunu da kapatmayı (Bakar, 2013:26), düşünmüştür. Bu durumda Rusya sıcak denizlere inmek, İngiltere ise onu belirli hatlarda durdurmak amacıyla Doğu Anadolu'da Ermeniler üzerinden politikalar üretmiş, I. Dünya Savaşı'nda ise bazen uzlaşarak, bazen de çıkar çatışmaları yaşayarak bu politikaların uygulama aşamasına geçilmiştir. Bu politikaların uygulanmasında misyonerler de oldukça etkili bir şekilde görev yapmış, eğitim, sağlık ve sosyal yardımlaşma gibi asıl görev alanlarının yanında, görev alanları dışındaki neredeyse her alanla da ilgilenerek kendi ülkelerinin çıkarlarına hizmet etmişlerdir. 05 Muharrem 1314 (16 Haziran 1896) tarihinde Ermeniler içerisinde suça karışmış olanların bazılarının misyonerlerin evlerinde saklandığı

öğrenilince (BOA, DH.TMIK.M., 7:40), Osmanlı yönetimi misyonerleri daha ciddi takip etmek zorunda kalmıştır. Dahiliye Nezareti'nin 02 Cemaziyelahir 1315 (29 Ekim 1897) tarihli yazısında Maraş'tan Zeytun'a giden Mr. Şarl ve Edvar adlı iki İngiliz misyonerinin Harput'a gitmelerinin engellenmesi (BOA, DH.TMIK.M., 42:8) ilgili birimlerden istemiştir. Dâhiliye Nezareti 04 Cemaziyelahir 1317 (10 Ekim 1899) tarihli bir başka yazısında ise Anadolu'daki Ermenilere din telkin etmek amacıyla Londra'dan İstanbul yoluyla Trabzon'a geçecek misyonerlerin gözetim altında tutulması (BOA, DH.TMIK.M., 76:23) istenmiş ve ilgili makamlar uyarılmıştır.

Osmanlı yönetimi misyonerlerin zararlı faaliyetlerinden haberdar olduğu halde misyonerlerin herhangi bir tehlikeye maruz kalmadan can güvenliklerinin sağlanması konusunda elinden gelen tedbirleri almıştır. Sadaret makamına ait olan 27 Cemaziyevvel 1313 (15 Kasım 1895) tarihli bir belgede Bitlis'te İngiliz Konsolosluğu idaresinde bulunan ve hayatları tehlikede olan Amerikalı misyonerler, gerekli güvenlik tedbirleri alınarak Van'a gönderilmiştir (BOA, A.}MKT.MHM., 619:17). Osmanlı yönetimi misyonerlerin çeşitli yerlerde karıştıkları ya da kışkırttıkları asayiş olayları karşısında tavrını sertleştirmesine rağmen, yine de misyonerlere kötü muamele yapılmamasına dair çeşitli kararlar almıştır. 07 Şevval 1313 (22 Mart 1896) tarihinde Anadolu vilayetlerinde asayiş bozucu faaliyetlerde bulunan İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin yakalanarak ülke dışına çıkarılmalarına dair kararlar alınırken (BOA, İ..DH., 1333:1313), Bitlis'te bulunan Amerikalı misyoner George'un Ermenileri isyanına teşvik ve tahrikleri görüldüğünden hakkında tahkikat yapılması ve sonucunda İran'a gitmesine izin verildiği Sadaret makamına ait 13 Rabiülahir 1313 (03 Ekim 1895) tarihli arşiv belgesinde (BOA, A.}MKT.MHM., 694:2) belirtilmiştir.

Haçin'de (Saimbeyli), Amerikan misyonerleri tarafından bölgedeki Ermeniler için açılan okulların siyasi amaçlarda kullanıldığının bilinmesine rağmen (BOA, Y..PRK.UM., 24:104), misyonerlerin ülke dışına çıkarılmalarında kötü muameleye maruz kalmamalarına dikkat edilmiş ve 12 Zilkade 1309 (08 Haziran 1892) tarihinde bu işle görevli memurlara gerekli talimatlar verilmiştir. 06 Safer 1318 (21 Kasım 1900) tarihinde yabancıların ruhsatsız seyahat ettirilmemesi ve kimliklerinin araştırılması (BOA, DH.MKT., 2355:32), Dâhiliye Nezareti'nce ilgili birimlerden istenmiştir. 03 Muharrem 1333 (21 Kasım 1914) tarihinde yine Haçin'de (Saimbeyli) bulunan İngiliz misyoner ve Develi'de bulunan İngiliz asıllı Kanadalı misyonerlerin ülke dışına çıkarılırken misyonerlere iyi muamelede bulunulması istenilmiştir (BOA, DH.EUM.2.Şb., 3:1).

Osmanlı yönetiminin oldukça insani bu yaklaşımı karşısında bile misyonerler bazı devlet görevlilerinin kendilerine karşı yaptığı muameleden şikayetçi olmuşlar, hatta kendilerine kötü davranıldığı gerekçesi ile tazminat taleplerinde bile bulunmuşlardır. Haçin'de (Saimbeyli) bulunan Rahip Martin adlı İngiliz misyoner, kendisine kötü muamelede bulunarak tutuklandığı iddiasıyla 07 Zilhicce 1314 (09 Mayıs 1897) tarihinde tazminat talebinde bulunmuş, yapılan tahkikat neticesinde kendisine tazminatın ödenmesi (BOA, DH.TMIK.M., 33:17), Dahiliye Nezareti'nce ilgili makamlara bildirilmiştir. Benzer bir olay da Urfa'da yaşanmıştır. 19 Ramazan 1322 (27 Kasım 1904) tarihinde Akar isiminde bir Alman misyoner, birkaç asker tarafından şiddet görünce devreye hemen Alman sefaretini girmiş, Osmanlı makamlarına baskı yapılması sonucunda askerler tevkif edilerek Divan-ı Harbe (BOA, Y..PRK.TKM., 48:19), verilmiştir. Bu belge aslında Osmanlı yönetiminin en kötü şartlarda bile hatta suçu sabit olan misyonerlere karşı da olsa hakkı ve hukuku korumaya çalıştığının, haksız olan kendi askeri personeli bile olsa cezalandırmaktan kaçınmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Misyonerler devletin güvenini kazanabilmek amacıyla bazen de edindikleri istihbari bilgileri çeşitli devlet görevlilerine iletmışler ve kendilerini devlet yanlısı olarak göstermişlerdir. Ermeni olaylarının oldukça dikkat çektiği Haçin'de (Saimbeyli), beş yüz kadar Ermeni eşkıyanın dağa çıktığı ve uygun bir zamanda hükümet konağına saldırarak bölgede isyan çıkartacakları bilgisi, İngiliz misyoneri Martin tarafından Osmanlı makamlarına iletilmiştir. Sadaret makamı bu gelişmeler üzerine 06 Cemaziyelahir 1313 (24 Kasım 1895) ilgili birimlerden gerekli tedbirlerin alınmasını ve misyoner Martin'in güvenliğinin sağlanmasını (BOA, A.}MKT.MHM., 616:22) istemiştir. 17 Şevval 1313 (01 Nisan 1896) tarihinde yapılan tahkikat neticesinde verilen bilgilerin doğru olduğu (BOA, A.}MKT.MHM., 616:53) anlaşılmıştır. Ermeni eşkıyaları Doğu Anadolu'da Hristiyan bir hükümet kurmak amacıyla Laz, Gürcü ve Kürt kıyafetleri giyerek ve bu grupların dillerini konuşarak kendilerini kamufle etmişler, bölgedeki Müslümanları katlederek nüfus çoğunluğunu elde etmeye çalışmışlardır. Misyonerlerin bu çalışmaları bazı Amerikalı ve İngiliz askerleri tarafından da desteklenmiştir. 28 Cemaziyelevvel 1313 (16 Kasım 1895) tarihli bir arşiv belgesine göre bazı Amerikan ve İngiliz zabıtları de misyoner kılığına girerek (BOA, Y..PRK.BŞK., 44:13) Ermenileri Müslümanlara karşı kışkırtmışlardır.

Batılı devletlerin kullanabildiği hemen her “enstrüman”, çıkarlarının korunması ve geliştirilmesi için desteklenmiş, bu desteğe kimi zaman gaflet içerisinde bulunan Osmanlı siyasileri de destek olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın yeni başladığı bir dönemde 1914

yılıının Ağustos ayı başlarında daha Osmanlı Devleti savaşa girmemişken, Ermeni milliyetçiliğinin başını çeken Taşnak Partisi'nin Erzurum'da sekizinci kongresini yaptığı sırada, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden Bahaeddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi'den oluşan bir grup Taşnak Partisi'nin yöneticileri ile görüşmüştür. Görüşmede İttihat ve Terakki'nin temsilcileri tarafından Ermenilerin Rusya'ya karşı Türkleri desteklemeleri karşılığında Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden oluşan otonom bir Ermeni Devleti kurulacağı vaadinde bulunulmasına rağmen, bu teklif Taşnak yöneticileri tarafından reddedilmiştir. Ermeniler, daha Kafkas Cephesi'nde savaş başlamadan kurdukları dört gönüllü birlik ile Osmanlı Devleti'ne karşı Rus Çarlığı saflarında (Çolak, 2006:164-165), savaşmak için hazırlık yapmışlardır.

İngiltere'nin Ermenilerle ilgilenmesinin stratejik nedenleri olduğu gibi ekonomik nedenleri de vardır. İngiltere, dokuma ürünlerini Manchester kentine yerleşmiş Ermeniler aracılığı ile İran ve Orta Asya pazarlarında satmaktadır. 1870'li yıllarda İngiliz dokuma ürünleri stokları artmış ve bu durum İngiltere'yi büyük bir ekonomik krizin eşiğine getirmiştir. İngiliz dokuma ürünlerini İran ve Orta Asya'ya gönderebilmenin en iyi yolu Trabzon-Erzurum ve Doğubeyazıt hattıdır. İngiliz hükümeti artan stoklarını eritmek için Ermeni tüccarlarına krediler vermiş ve kısa sürede olumlu sonuçlar almıştır. İngiltere bu yüzden Ermenilere siyasal alanda da (Kılıç, 2012:230-231), destek olmaya başlamıştır. 1917 yılında Mark Sykes'ın bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için Ermeni işadamı James Malcom ile görüşmesi (Fromkin, 1989:281), Ermenilere verilen siyasal desteğin en önemli kanıtlarından biri olarak gösterilebilir.

BÖLÜM V SAVAŞA DOĞRU

5.1. İKİ YENİ GÜÇ: ALMANYA VE İTALYA

XIX. yüzyıl Avrupası, büyük halk ihtilallerinin yaşandığı ve bu ihtilallerin etkilerinin Avrupa sınırlarını aşarak geniş coğrafyaları etkilediği, politik, sosyal ve ekonomik düzenin yeniden şekillendiği, sonuçları itibariyle de Avrupa'da Alman ve İtalyan birliklerinin kurulması ile var olan mevcut düzenin temsilcileri arasında yeni rekabet alanlarının başladığı karmaşık bir zaman dilimini yaşamıştır.

Bu ihtilallerin ilki 1848'de Fransa'da başlamış, genelde işçi hakları ve sosyal güvenlik konularının geliştirilmesini amaçlayan bu halk hareketini, işçilere destek veren aydınlar ve krallık rejimine karşı olan cumhuriyetçi burjuvalar da desteklemiştir. Fransa'da “*ikinci cumhuriyet*” ilan edilmiş, ancak dört yıl sürmüştür. Ayaklanmalar kısa sürede Avusturya'ya sızramış, halk anayasa isteği ile ünlü diplomat Metternich'in sarayına yürümüş, Metternich ise ülke dışına kaçarak canını zor kurtarmıştır. Metternich'in düşüşünden sonra Avusturya yönetimi altındaki İtalyan topraklarından Lombardiya'da çıkan ayaklanmayı, Berlin'deki gösteriler takip etmiştir. 1848 ihtilali sonrasında Avrupa'da görülmeye başlayan siyasal değişim, İtalya ve Almanya gibi yeni aktörlerin doğuşu ile sonuçlanmıştır. Kaynağı Fransa olan bu ihtilal, tüm Avrupa'da yeni bir ayaklanma dalgası başlatmış (Ülman, 2002:47-50), sosyal, siyasal ve ekonomik düzenin değişiminde oldukça etkili olmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarının en önemli siyasal gelişmelerinden biri hiç şüphesiz Alman ve İtalyan siyasal birliklerinin kurulmasıdır. Bu etkisiyle *Piyemonte Krallığı*'nın liderliği altında kurulan birliklerden ilki, *Kont Kavur* ve *Garibaldi*'nin birleşen İtalyan devletleri ve *Prens Von Bismarck*'in etkisiyle Prusya Krallığı'nın liderliğinde toplanan Alman devletleridir (Ülman, 2002:50). İtalyan ve Alman birliklerinin kuruluşunda en büyük engeli Avusturya oluşturmuştur. Piyemonte Başbakanı Kont Kavur, Avusturya'yı tek başına yenemeyeceğini bildiği için Fransızlardan destek almış, 1858'de İmparator III. Napolyon ile Nice ve Savoie bölgelerini Fransızlara vermek karşılığında anlaşmıştır. Kont, Fransa'dan aldığı bu destekle Avusturya'yı yenmiş, 1860 yılında Venedik ve Roma dışında bütün İtalya, Piyemonte Kralı Victor Emmanuel'in İtalyan Kralı unvanını almasıyla birleştirilmiştir (Ülman, 2002:50-51; Sander, 2012:220).

Alman birliğinin kurucusu *Prens Bismarck*'tır. Bismarck yönetimindeki Prusya, 1860'lı yıllardan sonra bu birliği kurmak için çalışmalara başlamış, Danimarka, Avusturya

ve Fransa ile savaşmıştır. 1864'te Danimarka'yı yenen Prusya, 1866'da Avusturya'yı da *Sadova*'da yenmiştir. 1867 yılında *Kuzey Alman Federasyonu* (Ülman, 2002:49-53; Sander, 2012:221), Prusya'nın başkanlığında kurulmuştur. Prens Bismarck'ın akıllıca yürüttüğü diplomasi sayesinde Almanya bu dönemde oldukça uzlaşmacı ve gayet dengeli bir politika izleyerek Avusturya'yı yenmiş ve Avrupa'daki durumunu sağlamlaştırmıştır (Ortaylı, 2014a:17). Bismarck, Avusturya'yı yendikten sonra güneydeki Katolik Alman devletleri üzerinde hâkimiyet kurabilmek için Fransa'yı etkisiz hale getirmek gerektiğini düşünmüştür. Bu nedenle 1870'te yapılan *Sedan Savaşı*'nda Fransa yenilgiye uğratılmış, İmparator III. Napolyon ve generalleri esir düşmüştür. Haber Paris'te duyulunca yeniden Cumhuriyet ilan edilmiş ve Fransa'da *Üçüncü Cumhuriyet* dönemi (Ülman, 2002: 54), başlamıştır.

18 Ocak 1871'de Prusya Kralı I. Wilhem, "*Alman İmparatoru*" unvanını, Bismarck ise "*Şansölye*" unvanını alarak Almanya yeni kimliğini kazanmıştır. Fransa yenilgiyi kabul edince, 18 Ocak 1871 günü, Versailles Sarayı'nın "Aynalı Salonu'nda" büyük bir törenle Alman İmparatorluğu'nun kurulduğu ilan edilmiştir. Fransa bu yenilginin acısını unutmamış, 1919'da Almanlar yenilince Versailles Barışı'nı yine aynı salonda imzalattırarak 1871 yenilgisinin intikamını da (Armaoğlu, 2010:474-475), almıştır.

Almanya'da kurulan yeni rejim 1871 yılı başlarında Fransa'ya *Frankfurt Barışını* imzalatmıştır. 1 Mayıs 1871 tarihli Frankfurt Barışı ile Almanlar; Fransızlardan Metz, Strasburg ve Alsace- Lorraine bölgesini ele geçirmişlerdir. Fransa çok ağır bir savaş tazminatı ödemeye mahkûm edilmiş, tazminat ödeninceye kadar Alman askerleri Fransa'da kalmaya devam etmiştir. Bu yenilgi Fransızlarda intikam fikrini körüklemiş, bu hırs adeta bir Alman düşmanlığına varmıştır. I. Dünya Savaşı'nın en önemli nedenlerinden birini de Fransızların bu yenilginin intikamını alma düşüncesi oluşturmuştur. Fransa'ya karşı kazanılan bu zaferin ardından Güney Alman Devletleri de Prusya'nın hâkimiyetini tanımış, böylece Alman Birliği de tamamlanmıştır (Armaoğlu, 2010:474-474; Ülman, 2002:54-55; Sander, 2012:221).

Şansölye Bismarck dönemi, denizaşırı bölgelerde ve hemen her alanda Almanya'yı söz sahibi yapabilmeye yönelik politikaların yürütüldüğü bir dönem olarak tanımlanabilir. Özellikle 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Balkanlar'ın statüsü yeniden şekillendirilmiş ve bölge Rusya'nın etki alanı olmaktan çıkarılmıştır. Bismarck'ın yürüttüğü dengeli ve temkinli diplomasi ile atılan adımlar ve kazanılan başarılar Almanya tahtında bulunan genç Kayzer II. Wilhelm'i tatmin etmeyince Bismarck görevinden alınmış, zengin ve bakir

alanlarda güçlü bir sömürge imparatorluğu kurma amacıyla olan milliyetçi ve saldırgan bir ideoloji benimsenmiştir. Bu ideoloji Alman basını ve kamuoyu tarafından bir dünya imparatorluğu kurma ideali (Ortaylı, 2014a:18-19), haline dönüştürülmüştür. Almanya'nın "güneşteki yerini almaya" kararlı halinin doğal bir sonucu olan 1890'lardan itibaren sömürgeler elde edebilme çabası başarısızlıkla sonuçlanınca; süngü gücü ile sömürge elde etme politikası terkedilmiş, "kontrolcü bir iktisadi nüfuz tesisi politikası" sergilenmeye başlamıştır. Almanya sadece askeri gücüyle değilde ekonomik gücü ile kendine yeni nüfuz alanları oluşturmak istediğinde ilk hedefi zengin kaynaklara sahip ancak sanayileşemeyen Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Çin gibi ülkeler olmuştur. 1894-95 Çin- Japon Savaşı'nda Çin Ordusu içerisinde Alman askeri uzmanları komuta kademelerinde görev yapmışlardır. Almanlar, Hankov, Tientsin ve Tsingtao kentlerinde çeşitli ticaret ve gümrük imtiyazları almış, Çin'de Alman misyonerlerin faaliyetlerine izin verilmiştir. Çin 1895'te Almanya'dan ilk defa borç almış, ilerleyen süreçte Çin'deki Alman yatırımları hızla artmış ve 1905 yılında yaklaşık olarak 165 milyon dolara ulaşmıştır. 1914 yılında Afrika'da Fransa, 4 milyon mil kare, İngiltere ise 3 milyon 700 bin mil kare büyüklükte kolonilere sahipken Almanya ise ancak Doğu Afrika, Kamerun ve Togo'da 960.000 mil kare toprağa sahip olabilmıştır (Ortaylı, 2014a:19-27).

Almanya'nın hızlı yükselişinin ardında en etkili unsur güçlü bir sanayinin varlığıdır. Bankacılık sisteminin dış ticaret finansmanı sağlamasıyla kısa sürede ABD'den sonra dünya ikinciliğine ulaşan Almanya, 1910 yılında 14.794.000 ton ham demir işleme kapasitesiyle tüm Avrupa ülkelerini geride (Kılıç, 2005:22), bırakmıştır. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Avrupa sahnesine hırslı ve çatışmacı bir askeri güç olarak çıkan Almanya, çelik üretimi, dökme demir üretimi, demir yolları ağı, üretim araçları üreten bir endüstri ve bankacılık sisteminde gelişmeler kaydetmiş, sanayi ve ticarete otoriter, yönlendirici ve tekelleri bir politikayla büyük başarılar elde etmiştir. Almanya 1910 yılında 13.698.6 bin tonluk çelik üretimi, 15.574 bin tonluk dökme demir üretimi, 62.410 kilometrelik demir yolu ağı ve 1907 yılında 5.190.000 beygir gücüne ulaşan makine kapasitesi ile diğer Avrupa ülkeleri arasında oldukça iyi bir yere gelmiştir. 1915'te nüfusu 67,9 milyona ulaşmış, 1821'den itibaren denizaşırı ülkelere hızlı bir göç yaşamıştır. Sanayinin büyümesi dışarıya yapılan göçün hızını yavaşlatmış ve 1910'da tüm nüfusun % 20'den fazlası sanayi merkezlerinde yaşamaya başlamıştır. 1887-1912 yılları arasında Almanya'nın dış ticareti % 300 oranında artmış, 1911 yılında bütün dünyada Berlin bankalarının sayısı toplam 450 şubeye (Ortaylı, 2014a:32-38), ulaşmıştır.

Almanya ve İtalya'nın dünya siyaset sahnesine yeni imajları ile çıkışı, mevcut dengelerin değişmesine neden olmuştur. Özellikle sömürgecilik yarışında dönemin etkin devletleriyle, bu yarışa yeni katılan aktörler arasında başlayan mücadele sonraki yüzyılda yaşanacak çatışmaların da en temel sebeplerinden birini teşkil etmiştir. 1880'li yıllardan sonra yaşanan siyasi olaylar, ülkeler arasındaki ticari ilişkilere de yansımıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa ile yaptığı ticaret gerilemiş, Osmanlı pazarları Avusturya ve Almanya bloğu ile İtalya'dan ithal edilen (Ortaylı, 2009:255), mallar ile dolmuştur. Alman emperyalizminin güçlü bir şekilde ortaya çıkması İngiliz emperyalizminin dünya üzerindeki egemenliğini zayıflatmış, Almanya'nın Avusturya ile birlikte Osmanlı ithalindeki payı % 45 düzeyine ulaşmıştır. Almanya'nın Osmanlıya olan ihracatı 1905 yılında 71 milyon mark iken 1913 yılında ise 113,2 milyon marka çıkmıştır. Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya ihracatı 1,9 milyon marktan 77,8 milyon marka (Kılıç, 2005:43-45), ulaşmıştır.

Almanya ile ticari ve askeri ilişkilerin artması İngiliz diplomatları endişelendirmiş, bu konuda büyükelçilikler ile Dışişleri Bakanlığı arasında yazışma trafiği artmıştır. Osmanlı yönetiminin Almanya'dan iki adet savaş gemisi satın alması ve İngilizlere de iki adet gemi sipariş etmeleri en çok Rusya'yı telaşlandırmıştır. 6 Eylül 1910 tarihli ve 180 sayılı Petersburg İngiliz Büyükelçiliği müsteşarı H. J. O'Beirne, Dışişleri Bakanı Grey'e gönderdiği belgede İngiltere'nin Türk Ordusu gibi Türk donanmasının da Almanlaşmasına izin vermemesi gerektiği dile getirilmektedir. Bu önerinin Dışişleri Bakanlığı tarafından kabul edildiğini gösteren gerçek, Grey'in 20 Eylül 1910 tarih ve 184 sayı ile İstanbul'daki Büyükelçisi Lowther'e gönderdiği belgede "*Osmanlı donanmasına da ordusuna olduğu gibi Alman etkisine girmesini istemiyoruz*" (Uğurlu, 2005:135-138), ifadesidir.

Şubat 1909 ve Eylül 1914 arası dönemde Osmanlı donanmasının başında Amiral Douglas Gamble, Amiral Hug Pigot Williams, Amiral Arthur Limpus ve İngiliz bahriye misyonunun (Kocatürk, 2009:39) görev yaptığı düşünülürse, İngilizlerin Osmanlı bahriyesindeki etkileri açıkça görülebilecektir. İşte bu nedenle İngiltere, Osmanlı deniz kuvvetlerinin kendi etkisinden çıkma endişesini taşımış, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki son dönemdeki yakınlığı bir türlü sindirememiştir. Osmanlı Devleti siyaseten kullandığı denge politikasının bir gereği olarak ordusunun tüm yapılanmasını İngiliz heyetine bırakmamıştır. Osmanlı Ordusu'nda ıslahat ve düzenleme yapmak için 1913 yılında yapılan anlaşma ile Liman Von Sanders'in başkanlığında Alman askeri heyetini de görevlendirerek, İngiliz tesirine karşı Almanya kozunu kullanmıştır. Almanya'da bu

anlaşmayı Türkiye'deki İngiliz nüfuzuna karşı Alman nüfuzunu artırıcı bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim, "*İngiliz ıslahatçıların Türkiye'ye gelmesiyle yükselmesi tabii olan İngiliz nüfuzuna karşı Almanya lehine bir denge sağlayabilir*" (Sanders, 2013:11, 24), cümleleriyle yapılan anlaşmanın önemini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin hızlandığı bir dönemde açık denizlerde kendi konumlarını güçlendirmeye çalışan Britanya ile Fransa, 6 Ağustos 1914 tarihinde yaptıkları anlaşma ile itilaf devletlerinin dünyadaki tüm donanma operasyonlarının idaresini Britanya donanmasına (Shaw, 2014:557), bırakmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin silah satın aldığı ülkelerin liderliğini İngiltere ve Fransa yapmasına karşın, Almanya ile ilişkilerin artması ve özellikle Osmanlı Ordusu'nda görev yapan Alman askeri heyetlerinin gayretleri sonucu bu alanda da Almanya ilk sırayı almayı başarmıştır. Osmanlı Devleti'ne gelen ilk Alman askeri heyeti 1836'da Moltke başkanlığında Prusya'dan gelmiştir. Osmanlı Ordusu, Prusya askeri tekniğini tam olarak benimseyip uygulayamamasına rağmen, Osmanlılar gelen askeri heyetlere çok büyük ilgi göstermiş, Alman askerlerinin rütbeleri ve maaşları artırılmıştır. Osmanlı yönetiminin Alman askeri heyetine çok büyük bir ümit bağlayıp gereğinden fazla değer atfetmesine karşın, Alman Genelkurmayı; Osmanlı Ordusu'nu fedakâr, dayanıklı ve kolayca harcanıp ateşe sürülebilecek askerler olarak görmüştür. Bazı Türk subaylarının hatıratında Alman komutanların Türk zabıt ve askerlerini harcadığından, hatta ikmal hatlarından erzak çalarak Türk birliklerini aç bıraktığından bile bahsedilmektedir (Ortaylı, 2014a:102-104, 201). Osmanlı Ordusu'nda görev yapan Alman subayları Osmanlı meslektaşlarını hiçbir zaman eşitleri gibi görmemiş, Osmanlı askerlerini kendilerinin hizmetlisi, eğitilmeye muhtaç ve sağlam ama kalın kafalı köylüler (Shaw, 2014:118), olarak değerlendirmişlerdir.

1888'de Alman silah sanayi İstanbul'a 22 milyon marklık silah satmış, bu ticareti 1889-1897 yılları arasında toplam 68,3 milyon marklık silah satışları takip etmiştir. Alman silah sanayi, İngiliz ve Fransız silah sanayine üstünlük kurarak, Osmanlı Devleti'nde silah tekelini ele geçirmiştir. Almanlar modası geçmiş silahları ve donanmadan ayırdıkları gemileri Osmanlı Devleti'ne yüksek fiyatlarla satmışlar ve bundan çok büyük karlar elde etmişlerdir. Örneğin; modası geçmiş topların maliyeti 14.000 markken, Osmanlı Devleti'ne 16.500 marktan satılmıştır (Kılıç, 2005:17-20; Goltz, 2012:11-12). Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı silah satışlarında kısa sürede tekel konumuna gelmesinde devrin siyasal olayları da oldukça etkili olmuştur. İngiltere'nin Mısır'ı,

Fransa'nın Tunus'u işgalleri sonucunda Osmanlı yönetiminin bu iki devlete karşı bakış açısının değişmesi, Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yaklaşması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca Alman İmparatoru II. Willhelm'in 1898'de İstanbul'u ikinci kez ziyaretinin ardından kutsal toprakları ziyareti sonrasında Şam'da Selahaddin'in mezarında kendisini “*üç yüz milyon Müslüman'ın koruyucusu*” (Davison:2004:119), olarak ilan etmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin hızlanmasında (Zürcher, 2015:130), görünür bir etki sağlamıştır.

II. Abdülhamid döneminde saraya davet edilen tek Avrupalı devlet başkanı olan II. Willhelm'in (Yılmazçelik, 2013:548), bu gezisi sağladığı sonuçlar bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzunu artıran tarihi bir dönüm noktası sayılmaktadır. Almanya bu gezi ile İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı kesin bir tavır aldığını göstermiş, Orta Doğu'nun hâkimi olmak iddiasını açıklamıştır. Alman İmparatoru bu gezisinde Filistin-Alman kolonisindeki tüm misyon reisleriyle görüşmüş, ağlama duvarını, Rum Ortodoks Kilisesi'ni ve Mescid-i Aksa'yı, Şam'da Ümeyye Camii'nde Selahattin Eyyubi'nin mezarını ziyaret etmiş ve kendisini Müslümanların koruyucusu olarak ilan etmiştir. İmparator, gezisi sırasında Alman Protestan misyonerleri de teşvik etmiştir. Bir Rus gazetesi Almanların Filistin'de kurulan 300 cemiyet, 400 Protestan misyoner ve 20 Katolik rahip ile yıllık 40 milyon marklık bütçe ile başarılı bir şekilde faaliyet gösterdiğini yazmıştır. Alman misyonerlerin tek amacı; Osmanlı ülkesinin bakir, verimli topraklarını Almanlara açmak için çalışmak olmuştur (Ortaylı, 2014a:93-99, 175).

İngiltere, Osmanlı-Alman yakınlaşmasından rahatsız olmuş, II. Abdülhamit'i güç duruma düşürebilmek için 1890'lı yıllarda Doğu Anadolu'da Ermeni isyanlarını başlatmış, Rus çarına da sultanı devirmeyi ve Türkiye'yi paylaşmayı teklif etmiştir (Burak, 2003:295). Alman Kayzeri'nin kendisini Müslüman dünyanın koruyucusu ilan etmesine karşın; İslam'ı “*çöl ve serap*” dini ve Hristiyanlığın en büyük düşmanı olarak gören misyonerler, İslam'a saldırılmasını, aksi halde üç yüz milyon Müslümanın Hristiyan dünyasının başına bela olacağını (Bury, 2011:113), savunmuşlardır.

Alman İmparatoru II. Willhelm, Kudüs'te toprak satın almış, bu arazi üzerinde kilise, hastane ve saat kulesi yapılmasına Müslümanların kutsal yerlerine yakın olmamak şartıyla (Osmanlı Belgelerinde Filistin, 2006:395), izin verilmiştir. Kayzer'in bu ziyaretinin altında Osmanlı topraklarını Alman nüfuzu altına almak ve Berlin'den Basra Körfezi'ne ve ileride İngiliz Hindistanı'na kadar uzanacak olan Bağdat demir yolu imtiyazını alabilmek gibi uzun vadeli hedeflerin (Kılıç, 2015:142-143), yattığı görülmektedir. Nitekim Almanya, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Berlin-Bağdat demir yolu

hattı projesini gündeme getirerek, bölgenin hammadde kaynaklarına bir an önce ulaşabilmek için (Türkmen, 2011:6), oldukça yoğun bir çaba sarfetmiştir. Berlin-Bağdat demir yolu, bir yönüyle de Rusların Trans-Kafkasya ve Trans-Hazar demir yolları ile Orta Asya'da genişlemelerine karşılık olarak Almanlarca, Osmanlı topraklarında bu hatlarla neredeyse paralel olarak (Shaw, 2014:11), inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti ile Almanya arasında başlayan siyasi yakınlığın artırılmasında Osmanlı Ordusu'nda görev yapan Alman askeri heyetinden Goltz Paşa'nın gayretleri de oldukça etkili olmuştur. Asıl adı Colmar Von Der Goltz olan Prusyalı Paşa, 1843-1916 yılları arasında yaşamıştır. Osmanlı Ordusu'nun modernleşme sürecine damgasını vuran Prusyalı generaldir. 1883 yılında askeri eğitim ve öğretim işi için Türkiye'ye gelmiştir. Osmanlı Harp Akademisi'ni Berlin Harp Akademisi'ni örnek alarak geliştirmeye çalışmış, askeri okullarda genç subaylarla temasa geçerek onların saygısını kazanmış, İttihat Terakki yönetiminin Almanya ile ilişkilerinin devamında önemli roller oynamıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında Küçük Amare Kuşatması'nda tifüs hastalığına yakalanarak Bağdat'ta ölmüş, İstanbul'da (Goltz, 2012:9-10), defnedilmiştir.

Goltz Paşa'ya Alman silah sanayisine sağladığı siparişler nedeniyle silah fabrikasının hisse senetlerinden verilmiştir. Ayrıca Paşa, II. Abdülhamit'e karşı göstermelik bir ayaklanma yapmayı ve bu ayaklanmayı bastırarak padişahın gözünde Almanya'yı tek kurtarıcı yapmayı (Kılıç, 2005:18-19), düşünmüştür. Osmanlı yönetiminin oldukça hürmet gösterdiği Goltz Paşa, 1897 yılında "*Türklerin İstanbul'u bile terk edip, Anadolu ve Mezopotamya'ya çekilmeleri ve Almanya'nın önderliğinde bu bölgenin ıslahını üstlenmeleri gerektiğini*" söyleyerek aslında Türklere karşı gerçek duygularını (Ortaylı, 2014a:66, 112, 118), ifade etmiştir.

Almanya'dan gelen askeri heyetlerin ve bu heyetlerde yer alacak kadroların belirlenmesinde Alman silah fabrikaları oldukça etkili olmuştur. Bunun yanında Alman silahlarının alınması için bizzat Almanya tarafından açılan krediler, hatta bazı devlet yetkililerine verilen rüşvet ile bu yakınlaşma güçlendirilmiştir. 1900 yılında Bahriye Nazırı ile Padişahın İkinci Kâtibi İzzet Bey, Almanya'dan alınacak bir silah siparişinden 500.000 mark rüşvet (Kılıç, 2005:18-20), almıştır. İzzet Paşa hakkında soruşturma açılmış, kendisi İngiliz Maria adlı gemi ile kaçarken, Çanakkale'de durdurulmasına rağmen İngilizler tarafından teslim edilmemiştir. Yine Küçük Sait Paşa'da anayasaya aykırı davranışlardan dolayı hakkında açılan davadan dolayı İngiliz Büyükelçiliği başçevirmeni Maurice Fitzmaurice'den yardım istemiş, başçevirmen yaptığı görüşmeler sonucunda

Paşa'ya bir şey yapılmayacağı konusunda söz almıştır (Uğurlu, 2005:86-87). “Almanya'nın Osmanlı topraklarında emperyal hedefleri yoktu, bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'na Almanlarla beraber girdik” anlayışı üzerinden yapılan yorumlar çok sağlıklı sonuçlar vermemektedir. Almanların İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'in “Anadolu'da yerleşik bir Akdeniz devleti oluruz. Yeni mülkümüzü dünya taşıt yollarına bağlayabilmek için zamanla deniz üssü olarak gelişebilecek bir liman edinmemiz gereklidir...Mezopotamya ile Mersin ve İskenderun'u alacağız” (Goltz, 2012:12-13), şeklindeki ifadeleri aslında Almanların gerçek niyetlerinin dışa vurumu şeklindedir.

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile siyasi ve askeri alanda kurduğu yakınlık, aynı zamanda ekonomik yakınlığı da doğurmuştur. 1856 yılında İngiltere Kralı'nın fermanı ile Londra merkezli kurulan Osmanlı Bankası, 1863 yılında Bank-ı Osmani-yi Şahane adıyla devlet bankası haline getirilmiş, yüzyılın sonuna doğru Alman kaynaklı Deutsche Bank kurulmuştur. Bu bankalar, kendi ülkelerinde yerli tüccarların gelişimine ve sanayinin kurulması için gerekli yatırımların desteklenmesine hizmet ettikleri halde, Osmanlı topraklarında ise dış borçlanma işlerini ayarlamış ve devletten alacaklı olanların paralarının yüksek komisyonlarla tahsil edilmesi (Ortaylı, 2009:256-257), işleriyle meşgul olmuşlardır. Osmanlı Bankası, devletten aldığı çok özel izinler ile İngiliz ve Fransız çıkar grupları tarafından yönetilmiş (Uğurlu, 2005:98), 1883 yılında 14 olan şube sayısını 1909 yılında 55'e (Yavuz, 1994:20), çıkarmıştır.

Almanya'nın gerçekleştirdiği iktisadi sızma hareketi sonucunda Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kurduğu nüfuzunun gücü arttıkça diğer sömürgeci devletlerin kurduğu düzen ve denge bozulmuş, hatta aralarında bazı çatışmalar (Ortaylı, 2014a:25), görülmeye başlamıştır. Dönemin en etkin gücü İngiltere ve ona yakın bir güç teşkil eden Fransa, kimi zaman kendi aralarında da çatışma yaşamalarına rağmen yeni aktörler karşısında çoğu zaman ortak hareket etme zorunluluğu hissetmişlerdir. İngiltere ve Fransa'nın birlikte hareket etmeleri, doğal olarak Almanya ve İtalya'yı birbirine yaklaştırmış, kurulacak ittifaklar sisteminde aynı cephede olmaları sonucunu doğurmuştur.

1908 yılında İngiltere ve Rusya'nın Reval Görüşmeleri'nde Osmanlı topraklarının paylaşımını konuşmaları, 31 Mart İsyanı'nda İngilizlerin etkisi, Girit ve Yunan isyanlarında İngilizlerin Osmanlı aleyhinde almış olduğu tavır, İttihatçıların da İngilizlere duyduğu güveni (Kılıç, 2005:48), iyice sarsmıştır. Osmanlı yönetimi Almanlarla mevcut askeri, diplomatik ve ticari ilişkilerini gün geçtikçe geliştirmiş ve Birinci Dünya Savaşı'na Almanların yanında girmiştir.

5.2. İKİ BÜYÜK HEDEF: PETROL VE DEMİRYOLU

Petrolle insanoğlunun tanışıklığı binlerce yıl öncesine kadar gitmektedir. Mezopotamya’da, bugünkü Bağdat’ın bulunduğu eski Babil şehri yakınlarındaki “*Hit*” adı verilen bölgede “*bitumen*” denen yarı katı ve çamurlu bir maddenin doğada çatlaklar arasından sızması M.Ö. 3000 yıllarında (Yergin, 2013:20), gözlemlenmiştir.

Doğal yollarla yeryüzüne çıkan bu madde insanoğlunun dikkatini çekmiş ve önceleri sadece tıbbi amaçla kullanılırken, daha sonraları ticari bir meta sayılmış, hatta belli dönemlerde dini bir işlevi bile olmuş, ilerleyen dönemlerde ise savaş malzemesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bitumenin kanı durdurması, yaraları iyileştirmesi, katarakta iyi gelmesi, nikris hastalığının tedavisinde kullanılması, diş ağrılarında, öksürük tedavisinde, nefes darlığında, çeşitli adale ve romatizmal rahatsızlıklarda, yüksek ateşin düşürülmesinde, hatta kirpiklerin düzleştirilmesinde bile kullanılmıştır. Buna benzer bir madde Amerika’da “*kaya yağı*” olarak adlandırılmış ve çok eskilerden beri Kızılderililer tarafından baş ağrısı, diş ağrısı, sağrılık, mide bozuklukları, bağırsak kurtları ve dropsi hastalığında, at ve katırların sırtlarında oluşan yaraların tedavisinde kullanılmıştır. Sağlık alanında kullanılan Bitumen, çok eskilerden beri inşaatlarda harç yapımında da kullanılmıştır. Filistin’deki Eriha kenti ve Mezopotamya’daki Babil’in duvarları bu harçlarla örülmüştür. Büyük bir olasılıkla Hz. Nuh’un gemisi, Hz. Musa’nın sepeti de bu şekilde su geçirmez bir maddeyle kaplanmıştır. Homeros; Truvalıların, hızla seyreden gemiye usanmadan ateş açtığını, ateşten sonra geminin burnunda alevden bir göl oluştuğunu ve ateşin söndürülemediğini belirtir. Yine yedinci yüzyıldan itibaren Bizanslılar, “*Oleum Incendiraum*” yani “Yunan (Rum) ateşi” dedikleri, petrol ve kireç karışımı olan ve nemlendiğinde ateş alan bir maddeyi kullanmışlardır. Yine, 1228’de içi petrol dolu cam balonların askeri ihtiyaçları karşılamak için Bağdat’ta savaş sırasında kullanıldığı bilinmektedir. İlerleyen süreçte geliştirilen tekniklerle aydınlanma ve ısınma amaçlı olarak da kullanılmaya başlayan petrol, evlere ve günlük yaşama oldukça sirayet eden bir madde haline dönüşmüştür. 1859 yılında ABD’nin Titusville şehrinde Albay Drake’in açtığı kuyudan fişkırın ve bu döneme kadar ısınmada, aydınlanmada ve “*kocakarı*” ilacı olarak sağlık alanında kullanılan petrolün değeri, endüstri devrimi ile katlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise, petrol arıtılarak gaz yağına dönüştürülmüş ve aydınlatma aracı olarak kullanılmıştır. 1870-1880’lerde Amerika’da çıkarılan petrolün yarısından fazlası gazyağı olarak Avrupa’ya ihraç edilmiş ve bu ürün, Amerika’nın ihracatında mamul eşyalar içerisinde birinci sırayı almıştır (Yergin, 2013:17-54; Emeklier-

Ergül, 2010:61). Petrol ve türevlerini içeren bu tip maddelerin sızıntılarının görüldüğü diğer yerler ise Bakü ve Hollanda'ya ait olan Doğu Hint Adaları'dır. Daha XIII. yüzyılda Marco Polo, Bakü yakınlarında bir yağ çıkarıldığını, bu yağın yemeklerde kullanılmadığını, yakma işinde kullanıldığını, develerde uyuz hastalığına iyi geldiğini belirterek, burayı Mecusilerin taptıkları “*ebedi ateş sütunu*” olarak adlandırmıştır. Doğu Hint Adaları'nın bölge halkı ise; sızan bu maddeyi “*toprak yağı*” olarak adlandırmış, kas tutulmalarına iyi geldiğine inanmış ve ilaç yapımında kullanmıştır. 1867 yılında bölgede en az elli iki adet sızıntı yeri tespit edilmiştir (Yergin, 2013:55-70).

Bakü taraflarında 1829 yılına kadar el ile açılan seksen iki kuyudan çıkarılan petrol, 1873 yılından itibaren bölgede kurulan yirmiden fazla rafineride işlenmeye başlamıştır. 1880'lerin başında Bakü'nün yeni endüstri merkezi olan bölge “*Black Town*” (Siyah Şehir), olarak adlandırılmış ve bu bölgede yaklaşık iki yüz rafineri, yıllık 10,8 milyon varillik (Yergin, 2013:55-57), üretim yapmıştır. Petrolün XIX. yüzyılın sonlarında başlayan tarihi onu, uluslararası ilişkilerde, önemli konulardan biri olarak gündeme taşımış zamanla vazgeçilmez bir ihtiyaç olan petrol, uluslararası ilişkilerde devletlerin en önemli stratejik unsurlarından biri haline gelmiştir. Uğruna büyük savaşların yapıldığı bu yeni ve önemli enerji kaynağı, çıkarılma aşamasından işleme, dağıtım ve pazarlama konularına varıncaya değin, “*planlama*” ve “*dış politika*” belirlemede (Emeklier-Ergül, 2010:60), önemli bir yer teşkil etmiştir. Petrol konusunda önemli olan sadece kuyu açmak ve onu çıkarmaktan öte sevkiyatını ve taşıma rotasını da kontrol edebilmek, dünya hakimiyeti için yapılan mücadelenin “*olmazsa olmaz*” koşulu (Okçuoğlu, 2009:149), haline gelmiştir.

Benzinle çalışan otomobilin ardından 1905 yılında Alman Diesel firmasının içten yanmalı motoru icat etmesiyle (Emeklier-Ergül, 2010:61), petrol için büyük bir tüketim alanı oluşmuştur. Benzinle çalışan araçların 1906 yılındaki San Francisco depremi sonrasındaki kurtarma çalışmalarında gösterdiği performanstan sonra Amerika'da sayıları hızla artmış ve 1912 yılında toplamda 902.000'e (Yergin, 2013:78), ulaşmıştır. Bu kadar kısa bir sürede araç sayısında yaşanan artış, günlük hayatta petrole duyulan ihtiyacı ve dolayısıyla ona verilen önemi de artırmıştır.

Bu teknolojik gelişmeler petrolü hem barışta hem de savaşta önemli rol oynayacak bir konuma ulaştırmıştır. İngiltere, Churchill döneminde savaş gemilerinin daha hızlı hareketi ve insan gücünün daha verimli kullanılması amacıyla yakıt olarak kömür yerine petrolü (Yergin, 2013:10; Fromkin, 1989:42), kullanmaya karar vermiştir. İngiltere'nin, Alman zırhlıları karşısında donanma üstünlüğünü koruyabilmek için 1912'de savaş

gemilerinde fuel-oili yakıt olarak kullanmaya başlaması (Stone, 2010:13), petrolü ticari bir meta olmaktan öteye “stratejik hammadde” konumuna yükseltmiştir. Bu da beraberinde dönemin süper güçlerinin bu maddeyi üretimden tüketime kadar uzanan süreci denetleme (Bolat, 2013:62), gereksinimini zorunlu kılmıştır. Petrol ilk olarak yaygın şekilde gemilerde kullanılmıştır. Kömüre göre dört kat daha ekonomik olan ve petrolle çalışan gemilerin daha hızlı olması (Gürbüz, 2003:140), petrole duyulan ilgiyi daha da artırmıştır.

1825'ten itibaren Batılı büyük petrol şirketlerinin Musul ve çevresindeki petrol alanları üzerinde imtiyaz elde etme mücadeleleri, şirketler düzeyinden çıkmış, devletlerarası bir rekabete dönüşmüştür. Bölgede petrolün varlığı, 1871'de bir Alman heyeti tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirilmesi üzerine II. Abdülhamit, 1890 ve 1898 yıllarında yayınladığı iki ayrı ferman ile (Türkmen, 2011:7), Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol sahalarını Hazine-i Hassa'ya bağlamış, padişahın özel mülkü olarak koruma altına almıştır (Gürbüz, 2003:139; Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1993: 208; Engin, 2010:10). Bölgede petrolün varlığının bilinmesi sömürgeci devletlerin iştahını kabartmış, bölgeyi büyük güçlerin çatışma alanı haline getirmiştir. 1890'lı yıllarda Mezopotamya petrol yataklarının büyük bir bölümünün İngilizlerin elinde olması, Almanları Osmanlıya yaklaştıran en önemli nedenlerden biri olmuştur. 1901'de bir Alman teknik heyeti bölgede araştırma yapmış, bölge için “gerçek bir petrol gölü” ifadesini kullanarak (Earle, 2003:15), bölge petrollerinin Kafkas petrollerinden daha karlı (Kılıç, 2005:46), olacağını belirtmiştir.

Avrupa'nın emperyal güçleri petrol kaynaklarına sahip olabilmek amacıyla bölgeye yönelik yürüttükleri politikada her zaman etnik kimlikleri ön plana çıkarmış, Kürtlerin, Arapların, Süryanilerin, Keldanilerin, Asurilerin ve Nesturilerin (Türkmen, 2011:7), koruyuculuğuna soyunmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'na giden sürecin en önemli nedenlerinden birisinin petrol kaynaklarını ele geçirme mücadelesi olduğu İngiliz Amirali Phillip Dumas tarafından savaştan hemen sonra “Bu, geniş ölçüde petrole yönelik bir savaştır. Geleceğin harpleri tamamen o amaca yönelik olacaktır. Bismark'ın “kan ve demir” özdeyişi artık kan ve petrol şeklinde ifade edilecektir” (Özdağ, 2014:88), sözleriyle dile getirilmiştir.

Sanayi İnkılabı'nın ilk devresinden itibaren demir yolları, bir ülkenin gelişmişlik düzeyini belirleyen, ulaşım ve taşımacılığı kolaylaştıran en önemli unsurlardan biri olmuş, yine başını İngiltere'nin çektiği ve kısa sürede sanayileşen tüm ülkeler arasında adeta bir yarış halinde sürdürülen en önemli yatırımlar arasında bulunmuştur. Osmanlı Devleti de

bu yarışa katılarak, iç güvenliğin sağlanması, merkezi otoritenin en uzak köşelere kadar ulaştırılması, savaş dönemlerinde ise cepheye asker ve malzeme sevkinde getireceği kolaylıklar ve tarımsal vergileri daha etkin toplayabilmek amacıyla yabancı şirketlere demir yolu yapımında kilometre garantisi sunarak, çeşitli imtiyazlar vermiştir. Avrupa sermayesi 1850’li yıllardan itibaren Osmanlı coğrafyasında çeşitli yatırımlar yapmaya başlamış, Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadarki süreçte bu yatırımların toplamı 75 milyon sterline ulaşmış, bununda yaklaşık üçte ikisi demir yollarına (Pamuk, 2014:104-105), harcanmıştır.

Osmanlı Devleti, demir yolları sayesinde yukarıda belirtilen gelişmeleri sağlamayı düşünürken, Avrupalı güçler demir yolu yatırımlarını kendileri için karlı bir yatırım aracı ve Osmanlı coğrafyasının kendi aralarında nüfuz bölgelerine ayrılmasında önemli bir unsur olarak değerlendirmişlerdir. Osmanlı topraklarında ilk demir yolu 1854 yılında inşa edilen Kahire- İskenderiye hattıdır. Bu günkü Türkiye topraklarında yapılan ilk demir yolu hattı ise İzmir-Aydın (Engelhardt, 2010:43), arasına inşa edilmiştir. 1860’ların başında İzmir-Aydın demir yolu ve İzmir-Kasaba hattının İngiliz sermayesiyle yapılmasının ardından, 1880’lerin sonunda İzmit-Ankara ile Eskişehir-Konya hatları ve Bağdat demir yolunun yapımı, Anadolu’yu gelecekte buğday ve pamuk ambarı olarak gören Alman sermayesinin (Pamuk, 2014:105-106), Osmanlı coğrafyasına girişini kolaylaştırmıştır.

II. Abdülhamit’in teknik danışmanı ve Alman demir yolu mühendisi Von Pressel, Avusturya-Macaristan sınırından Basra Körfezi’ne kadar uzanacak büyük bir Osmanlı demir yolu sistemi planlamıştır. Böylece imparatorluğun uzak köşelerinin birbirine ve başkente yaklaşması ile tarım, madencilik ve ticaretin gelişmesi hedeflenmiştir. Köylülerin ürünleri için pazarlar bulabilmesi, İzmir, Mersin, İskenderun ve Basra limanlarının hinterlandlara bağlanması ile el değmemiş maden kaynaklarına daha kolay ulaşılması düşünülmüştür. Dış ticaretin gelişmesi ve Mezopotamya’nın gerçek bir cennet olmasının hayal edilmesinin yanında Osmanlı Devleti’nin öteden beri uğraştığı azınlık isyanlarının önlenmesi, askeri sevkiyatın kolaylaşması ve devlet otoritesinin yeniden etkin hale getirilebilmesi (Earle, 2003:26-27), tasarlanmıştır.

İngilizlerle ilişkilerin bozulduğu, Almanlarla yakınlaşmanın arttığı bir dönemde, Berlin-Bağdat demir yolu’nun yapımını üstlenen Almanların ağırlıkla temsil edildiği Anadolu demir yolu şirketi, 1888’de demir yolu hattının geçtiği arazide bulunabilecek ham madde kaynaklarını çıkartma ve işletme yetkisini almış, bu imtiyazı 1904’te Deutsche Bank’ a (Gürbüz, 2003:139), devretmiştir. 1888’de Deutsche Bank ile Osmanlı hükümeti

arasında bir imtiyaz sözleşmesi yapılmış, 93 kilometrelik Haydarpaşa-İzmit hattının mülkiyeti, 486 kilometrelik İzmit-Ankara hattının 99 yıllık işletme ve yapım hakkı ile Bursa ve Kütahya bağlantı hatlarının yapım hakkı ile, Haydarpaşa –Ankara hattı boyunca 20 kilometre enindeki bir alan içinde yeraltı zenginliklerinin çıkarılması ve ağaç kesme hakkı Almanlara verilmiştir (Kılıç, 2005:37; Okçuoğlu, 2009:150; Renouvin, 2004:17).

Alman sermaye kuruluşları ticari ve sanayi yatırımlarına aktif olarak katılmışlardır. Bu sermaye kurumları birçok kez mali açıdan zor duruma düşen bir sanayi kuruluşuna hisse senedi alarak destek vermiş, hissedar ve alacaklı olarak zor durumdaki sanayi kuruluşlarının yönetiminde yer almışlardır. Almanya’da sanayi kuruluşlarına destek olan ve finansal kaynak oluşturan sermaye kuruluşları, Osmanlı Devleti’nde şube açtıklarında ise tamamen farklı bir politika sergilemişlerdir. Örneğin; Deutsche Bank, Osmanlı İmparatorluğu’nda şube açtığı devletten alacakları bulunanların alacağını takip işini de (Ortaylı, 2014a:72-73), yürütmüştür. Deutsche Bank, 1904’te Bağdat demir yolu inşaatını başlatmak için Fırat ve Dicle vadilerinde petrol arama şartı getirmiş (Earle, 2003:23), kurulacak demir yolu hattı sayesinde bölgenin petrolünü Berlin’e taşıyıp enerji sorununu çözmeyi (Kılıç, 2005:45-46; Okçuoğlu, 2009:150), düşünmüştür. Bu banka Balkanlar ve Yakın Doğu’da yaklaşık 2000 kilometrelik bir demir yolu ağını (Kılıç, 2005:37), denetlemeye başlamıştır.

1870 ile 1906 yılları arasında Almanların petrol tüketimi yaklaşık olarak on kat artarak, 1906-1919 yılları arasında 924,7 milyar kilograma ulaşmıştır. Almanya artan petrol ihtiyacını Mezopotamya’nın zengin petrol kaynaklarından karşılamayı istemiş ve bunu kurulacak demir yolu ile taşımayı düşünmüştür. Osmanlı İmparatorluğu’nda yapılan ulaştırma alanındaki yabancı yatırımlarda her devlet kendi çıkarlarına uygun yatırımlar yapmıştır. Örneğin İngiltere, Manchester’daki dokuma sanayisi için yün elde edebileceği hayvancılık yapılan alanlar ile pamuk ekiminin yapılabileceği alanlarda yani Varna, Rusçuk, İzmir ve Aydın yörelerinde demir yolu yapımına öncelik vermiştir (Ortaylı, 2014a:67, 70). Almanlar, İstanbul-Bağdat demir yolu hattı ve bu hattın kollarını ticari amaçlardan daha çok askeri amaçlarla konumlandırmışlar, elde ettikleri bu imtiyazlarla İngilizlere üstün geleceklerini, hatta ilerleyen günlerde Hindistan’ın bile İngilizlerden ayrılacağını, “*İngilizlerin boş keseyle Hindistan’dan ayrılırken, Almanların kazanacakları günlerin*” (Waylet-Jach, 2004:50-53), yakın olduğunu düşlemeye başlamışlardır. Bu nedenle Bağdat demir yolu, Türk-Alman ilişkilerinin sınırlarını aşmış, uluslararası diplomatik bir sorun olmuş, dışişleri bakanlarının olduğu kadar, işadamlarının, devlet

adamlarının, askerlerin, mühendislerin ve bankerlerin de (Earle, 2003:15) sorunu olmuş, Doğu'ya doğru açılma amacıyla olan ve bunu bir prestij meselesi haline getiren Almanya ile İngiltere arasında sonucu I. Dünya Savaşı'na kadar varacak olan rekabetin başlıca kaynaklarından biri (Beydilli, 1991:444), olmuştur. Kısaca Bağdat demir yolu, denizlerdeki Alman-İngiliz yarışının bir unsuru, İttifak ve itilaf devletleri arasında büyük bir oyunun piyonu ve nüfuz etkinliği için yapılan diplomatik savaşın (Earle, 2003:118), bir parçası haline gelmiştir.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Conor, Dışişleri Bakanı Landsdowne'ye gönderdiği 28 Nisan 1903 tarihli ve 221 sayılı belgede demir yolu projesinin önemli kazançlar ve ayrıcalıklar taşıdığını, kullanılacak malzeme siparişinin yanında yolun her iki tarafında alınacak maden haklarının önemini belirtmiştir. Ayrıca inşaat sırasında Dicle ve Fırat nehirleri kıyısında her türlü incelemenin yapılabileceğini, Kuveyt ve İran Körfezi'nde büyük ticaret olanaklarının hazırlandığını, Mezopotamya'nın sulanmasında kendilerine ayrıcalıklı bir konum sağlanabileceğini, bütün bu sulara İngiliz gemilerine önemli fırsatlar çıkabileceğini de bildirmiştir. Ayrıca Petersburg'taki İngiliz Büyükelçiliği Müsteşarı H. J. O'Beirne tarafından Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderilen 9 Kasım 1910 tarih ve 608 sayılı bir belgede İngilizlerin Körfez bölgesini ele geçirmesine karşılık Bağdat demir yolunun yapımına olur verdiği bildirilmektedir. Yine Grey'n Paris Büyükelçisi Francis Bertie'ye gönderdiği 18 Ocak 1911 tarih ve 654 sayılı belgede İngilizlerin Bağdat'tan körfeze kadar olan bölgeyi ele geçirmeyi düşündükleri ve Osmanlı Maliye Bakanı Cavit Bey'e bu yolun yapımında kesinlikle İngiliz malzemesi ve mühendislerinin kullanılması gerektiğinin anlatıldığı vurgulanmaktadır. İngilizlerin başlangıçta karşı çıktığı Bağdat demir yolu, yapımı sonrasında pay kapma yarışına dönüşmüş ve İngiltere, bu projeden en az % 50 hisse almazsa İngiliz halkının büyük bir hayal kırıklığına uğrayacağını (Uğurlu, 2005:81-82,139-147), diplomatik yazışmalara yansıdığı görülmektedir.

İngiltere, bir yandan Osmanlı Devleti'nin diğer yandan Rusya'nın başlattığı demir yolu projelerini, bölgedeki hâkimiyeti için tehlikeli görmüştür. Bunlardan ilki 1891 de Rusların başlattığı Trans- Sibirya demir yolu, diğeri ise 1902 deki İstanbul- Bağdat demir yolu projesidir. İngilizlerin Asya'daki sömürgeleri birincisinin tamamlanması halinde Ruslar tarafından (Kurat, 2014:389; UlusanŞahin, 1999:272), ikincisinin tamamlanması halinde ise Almanlar tarafından tehdit edilebilecektir. Bu endişe üzerine geliştirilen politikalarla ikisi de engellenmeye çalışılmıştır. İlki 1902'de Japonya ile ittifak kurularak (Armaoğlu, 2012:58-59, 125; Okçuoğlu, 2009:151), adeta Rusya üzerine saldırtılmış,

1904-1905 Rus –Japon Savaşı'nın sonucu Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanınca bertaraf edilmiştir. İkincisinin gerçekleşmesi halinde ise Almanlar, Basra Körfezi'ne kadar sarkacak hem İngiliz sömürge suyollarının güvenliğini tehdit edebilecek (Okçuoğlu, 2009:150), hem de Rusları güneyden çevirebilecektir. Bu durum karşısında İngiliz çıkarlarıyla Rus çıkarları örtüşmüş ve bu yakınlık Birinci Dünya Savaşı'nda bir ittifak oluşumunu sağlamıştır.

Bu projelere Hamidiye Hicaz demir yolu projesini de ekleyebiliriz. II. Abdülhamit'in Panislamizminin en önemli sonuçlarından biri olan (Özcan, 1997:141), İstanbul'dan başlayıp, Medine'ye kadar uzanan bir demir yolu hattı yapımı Türkiye'de Müslümanlar arasındaki dayanışmayı ve İslam'ın gücünü gösteren ulusal bir girişimdir. Proje için bütün dünya Müslümanlarına yardım çağrısı yapılmış, memurların ve subayların maaşlarından yüzde on kesinti yapılarak ve toplanan yardımlarla 1904 yılına kadar üç buçuk milyon dolar, toplamda ise 15 milyon dolar toplanmıştır. İnşaatta 700 bin kişi çalışmış, 31 Ağustos 1908'de hattın Medine'ye kadar olan kısmı tamamlanmış (Earle, 2003:29-30) ve ulaşımına açılmıştır. Bu hattın Medine'den Mekke'ye kadar uzatılması da gündeme gelmiş ancak bu durum devlet adına Mekke'ye hızla asker gönderilebileceği kolaylığını getirirken bölgedeki Emirlerce İstanbul'a karşı durumlarının zayıflayacağı gerekçesi ile karşı çıkılmış, hatta inşaat taburlarına saldırılar yapıldığı için (İrtem, 1999b: 203), bu projeden vazgeçilmiştir.

Osmanlı Devleti yabancı güçlerce desteklenen azınlık isyanlarının ve bu isyanlar sonrasında yaşanan kopuşların ardından özellikle II. Abdülhamit devrinde İslamcılık politikasını etkin bir şekilde siyaset sahnesine taşımıştır. İslamiyet'in kuralları hiçbir ödün vermeden devlet ve toplum yaşamına uygulanmalı, yeryüzündeki bütün İslam ülkeleri tek bir çatı altında toplanmalıdır. Osmanlı sultanı aynı zamanda Müslümanların halifesi olduğuna göre, kurulacak bu birlik, Osmanlı Devleti'ni yeniden güçlü ve saygın günlerine kavuşturacak, Müslüman Osmanlı İmparatorluğu, bu birlik sayesinde kurtulacaktır anlayışı (Kili, 2011:58), hâkim fikir ve siyaset haline dönüşmüştür. İngiltere İslamcılık politikasından oldukça rahatsız olmuş (Karpat, 2013:64), bu politikanın hayata geçirilişinde en önemli unsurlardan biri olarak gördüğü demir yolları projesine karşı, o bölgedeki ajanları ve bedevi isyancıları örgütleyerek hattın işleyişi engellenmek istemiştir.

Misyonerlik ve sömürgecilik faaliyetleri sonucunda oluşturulan yeni emperyal düzenle, Osmanlı Devleti'nin Asya eyaletleri İngiliz fitnesiyle ana gövdeden koparıp paramparça edilerek bugünkü Orta Doğu ülkeleri oluşturulmuştur. Eskiden liberal olan

şimdiyse toprak kapmaya çalışan ve Fransa'yı mümkün olduğunca Orta Doğu'dan uzak tutmaya çalışan İngiltere Başbakanı David Lloyd George, Orta Doğu siyasetinin amacını; “Anadolu’da Helenik dünyanın dirilmesi, Filistin’de yeni bir Yahudi uygarlığının oluşması, Süveyş’in güvene alınması, Hindistan yolunun her türlü tehditten arındırılması, verimli Hilal topraklarında, Dicle-Fırat vadilerinde sadık ve söz dinleyen Arap devletlerinin olması, İngiltere’nin İran’dan aldığı petrolün korunması ve bir takım yeni kaynakların doğrudan İngiltere kontrolü altına alınması” (Macmillan, 2004:375), olarak ifade etmiştir. Lloyd George’un bu fikirleri çeşitli arşiv belgelerine de yansımıştır. Hariciye Nezareti’ne ait 1917 tarihli bir belgeye göre İngiliz himayesi altında Arap hükümetlerinin kurulması ve Filistin’de İngiltere himayesinde Siyonist bir devlet teşekkülü çalışmalarıyla savaşı hangi taraf kazanırsa kazansın asıl kazananın Siyonizm olacağına dikkat çekilmiştir (BOA, HR.SYS., 2443:8, 08//1917).

David Fromkin Barışa Son Veren Barış adlı eserinde bu durumu “günümüzdeki Orta Doğu devletleri ve haritası, bilindiği gibi, itilaf devletlerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında verdiği kararlardan doğmuştur” diyerek ifade etmektedir. Irak ve Ürdün gibi ülkelerin sınırlarının boş bir haritada İngiliz politikacıları tarafından, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Irak sınırlarının 1922’de bir İngiliz devlet memuru tarafından, Suriye ve Lübnan’da Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki sınırların Fransa, Ermenistan ve Azerbaycan sınırlarının da Sovyetler Birliği tarafından (Fromkin, 1989; 1-3), çizildiğini belirtmektedir. Orta Doğu’nun sınırların belirlenmesinde “Çöl Kraliçesi” lakabıyla da bilinen, ömrünü devletinin menfaatleri uğruna ve Osmanlı Devleti’ni parçalamaya adanmış İngiliz kadın istihbaratçı Gertrude Bell, oldukça aktif bir rol oynamış ve Irak’ın sınırları bizzat bu şahıs tarafından çizilmiştir (Batu, 2014:78; Hoccoğlu, 2013:57). Bu gerçekten hareketle, bölge üzerindeki etkin güçlerin politikaları analiz edildiğinde Batı’nın doğu politikası çerçevesinde dizayn edilen Orta Doğu haritasının, bölge halklarının özgür iradesiyle belirlenmediği, dönemin emperyalist güçlerinin isteği ve çabasıyla “bölünmüş coğrafyalar” oluşturulduğu daha net olarak görülebilecektir.

İngilizlerin, Arap ülkelerine ilgi duymasının nedeni ilk etapta Hint deniz yolunu koruma altına almak iken (Mantran, 2012:7), Sanayi Devrimi ile petrolün stratejik bir hammadde haline gelmesi, bölgedeki kavgaların asıl nedenini oluşturmuş, Osmanlı sonrası Orta Doğu devletlerinin sınırları büyük oranda petrol politikalarına bağlı olarak (Gürbüz, 2003:138), çizilmiştir. Ayrıca Almanların “Bağdat demir yolu çevresindeki toprakları kendi ticari geleceklerinin temeli” olarak görmesi ve İngilizlerin “Irak altın bir hazinedir”

sözü (Waylet-Jackh, 2004:107), emperyalist ülkelerin bölgeye bakış açısını yansıtmaları açısından oldukça önemlidir.

Almanlara verilen bu imtiyazlar karşısında rahatsız olan İngiltere, 1901’de *William Knox D’arcy*’yi Babıali ile yapılacak petrol pazarlıklarında temsilci olarak belirlemiş, görüşmelere 1907’den itibaren *Royal Deutch-Shell* de katılmıştır. Ancak 1908’de II. Abdülhamit tahttan indirilip özel mal varlığı Maliye Nezareti’ne bağlanınca, yapılan temaslar kesintiye uğramıştır. İttihat ve Terakki döneminde petrol pazarlıkları yeniden hızlanmıştır. 1912’de, İngiliz bankacı *Sir Ernest Cassel* tarafından “*Turkish Petroleum Company*” kurularak Osmanlı Devleti’nde petrol arama ve işletme imtiyazı almaya çalışmıştır. *Turkish Petroleum Company*, 31 Ocak 1911 yılında kurulmuş, 1912 yılında da tescil edilmiştir. Sermayesinin % 75’i İngilizlere, % 25’i Almanlara aittir. Özellikle Musul bölgesindeki petrolün çıkarılması ve işletilmesi ile ilgilenmiştir (Kuran, 2013:275). Görüldüğü gibi şirketin adında Türk sözcüğünün olması, onun milli bir şirket olduğunu göstermemekte, tam aksine şirketteki İngiliz ve Alman etkisini örtmek için bilinçli bir şekilde kullanılmıştır. Sonuçta 19 Mart 1914’te Osmanlı hükümeti, D’ARCY grubunun % 50, *Deutch Bank* ve *Anglo-Saxon Company*’nin de % 25’er oranında ortak oldukları bir konsorsiyum oluşturarak bu şirketlere petrol imtiyazı vermiş, ancak Birinci Dünya Savaşı’nın çıkması bu imtiyazın işletilmesini (Gürbüz, 2003:139; Kürkçüoğlu, 2006:23-25), engellemiştir.

İngiltere, Orta Doğu petrollerini tümüyle kendi tekeli altına almak istemiş, bu nedenle 1901’de İran petrollerinin imtiyazını ele geçirmiş, 1907’de Ruslarla İran petrolünün paylaşımı hakkında bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşma 28 Mayıs 1901’de Şah Muzaffer Al-Din ile İngiliz D’Arcy’nin temsilcisi arasında imzalanmış, anlaşmaya göre, Şaha 20.000 pound nakit ve aynı değerinde hisse ve yıllık net kar verilmiştir. İngilizlerin dönemin Hindistan Genel Valisi Lord Curzon, İran’ı “*üzerinde dünya egemenliği için oyun oynanan bir satranç masası*” olarak tanımlaması (Yergin, 2013:133-134), yapılan anlaşmanın önemini daha da artırmaktadır. Bu antlaşma ile İran, iki bölgeye ayrılmış, İngiltere, Doğu Anadolu’da altı ilin işgal edilmesini, kendi yönetiminde kurulacak bir Ermenistan sayesinde, Kafkasya’ya kadar uzanıp, Batum ve Bakü’de dâhil, bütün Orta Doğu petrollerine hâkim olmayı (Gürbüz, 2003:140), düşünmüştür. İngilizlerin Afganistan ve İran’da kazandığı petrol imtiyazları, Çanakkale Savaşı’nda boğazlara hâkim olarak, Bakü petrollerinin müttefiklere ulaştırılması planları ve Arap coğrafyasında isyanlar çıkartılarak Osmanlıdan koparılması, hep bölgenin petrol kaynakları üzerinde *tekel kurma*

(Okçuoğlu, 2009:152-153), mücadelesinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında sadece İngiltere’de 56.000 tank, 23.000 motorlu araç, 34.000 motosiklet ve bisiklet ve 55.000 uçak (Yergin, 2013:167-168) imal edildiği hatırlandığında ve savaşın diğer aktörlerinin de hemen hemen aynı oranda askeri güce sahip olduğu düşünüldüğünde petrole sahip olmanın önemi daha iyi anlaşılacaktır.

5.3. TRABLUSGARP SAVAŞI

XIX. yüzyılda Batılı güçler, Afrika kıtasında sömürgeleştirdikleri bölgeleri önceleri “*sözlü işgal*” yoluyla ele geçirmişlerdir. Bu ilkeye göre Afrika sahiline çıkan devletin, gözünün görebildiği kadar toprağı kendi egemenliğine almış olduğu kabul edilmiş, bu görüş ufku, başka bir devletin ufkuyla çakıştığında ise savaş tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bu sorunu çözmek için 1884-1885 yıllarında Berlin’de düzenlenen bir konferansla “*fili işgal*” ilkesi belirlenmiştir. Bir toprak parçasında egemenlik iddia edebilmek için o toprağın askeri bakımdan denetim altına alınması ilkesi kabul edilmiş ve devam eden süreçte Afrika’nın sömürgeleştirilmesi (Sander, 2012:229-230), hızlanmıştır.

Avrupa’da herhangi bir gerginlik çıktığında, devletler sömürülecek alanları birbirlerine peşkeş çekmişlerdir. Bu durum, büyük güçler arasında herhangi bir sorun oluşmaması adına “*patlamasına engel olmak için düdüklü tencereye açılan delik*” gibi geçici bir tedbir olarak düşünülmüştür. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise yeryüzünde paylaşılacak fazlaca bir yerin kalmaması bütün büyük güçlerin gözlerini Osmanlı topraklarına dikmesine (Sander, 2012:244-245), neden olmuştur. Bu paylaşımda birçok emperyal güç birbirine rakip olmuş, Osmanlı toprakları yangından mal kaçırırçasına Batılı güçlerce birbiri ardına işgal edilmeye ve Osmanlı yönetimi bir oldubitti ile karşı karşıya bırakılmaya çalışılmıştır. 1881’de Fransa’nın Tunus’u ve 1882’de İngiltere’nin Mısır’ı işgali daha sonra yaşanacakların ilk habercisi olmuştur. Büyük Devletler’in her biri Osmanlı topraklarının bir bölümü üzerinde pay sahibi olduğunu düşünmüş, gelecek için yeni stratejiler geliştirmişlerdir. Bu stratejilerde ülkeler öncelikle “kendi konumunu belirleme”, sonrasında ise “rakibin önünü kesebilme” prensibiyle hareket etmişler ve kimi zaman da birbirleriyle sıcak çatışmalara girmek zorunda kalmışlardır. Rusya, asırlık Slav politikasına Doğu Anadolu’daki Ermenileri desteklemeyi de eklemiş ve uzunca zamandır rüyasını gördüğü boğazları ve İstanbul’u alma umutlarını sürdürürken, Avusturya-Macaristan ise Rusya’nın Balkanlar’daki nüfuzunu dengelemeye çalışmış ve Sırbistan’ın genişlemesinden endişe duymuştur. Aynı Avusturya- Macaristan, İtalya’yı Arnavutluk ve Adriyatik’te kendine karşı tehdit olarak görürken, İtalya’nın Kuzey Afrika’da Osmanlı

topraklarında yaptığı yayılcı politikayı desteklemeye yatkın bir politika sergilemiştir. Fransa'nın emelleri Suriye, Filistin ve Lübnan bölgesinde, İngiltere'nin çıkarları ise Filistin, Ürdün, Mezopotamya ve Hicaz'da yoğunlaşmıştır. Sömürgecilik sahnesine yeni giren Almanya ise gücünün yettiği her yerde sömürge edinme, gücünün yetmediği yerlerde ise kendi nüfuz alanını oluşturma (Childs, 2008:14-19), amacıyla hareket etmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Trablusgarp, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da elinde kalan son toprak parçasıdır. Bu yüzyılda imparatorluk, hemen her alanda Batı'dan geri kalmış ve çözülme sürecine girmiş, toprakları üzerinde emperyalist devletlerce paylaşım planları yapılmış, işgal için adeta fırsatlar kollanmış ya da yeni bahaneler oluşturulmaya çalışılmıştır. Adı geçen coğrafyada İtalya'ya karşı yapılan savaş tam bir yenilgi ile sonuçlanmış, uzun süredir devam eden yenilgi zincirine yeni bir halka daha eklenmiştir.

1910 yılı Şubat ayında İtalyan Dışişleri Bakanı parlamentoda yaptığı bir konuşmada “*Kuzey Afrika'daki Osmanlı vilayetleri bizim için Akdeniz'de denge bakımından birinci derecede önemlidir*” diyerek (Armaoğlu, 2010:892), İtalya'nın Trablusgarp'a bakışını açıkça dile getirmiştir. 1870'li yıllarda siyasal birliğini tamamlayan İtalya, Osmanlı Devleti'nin zaaf ve karışıklıklar içindeki halinden istifade ederek (Yalçın, 2012:54), Trablusgarp'ı işgal için harekete geçmeye karar vermiştir. İtalya, Trablusgarp'a yüzyılın başından itibaren, işçi göndererek yerleşim yerleri oluşturmaya ve bir etki alanı kurmaya çalışmış, Rusya, Fransa ve Avusturya ile çeşitli anlaşmalar yaparak da kendisine siyasi destek sağlamıştır. İtalya 1902 ve 1904 yıllarında Fransa ile yaptığı anlaşmalarla Fransa'nın Fas'a yerleşmesini kabul etmiş ve kendisinin de Trablusgarp'ı almasını Fransızlara kabul ettirmiştir. 24 Ekim 1909 tarihli Racconigi Antlaşması'na göre İtalya ve Rusya karşılıklı çıkarlarının korunmasında anlaşmışlardır. İtalya, Rusya'nın boğazlar konusundaki tezlerini desteklemesine karşın, Rusya'da İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'deki çıkarlarını olumlu karşılamayı kabul etmiştir. Öte yandan İtalya, Avusturya'ya Yenipazar Sancağı konusunda yardımcı olması karşılığında kendisinin Akdeniz ve Adriyatik kıyılarındaki tasarruflarına Avusturya'nın desteğini de (Armaoğlu, 2010:887-892; Yalçın, 2012:54; Sander, 2012:322-323; Ülman, 2002:249), almayı başarmıştır.

Osmanlı Devleti ise “zaten topraklarında gözü olan” Batılı devletlerden aradığı siyasal desteği bulamamıştır. İtalya'nın işgal hareketine karşı Türklerin Rusya'dan yardım istemesine rağmen Ruslar tarafsız kalmayı (Uğurlu, 2005:153), tercih etmişlerdir. Ayrıca İtalya, Trablusgarp'a müdahalenin alt yapısını oluşturabilmek için toplumsal karışıklıklar

çıkarmak gibi fırsatların peşine düşmüş, bunun için de para karşılığında fedailer tutmuş (Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp, 2013:464), bölgede ardı arkası kesilmeyen çatışma ve kaosun fitilini ateşlemiştir. İtalyanların bölgeye olan ilgisinin artarak devam ettiği günlerde Osmanlı yönetimi ise bölgede merkezi bir konumda bulunan Zaviye Kasabası'nda yatılı bir okul açarak öğrencilerin tüm masraflarını devletçe karşılamış ve bölgeye kaliteli eğitimciler göndererek, Trablusgarp'ın eğitim şartlarını yükseltmeye çalışmıştır. 20 Mayıs 1910 tarihinde bölgedeki zengin fosfat ve diğer madenlerin işletmeciliğinin yabancılara verilmesinde sakınca görülmüş ve devletçe işletilmesine karar verilmiştir. 23 Mayıs 1910 tarihinde Trablusgarp'ta inşa edilecek limanın keşif işlemleri için Bank di Roma'nın vekili İzak Fernandes'in teklifi kabul edilmemiş ve limanın devlet tarafından yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca Derne ve Tobruk arasındaki telgraf hattının yenilenmesi ve bütün Kuzey Afrika ile haberleşmenin sağlanmasına yönelik (Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp, 2013:418-427), çalışmalar yapılmıştır.

Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgal edileceği söylentileri üzerine 7 Mayıs 1902 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne, İngiltere'nin bölgedeki durumun değişmesine asla razı olmayacağını ve böyle bir teşebbüse karşı tavır alacağını (Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp, 2013:377) belirtmesine rağmen İtalya, girişeceği bir askeri harekâta İngiltere ve Almanya'nın da kendisine müdahale etmeyeceğini anlamış, kendisini tam bir serbestlik içinde bularak, 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne yirmi dört saatlik bir ultimatom vererek, Trablusgarp ve Bingazi'yi (Yalçın, 2012:55; Armaoğlu, 2010:898), resmen istemiştir. İtalya, hiçbir uluslararası hukuk kuralına uymayan bu girişimini *“Trablusgarp ile Bingazi'nin Osmanlı Devleti'nce medeniyet nimetlerinden yararlandırılmadığına, bölgenin kalkınmasının İtalya için birinci derecede bir mesele olduğuna, Trablusgarp ile Bingazi'de İtalyanlara vesâir yabancılara karşı Osmanlı memûrları tarafından bir takım olumsuz tavırlar sergilendiğine, böyle güvensiz bir ortam sebebiyle yabancılardan bölgeyi terk etmeye başladıklarına, Osmanlı hükümetinin ise bu duruma kayıtsız kaldığına, iş bu notaya yirmi dört saat zarfında cevap verilmediği takdirde bölgenin işgal edileceği”* şeklinde özetlemiş, 1908 yılında Avusturya- Macaristan'ın Bosna-Hersek'i tek taraflı bir karar ile ilhak etmesini örnek alarak (Childs, 2008:24), böyle bir girişimde bulunmuştur. Osmanlı yönetiminin bu iddiaları reddeden cevabi notasını da yeterli görmeyen İtalyan hükümeti tarafından savaş başlatılmıştır (Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp, 2013:474). Bu tarihlerde İtalya, hem ittifak hem de itilaf grupları tarafından kendi yanlarına çekilmek istendiği için bu kadar rahat bırakılmıştır. Ayrıca İtalya'nın

herhangi bir gruba dâhil olması yapılan hesapları altüst edeceğinden, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali büyük devletlerden hemen hemen hiçbir tepki almamıştır. Özellikle İngiltere, 1911 yılında Temmuz ve Ağustos aylarında İtalya ile yapılan görüşmelerde, İtalya'yı büsbütün Almanya saflarına itmek için (Armaoğlu, 2010:895-896), İtalya'ya destek vermiştir.

İtalya ultimatom verdiği gün savaş ilanında da bulunmuş, yaklaşık 80.000 kişilik bir kuvvetle Trablusgarp'a saldırmıştır. Bölgedeki Osmanlı güçleri ise, yaklaşık 3.500 askerden ibaret olup, yerli halkın desteği ile İtalyan ilerleyişi durdurulmaya (Yalçın, 2012: 56), çalışılmıştır. Roma'daki İngiliz büyükelçisinden Dışişleri Bakanı Grey'e gönderilen 24 Eylül 1911 tarihli ve 236 sayılı yazıda Trablusgarp'taki Türk kuvvetlerinin sayısı 6.000 (Uğurlu, 2005:150), olarak bildirilmiştir. Hangi sayının doğru olduğu kabul edilirse edilsin, Türk güçlerinin sayısının İtalyan güçlerinin karşısında oldukça az olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir.

Savaş başladığında İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, Paris'teki büyükelçisi Bertie'ye gönderdiği 30 Eylül 1911 tarihli ve 253 sayılı belgede Fransız ve Rus hükümetlerine Türk-İtalyan savaşında İngiltere'nin tarafsız kalacağını (Uğurlu, 2005:152), bildirilmesini istemiştir. Almanya ise zamanı gelince aracı olacağını bildirmiştir. Osmanlı yönetimi, Mısır'ın İngiliz işgali altında olması nedeniyle bölgeye kara yoluyla asker gönderememiş, İtalyan donanmasının Çanakkale Boğazı'nı kapatması (Yalçın, 2012:57), nedeniyle de deniz gücünü harekete geçirememiştir. Osmanlı Devleti, bu zor şartlarına rağmen, Trablusgarp'a *Derne* adlı buharlı gemi ile 21 Eylül'de 20 bin adet tüfek ve 2 milyon mermi (Childs, 2008:29), göndermeyi başarmıştır. Aralarında Mustafa Kemal, Halil, Enver ve Fethi Beylerin (Yalçın, 2012:56; Ülman, 2002:278), bulunduğu bazı genç subaylar gizlice Trablusgarp'a giderek yerli halkı örgütlemiş, İtalyan ilerlemesini durdurmayı başarmışlardır. Aynı dönemde Balkan Savaşları'nın çıkması Osmanlı Devleti'ni önce Trablusgarp'a tam bir muhtariyet vermeye daha sonra da İtalya ile anlaşmaya zorlamıştır. Osmanlı Devleti 16 Ekim 1912 tarihinde Padişah Sultan Mehmet Reşat'ın fermanı ile Trablusgarp'a tam muhtariyet vermiş, adı geçen ferman Takvim-i Vekayi'nin 1258 sayılı nüshasında yayınlanmıştır (Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb, 2013:541-543).

18 Ekim 1912 tarihli Ouchy (Uşi), Antlaşması ile savaş sona ermiş (Akyıldız-Kurşun, 2015:14-15), Osmanlı Devleti Kuzey Afrika'daki son topraklarını yeni bir güç olan İtalya'ya kaptırmıştır. Bu antlaşmaya göre, Trablusgarp'a muhtariyet verilmesine rağmen Osmanlı Devleti, Trablusgarp'taki askerlerini geri çekmeyi kabul ettiği için

özerklik ciddi bir hüküm ifade etmemiş, bu topraklar fiilen İtalya'ya geçmiştir. Osmanlıların sadece halifelik sıfatı ile Trablusgarp'taki mevcut dini nüfuzunu sürdürmeye çalışmasına rağmen İtalya, Balkan Savaşları sonuçlanıncaya kadar, 12 Ada'yı işgale (Armaoğlu, 2010:903; Yalçın, 2012:58), devam etmiştir. Bunların yanında 1911 yılında Makedonya Meselesi'nin bir parçası olan ve Kuzey Arnavutluk'ta Osmanlı yönetimine karşı çıkan isyan da Trablusgarp işgali öncesinde Osmanlı Devleti'ni yıpratma amacını taşımıştır. Bu isyana Karadağ büyük bir destek vermiştir. İtalyan Kralı'nın Karadağ Kralı Nikola'nın kayınpederi olması (Kocatürk, 2011b:64), İtalya'nın tam da Trablusgarp'ı işgale hazırlandığı bu süreçte Balkanlardaki bir isyana damadı Karadağ Kralı'nın destek vermesi, Osmanlı yönetiminin tüm ilgisinin Balkanlara yönelmesini ve Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgalini kolaylaştırmıştır.

5.4. BALKAN SAVAŞLARI

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki toprakları; bölge devletlerinin çeşitli emelleri, emperyal devletlerin çıkar hesapları ve bu çıkarlara ulaşma amacıyla yürüttükleri kışkırtıcı politikaları nedeniyle imparatorluğun en bunalımlı ve kritik coğrafyalarından biri haline gelmiştir. II. Meşrutiyet'in hemen sonrasında 1908 yılında Avusturya'nın Bosna Hersek'i topraklarına katması, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Osmanlı Devleti'nin üzerinde hızla artmaya başlayan Alman nüfuzu, iki kampa ayrılmaya başlayan Avrupalı güçler arasında rekabetin kızışması bölgeyi daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı'nda İtalya karşısında başarısız olması ve Rusya'nın öncülüğünde başlatılan Balkanlar'da birlik kurma projesi, aralarında büyük çekişmeler olan Balkan devletlerini Osmanlı Devleti aleyhinde harekete geçmeye cesaretlendiren (Uçarol, 1995:429-430), gelişmeler olmuştur.

1911 yılı Şubat ayında İngiliz Pall Mall Gazetesi'nde Balkan devletlerinin birleşerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açacakları ve İngiltere'nin Balkan devletlerine destek vereceği haberleri yayınlanmış, ancak Osmanlı hükümeti bu haberleri küçümsemiş ve gereken önemi vermemiştir. Haberler doğru çıkmış ve İngiltere, Yunanistan'a sattığı dört adet destroyeri, Balkan Savaşları'nın hemen öncesinde Ekim ayının ilk haftasında teslim ederken, Kasım ayında ise Osmanlı Devleti'nin sipariş ettiği iki adet geminin yapım işini (Kocatürk, 2011b:107, 110, 123), durdurmuştur.

Bulgaristan ve Sırbistan'ın Rusya liderliğinde 13 Mart 1912 tarihinde aralarında bir "*Dostluk ve İttifak Antlaşması*" imzalayarak Osmanlı Devleti'nden kazanacakları toprakları

paylaşma temelinde oluşturulan birliğin ilk adımı atılmıştır. 29 Mayıs 1912 tarihinde Bulgaristan ile bir “*İttifak Antlaşması*” imzalayan Yunanistan’ın ve yine Bulgaristan ile Ağustos 1912’de sözlü bir antlaşma yapan Karadağ’ın da birliğe dâhil olmasıyla dört devlet arasında oluşturulan Balkan Birliği tamamlanmıştır. Adı geçen Balkan devletleri, Makedonya’nın paylaşılması gibi aralarında uzun zamandan beri varolan itilafları bir kenara bırakarak, Balkanlardaki Osmanlı egemenliğine son vermek ve Türklere karşı beraber savaşmak amacıyla, Rus diplomasisinin liderliğinde (Uçarol, 1995:431-432; Ülman, 2002:282-283), bir araya gelmişlerdir.

Balkanlarda siyasi ve askeri hararetin arttığı bir dönemde Osmanlı Devleti ise; parti çekişmeleri, hükümet bunalımları, Arnavutluk, Yemen ve Havran isyanları ile Makedonya’da çetelerin yeniden faaliyete geçtiği kritik günleri yaşamaktaydı. Bu dönemde İttihat ve Terakki Partisi içindeki görüş ayrılıklarının sonucunda yaşanan bölünmeler ve İttihat ve Terakki’ye karşı neredeyse tüm muhalifleri bünyesinde toplayan Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin muhalefeti, siyaseten çalkantılı bir sürece girildiğinin göstergesidir. Ayrıca ordunun içindeki gruplaşmalar ve Haziran 1912’de Manastır’da bazı subayların dağa çekilmesi, Sait Paşa kabinesinin güvenoyu aldığı günün hemen ertesinde istifa etmek zorunda kalmasına yol açan hükümet krizleri (Uçarol, 1995:434), gibi gelişmeler Osmanlı Devleti’nin yaşadığı kritik günlere örnek olarak verilebilir.

16 Temmuz 1912 gecesi Sadrazam Sait Paşa kabinesinin istifası üzerine yeni kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi de Balkanlar’da yaşanan gelişmeleri tam olarak değerlendirememiş, hatta uygulanan yanlış siyaset, Balkan devletlerinin işine oldukça yaramıştır. İttihat ve Terakki iktidarının Dışişleri Bakanı Asım Bey’in, Mebusan Meclisi’nde yaptığı bir konuşmada “*Balkanlar’dan vicdanım kadar eminim*” demesi, aslında gelişen olaylar karşısında ne kadar bilgisiz olduğunu göstermektedir. Ayrıca Sırbistan, olası bir savaş için Avrupa’dan aldığı silahları Avusturya üzerinden geçiremeyince Osmanlıdan aldığı izin sayesinde Selanik üzerinden ülkesine taşımış ve silahlanmasını tamamlayabilmiştir. Yine Osmanlı yönetiminin 29 Temmuz 1912 günü yaklaşık 65.000 eğitimli askerin bir anda terhis edilmesi kararı da (Uçarol, 1995:434-435), çok büyük bir askeri hata olarak değerlendirilmektedir.

I. Balkan Savaşı 8 Ekim 1912 günü Karadağ’ın Yenipazar Sancağı’na saldırmasıyla (Erickson, 2011:19), başlamıştır. 17 Ekim 1912 günü Bulgaristan ve Sırbistan, bir gün sonra da Yunanistan, Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmiştir. Balkan devletleri altmış günden az bir süre içerisinde bütün Rumeli’yi ele geçirip, bölgedeki Türklere karşı eşine

ender rastlanabilecek şiddet eylemlerine başlamışlardır. Hem karada hem de denizde başarı sağlayamayan Osmanlı Devleti yaşadığı askeri ve siyasi krizi kabine değişikliğine giderek aşmak istemiş, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın istifası üzerine yeni kabine İngiliz yanlısı Kamil Paşa (Uçarol, 1995:436-439; Ülman, 2002:287), tarafından kurulmuştur.

Yaşanan gelişmeler üzerine 2 Kasım 1912'de Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiş, Bulgarlar Çatalca önlerine kadar ilerlemişlerdir. Başlayan barış görüşmelerinde çok fazla taviz verileceğini düşünen İttihat ve Terakki Komitesi, Edirne'nin Bulgarlara bırakılacağı söylentileri üzerine harekete geçerek 23 Ocak 1913'te Enver Bey'in gerçekleştirdiği Babıali Baskını ile yeniden iş başına gelmiştir. Silah zoruyla istifa ettirilen Kamil Paşa'nın yerine Mahmut Şevket Paşa (Erickson, 2011:19-20), sadrazamlığa getirilmiştir. İttihat Terakki yönetiminin iktidarı yeniden ele geçirmesiyle savaş yeniden başlamış, alınan yenilgiler üzerine Londra Antlaşması (Uçarol, 1995:439-441; Zürcher, 2015:165-166), imzalanmıştır. 30 Mayıs 1913 tarihinde yapılan Londra Antlaşması ile Osmanlı Devleti Midye-Enez hattının batısında kalan (Ülman, 2002:288), tüm topraklarını kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti I. Balkan Savaşı'nda şehit ve yaralı toplamında iki yüz elli bin kayıp vermiş, büyük miktarda askeri donanım ve ikmal maddelerinin yanında otuz altı piyade tümeni ile altı kolordusunu kaybetmiştir. Buna ek olarak Balkan orduları ve halkları tarafından yapılan "etnik temizlik" operasyonları sonucunda Anadolu'ya doğru yönelen ve sayıları birkaç milyonu bulan Müslüman mülteci (Shaw, 2014:109), sorununu yaşamıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913 günü bir silahlı saldırı sonucunda öldürülmesi üzerine 12 Haziran 1913 günü Sait Halim Paşa sadrazamlığa getirilerek, İttihat Terakki'nin hükümet üzerindeki kontrolü (Erickson, 2011:20), sağlamlaştırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nden kazanılan toprakların paylaşımı özellikle de Makedonya'nın bölüşümü Balkan devletleri arasında yeni sorunların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bulgaristan'ın Makedonya'yı ele geçirebilmek için 29 Haziran 1913 tarihinde Yunanistan ve Sırbistan'a saldırması ile II. Balkan Savaşı başlamış ve Bulgaristan kısa zamanda büyük bir yenilgi almıştır. Romanya'nın da bu fırsattan yararlanıp Bulgaristan'a savaş ilan etmesi Osmanlı Devleti'ni Bulgarların elindeki Edirne'yi kurtarma konusunda harekete geçmek için cesaretlendirmiş ve 25 Mayıs 1913 tarihinde Edirne (Uçarol, 1995: 442; Ülman, 2002: 289), Bulgar işgalinden kurtarılmıştır.

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti savaştığı güçlerle bir dizi antlaşma imzalayarak, tarihinin en büyük yenilgisine uğramış, Meriç nehrinin batısındaki bütün

toprakları ile Ege Adaları'nı kaybetmiştir. Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları sonrasında 29 Eylül 1913 tarihinde Bulgaristan ile İstanbul Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre Kırklareli, Dimetoka ve Edirne Osmanlı'ya verilmiş, Meriç nehri iki ülke arasında sınır olmuştur. Bulgaristan'da kalan Türklerin Bulgarlarla aynı haklara sahip olması ve istedikleri takdirde dört yıl içerisinde Osmanlı topraklarına göç etmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti 14 Kasım 1913 tarihinde Yunanistan ile Atina Antlaşması'nı imzalanmış, Yunanistan'ın Balkanlarda ele geçirdiği topraklar ile Girit'in Yunanistan'a ait olduğu kabul edilmiştir. Ege adaları konusunda Meis adası hariç On iki ada İtalya'ya, İmroz ve Bozcaada dışındaki Ege adaları ise Yunanistan'a bırakılmıştır. Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında sınır kalmamasına rağmen 13 Mart 1914 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalanmıştır. Sırbistan'da kalan Türklerin ve taşınmaz mallarının durumu kararlaştırılmıştır. Balkan devletleri ise kendi aralarında 10 Ağustos 1913 tarihinde Bükreş Antlaşması'nı (Uçarol, 1995:443-444; Ülman, 2002:290-291), imzalamışlardır.

Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti, yaklaşık dört milyon insanın yaşadığı 150 bin kilometrekareden fazla toprağını kaybetmiş, kaybedilen bölgelerden payitahta doğru Müslüman nüfusun büyük bir mülteci akını yaşamıştır. Mülteci akınıyla birlikte tifüs ve kolera salgınları (Zürcher, 2015:167), sonucu artan ölümlerin yaşandığı zor günler başlamıştır. XX. yüzyıl başlarında sömürgeci devletleri Osmanlı topraklarından pay alma konusunda cesaretlendiren en önemli gelişme Balkan Savaşları'dır. Balkan ittifakı devletlerinin Avrupa Türkiye'sini paylaşmaları, büyük devletlerin de (Goltz, 2012:12; Ülman, 2002:291), iştahını kabartmıştır.

5.5. AVRUPALI GÜÇLERİN UMUDU: YENİ BİR SAVAŞ

XV. yüzyılın sonlarında başlayan ve sonraki yüzyıllarda artarak devam eden sömürgecilik, Avrupalı emperyal güçler arasında büyük bir yarış başlatmıştır. 1800'de dünyadaki karaların % 35'i, Avrupalı ülkelerin işgaline uğramış iken bu oran 1878'de % 67'ye ulaşmış, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında ise % 84'ün (Kennedy, 2013:192), üzerine çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da aşırı milliyetçilik oldukça yükselmiş, adeta her ulus kendi ırkının en üstün ırk olduğunu haykırır hale gelmiştir. Yapılan söylemlerin dozunun artması ileride yaşanacaklara ipucu verir niteliktedir. Örneğin; devletlerarasında hak kavramının olmadığı, esas unsurun kuvvet olduğu, kuvvetli olanın haklı olduğu gibi cümlelere Alman edebiyatında çok rastlanır olmuştur. Rusların ve İtalyanların söylemleri ise birbirine benzemektedir. İtalyanlar,

kendi kaderleri ile dünyanın kaderlerini bir tutarak, “dünyanın moral gücünü sağlama görevinin kendilerine Tanrı tarafından verildiğini” söylemişlerdir. Ruslar da emperyal siyasetlerinin temelini “Tanrı tarafından verilmiş bir misyona” dayandırmışlar, hatta Dostoyevski 1877 yılında İstanbul’un siyasi gayelerle değil, bütün Ortodoksların geleceği için (Goltz, 2012:14-17), kendilerinin olması gerektiğini yazmıştır.

Emperyal güçler arasındaki bu rekabet her geçen gün dalga dalga yayılmış, yeni bir savaş beklentisi toplumların hemen her kesimine işlenmeye başlamıştır. “Prusya Okulu” nun tarih alanındaki yıldızı kabul edilen Heinrich von Treitschke (1834-1896), daha 1880 ve 1890’larda Berlin’de politika ve devlet hakkında verdiği derslerde “savaş olmadan devlet olmaz, devletin diğer işlevi savaşın idaresidir. Bu prensibin uzun süredir unutulmuş olması, sivil ellerde hükümet etme biliminin nasıl kadınsı hale geldiğinin bir kanıtıdır” (Alatlı, 2010:1295, 1300), diyerek savaşın gerekliliğini kışkırtıcı bir dille savunmuştur. Benzer bir dil Avrupa coğrafyasının diğer kesimlerinde de kullanılmıştır. 1914 yazında Avrupa’daki eğitilmiş insanların birçoğu mevcut koşullarda savaşa girmenin akla uygun olduğunu düşünmüş ve savaşın gerekliliği konusunda gayet tahrik edici söylemlerde bulunmuşlardır. Avusturyalı ünlü nörolog Freud, “otuz yıldır kendisini ilk kez tam bir Avusturyalı hissettiğini” söylerken, Macar yazar Ignotus, “Onsuz Türkiye gibi biteriz” diyerek (Robbins, 2005:13), savaşın kendileri için elzem olduğunu dile getirmiştir.

Savaşa bu kadar gerekli bakan Avrupa’nın bu düşüncesinin temelinde hemen her ülkenin kendisini diğerlerinden farklı ve üstün, karşısındakileri ise hor gören bir bakış açısının bilinçaltına yerleşmesinden kaynaklandığı görülmektedir. Örneğin; İngilizler, insanları “yabancılar ve adalılar” olarak ikiye ayırıp, Fransızları “kurbağacak”, Almanları “megolaman”, İtalyanları “isterik ve güvenilmez”, İspanyolları “tembel”, Rusları “iç karartıcı”, İskandinavları, Hollandalıları, Belçikalıları ve İsviçrelileri “ruhsuz” olarak tanımlamaları, İngilizlerden başlayıp aşağıya doğru giden bir hiyerarşiye göre değerlendirmelerinin bir ürünüdür. Bu sıralamada Türkler ise, duruma göre ikinci, üçüncü ve dördüncü gruba dahil yabancılar olarak değerlendirilmiştir. İngilizler dünya uluslarını, “barbar, yarı-barbar ve uygar” olarak sınıflandırmış, “uygarların en uygarı olmak” şerefini de (Kocabaşoğlu, 1995:16-17), kendilerine ayırmışlardır.

Uygur Kocabaşoğlu’nun İngiliz Sicimi adlı eserinde “dört halklı, iki toplumlu, tek ülke ve Türkiye’nin üçte birinden küçük” bir coğrafya, bağımsızlık ya da kurtuluş günü ile Anayasası’nın ya da Meşrutiyet’in ilan tarihi olmayan, “Tanrı Kraliçeyi (Kralı), korusun” dan ibaret bir ulusal marşı bulunan (Kocabaşoğlu, 1995:15) bir ülke olarak tanımladığı

İngiltere, bütün XIX. yüzyıl boyunca dünya çapında hâkim ekonomik ve askeri bir güç olmuştur. Ulaştığı bu güçle denizleri ve ticareti kontrol etmiş, dünya maliyesini yönlendirmiş, hammadde ticaretini (Okçuoğlu, 2009:149) elinde tutmuştur. XX. yüzyıl başlarında ise yerel direnişler karşısında mevcut hâkimiyetini sürdürerek, genişleme içerikli değil, elindekileri muhafaza etmeye ve dengeyi korumaya yönelik (Blaut, 2012:53), bir siyaset takip etmiştir. Başka bir ifade ile İngiltere, I. Dünya Savaşı'na, bu döneme kadar oluşturduğu düzeni korumak amacıyla girmiştir. Sömürgecilik ve misyonerlik temelinde oluşturulan bu düzenin en önemli unsurları zekice kurgulanmış bir dış siyaset ve bu siyasetin yönetilmesinde ve yürütülmesinde başrolü oynayan kurumsallaşmış diplomasiidir.

İngiltere'de gelişen sanayi için hammadde ve ürettiği ihtiyaç fazlası mallara pazar arayışı olarak başlayan sömürgecilik faaliyetleri, ilerleyen zamanda sömürge imparatorluğunu elde tutabilme mücadelesine dönüşmüştür. Bu mücadele zaman zaman Hristiyanlığı yaymak gibi kutsal bir amaçla dini bir misyonca da desteklenmiştir. Sömürü politikalarını etkin bir şekilde uygulamaya geçirebilmek için dini misyon ve misyonerlik, misyonerlerin çalışmalarını kolaylaştırmak için ise devletin hemen her türlü imkanı sarf edilmiştir. Sonuçta; işgal, askeri güç ve diplomatik baskı unsurlarıyla sindirilen coğrafyanın insanların, sömüren efendilerine karşı gösterebilecekleri direnç, misyonerliğin ılımlı, paylaşımcı ve eşitlikçi söylemleriyle yumuşatılmıştır. Hatta sömürgeciler, yaptıkları sömürüyü yerli halkların daveti üzerine gerçekleştirdikleri iddialarında bile bulunmuşlardır. 1629 tarihli *Massachusetts Körfezi Kumpanyası*'nın mühründeki “*gelip bizi kurtarın*” yazan bir sancağı sallayan yerli tasviri (Ferguson, 2013:80-81), sömürgeci unsurların, adeta sömürülenler tarafından ısrarla davet edildiği izlenimini vermek için zekice hazırlanmış bir motif olarak kullanılmıştır.

İngiliz Kral'ı VII. Edward (1841-1910), tarafından hazırlanan büyük bir imparatorluğun kurulması projesi, “*Hint Denizi'ni bir iç deniz haline getirme*” mücadelesi iken, I. Dünya Savaşı öncesinde İngiliz-Alman rekabeti artınca “*Basra Körfezini bir iç deniz haline getirebilme*” (Waylet-Jackh, 2004:20), projesine dönüşmüştür. İngiltere bu projeyi sadece geneli Osmanlı hakimiyetinde bulunan coğrafyaya sahip olarak değil, bu coğrafyadaki bütün siyasi ve iktisadi faaliyetlere de hakim olma yolunda politikaları sürdürürken Osmanlı Devleti'ne karşı, çıkarları gereği kimi zaman dost ve müttefik, kimi zaman ise en büyük engel olarak çelişkili politik tavırlar sergilemiştir. Batı'nın başlattığı ilmi, kültürel ve endüstriyel yarışta oldukça geri kalan Osmanlı İmparatorluğu ise yine

Batılı müttefikleri tarafından politik yalnızlığa terkedilmiş ve XIX. yüzyıl itibariyle tam bir çözümlenme sürecine girmiştir. Sanayi Devrimi'nin ürettikleri, kapitülasyonların sağladığı imkânlarla imparatorluğun en uca noktalarına kadar yayılmış, yerli üretimi yok ederek ülkenin varını yoğunu alıp götürmüştür. İmparatorluğun iç ve dış ticareti yabancıların eline, tekeline ve denetimine geçmiş, her konumda kendi menfaatlerini ülkenin çıkarlarından üstün tutan içerideki işbirlikçi ticaret kesimi ise; kısa süreli çıkarlarını yabancılara verilen ayrıcalıkların sürdürülmesinde (Kili, 2009:159), gördüklerinden dolayı bu talana destek olmuşlardır.

Winston Churchill (1874-1965), ülkesinin yaptığı sömürgecilik faaliyetlerini gayet insani bir hareket olarak gösterebilmek için *“Hangi girişim, aydın bir toplumun verimli bölgeleri ve geniş toplulukları barbarlıktan kurtarmaya çalışmasından daha soylu ve daha kazançlı olabilir? Savaşan kabilelere barış getirmek, şiddetin kol gezdiği yerlerde adaleti sağlamak, kölelik zincirlerini kırmak, topraktaki bereketi ortaya çıkarmak, ticaretin ve irfanın ilk tohumlarını ekmek, bütün halkların hayattan haz alma gücünü artırmak ve ıstırap çekme ihtimalini azaltmak, hangi ülkü veya ödül insan uğraşına verilecek bundan güzel veya değerli bir ödül olabilir?”* (Ferguson, 2013:25), şeklinde bir soru yumağıyla, yapılan sömürgecilik faaliyetlerine asalet, insaniyet, barış ve irfan gibi kavramlarla maskeleyerek, makyajlanan İngiliz emperyal yaklaşımını perdelemek istemiştir. Sömürge topraklarında bir takım elit grup desteklenmiş ve özellikle bürokratik kademelerde yine İngiliz çıkarlarına uygun politika üretmek üzere görevlendirilmiştir. Sömürge coğrafyasının insanlarına kültürel ve ekonomik geri kalmışlık kabul ettirilmiş, *“adeta celladına âşık, kurban gibi”* kendilerine hayran bir tabaka yetiştirilmiştir. İngilizler bir ülkeyi yönettiğinde, bu sadece askeri ve mali gücü esneterek yönetimi nüfuz altına alma düzeyinde kalsa bile, Britanya toplumunun yayma eğilimi gösterdiği farklı özellikleri vardır. Bunların içinde; *İngiliz dili, toprak işleme biçimleri, bankacılık, görenek hukuku, Protestanlık, takım sporları, sınırlı ya da gece bekçisi devlet, temsili meclisler ve serbestlik ülküsü* (Ferguson, 2013:21-22), gibi özellikler öne çıkan unsurlardandır.

XX. yüzyıla yaklaşıldığında sömürgecilik politikasında da değişimler yaşanmış, klasik anlamdaki sömürgecilik, modern emperyalizm adıyla anılmaya başlanmıştır. Önceleri şirketler eliyle yürütülen sömürgecilik faaliyetleri, kızışan rekabet ve güvenlik gerekçeleriyle doğrudan devletler tarafından gerçekleştirilmiş, yani sömürge topraklarına hâkim olup idari sorumluluğu da üstlenerek yürütülmüş, bunun sonucunda dünya topraklarının neredeyse % 80'i birkaç Avrupa devleti (Özcan, 2000:300), arasında

paylaşmıştır. Özellikle İngiltere bu paylaşmada *aslan payını* alan, güçlü bir devlet konumundadır. Almanya ve İtalya gibi sömürge arayışına başlayan yeni güçler ile mevcut sömürü düzenini devam ettirmek isteyen İngiltere ve Fransa gibi emperyalist güçler arasındaki rekabet ve Almanya'nın endüstri alanındaki hızlı yükselişi (Renouvin, 2004:95; Yergin, 2013:148), Cihan Harbi'nin çıkışında çok önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

XX. yüzyılda, Siemens ve AEG gibi büyük Alman firmalarında toplam 142.000 kişinin istihdam edilmesi ve bu firmaların Avrupa elektrik sanayine egemen olması ile Beymen ve Hoechs'in liderliğindeki Alman kimya firmalarının, dünya sanayi boyalarının % 90'ını (Kennedy, 2013:261), üretebilecek güce ulaşması Alman endüstrisinin hızla geliştiğine verilebilecek örneklerden biridir. Diğer alanlara da baktığımızda Almanya'nın hızla yükselişi göze çarpmaktadır. 1913 yılında, Almanya'nın ithalatının % 87'sini hammadde ve yiyecek ürünleri teşkil ederken, ihracatının % 66'sını ise endüstri malları (Armaoğlu, 2010:598), oluşturmuştur. Bu oranlarla Almanya, rakibi olan İngiltere'yi yakalamış, diğer bir rakibi Fransa'yı ise geride bırakmıştır. XX. yüzyılda ABD, Rusya, Fransa ve Almanya'nın sanayi alanında hızla artan rekabeti karşısında İngiltere üstünlüğünü yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. 1880'de tüm imalat sektörünün % 22,9'unu elinde bulundururken, 1913'te bu oran % 13,6'ya düşmüş, 1880'de dünya ticaretinin % 23,2'si İngiltere'ye ait iken 1911-1913 arasında bu oran % 14,1'e gerilemiş, aynı dönemde Almanya imalat sektöründeki payını % 8,5'ten, % 14'e (Kennedy, 2013:251; Okçuoğlu, 2009:130-131), çıkarmıştır. 1913'te Almanya ham çelik üretiminde 17,6 milyon tonluk üretimiyle, İngiltere'nin iki misli üretim gerçekleştirmiş, sanayi üretimindeki payını ve ihracatını artırmıştır. Sanayi alanında hem Birleşik Devletler hem de Almanya, İngiltere'yi geride bırakmış, "*Dünyanın atölyesi*" (Kennedy, 2013:250-281; Sander, 2012:255; Okçuoğlu, 2009:45), konumunda olan İngiltere, bu alanda üçüncü sıraya gerilemiştir. Norman Stone, 1914'te Berlin'i İlk Çağ'ın Atinası'na benzeterek, fizik, felsefe, müzik ve mühendislik gibi önemli olan ne varsa öğrenilmeye gidilen bir yer olarak tanımlar ve Britanya kabinesinin üç bakanının Alman üniversitelerinde okuduğunu belirterek (Stone, 2010:22), Almanya'nın sadece endüstri alanında değil, akademik anlamda da hızlı yükselişine dikkat çekmektedir.

1890'lı yılların sonunda Almanya "*Weltpolitik*" adıyla anılan yeni politikasını uygulamaya başlamıştır. Weltpolitik; Almanya'nın dünya çapında, siyasi, stratejik ve ekonomik üstünlük için harekete geçmesi anlamında kullanılmıştır. Berlin'in anlatımıyla

“dünyanın siyasi özgürlüğü için” harekete geçmek gerekmektedir. Almanya’nın dünya gücü olmasının önünde en büyük engel olarak İngiltere’nin deniz üstünlüğü görüldüğü için, Almanya’nın bundan sonraki mücadelesi özellikle deniz kuvvetlerindeki bu açığı kapatmak yönünde olacaktır. Alman Kaiser, bir konuşmasında “*Bu İngiliz kaplanının geri çekilmesi için bizim sıkı yumruklarımızı, kafasının tam ortasına indirebilecek duruma getirmemiz lazım*” diyerek gelecekteki hedeflerini belirtmiştir. Almanya’nın hedef seçmesinde ne kadar isabetli olduğunu Churchill’in “*eğer donanmamız bu denli üstün olmasaydı, yarışmamızın ve imparatorluğumuzun tüm kaderi, tüm varlığımız, özveri ve icraatla geçmiş bunca yüzyıllar boyunca birikmiş büyük hazinemiz, hepsi birden, bir anda yok olup silinmeye mahkûmdur*” (Yergin, 2013:148-150), sözleri doğrulamaktadır.

Almanya’nın II. Wilhelm döneminde (1888-1918), sömürgeciliğe başlaması ve 1905’te *Dreadnought* (Sander, 2012:256; Ülman, 2002:242; Renouvin, 2004:162), adı verilen zırhlı savaş gemilerini yapması denizlerdeki üstünlüğü de Almanlar lehine değiştirmiştir. İngiltere, 1914’te toplamda 2.714.000 gemi tonajıyla, 1.305.000 tonajlı Almanya’yı geride bırakmasına rağmen, Almanya’nın sahip olduğu 891.000 personelden oluşan kara ve donanma gücü karşısında 532.000 personel (Kennedy, 2013:253), bulundurabilmiştir. Alman liderler, dünya çapında bir donanma üsleri zinciriyle Afrika kıtasında bir kıyıdan diğerine uzanacak birleştirilmiş bir arazi kuşağının yanı sıra, Orta Avrupa’da bir gümrük birliği oluşturarak Avrupa kıtasında hegemonya (Stevenson, 2012:66), kurmayı hedeflemiştir. Almanya’nın İngiliz deniz gücüne meydan okuması, İngilizlerce “*İngilizliğin özüne bir meydan okuma*” (Eksteins, 2012:303), olarak algılanmıştır.

İngiltere, 1914 yılında 45 milyonu bulan nüfusu ile 65 milyon nüfuslu Almanya’nın gerisinde kalmasına rağmen, kişi başına düşen 244 dolarlık milli geliri ile kişi başına düşen 184 dolar düşen (Kennedy, 2013:298), Almanya’dan daha iyi ekonomik şartlara sahiptir. Kişi başına düşen milli geliri her ne kadar İngiltere’den az olmasına rağmen Almanya’nın nüfusu nitelik ve nicelik yönünden Avrupa’nın diğer ülkelerine göre oldukça güçlüdür. İtalya’da askere alınan bin kişinin üç yüz otuzunun, Avusturya-Macaristan’da iki yüz yirmi kişinin ve Fransa’da altmış sekiz kişinin okuma yazması yokken, Almanya’da ise, bu oran sadece bir kişidir (Kennedy, 2013:260).

XX. yüzyıla kadar deniz egemenliği üzerinde şekillenen emperyal güçler, yeni teorilerin ortaya çıkması ile farklı stratejiler geliştirmek durumunda kalmışlardır. Bunların en önemlisi İngiliz coğrafyacı Mackinder’in ortaya attığı “*kara hâkimiyeti*” teorisidir. Sir

Halford J. Mackinder (1869-1946), “*Heartland*” (*kalp yeri*), adını verdiği bu teorisinde özet olarak; denizlere egemen olma çağının artık önemini yitirdiğini belirtmiş, Doğu Avrupa ile merkezi Sibiry’a’dan oluşan alanı elinde tutan bir ulusun dünya egemenliğini sağlayabileceğini, çünkü Avrasya’nın “Kalp yeri- Canevi” durumundaki bu coğrafya parçasının dünya politikasının eksenini olduğunu (Günel, 1994:20), öne sürerek İngiliz politikalarına yeni ufuklar açmıştır. 1904 yılında ortaya atılan bu teoriye göre, XX. yüzyılın güçlü devletlerinin kara gücüne dayanan devletlerinden çıkacağı öngörülmüştür. Bu nedenle Mackinder, Rusya’nın Avrasya üzerindeki hâkimiyetinin kırılmasını (Okçuoğlu, 2009:48), istemiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında politikasını yeniden değerlendiren Mackinder, “*Kim Doğu Avrupa’yı yönetirse Heartland’e egemen olur, kim Heartland’ı yönetirse Dünya Adası’na (Asya, Avrupa ve Afrika’nın oluşturduğu ada), egemen olur, kim Dünya Adası’nı yönetirse dünyaya egemen olur*” (Günel, 1994:153), sözleriyle yeni yüzyılda İngilizlerin dünya hâkimiyetine yeni bir yön çizmeye çalışmıştır. Sonuç itibarıyla Sanayi Devrimi’nin doğduğu ve bütün dünyaya yayıldığı merkez olan İngiltere, dünyanın en zengin ve güçlü ülkesi haline gelmiş, kısa zamanda küresel çapta bir sömürge imparatorluğu (Kocatürk, 2011b:13), kurmuştur. I. Dünya Savaşı yılları İngiltere için, o güne kadar edindiği sömürge topraklarının muhafazası, bunlara eş değer bir politika ise önemli su yollarının kontrolü (Sander, 2012: 228) ve bu uğurda karşısına çıkan rakiplerini ekarte edebilmenin mücadelesiyle geçmiştir. İngiliz genel siyaseti, Hindistan’ı ve Hindistan’a çıkan yolları koruma endişesiyle Cebelitarık, Malta, Mısır, Süveyş Kanalı, Aden, Bahreyn, Irak, Basra, Benderbuşir, Seylan ve Hayber geçidi gibi kritik noktaları kontrol altına almak amacıyla şekillenmiş (Kılıç, 2012:231), Almanya’nın denizaşırı imparatorluğunu yok etme ve donanmasına el koyma (Stevenson, 2012:66), hedeflerine göre yürütülmüştür. Hiç şüphe yok ki bu mücadelenin en büyük sahnesini de Osmanlı coğrafyası oluşturmuştur.

Fransız hedefleri ise, 1871’de kaybettikleri Alsace-Lorraine’i yeniden topraklarına katabilmek, Alman kolonileri olan Togoland ve Kamerun’u ele geçirebilmek, Ren nehrinin batısındaki bölgeyi Fransız para ve gümrük alanı (Stevenson, 2012:66), içerisine alabilmek üzerine geliştirilmiştir.

Savaş öncesinde Ruslar ise, Avusturya-Macaristan ve Rusya topraklarındaki Lehçe konuşulan bölgeleri tek bir çatı altında birleştirerek, Romanovlara bağlı, savunma ve dışişlerinde kendi kontrollerinde (Stevenson, 2012:67), bir yapı oluşturma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Birinci Dünya Savaşı sadece 1914 yılında aniden yaşanan bir gelişme değil, aksine emperyal güçler ile emperyal yarışa yeni başlayan güçler arasında neredeyse yarım asır öncesinden başlayan rekabetin doğal bir sonucudur. Bu rekabetin içerisinde askeri, politik ve ekonomik unsurlar yer aldığı kadar, dini unsurlar da yer almıştır. Osmanlı coğrafyasında kendisine yer edinmek isteyen her emperyal güç, bir yandan diplomatik, askeri ve ekonomik unsurlarıyla çeşitli manevralar sergilerken, diğer yandan da dini ve kültürel unsurlarını sahaya sürerek, misyonerler eliyle açıkları kurumlar vasıtasıyla ileride oluşturacakları nüfuz alanlarının belirlenmesine yönelik çabalar içerisinde bulunmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı yılları, onlarca yıl önce açılan misyoner okulları vasıtasıyla yetiştirilen elit kitlenin, hemen hepsi konusunda ihtisaslaşmış uzman şarkiyatçı kadronun, kurulan ticari şirketlerin, isyana hazır hale getirilmiş çeşitli azınlık gruplarının ve militan yapıların sahaya sürülme vaktinin geldiğini gösteren siyasal bir zemin oluşturmuştur. Sahaya önce “*piyonları*” sürme manevrası üzerine kurulu İngiliz politikası ve I. Dünya Savaşı yıllarının “*kaygan zemininde*” vakti “*hasat zamanı*” olarak değerlendiren İngiltere, neredeyse tüm kozlarını oynayarak, Osmanlı Devleti’nin yıkılışında ve topraklarının paylaşımında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Osmanlı Devleti, Arap isyanlarının niye çıktığını anlamaya çalışırken, İngilizler yeni haritaları çoktan çizmiş, çıkaracakları petrolün varil fiyatını hesap etmeye başlamışlardır. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey’in İngiliz İşçi Partisi Başkanı R. Macdonald’a gönderdiği 28 Mayıs 1906 tarihli ve 220 sayılı yazıda Girit, Makedonya ve Türk-İran sınırında Ruslarla anlaşmaya varıldığı ve “*Türkiye konusunda yıllarca önce Ruslarla yaptığımız haritada olduğu gibi her ikimizin çıkarlarına uygun hareket ediyoruz*” (Uğurlu, 2005:90), ifadeleri bu tespiti doğrular niteliktedir.

Osmanlı Devleti, Doğu’da Ermeni isyanlarıyla uğraşırken, İngilizler, boğaz trafiğini nasıl yöneteceklerini, Rusya’nın Akdeniz’e inmesini nasıl engelleyebileceklerini, Kıbrıs’a kira adı altında nasıl yerleşeceklerini (Metin, 1992:63), hesap etmekteydiler. 1876 yılı Aralık ayında İstanbul’a gelen Albay Home, İngiltere’nin Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını eleştirerek, artık bu politikadan vazgeçilmesini, zaten yıkılmakta olan “*Osmanlı Devleti’ni parçalayarak İngiltere’nin kendi payına düşeni almasının vaktinin geldiğini*” (Uluslan, 2009:232), belirtmiştir. İngiltere, neredeyse koruyucusu ve kollayıcısı kalmayan bu zengin ve köklü mirastan pay alabilmek için her türlü fırsatı değerlendirmiş, dini duyguları bile amaçlarının tam tersine kullanılarak düşmanlıkları körükleyici (Özdemir, 2014:41), bir malzeme haline getirmiştir. Ermeni meselesinin büyük güçler tarafından kullanılmaya başladığı dönemde Osmanlıların *millet-i sadıka* dediği Ermeni

vatandaşlarımızın bir kısmını İngilizler, kendi istihbaratları için kullanmışlar, Paris ve Berlin Konferansları'nda örtülü bir şekilde, Ermeni ihtilalcilerinin ve ayrılıkçıların taraftarlığını (Tural, 2008:40-41), yapmışlardır. 1896'da Ermeni terör gruplarının Osmanlı Bankası'na saldırımları ve 1905'te yine Ermeni terör gruplarının II. Abdülhamit'e Cuma namazı çıkışında bombalı suikast düzenlenmesi üzerine Osmanlı yönetiminin asayişini sağlayabilmek için aldığı tedbirler Avrupalı güçlerce polis vahşeti olarak değerlendirilmiş, Hristiyanlar her olayda masum gösterilirken, bütün suç Müslümanların üzerine yıkılmıştır. Avrupalı güçler gerginliklerin nedenini görmezden gelerek, Müslümanlara uygulanan toplu kıyımlara aldırış etmezken Hristiyan azınlıkların uğradığı kayıplar alabildiğince abartılmış ve Türkler her defasında her şeyden sorumlu (Grunebaum, 1993a:112-113) tutulmuşlardır. Benzer politikaların İslam coğrafyasında da uygulandığı bilinmektedir. Özellikle Osmanlı aleyhinde propagandaların yapılıp, bölge halkının yavaş yavaş isyana hazırlanması sonrasında çıkan isyanlarla bölgenin imparatorluktan kopartılıp, sömürü düzeninin kurulması bu politikaların aşamalarını oluşturmaktadır. 1915 yılında İngiliz misyonerleri Endonezya'nın Sumatra Adası'nda çıkardıkları gazetelerinde Osmanlı aleyhtarı yazılar yayınlamış, Osmanlı Devleti'nin Cakarta Şehbenderliği'de bu aleyhte yazılara karşı yazılar yayınlatarak (BOA, HR.SYS, 2423:29), misyoner tezlerini çürütmeye çalışmıştır.

5.6. İNGİLİZLER VE HALİFELİK

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmasının diğer bir nedeni ise Osmanlı sultanlarının sahip olduğu halifelik vasfıdır. 18 Ocak 1907 tarihli ve 43 sayılı bir belgede İngiliz Dışişleri Bakanlığı Belgrad Büyükelçiliği Maslahatgüzarı C.A. Barclay tarafından İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e bir rapor sunulmuştur. Adı geçen raporda Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim yapısına ait bilgilerin yanında II. Abdülhamit'in halife olarak bütün İslam dünyasının başkanı olduğuna dikkat çekilmiş, bu dönemde Avrupalı güçlerin baskısı ve doğrudan müdahaleleri olduğu belirtilmiştir. Halifenin Osmanlı halkının yanında Hindistan, Arabistan ve Afrika'daki Müslümanlara da hükmettiği vurgulanmıştır. Sultan Abdülhamit'in uzun saltanat süresi boyunca tüm gücü eline geçirdiği, onun iradesi dışında hiçbir işin yapılamadığı, Padişahın gücünü en iyi kısıtlayan unsurun yabancılara geniş ayrıcalıklar veren kapitülasyonlar (Uğurlu, 2005:97-98), olduğu belirtilmiştir.

İngiltere, Osmanlı sultanının halifelik gücünü ilk fark eden ülkelerden biridir. Önceleri Osmanlı halifesinin İslam dünyası üzerinde taşıdığı etkiden faydalanma amacına dayanan İngiliz politikası, I. Dünya Savaşı yıllarında Türklerden halife olamayacağına dair

yapılan halifelik tartışmalarının çıkış noktası olmuş ve Arap coğrafyasının Osmanlı yönetiminden koparılmasında en etkili koz olarak kullanılmıştır. Hindistan'daki hâkimiyetlerini tesis etme aşamasında olan İngilizler, Hintli Müslümanların Osmanlı sultan halifesine karşı hürmet ve bağlılık duyguları içerisinde olduklarını görünce, bunun kendilerine siyaseten faydalı olabileceğini düşünmüşler ve Müslümanların direnişini kırabilmek için halifenin nüfuzundan faydalanmayı istemişlerdir. İngiltere'nin Hindistan'daki ilerleyişinin güneydeki Meysun Sultanı, Tipu Sultan tarafından durdurulması üzerine İngilizler, Osmanlı hükümdarı III. Selim'den Müslümanların lideri vasfıyla, İngilizlere karşı savaşmaması konusunda bir mektup yazmasını istemişlerdir. Benzer bir durum Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde de yaşanmış, 1857 yılında Hindistan'daki İngiliz varlığına karşı büyük bir isyan başlayınca yine Osmanlı halifesinden yardım istenmiş, İngilizlerin halifenin dostu olduğunu belirten ve Müslümanların halifenin dostlarına karşı savaşmamalarını tavsiye eden bir mektup yazdırılmıştır. Mektup, Hindistan'da her tarafta dağıtılıp ve camilerde okutturularak (Özcan, 1998:49-50), adeta Kırım Savaşı'nda İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne yaptığı desteğin diyeti ödettirilmiştir.

İngiltere bir yandan sömürgesi olan Hindistan'ı Rus saldırılarından koruyabilmek, diğer yandan da Hinduların İngiliz sömürge yönetimine karşı başlattıkları isyana Müslümanların destek vermesini engelleyebilmek için Osmanlı Sultanlarının halifelik gücünden (Eraslan, 1999:373), yararlanmıştır. Anglikan misyonerleri tarafından Hindistan halkı üzerinde kapsamlı bir araştırma yapılmış, halifeliğin sadece Hindistan için değil tüm İslam alemindeki çalışmaları meşrulaştırmak için kullanılabileceği (Çatalbaş, 2014: 149), rapor edilmiştir.

I. Dünya Savaşı yıllarında İngilizler, Hindistan'da ücretli askerlerden oluşan bir ordu teşekkül etmiş ve değişik cephelere sevk ederek, "*Halifeyi Almanların elinden kurtarmaya gidiyoruz*" (Karabekir, 2004:49), sloganı ile hareket etmişlerdir. Savaşın başından 31 Aralık 1919'a kadar Osmanlı cephelerinde savaşan Hintli askerlerin sayısı 909.701 kişiye ulaşmıştır. Sayının bu kadar çok olması Hindistan'da halifelik kurumunun etkisinin eskisi kadar güçlü olmadığına en açık kanıtıdır. Yaşanan bu erozyonda uzunca bir zamandır takip edilen İngiliz politikalarının tesiri açıkça görülebilmektedir. I. Dünya Savaşı'nda genel olarak Osmanlı cephelerinde savaşan Hindistan ordularında çoğunlukta bulunan Müslüman erlerin, Cuma namazında Halife için dua etmeleri ve namaz bitince de halifenin ordusuna karşı yeniden savaşa tutuşmaları (Bayur, 1989:131-132), aslında yaşanan bu trajediyi en iyi anlatan örneklerden biridir.

Osmanlı Devleti'nin Cihad-ı Ekber ilanıyla sömürgelerinde çeşitli ayaklanmalardan korkan itilaf güçleri Müslüman askerleri öz yurtlarından alıp, çok daha uzaklardaki Alman cephelerine göndermişlerdir. İngiltere, Mısırlı askerleri Sudan'a sev ketmiş ve Mısır'a İngiliz birliklerini (Hülagü, 2008:34), yerleştirmiştir. Britanya İmparatorluğu'nun Asya ve Afrika topraklarındaki genişleme alanı genelde İslam coğrafyası üzerinde şekillenmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde Rus tehditlerine karşı İngiliz desteğinin sağlanmasının Osmanlı politikacıları tarafından çok önemsenmesinin farkında olan ve bu acziyeti çok iyi değerlendiren İngilizler, Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ne kısmen destek vermek karşılığında, hilafetin gücünü gerekli gördükleri her durumda kullanmışlardır. 1860'lı yıllarda Orta Asya'da genişlemekte olan Rus hâkimiyetine karşı yine Osmanlı'nın halifelik gücü kullanılarak, Osmanlı yöneticileri bölgedeki hanlıklar ile İstanbul arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi yönünde politikalar üretmeye (Özcan, 1998:50; Eraslan, 1999:374), teşvik edilmiştir.

İngilizlerin hilafet konusundaki yaklaşımları çok yönlü olarak değerlendirilmelidir. Hedeflenen genişleme sahalarında rakip bir emperyal güce karşı hilafet kurumu ve ona duyulan bağlılık desteklenirken, İngiliz sömürü alanlarındaki İslam coğrafyasında Müslümanların hilafete duydukları güven yok edilmeye (Özcan, 1998:50), çalışılmıştır. Özellikle II. Abdülhamit devrinde Osmanlıların Almanya'ya yakınlaşmaya başlamasıyla İngilizlerin, halifenin Hindistan'daki dini nüfuzunu zayıflatma çabalarına girdiği (Bayur, 1989:130-131), böylelikle daha rahat sömürü sahaları oluşturdukları görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan Hicaz isyanları, bu politikanın etkin bir şekilde kullanıldığının en önemli göstergelerindedir. Bu isyanlar öncesinde halifenin Arap soyundan olması gerekliliği, Mekke veya Medine'de ikamet etmesi gerektiği gibi iddialar İngilizler tarafından bölge Müslümanları arasında hızla yayılmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Cihad-ı Ekber ilanı ve İslam dünyasını savaşa davetinden sonra İngiltere, bu durumdan oldukça rahatsız olmuş, Osmanlı halifelerinin dinen halife sayılmayıp, sadece birer sultan olduğunu belirten yayınlarda bulunmuştur. Ayrıca Panturancı yazarların anti-İslami ve anti-Arap yazılarını, İttihat ve Terakki Komitesi memurlarının Arap beldelerindeki çeşitli baskı ve sindirme hareketlerini, Şerif Hüseyin imzalı beyanlatları, anti-Türk propagandası haline dönüştürmüş, bu propaganda malzemelerini Güney Afrika, Doğu Hindistan, Madagaskar, Rio de Janerio ve Buenos Aries'te (Hülagü, 2008:35) yaşayan Araplar arasına kadar ulaştırmıştır. İngilizler özellikle ırkçı bazı Arap gazetecilere para vererek Kureyş'ten gelmedikleri için Osmanlı

hükümdarlarından İslam halifesi olmayacağı yönünde yazılar yazdırmış ve bu konuda broşürler bastırmışlardır. İngilizlerin iddialarını çürütmek için bazı çalışmalar yapılmıştır. Buna rağmen ulema halifelik için Kureyşli olmanın şart olmadığını hatta bazı Arap uleması ise Osmanlıların Ehl-i Beyt-i Nebevi'den olduğunu savunmuşlardır. 1888 yılında Kahire'de basılan *ed-Devletü'l-Osmaniyye mine'l- Fütühati'l-İslamiye* adlı eserde Osmanlı hanedanının atasının Hz. Osman'ın soyundan geldiği belirtilmiştir. 1895 yılında Fadl Alevi Paşa'nın II. Abdülhamit'e sunduğu *İlahiyye ve Envar-ı Nebeviyye* adlı eserinde aynı amaçla hazırlanmıştır. 1899 yılında Mısır'da Şemsü'l Hakika gazetesi sahipleri tarafından Kahire'de basılan, IV. Mehmet döneminde Mısır'da Şeyh İbrahim bin Amir el Ubeydi el Maliki tarafından yazılan *Kitabü Kalaidi'l- İkyan fi Mefahiri Devlet-i Ali Osman* adlı eserde de benzer tezler savunulmuştur. Musul ulemasından Seyyid Habib el-Ubeydi Efendi'nin 1915 yılında yazdığı ve İstanbul'da bastırıldığı *Hablü'l İ'tisam ve Vücübül-Hilafeti fi Dini'l-İslam* adlı kitaplar da Osmanlı hilafetinin meşruluğunu savunan eserlerdir. Ayrıca bazı Arap tarikatlarında Osmanlı hanedanının Hz. Hüseyin'in Kerbela'dan kurtulan bir yavrusundan türediğini söyleyenler de mevcuttur. Ayrıca Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebali'nin seyyid ailesinden olduğu, erken dönem tarihçilerinden Enveri ise hanedanın Hüseyini olduğu olduğunu belirtmiştir. Osmanlı hanedanının Kureyşle bağına kuran başka bir görüş ise şöyledir. Yıldırım Bayezit'in eşi Devlet Hatun'un annesi Mutahhara Hatun, Mevlana Celaledin-i Rumi'nin oğlu Sultan Veled'in kızıdır. Mevlana ise Hz. Ebubekir'in 12. kuşaktan torunudur. Mevlana'nın soyu aynı zamanda anne ve ninesi tarafından İbrahim bin Edhem yoluyla Hz. Ömer'e, İmam Serahsi yoluyla da Hz. Fatıma'ya, dolayısıyla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır. İşte bu yolla da Osmanlı hanedanının soyu Hz. Peygamber'e yani Kureyş'e (Ekinci, 2013:238-240), dayandırılmıştır.

Asya Müslümanlarının Osmanlı sultanına halifelik sıfatıyla olan bağılıkları, İngiliz politikacıları düşündürmüş, bu bağılılığın Arap Müslümanlar tarafından da artırılmasının doğuracağı sonuçları kendi sömürü politikaları açısından tehlikeli görmüşlerdir. Bu nedenle Araplar üzerindeki Osmanlı otoritesinin genişlemesini önlemeye dair çalışmalar yapılmasına yönelik raporlar hazırlanmıştır. Bu raporların ilki İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda danışman olarak çalışan, Arap dili ve kültürü konusunda uzman olan George Percy Badger tarafından 1873 yılında hazırlanmıştır. Hazırlanan raporlar doğrultusunda İslam dünyasındaki dini karakterli ve siyasi uyanışı andıran gelişmelerin (Özcan, 1998:50-51), anında Dışişleri Bakanlığı'na iletilmesine dair bölgedeki İngiliz temsilciliklerine

emirler gönderilmiştir. İslam coğrafyasında kendisine sömürü alanı oluşturmaya çalışan bir başka güç ise Hollanda'dır. Hollanda hilafetin Müslümanları İslam birliğine götüreceğini ve sonucun Hristiyan devletler için iyi olmayacağını düşünerek (Özcan, 1998:51), İngilizlere işbirliği teklifinde bulunmuştur.

Başta İngilizler ve müttefiklerinin Osmanlı coğrafyasındaki dini oluşumları parçalama gayreti tüm hızıyla sürerken ve halifelik üzerinden İslam dünyasının ayrıştırılarak savaşı kendi lehlerine çevirme teşebbüsleri yürütülürken, Batılı ülkelerde ise savaş, dini objelerle desteklenmiş ve toplumsal bir duyarlılık oluşturulmaya çalışılmıştır. Savaşı kutsama konusunda kilise önderleri de üzerine düşeni yapmış, Prusya militarizminin bitirilmesi için İngiliz halkının ilahi olarak görevlendirildiği kanaati toplumun her kesimine yayılmıştır. Siyaset felsefecisi Ernest Barker'ın, "*İngiltere'nin İsa'nın Kilise Savaşçısı'na*" ait olduğu tezini işlemesi ve mütarekeye kadar İngiliz ordusunda 3.480 rahibin görev yapması, savaşın dini unsurlar tarafından da desteklendiğini göstermektedir. Benzer yaklaşımlar diğer ülkelerde de görülmektedir. Örneğin Alman alaylarının cepheye gitmeden önce kilisede kutsanması, Fransız ordusunda yaklaşık 40.000 papazın görev yapması (Robbins, 2005:33-161,162), bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

İngilizlerin Çanakkale ve Kut-ül Amara'da, Osmanlılar karşısında aldığı yenilgiler, Hint Müslümanları tarafından büyük bir ilgi ile karşılanmış, hatta Hindu ve Müslümanların bazı noktalarda anlaşarak, beraber hareket etmelerini sağlamıştır. Bu birliktelikten rahatsız olan emperyal tutum, bir yandan iki toplumun bağnazlarını, öbür yandan da Kurban Bayramları'nda çok yerde çıkan Müslüman-Hindu çatışmalarını destekleyerek (Bayur, 1989:139), iki toplum arasında itilafların derinleşmesine neden olmuştur. İki toplum arasında yaşanan çatışmalar sonucunda Hindistan'ı daha "*kolay bir lokma*" haline getiren İngiltere, Hindistan'da Hindularla Müslümanlar arasında ortaya çıkan toplumsal çatışmalarda hakem rolünü üstlenerek, ülkenin bölünmesine zemin (Özcan, 2000: 301), hazırlamıştır.

5.7. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN NEDENLERİ

1914'lü yıllarda iki milyara yaklaşan dünya nüfusunun bir milyarı aşan bir kısmının savaşın içinde yer alması (Ortaylı, 2014c:21), bu savaşa Dünya Savaşı denmesinin en önemli gerekçelerinden birini oluşturmaktadır. "*Galli büyücü*" olarak anılan (Steiner, 2012:236), dönemin İngiltere başbakanı Lloyd George, anılarında Türklerle yaptıkları bu savaşın önemini "*İngiliz İmparatorluğu için Türkiye ile savaşın özel bir önemi vardı.*"

Osmanlı Halifesi İslam acununun başı idi ve İngiliz İmparatorluğu içinde her yerden çok Müslüman vardı. Bu yüzden bizim Türkiye ile savaşımız nazik bir işti. Türk İmparatorluğu bizim Doğu'daki büyük ülkelerimizin (Hindistan, Birmanya, Malaya, Borneo, Hong-Kong ile Avustralya ve Yeni Zelanda dominyonları), deniz ve karayolları üzerinde bulunuyordu. İçinde İmparatorluğumuzun ana can damarı olan Süveyş suyunun geçtiği Mısır, Türk hükümranlığı altında idi. Dolayısıyla İmparatorluğumuzun gidiş-geliş yolları ve doğudaki prestijimiz bakımından Türklerin bize savaş ilan eder etmez yenilip itibarlarını kaybetmeleri çok önemli idi” (Bayur, 1989:138), şeklinde ifade ederek aslında savaşın gerekçesini de özetlemiştir. Savaşın en önemli nedenlerinden biri İngiliz-Alman sömürge ve ekonomik yarışı olduğu düşünülürse, İngiltere açısından savaşın en önemli gerekçesi o döneme kadar oluşturduğu geniş sömürge ağını ve bu ağı koordine eden önemli suyollarının muhafazası olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. İngiltere'nin Uzak Doğu'daki sömürge topraklarına giden en kısa yolun Akdeniz, Süveyş Kanalı ve Kızıl Deniz'den geçmesi (Ercan, 2002:37), başka bir ifade ile kanalın, Londra- Bombay arasındaki 17.220 kilometrelik mesafeyi, 10.090 kilometreye indirmesi (Woodruff, 2010:116), Mısır'ın önemini oldukça artırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında ekonomik çekişmelerin ve sömürge çatışmalarının Avrupa devletleri arasında karşılıklı bir güvensizlik havası yaratması sonucunda bu güçler arasında yaşanan bloklaşma ve silahlanma çabaları (Ülman, 2002:299-300), oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Savaşın gerçek nedeni ise sanayileşmiş ülkeler arasında başlayan dünyadaki iktisadi ve siyasi hakimiyeti ele geçirme (Kuran, 1992: 196), mücadelesidir. Başka bir ifade ile Birinci Dünya Savaşı “*emperialist*” bir savaştır ve burjuva devletlerin sömürgeler ve pazarlar uğruna giriştikleri rekabet (Fuller, 2012:32), yüzünden çıkmıştır. Almanların 1890'dan itibaren uygulamaya koydukları yayılma politikası ve gittikçe güçlenen Alman ekonomisi, İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmiş ve ekonomik çıkarlarının Almanya tarafından tehdit edilebileceği konusunda birleşmelerini kolaylaştırmıştır. Öte yandan Fransa ve Almanya arasındaki Alsace-Lorraine sorunu, Balkanlar'daki milliyetçi eğilimler ve bunların Panslavizm gereği Ruslar tarafından desteklenmesi (Ülman, 2002:300-301), gibi gelişmeler savaşın çıkışında oldukça etkili olan gelişmeler arasında sayılabilir. 1882 yılında Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın oluşturduğu “Üçlü İttifak” ile 1907 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında oluşturulan “Üçlü İtilaf” blokları hızla silahlanarak herhangi bir vesile ile geniş çapta bir savaşın çıkması beklenilmeye (Kuran, 1992:196), başlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nı konu alan bütün çalışmalarda yukarıda sayılan benzer nedenler defaatle tekrarlanırken, Batı'nın Türklere olumsuz bakışı temelinde şekillenen biraz dini biraz da duygusal olarak gelişen “görünmeyen nedenlerinden” pek bahsedilmemiştir. Bayram Küçüköğlü, Doğan Avcıoğlu'ndan nakille, 10 Ocak 1917 tarihinde bir araya gelen ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın savaş amaçlarını “ *zorunlu olarak Türklerin kanlı yönetimine düşmüş halkların kurtarılmasını ve Avrupa uygarlığına kesinlikle yabancı olan Türklerin Avrupa dışına atılması*” olarak ifade ettiklerini belirtmektedir (2005:58).

5.8. SAVAŞIN BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ

Sırp ordularının 1389'da Osmanlı orduları tarafından imha edilmesinin yıl dönümü olması nedeniyle ulusal duyguların yükseldiği bir gün olan 28 Haziran 1914 tarihinde (Robbins, 2005:15), Avusturya Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand ve eşinin Saraybosna'da Sırp milliyetçileri tarafından öldürülmesi (Zürcher, 2015:170; Ülman, 2002: 294), Birinci Dünya Savaşı'nı başlatan bir kıvılcım olmuştur.

Başlangıçta bu olayın büyük bir soruna dönüşebileceği öngörülmezken kısa süre sonra bütün güçler bu suikastı kendi lehlerine kullanma gayreti içerisine girmiş ve büyük bir fırsat olarak değerlendirmeye kalkışmışlardır. Bunların başında Avusturya-Macaristan gelmektedir. Avusturya-Macaristan, uzun süredir artan Sırp milliyetçiliğinin kendi ülkesinde de ulusal ayaklanmaları başlatacağı endişesini taşımaktadır. Bu nedenle Saraybosna suikastını Sırbistan'a “*gereken dersi vermek*” için uygun bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Almanya'nın da desteğini alan Avusturya-Macaristan yönetimi, 23 Temmuz 1914'te Sırbistan'a kabul edilmesi hiç te mümkün olmayan şartlar içeren bir ultimatoma vermiştir. Şartların kabulü mümkün olmamasına rağmen savaş tehdidi karşısında korkuya kapılan Sırbistan'ın, bu ultimatoma büyük çoğunluğunu kabul etmesine rağmen, Avusturya-Macaristan 28 Temmuz 1914 sabahı Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Avusturya-Macaristan, Sırp hükümetinden Saraybosna suikastının katilleri ve suç ortaklarının bulunup cezalandırılmasını, Avusturya-Macaristan'a karşı yürütülen zararlı propagandaya son verilmesini, bu propagandaları yapan derneklerin kapatılmasını ve bu çalışmaların Avusturya görevlileri ile beraber yürütülmesini istemiştir. Notanın kırk sekiz saat içinde kabul edilmemesi halinde savaşın başlayacağı bildirilmiştir. Notanın bu kadar ağır şartlar içermesinin nedeni, zaten “kabul edilmesin” dıyedir. Sırbistan, sadece Avusturya görevlilerinin Sırp topraklarında soruşturmaya katılmasına karşı çıkmış, bunu büyük devletlerin arabuluculuğuna bırakmak istemiştir (Ülman, 2002:294-296). Sırp yönetiminin bu karşı çıkışı, Avusturya-Macaristan yönetiminin savaş ilan etmek için

yeterli bulunmuştur. Balkan devletleri üzerindeki etkinliğini kaybetmek istemeyen Rusya, Fransa'nın da desteğini alarak Sırbistan'ın yanında yer almaya karar vermiş ve 31 Temmuz'da genel seferberlik ilan etmiştir. Rusya'nın ilan ettiği genel seferberlik ve Avusturya-Macaristan'a karşı başlatacağı bir savaş, aynı zamanda Almanya'ya da karşı yapılacağı için Almanya; Rusya'nın seferberlikten vazgeçmesini istemiş ve bu durumda Fransa'ya nasıl bir tavır takınacağını sormuştur. Fransa, Almanya'nın bu sorusuna seferberlik ilanı ile karşılık verince Almanya'da 1 Ağustos 1914 günü seferberlik ilan edip aynı gün Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya (Ülman, 2002:296-297), 4 Ağustos günü de Belçika'ya (Kuran, 1992:196), savaş ilan etmiştir.

1 Eylül 1914 günü Rus Çarlığı'nın başkenti Sankt Petersburg'un Almanca olan ismi Petrograd olarak değiştirilmiş, Fransa ise Alman ilerlemesi karşısında başkentini Paris'ten Bordeaux'a (Atlas Tarih, 2014:7), taşımıştır. İngiltere ise başlangıçta bir kararsızlık yaşamış olmasına rağmen, olaylara seyirci kaldığı takdirde Almanya'nın engellenmez bir güç haline gelebileceği düşüncesi ve Almanya'nın Belçika'ya saldırması üzerine 4 Ağustos 1914 günü Almanya'ya savaş ilan (Ülman, 2002:297-298; Kuran, 1992:196), etmiştir. Savaşa daha sonra Japonya, İtalya, Bulgaristan, Romanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan gibi ülkelerin de katılımıyla birçok cephede dört yıl sürecek bir mücadele çok geniş bir alana yayılmıştır.

Savaş, Avrupa'da Almanların hızla harekete geçip Belçika topraklarında ilerlemesi ile başlamıştır. Almanlar, 7-22 Ağustos 1914 tarihleri arasında yaptıkları muharebeleri kazandıktan sonra Paris'e yönelmişler, 5-10 Eylül 1914'te Marne Meydan Muharebesi'nde Fransızlar karşısında aldıkları yenilgiye (Fromkin, 1989:59), 29 Ekim'den 14 Kasım 1914 tarihine kadar süren Ypres Muhareberi başarısızlığı da eklenince, savaş karşılıklı siper savaşlarına dönüşmüştür. Fransa, kendi üzerinde yoğunlaşan Alman baskısını hafifletmek için Rusya'ya doğudan taarruza geçme teklifinde bulunmuş, bunun üzerine Rus birlikleri 20 Ağustos 1914'te harekete geçmiştir. Rusların başarılı ilerlemeleri karşısında ilk etapta geri çekilen 8. Alman Ordusu, 26-30 Ağustos 1914'te Ruslara karşı yapılan Tannenberg Meydan Muharebesi'ni kazanmıştır. Almanların bu başarısına rağmen müttefiki olan Avusturya-Macaristan aynı direnci gösterememiş, Galiçya'da Rus Ordusu'nu Karpatlar'dan atamamış ve Belgrad'ı ancak on beş gün ellerinde tutarak 14 Kasım 1914'te Sırlara teslim etmek (Kuran, 1992:196-197), zorunda kalmıştır.

Avrupa'da yeni bir savaş rüzgârının estiği bu dönemde Osmanlı Devleti ise çeşitli ittifak arayışları arasına girmiştir. Osmanlı yönetiminin Cemal Paşa nezdinde Paris

hükümetinden talep ettiği ittifak girişimi olumlu sonuçlanmamış (Fromkin, 1989:38), İngiltere’de benzer bir tutum takınınca kendisini uluslararası diplomasiden tecrit edilmiş olarak değerlendiren Osmanlı Devleti, biraz da mecburi olarak Almanya ile ittifak (Zürcher, 2015:170), çalışmalarına başlamıştır. İngiltere’nin, Osmanlı İmparatorluğu’nun her halükarda parçalanacağı, kendi hakimiyetlerinde olan genişlemiş bir Yunanistan’ın Doğu Akdeniz’de ve Anadolu’nun batısında Osmanlı İmparatorluğu’nun yerini alacağı ve bölgede İngiliz hakimiyetinin devam ettirilebileceğine dair kanıları (Shaw, 2014:9), Osmanlı Devleti ile ittifak kurmalarını engellemiştir. Dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa; ülkenin iç idaresini teşkilatlandırmak, ticaret ve sanayisini geliştirmek, demir yollarını genişletmek, kısacası yaşayabilmek ve varlığını koruyabilmek için öteden beri çeşitli devletlerden birine iltihak edebilmek için bir imkan aradığını, ancak bu devletlerden hiçbirinin buna yanaşmadığını belirterek Osmanlı Devleti’nin uluslararası alanda yaşadığı yalnızlığı dile getirmektedir. Talat Paşa, Türkiye’nin mevcudiyetini koruyabilmesi için Almanya gibi güçlü bir devletle ittifak etmesini elzem olarak değerlendirmektedir. Ayrıca genel bir savaşın çıkmayacağını düşündüklerini ve Almanya ile kurulacak ittifak sayesinde devleti her türlü tehlikeden korumayı (Kocahanoğlu, 2008:13-14), amaçladıklarını belirtmektedir.

Osmanlı Devleti 1913 yılından itibaren Almanya ile gayriresmi olarak ittifak teşebbüslerinde bulunmuş, ancak Almanya o dönem bu ittifaka yaklaşmamıştır. Osmanlı yönetimi Almanya’dan sonra İngilizlerle ittifak kurma teşebbüsleri içerisinde olmuş, ancak İngiltere’de Osmanlı Devleti’nin ittifak teklifine sıcak bakmamıştır. Talat Bey’in girişimleri ile Rusya, Cemal Paşa’nın girişimleri ile de Fransa’yla ittifak girişimleri yapılmış ancak olumlu bir sonuç alınamamış, hatta Osmanlı Devleti’nin ittifak teklifini bu süreçte Yunanistan (Bostan, 1992:9-51), bile kabul etmemiştir. Osmanlı Devleti bu süreçte itilaf güçlerince yalnız bırakıldığı gibi ittifak güçlerince de yalnız bırakılmıştır. İttifak güçleri Osmanlı Devleti’nin 1887, 1909 ve 1912’de yaptığı ittifak önerilerini Rusya ile karşı karşıya gelmekten korktukları için geri çevirmiş, Osmanlı Devleti’ne yeni borçlar vererek imparatorluk içindeki ekonomik egemenliklerini (Shaw, 2014:8), sürdürme yolunu tercih etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Osmanlı Devleti’nin ittifak teklifini kabul etmeyen İngiltere, Çanakkale ve Kut’ul Amare’de aldığı yenilgilerden sonra 1917 yılı başlarında Lloyd George hükümeti döneminde Enver Paşa ile gizli müzakerelere girişmiştir. Osmanlı Devleti’nin İngilizlerin koşullarını kabul ederek savaşı bırakması

karşılığında büyük paralar önerilmiş, ancak bu seferde İngiltere'nin önerileri Osmanlı Devleti'nce ciddiye alınmamış ve teklif reddedilmiştir (Fromkin, 1989:262).

Osmanlı Devleti içinde bulunduğu politik yalnızlığı aşmaya çalışırken, 2 Ağustos 1914 günü Sadrazam Sait Halim Paşa'nın Boğaziçi'ndeki yalısında tarihi bir karar alınmıştır. Alman Büyükelçi Wangenheim ile Sadrazam Sait Halim Paşa, 3 Ocak 1914 ile 4 Ekim 1918 tarihleri arasında Harbiye Nazırlığı'nı sürdüren Enver Paşa (Erickson, 2011:21), Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Mebusan Meclisi Başkanı Halil Bey'in katılımıyla Almanya ile gizli bir ittifak (Zürcher, 2015:170; Ülman, 2002:311-312; Kuran, 1992:197), antlaşması imzalanmış, ancak imzalanan ittifak antlaşmasına rağmen Osmanlı Devleti 3 Ağustos 1914 günü tarafsızlığını ilan etmiştir. Tarafsızlık kararının alınmasında bazı hükümet üyelerinin bu antlaşmadan haberlerinin olmayışı ve haberdar oldukları zaman ise büyük bir tepki göstermelerinin etkisi büyüktür. Sait Halim Paşa hükümeti, Almanya'ya Osmanlı Ordusu'nun yeterince hazır olmadığını, Alman askeri yardımlarının yapılması gerektiğini bildirmiş, Bulgaristan'ın yardımı ve Romanya'nın tarafsızlığının sağlanması ve kapitülasyonların kaldırılması (Ülman, 2002:312-313), konusunda Almanya'dan yardım istenmiştir. Türkiye'deki Alman askeri heyetinin başkanı olan Liman Paşa, Osmanlı Ordusu hakkında yaptığı değerlendirmede bütün subaylarda bir bezginlik havası olduğunu, İttihat ve Terakki yönetimi karşısında padişahın aciz kaldığını, Enver Paşa'nın 1914 Ocak ayında 1100 kadar subayı emekliye ayırdığını, askeri şuranın kaldırıldığını, bazı erlerin ayakkabılarının dahi olmadığını, temizlik ve sağlık koşullarının yeterince sağlanmadığını (Sanders, 2013:30-34), belirtmesi de Osmanlı Ordusu'nun olası bir savaşa hazır olmadığı kanatını taşıdığını göstermektedir.

Osmanlı yönetimini Almanya saflarına iten en önemli gelişmelerden biri de İngiltere'den alınacak olan Reşadiye ve Sultan Osman isimli iki adet savaş gemisine ve yedi milyon altın liraya (Burak, 2004:63), İngiliz yönetiminin hukuksuz olarak el koymasındır. İngiltere bunun yanında; yine İngiltere tersanelerinde Şili hükümeti adına inşa edilmiş olup, Osmanlı hükümeti tarafından satın alınması kararlaştırılan ve pazarlığı dahi yapılan 1850 tonluk iki adet torpido destroyerine de el koymanın yanında 1914'te siparişi verilen ve kızağa konmuş olan Fatih dretnotunun (Kocatürk, 2013:410), inşasını da durdurmuştur. Almanya bu fırsatı kaçırmamış, Goeben ve Breslau zırhlılarını Çanakkale Boğazı'na göndermiştir. Bu gemiler Akdeniz'de İngiliz ve Fransız donanmasından kurtularak Enver Paşa'nın emriyle halkın görmemesi için geceleyin (Shaw, 2014:105, 560) boğazdan geçmiş, İngilizlerin gemileri iade taleplerine karşın gemilerin satın alındığı

açıklanarak Osmanlı donanmasına katılımı (Zürcher, 2015: 172) sağlanmıştır. Goeben'e Yavuz, Breslau'a da Midilli ismi verilmiştir. Osmanlı Devleti bu gemileri satın aldığını belirtse de bu gemiler için Almanya'ya hiçbir ücret ödenmemiştir (Ülman, 2002:313-315). 10 Ağustos 1914 günü saat 18.00 ile 20.00 arasında Goben ve Breslau adlı Alman gemilerinin Türk sularına girmesinin ardından Şansölye'nin isteği üzerine Alman Genelkurmay Başkanlığı'nca Enver Paşa'ya bir nota gönderilmiştir. Gönderilen notada adeta Osmanlı Ordusu'nun görevleri bir bir sayılmıştır. Alman Genelkurmayı, Osmanlı Devleti'nden Rusya ve Britanya'nın dikkatini batı cephesinden başka bir yöne çekmesini, İtilaf devletlerinin egemenlik sahalarındaki Müslümanları ayaklandırmasını, Britanya'nın Süveyş Kanalı'ndan Hindistan'a uzanan cankurtaran hattını koparmak için Kafkasya, Mısır ve Süveyş'e saldırılar yapmasını istemiş, bu notanın bir kopyası da Liman von Sanders'e (Shaw, 2014:568), gönderilmiştir.

İttihatçıların Almanya ile ittifak kurmasındaki en önemli amaçları 1878'de Rusya'ya verilen topraklarla 1912-13 Balkan Savaşları'nda kaybedilen Rumeli topraklarını geri alabilmek (Karpata, 2013:94), düşüncesidir. Almanya ise Türkiye'yi Alman endüstrisi için hem iyi bir hammadde deposu hem de iyi bir pazar olarak değerlendirmiş, yapılacak Bağdat demir yolu sayesinde Anadolu'nun yanında Körfez, Kızıldeniz ve ötesine kadar tüm Arap dünyasında ticaret açısından stratejik anlamda önemli bir ülke olarak (Shaw, 2014:10), görmüştür. Bunun yanında Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Sultan'ın aynı zamanda halife olması nedeniyle cihat ilan edeceğini ve bu durumun İngiliz, Fransız ve Rus İmparatorlukları içinde yaşayan Müslümanları ayaklandırabileceği, bu ayaklanmalar sayesinde Avrupa cephelerindeki güçlerin bir kısmının Avrupa dışına sevk edileceğini ve kendi yükünün az da olsa hafifleyeceğini hesap etmektedir. Bu düşüncenin temelinde Baron Max von Oppenheim'in 5 Temmuz 1898'de Alman Başbakanı'na gönderdiği raporu oldukça etkili olmuştur. Oppenheim, raporunda Müslümanlar arasında bağlılık ve yardımlaşma duygusunun çok güçlü olduğunu, eğer Osmanlı Sultanı'na cihat ilan ettirilebilirse, 260 milyon Müslüman'ın Almanya'nın Doğu'daki hedeflerine ulaşmasında yardımcı olabileceğini (Kılıç, 2015:144-145; Çolak, 2006:29), belirtmektedir.

Ayrıca Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle boğazların yabancı devletlerin ticaret gemilerine kapatılması sonucunda, Rusya'nın zor durumda kalacağını bilmektedir. Böylesi bir durumda Rusya'nın müttefiklerinden silah, cephane ve gıda yardımı alamayacağı, bu durumun Rusya'yı müttefiklerinden ayırarak bir barışa zorlayabileceği (Ülman, 2002:315-316; Zürcher, 2015:172; Alşan, 2014:6), düşüncesi ile

bir an önce Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olması için gayret göstermektedir. Almanların bu düşüncelerini bilen ve kendileri için olumsuz gelişmelere yol açabileceğini düşünen İngiliz, Fransız ve Rus elçileri Ağustos ortalarında Babiali'ye tarafsızlığını koruması karşılığında toprak bütünlüğü konusunda güvence vermiş, Babiali ise tarafsızlığın bedeli olarak Ege Adaları'nın ve Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne iadesiyle kapitülasyonların kaldırılmasını istemiştir. Ancak bu teklifler itilaf güçlerince kabul edilmemiş ve Sait Halim Paşa kabinesindeki Alman yanlılarının (Ülman, 2002:317-318), elini güçlendirmiştir.

5.9. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ VE CEPHELER

Goltz Paşa, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden Almanların çok büyük ümitlere kapılmamasını, ordunun Balkan Savaşları'nın kötü izlerini silemediğini, ordunun elinde yeteri miktarda silah ve cephane olmadığını, askeri birliklerin eğitiminin tamamlanmadığını, kıtaların sevk ve idaresinin genç ellerde olduğunu bunlarında esas bilgi ve tecrübeden noksan olduğunu (Goltz, 2012:68-69) rapor etmesine rağmen; Osmanlı Devleti'nin bir an önce Almanya yanında savaşa girmesi için gayret sarfeden Alman görevlileri ve aynı fikirde olan Enver Paşa, bir oldubitti yapılmadıkça kabinenin çoğunluğunun savaşa razı olmayacağını görmüş, Donanma Bakanı Cemal Paşa ve Amiral Souchon'la ortaklaşa hareket ederek, Osmanlı donanmasını manevra yapmak amacıyla Karadeniz'e çıkarmıştır. Gemi komutanlarının Karadeniz'e çıktıktan sonra açtıkları kapalı zarflardaki emirler gereği 29 Ekim 1914 günü Rus deniz üslerini ve limanlarını bombalaması ile Osmanlı Devleti fiilen savaşa sokulmuştur. Gerçi Osmanlı hükümeti 1 Kasım 1914'te Rusya'ya bir özür mektubu göndererek ortamı yumuşatmaya çalışmışsa da Rusya, bir gün sonra 2 Kasım 1914'te (Ülman, 2002:320), Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.

Padişah V. Mehmet Reşat (1909-1918), Karadeniz'de Rusya'ya karşı yapılan bu operasyondan bir gün sonra haberdar olmasına (Bostan, 1992:55) rağmen, 14 Kasım 1914 günü Türkçe, Arapça, Farsça, Tatarca ve Urduca dillerinde (Bostan, 1992:57; Çolak, 2006:36-37,56), cihat ilan ederek (Zürcher, 2015:173), bütün imparatorluk coğrafyasındaki Müslümanların desteğini kazanmayı düşünmüştür. Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi tarafından hazırlanan ve 500.000 adet basılan cihat fetvasının bir kısmı Hindistan ve Kuzey Afrika'da dağıtılmak üzere Alman Dışişleri Bakanlığı'na (Çolak, 2006:36-37), gönderilmiştir. Osmanlı halifesinin cihat ilan etmesine rağmen kendi geleceklerini İngiltere'nin yanında gören Mısır Müslümanlarının çoğu, Osmanlı hakimiyetini İngiliz

hakimiyetine tercih ederek İngilizlerle birlikte hareket etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin cihat ilanı politikası karşısında İngiliz, Fransız ve Rusların karşı propagandaları daha etkili olunca, hem Osmanlı Devleti hem de Almanya beklediği sonucu alamamıştır (Çolak, 2006:39). Osmanlı Devleti gireceği savaşta Bulgar, Ermeni ve Rum vatandaşlarını da kendi yanında görmek istemiş, bu nedenle Balkan Savaşları sırasında Bulgar ve Yunan ordularında görev yapmış olanları bile Osmanlı Ordusu'nda görev yapmayı kabul etmeleri şartıyla 4 Mayıs 1914'te çıkardığı nizamname ile affetmiştir. Bunun üzerine yüzlercesi Ermeni hekim olmak üzere pek çoğu Osmanlı Ordusu'nun hizmetine alınmıştır. Ancak bu üç zümrenin üyelerinin her türlü askerlik hizmetine karşı çıkmasının yanında bazı Rum ve Ermenilerin gizlice Rus ajanları ile haberleşmesi ve Osmanlı savaş hazırlıkları hakkında Ruslara bilgi verdiklerinin ortaya çıkması üzerine (Shaw, 2014:297), bu düzenlemeden de istenilen başarı elde edilememiştir.

Türk askeri hareket planı, müttefik ordularının Avrupa cephelerindeki yükünü hafifletmek amacıyla Kafkasya'da Rusya'ya, Süveyş Kanalı'nda ise İngiltere'ye taarruz edilmesi esası üzerine (Kuran, 1992:197), inşa edilmiştir. Alman Genelkurmay Başkanlığı'na göre Türkiye ne kadar çok İngiliz, Fransız ve Rus askerini Orta Avrupa'dan uzak tutarsa Alman orduları Fransız ve Rus cephelerinde o kadar rahat etme imkanı (Çolak, 2006:109), bulacaktır. Genel hatlarını Almanların belirlediği, modern bir savaş yürütmek için hemen her kategoride Avrupalı büyük güçlerin gerisinde kalan Osmanlı Devleti, yaklaşık yirmi iki milyonluk nüfusu ile kırk beş milyonluk nüfusa sahip İngilizlerin rakibi (Erickson, 2011:33) olmuş, Osmanlı Devleti savaşa girince İngiltere, Türkiye'yi parçalama politikasına ağırlık vermiştir. Daha resmen savaş ilan etmeden iki gün önce yani 3 Kasım 1914'te Kuveyt'i kendi himayesinde bağımsız bir devlet olarak tanımış, 5 Kasım'da resmen savaş ilan ettikten sonra ise Kıbrıs'ı ilhak etmiştir. 18-19 Aralık'ta Mısır üzerinde himaye kurmuş (Karakuş, 2006:37), 30 Nisan 1915'te Yemen'deki İdrisi Seyyid ile 26 Aralıkta İbni Suut'la, 3 Kasım'da Katar Şeyhi ile çeşitli antlaşmalar imzalayarak Arapları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmıştır. Hatta Cemal Paşa'ya özerk bir Ermenistan'ın kurulması ve boğazların uluslararası komisyonun yönetimine bırakılması karşılığında kurulacak Suriye Krallığı'na Sultan yapılması (Kürkçüoğlu, 2006:32-33), bile vaat edilmiştir.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na doğu cephesindeki Sarıkamış Harekâtı ile başlamıştır. Rus birliklerinin durumuna ait Enver Paşa tarafından elde edilen ve nispeten doğru olan bilgilere dayanılarak Rus birliklerinin kuşatılması, Sarıkamış'ın ele geçirilmesi

ve Rusların imha edilmesi (Nikolski, 2010:36) planlanmıştır. Ayrıca Enver Paşa, Kafkasya'nın tümünü ele geçirerek Türk Dünyası ile temasa geçmek ve oradan da Hindistan'a kadar ilerlemek (Alşan, 2014:9) düşüncesindedir. Alelacele bir şekilde ve kışın ortasında başlatılan ve bizzat Enver Paşa tarafından yönetilen bu harekât, ulaşım ve lojistik eksiklikleri, kötü hava şartları, iletişim yetersizliği ve salgın hastalıklar nedeniyle tam bir hezimetle sonuçlanmıştır. Türk demir yolu hattının Ankara'dan Ulukışla'ya kadar uzandığı ve buradan Rus hududuna en yakın merkeze olan uzaklığın kuş uçuşu 600 km olması ve Samsun-Erzincan yolunun yürüyerek 32 günde katedilebilmesi ordunun en büyük sorunlarından birinin ulaşım sorunu olduğunu görmemiz için yeterlidir. Ayrıca bir sefer bütçesi hazırlanmaması, Balkan Savaşları'nın getirdiği ordudaki subay, astsubay zaiyatının henüz karşılanamaması ve savaştaki dinamizmi destekleyeceği düşünülerek birçok üst düzey askerin emekliye sevk edilerek ordunun gençleştirilmeye çalışılması gibi (Alşan, 2015:24-35), akıl ve tecrübe noksanı verilen kararların bu hezimetdeki payı oldukça yüksektir. Gerçi birlikler ilerledikçe gerekli telefon hatları çekilmiş, ancak gerekli malzeme ve personel eksikliği nedeniyle bir türlü konuşma sağlanamamış, askeri birlikler arasında iletişim kurulamamıştır. Hatta bu iletişim eksikliğinin bir sonucu olarak X. Kolordu'ya bağlı 31. ve 32. Tümenler, 23 Aralık 1914'te birbirlerini düşman sanarak karşılıklı olarak çatışmıştır (Alşan, 2015:51).

Osmanlı Ordusu bu harekâta 90 bin askerle başlamış, harekât sonucunda ancak 12 bin asker (Ülman, 2002:323; Zürcher, 2015:174), geri dönebilmiştir. Bu konuda farklı birçok rakam verilmektedir. Örneğin Ercüment Kuran; harekâta 112.000 askerin başladığını, bunun 60.000'inin donarak kaybedildiğini belirtirken (Kuran, 1992:197), donarak şehit olan asker sayısını bu rakamın neredeyse iki katına kadar çıkaran kaynaklarda bulunmaktadır. Doğu cephesinde yaşanan gelişmeler hakkında Merve Uğur tarafından 2015 yılında yayına hazırlanan ve Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayınlanan I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, adlı eser konu ile ilgili geniş bilgilere yer vermektedir. Sarıkamış Harekatı savaşın sadece cephede kazanılmadığının en büyük kanıtlarından biridir. Osmanlı Devleti demir yolları projelerine hız verdiği bir dönemde en çok tepki Ruslardan (Çolak, 2006:73-74), gelmiştir. Sonuçları itibariyle baktığımızda Rusya bölgeye yapılması düşünülen demir yollarının yapımını engellemekle savaşı daha o gün kazanmıştır. Almanya savaş planları içerisinde Rusların Kafkasya'daki demir yolları hatlarının tahrip edilmesi, gemi seferlerinin sabotajlarla engellenmesi ve petrol depolarının yok edilmesine yönelik faaliyetler de yer

almış hatta bunun için altı aylık zaman diliminde beş milyon mark harcanmıştır. Almanya bir yandan bu faaliyetlerini sürdürürken diğer yandan da bölgedeki enerji kaynaklarının öneminden dolayı Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da kendisinden daha fazla etkili olmasını engellemeye çalışmıştır (Çolak, 2006:71).

Osmanlı Devleti, 1915 yılı Ocak ayında İngiliz denetimindeki Süveyş Kanalı'nı ele geçirebilmek için Cemal Paşa komutasında yirmi bin kişilik bir orduyla Kanal harekâtı düzenlemiş, bunu 1916 yılında ikinci bir saldırı harekâtı takip etmiş, ancak istenilen başarı (Ülman, 2002:325; Zürcher, 2015:180), elde edilememiştir. Cemal Paşa'nın "*keşif taarruzu*" olarak nitelendirdiği, 2-3 Şubat 1915 tarihinde Kanal'a yapılan birinci saldırı başarısızlıkla sonuçlanınca Almanya'dan 4.000.000 marklık yeni bir yardım alınarak (Polat, 2015:144,159,194), hemen yeni bir saldırı yapılması gündeme gelmiştir. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra 16 Temmuz 1916'da kanala ikinci bir saldırı yapılmış, ancak yine istenilen başarı sağlanamamıştır. Cemal Paşa anılarında "*gerçeği söylemek lazım gelirse, bu birinci kanal seferini gerçekleştirdiğimiz zaman, kimse kanal'ın nasıl geçileceğini bilmiyordu*" (Cemal Paşa, 2012:187), diyerek aslında yaşanan başarısızlığın nedenlerini itiraf etmiştir.

İngiltere, çok önceden beri Mısır'a ve kanala önem vermiş, özellikle kanalın savunulması için Hintli, Avusturalyalı, Yeni Zelandalı ve Kanadalı birliklerinden oluşan ciddi sayıda askeri birliği Mısır'a getirmiştir. Hintli birliklere Osmanlılarla değil, Almanlarla savaşılacağı söylenmiştir. Dışarıdan asker getirilmesi sadece savunma amaçlı alınan bir tedbir olarak değil, Mısır halkının gözünde ülkelerinin savunmalarına önem verildiği izleniminin oluşturulması ve bu savunmada Mısır askerinin kullanılmadığının gösterilerek Mısır halkında İngilizlere duyulan sempatinin artırılması (Polat, 2015:43-48), hedeflenmiştir. Osmanlıların bu ilk girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra avantaj İtilaf devletlerinin eline geçmiştir. İngilizlerin ilk saldırı harekâtı ise Basra Körfezi'nde bulunan İngiliz petrol tesislerinin korunması amacıyla körfezin yukarı kısımlarına iki Hint tümeninin çıkarılması (Zürcher, 2015:180), şeklinde gelişmiştir.

Savaş başlar başlamaz, ülkelerin birbirine karşı kullandığı en büyük kozlardan biri istihbarat çalışmaları olmuştur. Ülkeler bu sayede rakiplerini hiç beklemedikleri yerden vurmayı düşünerek savaşı kendi lehlerine çevirmeye çalışmışlardır. 1914 Ağustos'unda Kahire'deki İngiliz istihbaratı ile Mezopotamya'daki Osmanlı Ordusu'nda savaşan muhalif Araplar arasında bir ittifak kurulmuş, bu irtibat Binbaşı Abdül Aziz El-Masri tarafından sağlanmıştır. Masri, Bağdat'ta *El-Ahd* isminde gizli bir dernek te kurmuş, bu derneğe

genelde Arapların Türk yönetiminden kurtulup bağımsız olması için her türlü davayı desteklemeye yemin eden Iraklı subaylar katılmıştır. Bu gibi oluşumların desteklenmesi ile İngilizler, Osmanlı uç vilayetlerindeki ayaklanmaları yoğunlaştırmışlardır (Palmer, 1995:364). Osmanlı Devleti ise özellikle Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile bölgedeki yerel güçlerin devletin yanına çekilmesi, bazı stratejik noktalarda karışıklık çıkarılması, Halife tarafından ilan edilen cihadın yayılarak Müslümanların İngilizlere karşı ayaklanmasını temin etmek ve bazı istihbarat bilgileri toplamak (Polat, 2015:80-81) gibi çalışmalara hız vermiştir.

1915 yılında en zorlu savaşıardan biri Çanakkale cephesinde yaşanmıştır. İtilaf güçlerinin boğazları aşıp İstanbul'u işgal ederek Osmanlıları teslim olmaya zorlamak ve müttefikleri Rusya'ya yardım götürebilmek amacıyla başlattıkları bu harekât, önce deniz yoluyla denenmiş, başarılı olmaması nedeniyle kara harekâtına dönüşmüştür. İtilaf güçlerince 25 Nisan 1915 tarihinde Gelibolu'da başlatılan çıkarma harekâtı Türk ordusunun 300.000 civarında şehit ve yaralı vererek kahramanca müdafaası sonunda 1916 Ocak ayında itilaf güçlerinin geri çekilmesi ile (Zürcher, 2015:180-181), sonuçlanmıştır.

Çanakkale'de savaş tüm hızıyla devam ederken 23 Şubat 1915'te Almanlar Ypres'te yeniden saldırıya geçmiş, bu savaşlarda zehirli gaz da kullanmalarına rağmen istenilen başarıyı sağlayamamışlardır. Başlangıçta üçlü ittifak arasında bulunan ancak savaş başladığında tarafsızlığını koruyan İtalya, 26 Nisan 1915'te Londra'da imzalanan antlaşma ile itilaf devletlerinin yanında savaşa girmeye razı olmuştur. İtalya, saf değiştirmesinin karşılığında Trentino, Trieste, İstirya ile Arnavutluk'tan Vallona'yı, Osmanlı topraklarından ise Oniki Ada ve Antalya bölgesini, Alman sömürgelerinin paylaşılması halinde de Libya ile Eritre'ye sınırı olan bölgenin (Uçarol, 1995:497; Ülman, 2002:336), kendisine verilmesini istemiştir. İstediklerini büyük ölçüde yeni müttefiklerine kabul ettiren İtalya, 23 Mayıs 1915'te eski müttefiki Avusturya-Macaristan'a savaş ilan etmiştir. İtalya ile Avusturya-Macaristan arasında yapılan İsonzo Muharebeleri'nde her iki taraf ta diğerine karşı üstünlük sağlayamamış, ancak İtalya'nın savaşa girişi Fransızların işine yaramıştır. Fransa, İtalya sınırındaki askeri birliklerini batı cephesine aktarmış, Almanların Verdün saldırısını durdurarak geri çekilmelerini (Kuran, 1992:198), sağlamıştır.

Savaşın ilk iki yılında Alman Genelkurmay Başkanlığı görevini yürüten Falkenhayn, Selanik, Süveyş ve Irak'ta bir başarı kazandıkları takdirde İngiltere'nin yenilmez bir devlet olduğu tezini çürütebileceklerini, bu cephelerdeki İngiliz birliklerini

yerlerinde sabitleyerek kendilerinin de Avrupa cephesinde daha rahat hareket kabiliyeti kazanacağını hesap ederek, Osmanlı askerlerini rahatlıkla istediği cephelere yönlendirmiştir. Genelkurmay Başkanlığı görevinden ayrıldıktan sonra Suriye’de Yıldırım Orduları’na komuta eden Falkenhayn, savaş yapılmadan Kudüs’ün İngilizlere teslim edilmesi, Türk çıkarlarından çok Alman çıkarlarını gözetmesi, Türk ordusunun hezimet yaşadığı Kafkas, Sarıkamış ve Kanal harekatı (Falkenhayn, 2012:1,164) gibi birçok askeri operasyona katılmasına önyak olmuştur.

Almanya ile Osmanlı Devleti arasında karayolu bağlantısının olmaması Almanya’dan gönderilen malzemelerin geliş sürecini uzatıyor, malzeme desteğinden yoksun bir Osmanlı Ordusu’nun başarılı olması beklenmiyordu. Osmanlı Devleti ile sınırı olan tek Avrupa devletinin Bulgaristan olması bu ülkenin önemini artırmıştır. Bulgaristan’ın savaşa girişinde ise Çanakkale Savaşı’nı kazanan tarafın Türkler olması etkili olmuştur. 14 Ekim 1915’te Bulgaristan’ın ittifak devletleri arasında savaşa katılmasıyla Osmanlı Devleti ile Almanya arasında karayolu bağlantısı kurulmuş, bu sayede Alman savaş yardımlarının daha seri bir şekilde cephelere ulaştırılması düşünülmüştür. Bulgaristan’ın savaşa girmesi için Osmanlı Devleti çeşitli ödünler vermek zorunda kalmıştır. 6 Eylül 1915’te Sofya’da yapılan anlaşma gereğince iki ülke arasında sınır düzenlemesinin yapılması, Tunca ve Meriç nehirlerinin batısında bulunan yerler, Edirne’nin istasyonunun bulunduğu Karaağaç ile Edirne’nin güneyinden Marmara Denizi’ne kadar Meriç’in sol kıyısında iki kilometre genişliğinde bir şerit ile Dimetoka’nın (Uçarol, 1995:498; Ülman, 2002:339), Bulgaristan’a verilmesi kararlaştırılmıştır.

Şiddeti son derece artan savaş koşullarında Osmanlı Ordusu 1916 yılında oldukça önemli bir başarı elde etmiş, Bağdat yönünde ilerlemekte olan İngiliz birlikleri 29 Nisan’da Kutu’l-Amare’de (Zürcher, 2015:181), teslim zorlanmıştır. İngilizlerin yaklaşık olarak 14.000 esir verdiği bu savaş, Çanakkale’den sonra Türklerin kazandığı en büyük başarılarından biri olarak (Sorgun, 2010:145), tarihteki yerini almıştır.

Kendi namına bir milyon İngiliz sterlini ve daha sonra Lawrence eliyle Türk hükümeti namına iki milyon İngiliz sterlininden oluşan yüklüce bir rüşvet teklifini reddeden ve İngilizlere en büyük hezimetlerinden birini yaşatan Halil Paşa komutasında (Sorgun, 2010:141-142), Kut’un alınması Irak’taki Türk egemenliğini yeniden güçlendirmiştir. Ancak, Haziran 1916’da başlayan Arap isyanı, bölgedeki dengeyi İngiltere lehine değiştirmiş, 11 Mart 1917’de Bağdat’ın düşmesi, İngilizlere Musul yolunu (Türkmen, 2011:13), yeniden açmıştır.

Alman Ordusu'nun Galiçya üzerine 1915'te başlattığı saldırıyla Polonya'yı işgal etmesi sonucunda önce geri çekilen Rus Ordusu, toparlanarak 4 Haziran 1916'da Avusturya-Macaristan birliklerine karşı büyük bir taarruza başlamış ve üç ay süren şiddetli muharebelerden sonra ilerleme sağlayabilmiştir. Rusların bu başarısı üzerine Romanya, 27 Ağustos 1916 yılında Almanya ve müttefiklerine savaş ilan etmiştir (Kuran, 1992:198; Uçarol, 1995:499; Ülman, 2002:340). Osmanlı Ordusu, Alman Genelkurmayı'nın isteği üzerine Avrupa'da Romanya ve Galiçya'daki Alman ve Avusturya ordularına ve Makedonya'daki Bulgar Ordusu'na (Zürcher, 2015:181), yardım amacıyla da savaşmıştır. Osmanlı Ordusu, Romanya ve Makedonya'da Rus ve Romen ordularının yanında gece eksi otuz dereceye inen soğukla da boğuşmuş ve savaşın sonuna kadar Romanya'yı (Örses, 2014:94-98), yönetmiştir.

Alman ve müttefik ordularının kısa sürede Romanya'yı yenmesi ve Bükreş'e girmesindeki gösterilen başarı Makedonya cephesinde gösterilememiştir. Bunda Çanakkale cephesinin etkisi oldukça büyüktür. İngiltere ve Fransa, 1916 Ocak ayı başında Çanakkale'deki birliklerini çekip, Selanik'e taşımış ve 11 Aralık 1916'da Manastır'ı almışlardır. Balkanlardaki durumun Almanya ve müttefiklerinin aleyhinde gelişmesine rağmen denizlerdeki üstünlük Almanya lehinde seyretmiş, 31 Mayıs 1916'da Skajerrak Deniz Muharebesi'ni kazanan Almanya, başlattığı denizaltı savaşlarıyla düşman savaş ve ticaret gemilerini tahrip etmeye (Kuran, 1992:198), devam etmiştir.

Savaşın sonucunu değiştiren gelişmelerden biri de Suriye ve Filistin cephesinde yaşanmıştır. Osmanlı yönetimi, ilan ettiği cihat fermanı ile İngiliz sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırmayı ve kendi yanına çekmeye çalışırken, kendi coğrafyasındaki çeşitli Arap kabilelerinin İngilizlerin tahrikiyle isyanı ile karşı karşıya kalmış, bir yönüyle ava giderken avlanmıştır. İngilizler, Suriye ve Filistin cephesini içten çökertebilmek amacıyla Şerif Hüseyin'e Suriye, Irak ve Hicaz'ı içine alan bağımsız bir Arap krallığı vaat etmişlerdir. Gayet ısrarlı bir şekilde Arap Hilafeti'ni yeniden tesis etme arzusunda olduklarını belirterek Şerif Hüseyin ile isyan etmesi konusunda müzakerelerde (Hülagü, 2008:137; Karpat, 2013:97; Palmer, 1995:371; Türkmen, 2011:9), bulunmuş ve anlaşmışlardır. Şerif Hüseyin'e Arap Krallığı'nı teklif eden İngilizler, gerçekte Birleşik Arabistan'dan çok kendi egemenliklerinde ve mümkün olduğu kadar çok parçaya ayrılmış, birbirinden kopuk prensliklerden oluşan bir Arabistan (Fromkin, 1989:96), istemişlerdir. Ancak Şerif Hüseyin'i kendi yanlarına çekebilmek için ona övgü dolu sözler içeren yazışmalara da devam etmişlerdir. A. Henry McMahon imzalı 25 Ekim 1915 tarihinde

Şerif Hüseyin'e gönderilen mektupta; Araplar, Büyük Britanya'nın geleneksel dostu olarak belirtildikten sonra "*Arap topraklarındaki Türklerin hemen, acilen kovulmasını, çok uzun süredir Arap halkının üzerinde baskı uygulayan Türklerin boyunduruğundan kurtulmasını sağlayacak sağlam ve uzun süreli bir ittifakın kurulması*" (Köse:2014:113), gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu işbirliği yabancı basına da yansımıştır. Hariciye Nezareti'ne ait 1916 tarihli bir arşiv belgesinde Osmanlı Devleti'nin Stockholm Sefareti'nin İsveç basınından aldığı ve İngilizlerin Müslüman müstemlekeler ahalisine duyurduğu beyannameye Türklerin I. Dünya Savaşı nedeniyle zayıf durumda oldukları, bu nedenle Arapların bağımsızlıklarını kazanmasının tam zamanı olduğu ve İngiltere'nin Mekke Şerifi ile diğer kabilelerin isyanını destekleyeceğine (BOA, HR.SYS., 2424:21) dair bilgiler bulunmaktadır.

Sultan II. Abdülhamit, Şerif Hüseyin'in İngiliz ajanları ile irtibatını öğrenince ailesiyle birlikte 1891'de davet etmiş ve 18 yıl boyunca, İstanbul'da kalmasını sağlamıştır. İngiliz kaynakları Şerif Hüseyin'in İstanbul'da 25 yıl (Köse, 2014:45), kaldığını belirtmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Hüseyin, Mekke'ye dönmüş ve Mekke Emiri olmuştur. Şerif Hüseyin, İstanbul'dan ayrılırken gönüllü toplaması karşılığında kendisine ödenen 60.000 altınla birlikte Mekke'ye ulaşmış, devletten aldığı bu parayı topladığı gönüllüleri devlet aleyhine hazırlamakta kullanmış (Kandemir, 2009:114), İngilizlerin vaat ettiği Arap Krallığı'na kanmış, hilafetin kendisine verilmesi gerektiğini savunmuş ve Osmanlı Devleti'ne isyan (Engin, 2010:16) etmiştir. Abdülaziz İbn Suud, 7 Ekim 1916 tarihinde Arap Bülteni'de Şerif Hüseyin'in esas amacının İngilizlerle Türkleri birbirine düşürmek ve Almanların garantisinde Türklerden bağımsızlık koparmak (Fromkin, 1989:214), olduğunu belirtmektedir.

5 Haziran 1916 günü teheccüt namazı vaktinde (gece saat 3.30-4.30 arası), Medine'de başlayan isyandan Cidde, Taif ve Mekke şehirleri, telgraf direkleri tahrip edildiği için haberdar olamamıştır. İletişim kurulamamasının bedeli ağır olmuş 10 Haziran 1916 günü yine bir teheccüt vaktinde Hicaz isyanı (Köse, 2014:191, 197), başlamıştır. 1916 yılının ikinci yarısından itibaren savaşın seyri hemen tüm cephelerde Osmanlı Devleti'nin aleyhinde gelişmeye başlamış, Trabzon, Erzurum ve Van, Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Aynı dönemde İngilizlerin silah, altın ve bağımsızlık vaatleri ile Mekke Şerifi Hüseyin tarafından başlatılan isyan hareketi sonraki iki yıl boyunca ciddi bir tehdide (Zürcher, 2015:181-182), dönüşmüştür. Şerif Hüseyin, hem kendisine bir meşruiyet sağlayabilmek hem de devlete karşı sadakatsizliğini örtmek için El-Ezher ulemasının kendi

lehinde bir basın kampanyası (Köse, 2014:246), düzenlemesini de istemiştir. Ayrıca 27 Haziran 1916 günü (Kandemir, 2009:42), yayınladığı ve Araplara dağıttığı beyannamede “*isyanımız tam bir bağımsızlığa yöneliktir ve başka hiçbir ülkenin ya da gücün bizim üzerimizde herhangi bir hakkı yoktur*” diyerek, Hicaz’da bir krallık kurabilmek ve halifeliği ailesine ait bir hale getirebilmek için başlattığı isyandaki (Köse, 2014:250-251), İngiliz desteğini gizlemek istemiştir. Hüseyin’in isyan çağrısı Arap ve İslam dünyasında istenilen yankıyı uyandırmamış, Arap Bülteni’nin 8 Kasım 1916 tarihli 29. sayısında Hüseyin’in kendini Arap Kralı olarak ilan etmesi “*bu iddiada bulunan prens, iddiasını gerçekleştirmekten çok uzaktır*” (Fromkin, 1989:216), ifadeleriyle eleştirilmiştir.

İngilizler bölgede Arap Büroları kurarak, gelişmeleri yakından takip etmişler, bölgedeki ayrılıkçı faaliyetleri siyasi, askeri ve maddi olarak desteklemişlerdir. Mekke Şerifi’nin başlattığı isyana 10 Aralık 1915’ten, 6 Kasım 1916 tarihine kadar toplamda 773.000 sterlin (Köse, 2014:391) mali destek, cephane ve gerekli malzeme desteği yapılmıştır. İngilizlerin yardımlarına ek olarak Fransızlar’da Yarbay Edouard Bremond’un başkanlığında 42 subay ve 983 askerden (Fromkin, 1989: 218-219), oluşan heyet kurmuş, askeri malzeme ve eğitilmiş Müslüman askerler göndermenin yanında 1.250.000 Frank nakit ödeme yaparak (Köse, 2014:392), isyana destek olmuşlardır. İsyana silah, cephane ve lojistik imkanlarıyla destek veren ve bir anlamda isyanın finansörlüğünü yapan İngiltere, aynı zamanda muharip güçleriyle isyana bizzat destek olmuştur. Cidde’deki İngiliz donanması, Osmanlı kışlarına yapılan saldırılarda sindirme maksatlı atışlarla Araplara destek (Kral Abdullah, 2013:104), vermiştir. İngiliz gemi ve uçakları Cidde’ye saldırmış, limanın güvenliğini sağladıktan sonra Mısır Ordusu’ndan Müslüman askerler karaya indirilerek, Hüseyin’in Mekke ve Taif şehirlerini ele geçirmesine yardımcı olmuşlardır. Diğer yandan da Rabig ve Yanbo limanlarını kolaylıkla ele geçirerek, Arabistan’ın Kızıldeniz kıyısında kontrolü ele alıp, limanlara İngiliz varlığını (Fromkin, 1989:213), yerleştirmişlerdir.

1919 yılı sonuna kadar Hicaz isyanına İngilizlerin yaptığı yardımların miktarı konusunda kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Davit Fromkin bu rakamı 11.000.000 sterlin olarak açıklarken (1989:216), Metin Hülügü ise 45.205.000 sterlin (Hülügü, 2008:141), olarak belirtmektedir. İsmail Köse ise verilen bu rakamların çok fazla olduğunu, 1915’ten 1919 yılı sonuna kadar yapılan yardımın toplamda 6.050.000 sterlin olduğunu, bunun da yaklaşık 200.000 dolara karşılık geldiğini belirtmektedir. Bir başka deyişle Majesteleri hükümetinin yaklaşık 200.000 dolar karşılığında Orta Doğu’yu işgal

ettiğini (Köse, 2014: 394), hatırlatmaktadır. Askeri uzmanların tespitine göre, Yemen isyanları Balkan Savaşları'nın kaybedilmesinde nasıl etkili olduysa Suriye'nin elimizden çıkışına neden olan Filistin Harbi'de Hicaz isyanı yüzünden kaybedilmiştir (Kandemir, 2009:43). Kendisini büyük bir Arap Krallığı'nın başında halife olarak görmeyi hayal eden Şerif Hüseyin, ilerleyen dönemde İngilizlerle arası açılınca Kıbrıs'a sürgün olarak gönderilmiş, 1922 yılında Mekke'deki Kible Gazetesi'nde ve İngiliz Morning Post Gazetesi'nde yayınlattığı yazılarda “*kendisine verilen sözlerin tutulmadığını ve İngiltere'nin Arapları aldattığını*” (Köse, 2014:395,401), itiraf etmiştir. Son pişmanlıkların fayda vermediği bilinen bir gerçek olmasına rağmen, yine de bu itiraf gelecek nesillere ibret olması hasebiyle önemsenmesi gereken tarihi bir kayıt olarak değerlendirilmektedir.

1917 Mart ayında İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirmesinin ardından Filistin yönünde başlattıkları ilerleme harekâtı önce Gazze'de durdurulmasına rağmen, Osmanlı Ordusu'nun içinde bulunduğu zorlu şartlar nedeniyle 1917 noelinden önce Kudüs'ün düşmesi ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Ordusu'nda o dönemde yaşanan en büyük sıkıntılardan biri salgın hastalıklardır. Özellikle yeterli temizlik şartlarının sağlanamaması sonucunda bitlerin neden olduğu tifüs, yaz aylarında daha çok sulak kıyı ovalarında artan sıtma, içme sularından kaynaklanan kolera ve C vitamini eksikliği nedeniyle oluşan iskorbüte yaygın olarak görülen hastalıklardır. Bu sorunlara asker kaçakları ve ulaşım zorlukları da eklenebilir. Demir yolunun tek hatlı olması, İstanbul ile cephe arasındaki yolculuğun çoğu kez bir buçuk ay kadar uzunca bir zamanda yapılabilmesi, Almanya'dan gelen silahların Filistin cephesine ulaştırılabilmesi için tam on iki kez (Zürcher, 2015:182-183), yüklenip boşaltma zorunluluğu da lojistik destek alanında büyük sorunlar oluşturmuştur.

Savaşın başında tarafsızlığını koruyan Yunanistan, Kral Konstantin'in ittifak güçlerinin yanında ve Başbakan Venizelos'un ise itilaf güçlerinin yanında savaşa girme ikilemi ile uğraşmıştır. Kendilerine İzmir ve Kıbrıs'ın verilmesi (Karakuş, 2006:58), karşılığında bile savaşa girmekte tereddüt eden kral, İngiltere ve Fransa'nın baskısı sonucunda tahttan çekilmek zorunda kalmıştır. İngilizlerin Osmanlıya karşı başlatacakları hareket için Limni Adası'nda bir üs kurlmaları için izin veren Venizelos hükümeti ise (Shaw, 2014:565), 26 Haziran 1917 tarihinde ittifak devletlerine savaş ilan ederek (Uçarol, 1995:501), Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır.

Her üç askere bir silah düşen ve toplamda 666.000 askerin tüfeksiz olduğu (Fuller, 2012:40), Rus Orduları'nın cephelerde verdiği ağır kayıpların neticesinde asker ve sivil

halkın sefalete düşmesi ve itilaf güçlerinin Rusya'ya yardım etme girişimlerinin Çanakkale'de Türklerin zaferine takılması sonucunda, 15 Mart 1917'de ihtilal patlak vermiş, Çar'ın idaresi zayıflamış ve ihtilalcilerin hükümeti devirmesi kolaylaşmıştır. Alman Genelkurmayı, Bolşevik Partisi'ne destek vererek ve Rus Devrimi'nin oldukça kritik bir döneminde Lenin'in sürgünden dönüşüne imkan sağlayarak, Rusya'nın politik sistemini bilinçli bir şekilde yıkmaya çalışmış (Howard, 2012:29), 14 Kasım 1917'de Lenin yönetimindeki Bolşevikler, bir darbe sonucunda iktidarı (Kuran, 1992:198-199), ele geçirmişlerdir. Lenin, Almanya'dan ilave para desteği sayesinde 1917 sonbaharında Petrograd'da iktidarı ele geçirip parçalanmış olan Rus devletinin diktatörlüğüne gelir gelmez ülkesini savaş dışına (Fromkin, 1989:241), çıkarmanın yollarını aramaya başlamıştır. Savaş, Rus halkına da ağır faturalar yüklemiştir, 1918 yılı Ocak ayında Birinci Ordu'da yaşanan ve yaklaşık bir milyonu bulan firarlar nedeniyle bazı bölüklerde sadece yedi asker kalmış (Fuller, 2012:38,50), kalanlarda bedeli ne olursa olsun barış istemişlerdir. Bu şartlar altında 15 Aralık 1917'de ateşkes isteyen Rusya, 3 Mart 1918'de imzalanan ve tarihte filme alınan ilk diplomatik antlaşma olan (Stone, 2010:21), Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra savaştan çekilmiş, işgal ettiği Doğu Anadolu'yu boşaltmış ve bölge Türk güçlerince geri alınmıştır.

Savaşın ilk yıllarında müttefiği Almanya ile Kafkasya politikaları konusunda hemfikir olan Osmanlı Devleti, 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali sonrasında "Turancı" duygu ve düşünceler ve "İslami" bir kimlik ile Orta Asya Türkleri ile irtibata geçme amacını taşıyan bir siyaset takip edince; Alman menfaatleriyle çatışmış ve iki müttefik Kafkasya'da karşı karşıya gelmiştir. 31 Temmuz'da Bakü'de Menşevikler bir darbe sonucu Bolşevikleri yönetimden uzaklaştırmışlar ve şehri koruması için İran'da bulunan İngiliz Generali Dunsterville'den yardım istemişlerdir. Bu istek üzerine 4 Ağustos'ta ilk İngiliz birliği Bakü'ye girmiş ve 17 Ağustos'ta takviye birlikler (Çolak, 2006:272, 285), şehre yerleştirilmiştir.

1917 Aralık ayında Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki Bolşevik aleyhtarı topluluklar tarafından başkenti Tiflis olan *Transkafkasya Cumhuriyeti* kurulmuştur. Transkafkasya Cumhuriyeti'nin 1878 sınırlarını kabul etmeyişi nedeniyle bölge Osmanlı güçleri tarafından işgal edilmiştir. Enver Paşa'nın Yakın Doğu'da yitirilen bölgelere karşılık olarak ele geçirmek istediği bu coğrafyaya yapılan askeri harekât, Bakü petrollerini ele geçirmek isteyen ve müttefikimiz olan Almanlar tarafından engellenmek istenmesine rağmen İslam Ordusu, Nuri Paşa komutasında 15 Eylül 1918'de Bakü'ye (Zürcher, 2015:

183-184), girmeyi başarmıştır. Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayınca Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu'yla birlikte Azerbaycan'ın emrine girmiş, İngilizlerin baskısı sonucu Almanlar da bölgeyi boşaltmak zorunda kalmışlardır. Böylelikle Kafkasya bölgesinde müttefik olan iki gücün; Osmanlılar ve Almanların mücadelesi, İngilizlere yaramış, İngiliz nüfuzu gittikçe kendini daha fazla hissettirmeye (Çolak, 279-280), başlamıştır.

Almanya'nın Lenin'i desteklemesi beklenen sonucu vermiş, Rusya savaş dışına (Fromkin, 1989:241), itilmiştir. Savaşta Rusya'nın oluşturduğu boşluğu 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan eden Amerika Birleşik Devletleri doldurmuştur. ABD'nin savaşa katılımı itilaf güçlerinin zafer kazanma umutlarını artırmış, bu nedenle Yüksek Harp Kurulu ve Yürütme Komitesi kurularak, 17 Nisan 1918'de Fransız General Foch'un itilaf devletleri orduları başkomutanı olması kararlaştırılmıştır. ABD'nin savaşa girmesindeki en önemli neden Alman denizaltılarının Amerikan ticaret gemilerini batırması (Kuran, 1992:199), olarak gösterilmektedir. Ayrıca Almanya'nın ABD ile ilişkileri iyi olmayan Meksika ile işbirliği yapmak üzere harekete geçmesi de ABD'nin savaşa katılımını hızlandırmıştır (Uçarol, 1995:502). Alman Dışişleri Bakanı Zimmermann, ABD'nin savaşa girme ihtimaline karşı Amerika kıtasında Almanya'ya bir müttefik arayışı içerisine girmiş, bu bağlamda Meksika ile antlaşma yapmayı düşünmüştür. Bu durum Meksika'ya 1848 yılında ABD'ye kaptırdığı Teksas, Yeni Meksika ve Arizona gibi yerleri geri alabilme umudu vermiştir. Zimmermann'ın bu konudaki telgrafını İngiliz haberalma servisinin ele geçirmesi ve yayımlaması da ABD'nin itilaf güçleri yanında savaşa girmesini sağlayan (Ülman, 2002:344), etkili bir unsur olmuştur.

Savaşa giren ABD açtığı kredilerle, yaklaşık üç yıldır savaşan ve iflasın eşiğine gelmiş olan müttefikleri İngiltere ve Fransa'ya savaş harcamalarını karşılama (Stevenson, 2012:81), imkanı vermiştir. ABD'nin Almanya'ya savaş ilanı Almanya'nın müttefiki olan Osmanlı Devleti'ni de etkilemiş, yoğun bir Alman baskısı altında kalan Osmanlı Devleti, ABD ile siyasi ilişkilerini 20 Nisan 1917'de kesmiştir. ABD ise Osmanlı Devleti'ndeki diplomatik işlerini eşi Amerikalı olan İsveç elçisine devretmiştir. Savaşa itilaf güçleri yanında dahil olan ABD, misyoner faaliyetlerinin zarar görmemesi amacıyla Amerikan Kongresi'nde karşıt görüşler olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemiştir (Karakaş, 2013:4).

Almanya tüm güçlerini seferber ederek 21 Mart 1918'de Fransa Büyük Meydan Muharebesi'ni başlatmış, ancak başarılı olamamıştır. General Foch'un komutasındaki

itilaf orduları 21 Mayıs 1918'de karşı taarruza geçmiş, tankların ve uçakların desteğinde yapılan ve yaz boyunca devam eden taarruz sonucunda Almanlar geri mevzilerine doğru çekilmişlerdir. Avrupa'daki savaşta Fransa'dan geri çekilmeye zorlanan Alman Ordusu ve Filistin'de İngiliz Ordusu karşısında geri çekilen Osmanlı Ordusu, yavaş yavaş yenilgiyi kabul etmeye başlamıştır. General Allenby komutasındaki İngiliz Ordusu, Alman Mareşal Falkenhayn'ın komutasındaki Yıldırım Orduları Grubu'na karşı 31 Ekim 1917'de büyük bir taarruz başlatmış, Arapların da yardımcı olduğu bu hareket sonucunda 9 Aralık'ta Kudüs'e (Kuran, 1992:199), girmiştir. İttifak güçlerinin yenilgileri birbiri ardınca gelmiş, 1918 yılı adeta yenilgiler yılı olarak geçmiştir. Gece, Şerif Hüseyin'in adamları tarafından, 1 Ekim 1918 sabahı da İngilizler tarafından Şam'ın işgal edildiği haberleri Suriye valisi Tahsin Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:429), bildirilmiştir.

29 Eylül'de Üsküp'ün itilaf güçlerince işgali ve 2 Ekim 1918 tarihinde Bulgaristan'ın Selanik'ten karaya çıkan İngiliz-Fransız güçleri karşısında teslim oluşu, Bulgaristan'ı ateşkes istemeye zorlamıştır. Bulgaristan'ın Sofya Ateşkes Antlaşması ile savaştan çekilmesi ile Almanya ile Osmanlı Devleti arasında karayolu bağlantısını kesince Osmanlı Devleti'de ateşkes istemek zorunda kalmıştır. Kabinenin istifası üzerine kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümeti, Kutu'l-Amare'de teslim alınan İngiliz General Townshend'in arabuluculuk yaptığı ön görüşmelerin ardından 30 Ekim 1918 günü Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak (Zürcher, 2015:184-202), savaştan çekilmiştir. 1917 yılında yaşanan Rus Devrimi ve 1918'de Almanya ve Osmanlı'nın savaştan yenik çıkması Arap dünyasının büyük ölçüde İngiliz egemenliğine girmesini (Baharççek-Arpacı, 2014:101), kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmesine ve yenilgiyi kabul etmesine rağmen "*her sabah kefene bürünüp başına beyaz bir sarık sararak Harem-i Şerif'in hademeliğini yapan*" Fahrettin Paşa, yaklaşık 70 gün boyunca teslim olmamakta direnmiş, yiyecek sıkıntısı çeken askerlerine çekirge yedirerek (Kandemir, 2009:45,130,188), bu kutsal mekanların düşman eline geçmemesi için olağanüstü bir gayret göstermiştir.

10 Haziran 1916 tarihinde Mekke'de bir teheccüd vakti başlayan Hicaz isyanı, 935 gün sonra 9 Ocak 1919 tarihinde, son direnişçi "*Türk Kapları*" olarak anılan Fahrettin Paşa ve kahraman askerlerinin esir düşmesi ile Medine'de sona ermiştir. İsyân sonucunda Hicaz asilerin eline, tüm Orta Doğu ise İngiliz ve az bir kısmı da Fransızların kontrolüne geçerek bu devletlerin müstemlekesi (Köse, 2014:385), haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ardından 3 Kasım'da Avusturya; Villa Guisti, 11 Kasım'da da Almanya; Rethondes Ateşkes Antlaşması ile silah bırakarak savaştan çekilmiştir. Böylelikle dört yıl üç ay on bir gün süren (Kuran, 1992:199; Ülman, 2002:359-361), Birinci Dünya Savaşı sona ermiştir. Alman Şansölyesi'nin savaşın başında “*şiddetli, ama kısa bir fırtına*” öngörüsüne rağmen, savaşta yaşanan fırtına hem şiddetli hem de oldukça uzun (Stevenson, 2012:63), sürmüştür. 1914 ile 1918 yılları arasında fitili ateşlenen tehlikeli ideolojik ve ulusal çatışmalar son bulmamış (Winter-Parker-Habeck, 2012:3), tam aksine yüzyılın geri kalan bölümüne de egemen olmuştur.

5.10. SAVAŞIN SONUÇLARI

Birinci Dünya Savaşı, Lenin'in 1920'de yazdığı gibi “her iki taraf için de emperyalist bir savaştı, dünyanın paylaşılması, sömürgelerin bölünmesi, finans kapitalin nüfuz alanları uğruna” (Forstner, 2012:207), yapılan bir savaştır. Bu savaş sonucunda Osmanlı Devleti oldukça küçülürken, kazanılan zafer Britanya İmparatorluğu'nu zirveye çıkarmış, elde ettiği topraklarla daha önce hiçbir imparatorluğun ulaşamadığı boyutlara ulaştırmıştır (Fromkin, 1989:381).

Birinci Dünya Savaşı, savaş teknolojisi bakımından kendisinden önceki savaşlardan oldukça farklı, eşi görülmemiş yıkıcılıkta bir savaştır. Dumansız barut, makineli tüfekler, TNT cinsi patlayıcı maddeler, ağır toplar, seri ateş edebilen tüfekler, denizaltılar, uçaklar ve ilk kez İngilizler tarafından kullanılan tanklar, ölüm oranlarında olağanüstü bir artış (Habeck, 2012:91, 102), yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle uçakların savaştaki önemi sonradan anlaşılan bir husustur. Başlangıçta sadece keşif ve fotoğraf çekmek amaçlı kullanılan uçakların vurucu gücü, ateş hızı doğrudan uçağın pervanesiyle kontrol edilebilen tüfeklerin geliştirilmesiyle arttırılmıştır. Almanlar tarafından *Gotha* adı verilen çift motorlu yeni bombardıman uçaklarının kullanılmaya başlaması ve verdiği zararın büyüklüğü uçakların önemini daha da artırmış, savaşın başında 136 uçağa sahip olan Fransa, savaşın sonuna doğru neredeyse her gün bu sayıda uçak üretir (Robbins, 2005:104-106), hale gelmiştir.

Silah altına alınan her dört Osmanlı vatandaşından birinin canını kaybettiği (Winter-Parker-Habek, 2012:4), Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin girişinde oldukça etkili olan isimler, mütareke imzalanır imzalanmaz 1 Kasım gecesi bir Alman denizaltısı ile (Macmillan, 2004:361), önce Odessa'ya (Zürcher, 2015:202), daha sonra da Avrupa'nın değişik kentlerine gitmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ni hem savaş sırasında hem de savaş sonrasında hatta günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'ni en çok uğraştıran sorunlardan biri Ermeni meselesi olmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerce 1915'te ilki Zeytun'da çıkarılan isyanlar artarak Kayseri, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep, İzmir ve Canik (Kılıç, 2012:302-303), gibi geniş bir alana yayılmış, sivil halk bu isyanlardan büyük bir zarar görmüştür. Enver Paşa, sadece Erzincan civarında 1.300 Müslüman'ın Ermenilerce yakıldığını (Çolak, 2006:224), ifade etmiştir. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girince Hristiyan tebaanın bazı üyeleri, düşman ülkeler adına istihbarat bilgileri toplamaya, Osmanlı savaş gücünü baltalamaya, ajitasyon, casusluk, propaganda, sabotaj ve bazı hallerde vahşet ile devrimci faaliyetlere girişmişler, liderlerinden bazıları da gizlice düşman ülkelere hizmet etmiştir (Sonyel, 1999:145). Çanakkale Savaşı'nda bazı Rum ve Ermeni kökenli Osmanlı askerleri, firar ederek İngilizlerin tarafına (Herbert-Morgenthau, 2007:8,41), geçmiştir.

Ermenilerin itilaf güçlerine istihbarat ve fiili destek vermesi ve Osmanlı Ordusu'nun ve cephe gerisindeki sivil halkın büyük zarar görmesi üzerine Osmanlı Devleti, kelime olarak göç ettirme anlamına gelen (Devellioğlu, 2005:1061), *tehcir* kararı almış (Şaşmaz, 2013:565), bazı Ermeni vatandaşlarını Suriye'nin değişik bölgelerine yerleştirmiştir. Ermeni isyanlarının artması üzerine Osmanlı yönetimi tarafından 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan sevk ve iskan kanunu (Özdemir, 2010:25; Bakar, 2013:75; Saray, 2010:60-78), Anadolu'daki tüm Ermenileri kapsamamış, asker aileleri ile Katolik ve Protestan Ermeniler dışındaki kesim tehcir (Kılıç, 2012:304), edilmiştir. Antakya ve civarındaki Ermeniler de sevk edileceklerini anlayınca silahlanarak Musa Dağ'a çıkmışlar, bu mücadelelerinde yine İngilizlerce cephaneye ve erzak bakımından desteklenmişlerdir. İngiltere, Cebel-i Musa'dan yaklaşık olarak 4.000 kadar Ermeni'yi alarak Mısır'a götürmüştür. Bu Ermeniler arasından eli silah tutanlar Kıbrıs'ta eğitilmiş ve Doğu Lejyonu olarak adlandırılmıştır. Bu birlikler Mondros'tan sonra Türklere karşı yürütülen operasyonlarda aktif olarak (Polat, 2015:237-239), kullanılmışlardır.

Ermeni meselesi ve tehcir olayı Batı ülkelerinde genellikle Ermeni bakış açısıyla değerlendirilmiş, Osmanlı Devleti hiç te hak etmediği suçlamalarla karşı karşıya bırakılmış, hatta bu sorunun yansımaları sözde “soykırım” iddiaları ile günümüze kadar gelmiştir. Bu durumun en önemli sebebi de yine misyonerlerdir. Özellikle Amerikalı misyonerler bölge hakkında tuttıkları raporları genellikle Ermeni milliyetçilerinin söylemleri doğrultusunda yazmış (Çolak, 2006:163), kendi kamuoylarında Türk

karşıtlığının oluşmasına destek olmuşlardır. Oysaki General Harbord'un 10 Ekim 1919 tarihli bir yazışmasında “*Yerlerinden çıkarılan Ermeniler yavaş yavaş ve hiçbir korku duymadan yerlerine dönüyorlar. Bütün seyahatimiz boyunca Türklerin Ermenileri öldürmek istediklerine dair bir işaret görmedik*” (Karakuş, 2006:42), şeklindeki ifadeleri gerçeklerin misyonerler eliyle nasıl saptırıldığını görmemiz açısından oldukça önemlidir. Ayrıca; Osmanlı hükümetinin, Ermenileri sevk ve iskan ederken, görevini kötüye kullanan memur ve jandarmaları azletmesi, daha tehcir sırasında 1.673 kişiyi Divan-ı Harb-i Örfi'lerde yargılayarak cezalandırması (Beyoğlu, 2015:89), bu sorunun devlet eliyle yapıldığı iddia edilen sistematik bir soykırım olmadığını görmemiz açısından önemli bir detaydır.

İngilizler, Birinci Dünya Savaşı sürerken, 1917 ilkbaharında Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla, iki yıl sürecek bir çalışma yaparak bütün vilayet ve sancakların etnik esasa göre ayrıntılı olarak nüfus tablolarını (Özdemir, 2010:25), hazırlamışlardır. Bu verilerden yararlanarak, hangi bölgede kimleri kullanabileceklerini belirlemişlerdir. Balkanlar'da Rumların, Anadolu'da Ermenilerin, Karadeniz'de Pontuscu Rumların, Orta Doğu'da Arapların hep birbiri ardınca isyan etmeleri, o zamana kadar yapılan misyonerlik çalışmalarının İngilizler adına verdiği meyvelerdir.

İngilizler, Ermeni meselesini hem kendi kamuoylarında hem de Amerikan kamuoyunda ciddi bir şekilde işlemişler, Amerikalıların kendi saflarında savaşa dahil olmasını sağlayabilmek için basın gereçlerinden ve propaganda imkanlarından azami ölçüde yararlanmışlardır. Amerikalı Senatör Hiram Johnson, 1917 yılında “*Savaşta doğru söylemek ilk kayıptır*” derken, savaşta basının devlet yanlısı bir politika izlemesi gerektiğinin önemini vurgulamaktadır. Savaşta asıl amaç kazanmak olduğu için, yapılan propagandanın doğru ya da yanlış olmasının bu propagandaları yapanlarca hiçbir önemi yoktur. Yeter ki yapılan propaganda istenilen sonucu versin, beklenen etkiyi yaratsın. Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler Wellington House'da (Özdağ, 2014:67-69), büyük bir propaganda merkezi kurmuşlar, bu merkez sayesinde savaş boyunca İngiliz basınına yönlendirerek Amerika'yı savaşa çekmeye çalışmışlardır. Amerika'nın savaşa çekilebilmesi için Amerikan gazetelerinde Ermeni olayları propaganda aracı olarak kullanılmış, özellikle Amerika'daki Musevi ve Alman kamuoyu etkilenmeye çalışılmıştır. İngilizlerin Amerika'da Ermeni olaylarını propaganda aracı olarak kullanmalarının esas amacı; Rusların 1915'te Rusya'daki Musevilere karşı başlattıkları katliamların New York Musevilerinde oluşturduğu memnuniyetsizliği gidermektir. Rusya 1915 yılında Galiçya

Cephesi'nde kendisi için savaşmadığına inandığı 200.000 Yahudi'yi katletmiş, birçoğunu da kuzeye sürmüştür. I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Rusya müttefik olunca bu gerçek gizlenmiş, bunun yerine Ermeni konusu işlenmeye başlanmıştır. İngiliz istihbaratı tarafından “ölen askerlerin vücutlarının kaynatılarak gliserin elde edilmesi” gibi birçok hikâye uydurulmuş, Almanların Belçika halkına Türklerin ise Ermenilere karşı birçok mezalim yaptığı iddia edilmiştir. Bu hikâyelerin inandırıcı olması için propaganda çalışmaları Sir Bryce'ın kurduğu bir komiteye devredilmiş, adı geçen komite İngiliz hükümetinin bu konudaki raporlarını yayınlayarak anlatılan hikâyelere resmiyet (Özdağ, 2014:67-82), kazandırılmıştır.

Propagandanın önemini kavrayan İngilizler, Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olan Propaganda Bakanlığı'nı kurarak bu konuda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamış, sadece 1916 yılında propaganda faaliyetlerine 1.3000.000 sterlin harcamışlardır. İngiltere'nin enformasyon ve propaganda çalışmaları Chatlam House'ta hazırlanmıştır. Bu kurumun dış araştırmalar ve basın bölümünün başında Profesör Arnold Toynbee görev almıştır. Propaganda Bakanlığı, her hafta Amerikan basın özetlerinin yapılması, her dilde gazete çıkarılması, yabancı ülkelerde gazete çıkarılması, Rus askerlerine cephe bile film seyrettirilmesi, etkili kişilere Londra seyahati düzenlemeleri, Fransız okullarında bile İngiliz donanması hakkında yazı yarışmaları yaptırılması, 10.000 Amerikan askerine her ay bedava eğlence, gezi, kamp ve dans biletlerinin verilmesi, her gün 10.000 kelimenin telsizle dış dünyaya aktarılması, İngiltere ile ilgili yılda 4.000 makalenin yayınlanması (Özdağ, 2014:83), gibi çalışmaları yürütmüştür. Justin Mccarthy, İngilizlerin Propaganda Bakanlığı'nı 1914 yılında Wellington House'de kurduklarını, İngilizlerin en önemli akademik beyinleri burada topladığını, bu birimin 1915 yılında 17 dilde toplam iki buçuk milyon adet kitap ve broşür yayınladığını, 1916 yılında ise basılmış kopya sayısının yedi milyona ulaştığını, Türklerle ilgili 37 adet kitapçık ve broşür olduğunu bildirmektedir. Bu kitaplarda Türkler ve Müslümanlar hakkında olumsuz birçok içerik bulunmakla birlikte “Müslümanların bile kurtuluş için İngilizleri beklediği teması işlenerek”, Avrupa'da zaten yüzyıllardır varolan anti-Türk propagandası, savaş sırasında da Amerikalı misyonerler ve İngiliz propaganda ofislerinin işbirliği ile özellikle geliştirilmiş, İngiliz politikaları ile misyoner propagandaları hep birbirini beslemiş hatta birbirine bağımlı hale (McCarthy, 1999:133-136), gelmiştir.

İngilizler kendi propagandalarını Amerikalılara benimsetebilmek için basının gücünden yararlanmış, hatta Atlantik'ten geçen haberleşme kablolarını kullanılamaz hale

getirerek Amerika'yı Avrupa ile haberleşmede İngiliz hattına bağımlı hale getirmişlerdir. Böylelikle İngiliz sempatzanı olmayan Amerikan gazetelerini bile haberlerini İngiliz kaynaklarından almaya zorlamışlar bir nevi İngiliz sansürü (McCarthy, 1999:134), oluşturmuşlardır.

Amerikan hükümeti, Paris Barış Konferansı'na kadar misyoner ve tüccar kökenli vatandaşlarının Anadolu'daki faaliyetleri ve bunlara ait malların zarar görmemesi için "*Hristiyanlara yapılan katliamları durdurmak*" bahanesiyle, Türk kara sularına savaş gemisi göndererek hem askeri yönden hem de diplomatik yönden Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya çalışmıştır. Ancak ABD yönetimi Monroe Doktrini gereğince Doğu Sorunu'na İngiltere, Fransa ve Rusya gibi doğrudan taraf olmamıştır (Karakuş, 2013:2). Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı askerlerinin çekildiği bölgeler itilaf güçlerince hızla işgal edilmiş ve egemen güçlerce manda yönetimleri kurulmaya başlanmıştır. İngilizler, Suriye bölgesini önce kendileri işgal etmiş, daha sonra bu bölgeyi Fransız yönetimine terk etmişlerdir. İngilizler Suriye'de bulunduğu süre içerisinde kendi güdülerinde kurdurdukları kukla hükümete her türlü maddi desteği vererek para karşılığında bu bölgelerde söz sahibi olabilmışlerdir. Bölgede dört ay boyunca kalan bir Osmanlı subayı yaptığı gözlemlerini 31 Aralık 1919 tarihinde Osmanlı Genelkurmayı'na rapor olarak sunmuştur. Raporda İngilizlerin Suriye'de kurulan hükümete aylık yüz elli bin lira, ayrıca Emir Faysal'a da altmış bin lira verdikleri, Türk memurların ihraç edildiği ve memuriyete yeni geçeceklerde iki nesil öncesine kadar Türk olup olmadıklarının araştırıldığına dikkat çekilmiştir. Raporda ayrıca Sykes-Picot Anlaşması gereğince İngilizlerin Suriye'yi boşaltmaya ve Fransızlar'ın bölgeyi işgale hazırlandıkları (Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:451-452), bildirilmektedir.

Sykes-Picot Anlaşması, Orta Doğu'daki Osmanlı topraklarını paylaşmak için İngiltere ve Fransa arasında 3 Ocak 1916 tarihinde yapılan gizli bir anlaşmadır. Toplantıya İngiltere adına Sir Mark Sykes ve Fransa adına Charles François Georges-Picot katılmış, anlaşma bundan dolayı bu isimlerle anılmaktadır. Anlaşma sonradan Rusya'nın da katılımıyla 10-23 Ekim 1916 tarihinde kesin şeklini almıştır. Bu anlaşmaya göre; Adana, Antakya bölgesi, Lübnan ve Suriye kıyıları Fransa'ya, Musul dışındaki Irak toprakları ise İngiltere'ye bırakılmıştır. Fransa ve İngiltere'nin kendilerine bırakılan bu bölgelerde istedikleri türde yönetimler kurması kabul edilmiştir. Suriye'nin diğer kıyı bölgeleriyle Musul ve Ürdün'ü kapsayan coğrafyada Fransız ve İngiliz koruyuculuğu altında büyük bir Arap Krallığı'nın yanında Filistin'de Rusya ve diğer müttefikler ile Şerif Hüseyin

tarafından belirlenecek uluslararası bir yönetimin kurulması kararlaştırılmıştır. Rusya bu anlaşmaya Kuzeydoğu Anadolu'daki toprak isteklerinin kabul edilmesini şart koşmuş, ancak anlaşma ihtilal sonrasında savaştan çekilen Bolşevikler tarafından 1918 yılında açıklanmıştır (Uçarol, 1995:495; Sander, 2012: 382; Ülman, 2002:331-332; Armaoğlu, 2012:165-166). Bu anlaşma Suriye'de bir hayli yatırımı bulunan ve kendini bölgedeki Marunilerin koruyucusu gibi gören Fransızları memnun etmesinin yanında İngilizleri de oldukça memnun etmiştir. Çünkü İngilizler, açığözlülük ederek, Fransızları kendileriyle güneye doğru yanaşmakta olan Rusların arasına almayı (Macmillan, 2004:377), başarmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı başlayınca yaklaşık 400.000 Nesturi, Rusya'ya sığınmış ve Rusya tarafından İran'ın Hoy, Selmas ve Urmiye bölgelerine yerleştirilmiştir. Ancak 1917 yılında Rusya'da yaşanan ihtilal sonucunda Rus Orduları'nın bölgeden çekilmesi üzerine Nesturiler, bir süre daha Türklere karşı savaşmış başarılı olamayınca Irak topraklarına çekilerek 1918'te bu bölgeyi işgal eden İngilizlere sığınmışlardır. İngiltere Kaptan Gracey adlı ajanını bölgeye göndererek Nesturi ve Ermenilere silah, para ve askeri yardım sözü vermiş, bunun karşılığında ise bu gruplardan bölgeyi savunmalarını istemiştir. İran'da yaşanan çatışmalar neticesinde Nesturi Patriği ölünce, Nesturiler lidersiz kalmıştır. İngiltere'nin korumasında yaklaşık 40-50 bin kişiden oluşan Nesturi ve Ermeni grupları Irak'ın Bakuba kampına yerleştirilmiştir. 1919 yılında Nesturilerin eski yerlerine dönmeleri gündeme gelmiş, bölgede kurulması düşünülen Kürt ve Ermeni tampon devletlerinin yanına bir de Nesturi nüfus bölgesi oluşturulması planlanmıştır. İngiltere, hem Hindistan yolunun güvenliği hem de Bakü petrol sahasının Osmanlı-Alman kuvvetlerine karşı korunması düşüncesiyle bu konuya gereken hassasiyeti göstermiştir. Nesturiler, 1932 yılında bağımsızlığına kavuşan Irak hükümetine karşı da ayaklanmışlar, ayaklanma başarılı olmayınca Suriye'ye (Akgül, 2004:61-80), göç etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde bölgede bir Yahudi devleti kurma girişiminin ilk aşamalarından olan Balfour Deklarasyonu'nun yine İngiltere tarafından dile getirilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour, 1917 yılında Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada Ermeniler ile Arapların Osmanlı Devleti'nden koparılması gerektiğini (BOA, HR.SYS., 2443:61) belirtmiştir. Savaşı hangi taraf kazanırsa kazansın siyonizmin amacına ulaşacağına inanan İngiltere, Filistin'de kendi himayesinde Siyonist bir devlet teşekkülünün (BOA, HR.SYS., 2443:8), gerçekleşmesi için 1918'de Filistin'e Yahudilerden oluşan bir heyet göndermeyi (BOA, HR.SYS.,

2334:26) tasarlamıştır. Bu teşebbüslerin temelindeyse, eski dönemlerden gelen İngiltere'yi "Tanrı'nın, Yahudileri Kutsal Topraklara götürme aracı" olarak gören mistik bir anlayış yatmaktadır. Lloyd George hükümeti de 1917 ve 1918 yıllarında Filistin'i ele geçirmeyi ve Tanrı'nın verdiği bu görevin bir an önce tamamlanmasını (Fromkin, 1989:265,270), isteyen politikalar sergilemiştir. 4 Haziran 1918'de İngiliz hükümeti tarafından ayarlanarak Akabe'de yapılan bir görüşmede Emir Faysal ile Siyonist lider Azriel Weizman biraraya gelmiştir. Görüşmede Faysal, Suriye'nin idaresinin kendisine verilmesi karşılığında, Filistin'de bir Yahudi Ulusal Yurdu'nun kurulmasını kabul etmiş, Filistin halkı Şerif Hüseyin'den sonra oğlu Faysal tarafından da şahsi çıkarları doğrultusunda (Köse, 2014:370) bir kez daha aldatılarak Filistin toprakları ise daha o tarihlerde siyonizme hediye edilmiştir.

İngilizler her fırsatta Osmanlı halkını bölmeye çalışmış ve askerlerini cephede ve cephe gerisinde birer misyoner olarak kullanmışlardır (Burak, 2004:35). Misyonerlerin eğitim faaliyetleri savaş döneminde durmuş, bunun yerini *Orta Doğu Yardım Örgütü* isimli kuruluşun bünyesinde yapılan faaliyetler almıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Orta Doğu'da Amerikan mandasının kurulması fikrinin en önemli savunucuları yine misyonerler (Turan, 2002:34), olmuştur. Yabancı devletlerin gayrimüslim tebaayı himaye, teşvik ve tahrikleri neticesinde bu unsurlar, devlete karşı din, mezhep ve milli mücadele faaliyetlerine başlamışlar, devletin siyasal birliğinin bozulmasında (Gencer, 1990:9), önemli bir unsur olmuşlardır. Örneğin; Fransa, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Lübnan'da Hristiyan milliyetçiliği fikrini desteklemiş ve I. Dünya Savaşı sonrasında Lübnan'da Fransız manda rejiminin kurulmasında geleneksel Maruni-Fransız dostluğu önemli bir rol (Acar, 1989:19), oynamıştır.

İngiltere için Osmanlı Devleti'nin Irak coğrafyasındaki Kürtler, bölgedeki petrolün (Kürkçüoğlu, 2006:69), varlığı nedeniyle önem kazanmış, bu nedenle Kürtler üzerinde hem diplomatik hem de misyonerlik faaliyetleri birlikte yürütülmüştür. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulamaya çalıştığı Panturancı ve Panislâmcı politikaların Hindistan'a giden yol üzerinde gelişmesinden korkmuş, Turan hattının coğrafi pozisyonunu bozmak için bölgedeki çalışmalarını Diyarbakır ve Musul hattında yoğunlaştırmıştır. İngilizlerce 1917 yılında Bağdat'ta Türk Kürtleri Bürosu açılmasına karar verilmiş, Irak'ta belli bölgelerde kabile kültürü yayılmaya çalışılmıştır. Aynı yıl içerisinde İngiliz Doğu Bilimleri tarafından ilk Kürt alfabesi (Özdağ, 2014:82), yayınlanmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye

topraklarında yaşayan aşiretler ve liderleri hakkında birçok istihbarat raporu hazırlanmış ve İngiltere'nin menfaatleri doğrultusunda (Özdemir, 2008:1-12), kullanılmıştır.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın hemen ardından 17 Kasım 1918'de ahalisinin büyük çoğunluğu Türk olan Süleymaniye, Kerkük, Tuzhurmatu, Kifri, Zaho, Bana, Revanduz, Duhok, Nebiyunus, Erbil, Altınköprü ve Sinayı bölgelerini içeren bir alanda İngilizlerin himayesinde Şeyh Mahmud adlı bir şahsın liderliğinde “*Kürt Hakimliği*” kurulmuş, İngilizler tarafından bölgede Türkçe konuşulması bile (Akgül, 2004:37), yasaklanmıştır. Bölgenin etnik yapısını iyi bilen İngilizler, Kürt, Arap ve diğer unsurları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış, çıkardığı isyanlarla bölgedeki devlet otoritesini sarsmış, bir taraftan bölgeyi işgal ederek diğer taraftan da Kürtlerin menfaatleri için bölgede bulduklarını söyleyerek bölgedeki şeyhleri ve aşiret reislerini ele geçirmeye çalışmışlardır. Seyyid Taha'ya Cezire-Rumiye arasındaki bölgede beylik vaat edilmiş, adamlarına ise silah ve mühimmat yardımı yapılmıştır. Aynı şekilde Simko'yu Türk kuvvetlerine karşı saldırması için teşvik ederek ve Rumiye, Deylaman ve Hoy taraflarını vaat ederek kendi yanlarına çekmeye çalışırken diğer yandan da bölgeye Ermeni ve Nesturileri yerleştirmeye (Akgül, 2004:57-58), çalışmışlardır. Musul, Süleymaniye ve İmadiye bölgesinde İngilizlerin faaliyetleri bölge halkından tepki görmüş, Süleymaniye'deki Kürtlerin lideri olan Şeyh Mahmud bile önce İngilizler desteğinde bağımsızlık ilanına kalkışmışken oyuna geldiğini anlayınca; İngilizlerle mücadeleye başlamış, birçok İngiliz asker ve memurunu esir almıştır. İngilizlerle işbirliği yapan bazı Arap ve Kürt aşiretleri de yaptıklarından pişmanlık duyarak Osmanlı idaresini istediklerini bildirmişlerdir. Süleymaniye, İmadiye ve Musul halkı İngilizlere karşı mücadeleye başlamış, birçok İngiliz askeri öldürülerek cephanelerine el konmuştur. Hatta Musul'da İngilizlerle işbirliği yapanlar halkın sert tepkisi ile karşılaşmış, İngiliz vali öldürülmüş, halk İngilizlere karşı silahlanmak için (Akgül, 2004:58), Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur.

İngilizlerin bölgedeki misyonerlik faaliyetleri I. Dünya Savaşı'na kadar artarak devam etmiş ve İngiltere bu coğrafyada etkin bir konuma gelmiştir. Savaş sonrasında Anglikan misyonerlerin faaliyet gösterdiği bölgelerin önemli bir kısmı İngiltere'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün yani 30 Ekim 1918 günü İngiliz birliklerinin Musul'un 60 kilometre güneyinde bulunmasına rağmen, İngilizler, Mütareke'nin 7. maddesi gereğince Musul'un kendilerine teslim edilmesini istemişlerdir. Bölgedeki Osmanlı askeri makamları durumu İstanbul yönetimine sormuş, talebe uyulması yönünde cevap gelmesi üzerine Osmanlı güçleri 8-15 Kasım 1918 tarihleri

arasında şehri boşaltmak zorunda kalmıştır. Demografik yapı bakımından Türk, Kürt ve Araplardan oluşan Musul, İngilizlerce mütarekeden sonra (Zürcher, 2015:202; Türkmen, 2011:19), işgal edilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönem İslam Dünyası için en dramatik devirlerin yaşandığı bir süreci kapsamaktadır. Misyonerler tarafından “*Güçlü Günah İmparatorluğu*” (Uçar, 2014:9), olarak adlandırılan Osmanlı Devleti önce parçalanmış, ilerleyen süreçte de yıkılışı tamamlanmıştır. Bunda da en büyük sorumluluk İngiltere'ye (Burak, 2004:39), aittir. Savaş sırasında misyonerlerin çoğu Müslüman kimliğine bürünerek din propagandası adı altında bir nevi casusluk yapmıştır. Kazım Karabekir'in ifadesiyle misyonerler; müstemlekelerde Reis'lerin, Raca'ların, Arabistan'da İmamların ve Sultanların haremine kadar girmeyi başaramışlardır. Hatta Osmanlı Devleti'nin dışişlerinde, Babıali'nin değişik dairelerinde, özellikle tercümanlık gibi görevlere (Karabekir, 1995:112-113; Güngör, 2012: 80; Ergin, 1977:815), getirilenler bile olmuştur.

Misyonerler halk arasında yaptıkları propagandalar arasında daha çok halkın cehaletinden yararlanmışlar, İslam dininin ahirete yönelik olduğunu iddia etmişler “*Cennetin yolu viranelikten geçer, Dünya Hristiyanların, ahret Müslümanların*” gibi halka yeis verici sloganları sıklıkla kullanarak, Müslümanları dünyevi işlerden uzaklaştırmak (Karabekir, 1995:113; Güngör, 2012:81), istemişlerdir. 2004 yılında yapılan bir araştırmaya göre kişilerin ihtiyaçları olan maddeler sıralamasında kitabın AB ülkerinde altıncı sırada, Türkiye'de ise yüz yirmi ikinci sırada çıkması (Uçar, 2005:205) örneğinden hareketle, yaklaşık yüz yıl öncesinde halkın cehaletinin boyutlarını görmemiz ve misyonerlerce nasıl kullanıldığını hayal etmek çok da zor olmasa gerektir.

Ercüment Kuran, XIX. yüzyıldaki kültür değişimini açıklarken buna benzer sahil olmayan bir hadisten bahsetmektedir. Bu sözün 1687 yılında Lipova Kalesi savunmasında Avusturyalılara esir düşen ve on iki yıl boyunca esir hayatı yaşadktan sonra kurtulup, 1724 yılında hatıratını yazan Temeşvarlı Osman Ağa'nın eserinin sonunda “*Dünya müminin cehennemi, kâfirin ise cennetidir*” şeklinde bir ifade olduğunu aktarır. Kuran, aynı zamanda XVIII. yüzyılda Osmanlı aydınınının içine düştüğü karamsarlığa da dikkat çekmektedir (Kuran, 2013:21).

Konuya benzer bir yorum yapan araştırmacı ise Yılmaz Özakpınar'dır. Özakpınar, Mümtaz Turhan'dan naklen, kültür değişmelerinin psikolojik analizini değerlendirirken; baskı altında bulunan toplumların, yüksek teknik ve bilgiye sahip olan ve bu nedenle

birçok başarıya ulaşan toplumlara hayranlık duyduğunu belirtmektedir. Bu hayranlık duygusunun zamanla yüksek tekniğe sahip kültürün üstünlüğünü kabullenen ruhi bir tavra dönüştüğünü, onun karşısında bir eziklik duyduğunu, hatta zamanla hayran olduğu medeniyetin gönüllü temsilcisi gibi davranmaya başladığını (Özakpınar, 1999:144), ifade etmektedir. Bu psikolojik tahlil değerlendirildiğinde misyonerlerin ilk iş olarak faaliyet sahasındaki insanlar üzerinde önce hayranlık duygusu uyandırmalarının, batı medeniyeti karşısında doğu medeniyetini küçümseyici bir tavır içinde bulunmalarının asıl maksadı daha net anlaşılabilir.

Müslümanlar, bir Hristiyanın Müslüman olduğunu duyduğunda hemen yardımına koşmuş ve hiçbir sorgulamaya gerek duymadan çok çabuk bir şekilde buna inanmışlardır. Hatta bazıları İslamı seçen kişiye bir takım dini mertebeleri bile layık görmüşlerdir. Akletmeden, sorgulamadan ve arkasındaki gerçek araştırılmadan kabullenilen bu safiyane tutum, misyonerlerce büyük bir zaaf olarak değerlendirilmiştir. Bazı misyonerler bu durumu kullanarak yani Müslüman olduklarını beyan ederek, toplum içerisinde kabul görmüş, bu ortamda her türlü casusluk faaliyetini rahatlıkla yürütmüşlerdir. Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'un geri alınışında yakalanan bir Rus casusunun bırakılması için halkın "*Ona hidayet erdi, bırakın onu günahtır*" diye bağıştıklarını aktarırken bu duruma dikkat çekmektedir. Karabekir Paşa, İslami ilimler konusunda kendisini yetiştiren bir misyonerin, İslami isimlerden birini seçerek Müslüman olduğunu duyurduğunda, kılık kıyafetini de halkın yerel kıyafetlerine benzeterek, hatta bir tutam sakal da bırakarak çok rahat bir şekilde ulemanın arasına karışabildiğini ya da tarikatların en yüksek mertebelerine kadar çıkabilme imkânı kazanabildiğini de (Karabekir, 1995:114; Güngör, 2012:81-82), belirtmektedir. Nitekim Ahmet Hamdi Bey, asıl adı Herbert olan bir İngiliz misyonerinin Bektaşî tarikatına girdiğini ve ilerleyen dönemde tarikat içerisinde halifelğe (Yzb.Ahmet Hamdi Bey, 2010:35), kadar yükseldiğini belirtmektedir.

Misyonerlerin kullandıkları en etkili yöntemlerden biri de basın olmuştur. Basın yoluyla yapılan haberlerle İslam dünyası etkilenmek istemiş, Müslümanların İngiltere aleyhindeki düşünceleri yumuşatılmaya çalışılmıştır. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Londra'nın önde gelen isimlerinden gruplar halinde İslam'ı seçenlerin listelerinin dönemin gazetelerinde yayınlanması oldukça dikkat çekicidir. İslami inancı göre hiç kimse başka birinin imanını sorgulama hakkına sahip değildir ancak; misyonerler arasında bu tip sahte ihtida hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı da unutulmaması gereken bir gerçektir.

Tablo 5.10.1. 1914'te Londra'da İslam'ı Seçenlerin Eski ve Yeni İsimleri (Karabekir, 1995:115; Güngör, 2012:82-83).

Eski İsmi	Yeni İsmi
Lord Hedley	Seyfurrahman Şeyh Rahmetullah Faruk
Kont Jorj Buvatır	Şeyh Salahaddin Ahmed Buvatır
Binbaşı Stanley Moscrit	Şeyh Abdurrahman
Mr. Cir	Şeyh Ahmet Celaleddin
Mr. Cuit	Şeyh Muhammed Ata ür-Rahman
Mrs. Cliford	Seyyide Aişe
Mrs. Fuvalit	Fatma İbrahim
Mrs. Mi	Ümmet-ür-Rahman
Mrs. Kamrunisya	Seyyide Zeynep
Miss Lili	Ümmet-Ullah Halime
Mme Cifurd	Seyyide Aliye

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere’de kiliselerce Türklerin Hristiyanları katlettiği, bu nedenle Avrupa’dan atılmaları gerektiği ve Ayasofya’nın yeniden kilise haline getirilmesi (Ergin, 1977:814; Karabekir, 2004:26; Güngör, 2012:70), gibi yoğun bir propaganda yapılmıştır. Üstelik bu niyetler devrin İngiliz siyasetçilerinden Loyd George (Küçük-Tümer-Küçük, 2016:572; Kahraman, 2009:184), tarafından da yüksek perdeden seslendirilmiştir. Bu dönemde Batı’da İslam hakkında yapılan çalışmalarda Yahudi araştırmacıların az da olsa bilimsel yaklaşımları görülürken, Hristiyan araştırmacıların özellikle de misyonerlerle bağlantılı olanların İslam’a karşı önyargılı ve tarafgir yaklaşımı (Çetinkaya:2007:400), gözden kaçmamaktadır.

Batı Hristiyan dünyasının Türkiye’de olanları misyonerlerden öğrenmeleri ve Türkiye’yi misyoner gözüyle görmeleri neticesinde Türkler hakkında oldukça olumsuz bir yaklaşımın oluşması sağlanmıştır. Misyonerler, her fırsatta Türkleri kötölemiş, Türkleri tüm dünyaya “*Hristiyanların katilleri*” ve “*kana susamış, vahşi Türk*”, olarak tanıtmışlar ve bu sayede Batı dünyasında “Turkofobi” yeniden körüklenmiştir (Sonyel, 1985:651). Günümüzde bile bu tip akıl ve bilim dışı yaklaşımlar en yetkili ağızlardan seslendirilebilmektedir. Örneğin; 12 Eylül 2006 tarihinde Papa XVI. Benedict, geçmişte kendisinin de öğretim üyesi olduğu Almanya’da Regensburg Üniversitesi’nde yaptığı bir konuşmada İslam’ı “*akıl dışı, akıl karşıtı ve şiddet dini*” olarak (Çetinkaya, 2007:400), tanımlamıştır. Bu tip söylemlerin ve karşısındaki dini ve o dinin inananlarını görmeklikten gelmenin, küçümsemenin, yok saymanın hatta çirkin söylemlerle hedef haline getirmenin

tüm insanlığın beklediği huzurun sağlanmasına hiçbir katkı sunmayacağı da bilinen bir gerçektir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye hakkındaki görüşleri müttefiklerinden pek farklı olmayan ABD'nin bakış açısı misyonerlerin gönderdikleri haberler doğrultusunda şekillenmiştir. ABD Başkanı Woodrow Wilson, savaş durumunda olmadığı halde “*savaş sonunda Türkiye'nin haritadan silinmesini*” önermiş, Orta Doğu'ya misyonerce bir bakış açısıyla bakarak, Türklerin Hristiyan kıyımı yaptıklarına inanmıştır. Wilson'u bu şekilde düşündüren temel nedenin, dedesi ve babasından aldığı dinbilimcilik yanı (Fromkin, 1989:248-254) ve misyonerliğe verdiği önemden kaynaklandığı görülmektedir. ABD'nin Almanya ve Avusturya Macaristan'a savaş ilan edip bunların müttefikleri olan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemesinin temelinde de misyonerlerini koruma kaygısı yatmaktadır. ABD Senatosu'nun savaş yanlısı politikalarına rağmen Başkan Wilson, Robert Kolej ve Suriye'deki Protestan Koleji gibi kurumlarıyla Suriye ve Ermeniler için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonerlerine gönderilen aylık bir milyon dolarlık yardımın savaş sırasında kesilebileceği endişesi ile Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeme kararında ısrar ederek, parçalamak istediği Osmanlı Devleti'yle barış durumunu korumaya (Fromkin, 1989:254-255), devam etmiştir.

30 Ekim 1918 tarihli *Mondros Ateşkes Antlaşması* ile Anadolu topraklarının işgal süreci başlamış, daha savaş sırasında gizli anlaşmalarla paylaşılan topraklar, itilaf güçleri ve onların taşeron olarak kullandıkları güçler tarafından işgal edilmiş, işgal süreci yaklaşık olarak dört yıl sürmüştür. Toplam 25 maddeden oluşan ve hemen hemen İngilizlerin hazırladıkları şekliyle (Kılınçkaya, 2008:101) kabul edilen Mondros Ateşkes Antlaşması, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti ile müttefik devletler adına İngiltere arasında, Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda İngiltere Krallığı'na ait Agamemnon Savaş Gemisi'nde iki örnek olarak imza edilmiştir. İngiltere adına Akdeniz Donanması Başkomutanı Sir Arthur Cougt Calthorpe ile Türk hükümetinin Donanma Bakanı Rauf Bey, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Genelkurmay'dan Yarbay Sadullah Bey arasında (Soysal, 2000:12-14), imza edilmiştir. Savaş sonrası en önemli gelişmelerinden biri, Türklerin kendilerine biçilen sömürge yaşamını şiddetle reddetmeleri, Mustafa Kemal'in önderliğinde başlattığı bağımsızlık mücadelesini Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile taçlandırmaları olmuştur.

Diğer Osmanlı coğrafyasında ise itilaf güçlerinin egemenliğinde ve Cemiyet-i Akvam'ın gözetiminde manda rejimleri kurularak, Batı sömürgeciliğinin bir müddet daha

devamı sağlanmıştır. Sömürgeci ülkeler, işgal ettikleri ülkelerin sömürge bağlantılarından kurtulabilmeleri için kendileriyle kültürel ve ekonomik anlaşmalar yapmalarını şart koşmuşlardır (Kral Abdullah, 2013:103). Batılı ülkelerin misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bölgeler ile I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne imzalatılan Sevr Antlaşması'na göre işgal ettikleri bölgenin genelde örtüştüğü görülmektedir (Şişman, 2002:178).

1920 yılında Şam'da toplanan Suriye Ulusal Kongresi, Emir Faysal'ı Suriye Kralı olarak ilan etmiştir. Fransa, bu duruma tepki göstermekte gecikmemiş ve Fransız General Gouraud, Şam'a girerek Faysal'ı tahtından indirmiş ve Fransa'nın Suriye'deki etkinliğini artırmıştır. Bu durum, Fransa'nın bölgedeki etkinliğini sürdürebilmek için birlik ve bütünlük içinde bir Suriye değil, tam aksine bölünmüş bir Suriye'ye ihtiyaç duyduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Fransa, bu nedenle Suriye'yi; Alevi bölgesi, Dürzi bölgesi, Halep Devleti, Şam Devleti ve Lübnan olmak üzere beş ayrı bölgeye ayırmıştır. Hem Suriye'de artan Arap milliyetçiliği, hem de Fransa'da *Halk Cephesi hükümetinin* (Sander, 2012:77-83; Armaoğlu, 2012:250-251), uyguladığı yumuşak politika gereği Suriye ancak 1936 yılında bağımsızlığını kazanabilmiştir.

Aynı hayal kırıklığını yaşayan bir diğer coğrafya ise Irak'tır. Irak halkı da bağımsızlık ümidiyle Türklere karşı İngilizleri desteklemiş, umduklarına ulaşamayınca da İngilizlere karşı büyük bir ayaklanma başlatmışlardır. 1920 Ekim ayında İngilizler bu ayaklanmayı bastırılmış ve böylece Emir Abdullah'ın Irak kralı olma planları ve Irak halkının bağımsızlık düşünceleri, hayal olmaktan öteye geçememiştir. 1921 yılında Kahire'de toplanan ve Arapları temsilen Albay Lawrence'ın katıldığı (Sander, 2012:78-79), bir konferansta Irak Krallığı Emir Faysal'a, Ürdün Emirliği ise Abdullah'a verilmiştir. Batılı güçler tarafından yapılan bu zoraki atamalar beraberinde tepkileri de getirmiş, Arap ulusçuluğunun gelişimine katkı sağlamıştır. İngiltere, bundan sonraki süreçte Irak'taki kabile reislerine maddi yardımlarda bulunarak ve onları vergiden muaf tutarak, adeta bölgede feodal bir sistem oluşturarak etkinliğini sürdürmek istemiştir. Iraklı aydınların bazıları, İngilizlerin bu tutumuna çok büyük tepkiler göstermiş ve 1930'da *İhvan el-Vatani Partisi'ni* kurarak, siyasal zeminde mücadeleye başlamışlardır. İngiltere, kendisine karşı artan Irak milliyetçiliği karşısında daha fazla dayanamayıp, 30 Haziran 1930 tarihli antlaşmayla Irak'a tam bağımsızlık vermek zorunda kalmıştır. Ancak dış politika konusunda Irak'ı kendisine bağlamış ve Irak Ordusu'nun yetiştirilmesi konusunda ittifak sağlanmıştır. İngiltere, Irak coğrafyasında tamamen kendi çıkarları doğrultusunda hareket

ederek, I. Dünya Savaşı sonrasında bölgeye yerleşebilmek ve Türkiye, Kafkaslar, İran ve Irak üzerinde baskı aracı olarak kullanabilmek için bir Kürt devleti kurmak istemiş, fakat bu düşüncüyü tehlikeli bulduğu için bu projeden çabuk vazgeçmiştir. Aynı İngiltere, Türkiye ile Musul meselesi sırasında Türkiye'nin önceliğini iç sorunlarına çekmek ve dış politikada elini zayıflatabilmek için Doğu Anadolu'da 1925 yılında çıkan Kürt ayaklanmasını kışkırtmıştır. Bölgeye yerleşen İngiltere, Anadolu'da Kürt isyanlarını desteklerken 1932 yılında Irak'ta çıkan Kürt isyanını (Armaoğlu, 2012:254-256), ağır bir şekilde bastırmıştır.

İngiliz misyonerlerince ilk hedef kitle olarak belirlenen Yahudilerin de askeri anlamda az da olsa Birinci Dünya Savaşı'na dahli olmuştur. Gerçi misyonerler, Yahudilerin tutuculukları nedeniyle onları Protestan yapmakta pek de başarılı olamasa da cepheye su taşınması konusunda (Steel-Hart, BT:24,222), Yahudilerden bir katır bölüğü kurdurup kendi saflarında Çanakkale'de savaştırmayı başarmışlardır. Filistin'deki yapılan düzenlemeler de öncekilerden farklı olmamış, bölgenin İngiliz mandasına bırakılması ve Balfour Deklarasyonu'nun işletilmesiyle, halkın tepkisine rağmen İngilizlerce 1920 yılında 16.500 kişilik Yahudi grubunun Filistin'e göç etmesi sağlanmıştır. 1934 yılında bölgeye göç eden Yahudi nüfusu 900.000 kişiyi bulmuştur. İlerleyen dönemde Filistin halkı kendi yurdunda “*ikinci sınıf yurttaş*” haline getirilmiştir. Lübnan'da 1926 yılında Fransa'nın desteği ile Cumhuriyet ilan edilmiş, Mısır'da ise 1922 yılında İngilizlerin desteği ile meşruti bir krallık kurulmuş, 1937 yılında yapılan ittifak anlaşmasıyla özellikle Süveyş Kanalı konusunda ayrıcalıklarının devamını garanti altına aldıktan sonra, İngilizler Mısır'dan çekilmiştir. Bölgede hiçbir Avrupa Devleti'nin yardımını almaksızın ve sömürge haline getirilmeden 1932'de bağımsızlığını kazanan tek devlet, Suudi Arabistan olmuştur. Bölgede en fazla hâkimiyet kurulmak istenen coğrafyalardan biri olan İran ise 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi'nden sonra tamamen İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. Bu durum ise İngiltere'ye karşı milliyetçi hareketlerin artmasına neden olmuş, sonuçta 1925 yılında Kazak Tugay Komutanı Rıza'nın kendini *Şah* (Sander, 2012:78-87; Armaoğlu, 2012:252-263), ilan etmesiyle sonuçlanarak, 1941 yılına kadar İran'da Şah'ın yönetimi sürmüştür.

SONUÇ

Devletlerin birbirlerine karşı yürüttüğü politikaların iki yüzü vardır. Bu politikaların görünürdeki yüzü, uluslararası hukuk kurallarının temel alındığı barışçı ve diplomatik bir dil ile temsil edilirken, diğer yüzü ise ulusal çıkarların temel alındığı milli siyasetleri ile şekillenir. Yeryüzündeki devletleşebilmiş bütün siyasi yapılar, kendi ulusal çıkarlarını gözeterak geleceğe dair hedeflerine ulaşabilmek için mevcut bütün kaynaklarını seferber etmektedir. İkili ya da uluslararası ilişkilerde tatbik edilen politikalar aslında gerçek hedeflerin perdelenmiş halidir. Perde biraz aralandığında en barışçıl politikaların altında bile ekonomik, siyasi ve kültürel çıkarların korunması ve zamanla artırılarak sürdürülmesinin gayreti ve azmi görülebilmektedir. Devletler politikalarını sadece tek bir düzlemde oluşturmazlar. Büyük devlet olabilme amacıyla olanlar ise çoklu düzlemlerde ve farklı unsurlarla hareket etmek zorundadır. Siyasi, ekonomik, kültürel ve idari olarak kolektif bir yapıya büründürülmüş olan devlet yapısının mevcut tüm unsurlarıyla hareket etmesi de gayet doğaldır. XIX. yüzyıla kadar zaten büyük ve güçlü bir devlet olduğunu tüm rakiplerine kabul ettirmiş olan İngiltere, bu gücünü sürdürebilmek için uluslararası çıkar oyununda elindeki tüm unsurları sahaya sürmüştür. Bu unsurların başında askeri, politik, diplomatik ve ekonomik güçler başta gelirken, dini, kültürel ve misyonerlik birimleri de azımsanmayacak ölçüde etkili olmuştur. Çalışmada misyonerlerin hangi amaçlarla yetiştirildikleri, amaçlarına ulaşabilmek için uyguladıkları çalışma yöntemleri, etnik ayrımcılığı nasıl körükledikleri, dini misyonun ötesinde mensubu oldukları ülkenin siyasal çıkarlarına nasıl hizmet ettikleri ve bu faaliyetlerin I. Dünya Savaşı'na olan yansıması ve Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine olan etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

Misyonerlik; kilise temelli, tamamen örgütlü, bilinçli ve profesyonel bir girişimdir. Görünürde dini ve insani duygularla başlatılan bu çalışmalar aslında siyasi, ekonomik ve kültürel amaçlarla iç içe geçmiş, genelde hayır kurumları, vakıflar ve kiliseler tarafından kimi zaman da resmi kurumlarca finanse edilen ve korunup kollanan faaliyetler bütünü haline dönüşmüştür. Misyonerler ise, önceliği gönüllülük esasına göre belirlenmiş, teknik ve ilmi açıdan donanımlı, her türlü zor koşullar altında bile inandıkları değerleri faaliyet sahasındaki fertlere ve cemiyetlere aşılama çalışmalarıdır. Misyonerler önce fertlerin daha sonraki aşamalarda ise topyekün bir cemiyetin dini, mezhepsel, kültürel ve siyasal düşüncelerinde oluşturulmak istenen algının ilk mimarlarıdır. Misyonerler, aynı amaçlarla kendilerinden sonra gelecek olan diplomatik, askeri ve ekonomik güçlerin “*öncü birlikleri*” ve kılavuzlarıdır.

Osmanlı coğrafyasında XIX. yüzyılın hemen başlarında bugün Orta Doğu olarak adlandırılan bölgede faaliyetlerine başlayan İngiliz misyonerleri, yaptıkları dini faaliyetlerin yanında siyasal ilişkilerin şekillenmesinde de etkili olmuşlardır. Diplomatik çevrelerin desteği sayesinde kendilerine uygun bir çalışma ortamı sağlayan misyonerler, eğitim, sağlık ve sosyal yardım kuruluşları eliyle mensubu oldukları ülkelerin her türlü çıkarlarının korunması ve geliştirilmesine hizmet ederek, kendi kültürlerinin ve bakış açılarının başka coğrafyalara taşınmasında etkili bir rol almışlardır.

Osmanlı tebaası arasında asırların deneyimi ve birikimi ile oluşan kültürel doku, imparatorluğun zayıfladığı dönemlerde misyonerler eliyle zaafa uğratılmış, özellikle 1789 ihtilali sonrasında Fransa'dan yayılan milliyetçilik akımının etkisi ile imparatorluk bünyesinde görülen siyasal ayrışmalar yine bu gruplar eliyle körüklenmiştir. Her misyon grubu kendisine hedef belirlediği kitleyi önce imparatorluktan koparmaya, sonra da bu kitleyi kendi tahakkümü altına almaya çalışmış, I. Dünya Savaşı bu misyonlara çalışmalarının semeresini alma fırsatını sağlamıştır. Tüm renklerin birleşerek beyaz ışığı oluşturduğu gibi tebaasının kültürel zenginliğinin oluşturduğu Osmanlı kimliği misyonerler eliyle parçalanmış, I. Dünya Savaşı sonrasında imparatorluktan koparılan bölgelerin, o bölgede faaliyet gösteren misyoner grupların mensubu olduğu ülkelerin kontrolüne girmesini sağlamıştır. İngiltere belirlediği hedeflere ulaşmada sömürgecilik ve misyonerliği en etkin şekilde kullanan ülkelerden biri olmuştur. Bu hedeflerin başarıya ulaştırabilmesi için ticari ilişkiler, siyaset, diplomasi, mali yardımlar, ittifaklar, azınlık isyanlarının desteklenmesi, casusluk faaliyetleri ve en son çare güç kullanımı tercih edilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın birçok nedeni olmakla birlikte, ekonomik nedenler ve mevcut düzenin Almanya ve İtalya tarafından değiştirilmek istenmesi ve bunun İngiliz çıkarlarına zarar vermesi belki de en önemli nedenlerini oluşturmaktadır. Zaman zaman Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı koruma ekseninde sürdürülen İngiliz politikası, Osmanlı Devleti'nin dış politikadaki yalnızlığını Almanya ile doldurmaya çalışması yaklaşımından dolayı tersine dönmüş ve düşmanca bir tavra dönüşmüştür. İngilizlerin "koruma politikası" yerini, önemli su yolları ve enerji kaynakları gibi stratejik alanların işgaline bırakmış, el altından desteklenen gruplar açıkça kışkırtılmış, perde arkasından yapılan çalışmalar sahnede açıkça uygulanmaya başlamıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde artan Osmanlı-Alman yakınlaşması ve büyük projelerin ihalelerinin Almanlara verilmesi, İngiltere'yi telaşlandırmış, mevcut düzeni koruma adına yeni ittifak arayışlarına

sokmuştur. II. Abdülhamid döneminde başlatılan demir yolları projeleri ile Osmanlı Devleti'nin yeniden bölgedeki hâkimiyetini artıracak endişesi, İngiltere ve müttefikleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında özellikle Arap coğrafyasında demir yolları ve telgraf hatları büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Artan Arap milliyetçiliği körüklenmiş, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeleri sağlanmış ve enerji kaynakları bakımından oldukça zengin olan bu coğrafya parça parça Devlet-i Aliyye'den koparılmış ve uydu yönetimler kurularak yönetilmeye çalışılmış, savaştan sonra Anadolu toprakları da işgale uğramıştır. Bu işgaller de başta İngiltere'nin kontrolünde müttefik devletlerce ve onların kullandığı Ermeni ve Rum çetelerce gerçekleştirilmiştir. İngiltere yine oyun kurucu olmuş, sahaya ise kışkırttığı unsurları sürmüştür. Hatta İstanbul'un işgaline karşı Türk milletinin tepkisini azaltmak ve direncini kırmak için Senegal'den getirdiği Müslüman askerleri ön planda kullanmıştır.

I. Dünya Savaşı sonrasında 1921'de Kahire'de toplanan konferansta İngiliz ajan Lawrens'in Arapları temsilen masaya oturması, Mudanya Ateşkes Antlaşması'nda İngilizlerin müttefiklerine sormadan karar alması ve Yunanlılara adeta bu kararları dikte ettirmesi gibi gelişmeler İngilizlerin diplomasi sahasındaki başarılarına örnek olarak verilebilir. Lozan Konferansı sırasında Türk heyetinin Ankara ile yaptığı telgraf görüşmelerinin İngiliz istihbarat birimlerince dinlenmesi ve atılacak adımlardan haberdar olmaları da yine hem bir istihbarat hem de diplomasi üstünlüğü olarak değerlendirilebilir. Lozan sonrasında yine petrol bakımından oldukça önemli olan Musul'un elimizden çıkışı da yine İngiliz siyasetinin bir sonucudur. Musul'a operasyon yapmayı bile düşünen yeni Türk Devleti'nin dikkati ve enerjisi doğuda çıkarılan bir isyanla dağıtılmış ve Musul'un İngiltere'ye bırakılmasına razı hale getirilmiştir.

Ermeni, Rum, Süryani, Nesturi gibi zümreler önce milliyetçilik fikirleriyle bilinçlendirilmiş, mensubu oldukları Osmanlı toplumu ile aralarındaki etnik ve dini farklılıklar körüklenerek imparatorluk bünyesinden kopartılmaya çalışılmıştır. Adı geçen unsurların ihtilalci lider kadroları ise misyoner okullarında yetiştirilmiştir. Önceleri Hristiyan azınlık grupları sonradan da bazı Müslüman Arap aşiretlerinin liderleri kendilerine verilen rütbe, makam, mansıp ve bağımsızlık vaatleri ile kandırılmış ve Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik edilmiştir. Ardı ardına başlatılan isyanlar başta İngilizler olmak üzere birçok sömürgeci zihniyet tarafından beslenmiş, yapılan silah, para ve lojistik yardımlar sonucunda hızla genişlemiştir. Misyonerlerin başlattığı dini faaliyetler zamanla azınlıkların imparatorluk bünyesinden kopuşunda etkili olan

milliyetçilik gibi siyasal fikirlerle, Batı'nın özellikle demir yolu yayılcılığı, petrol ve her türlü sömürgeci yaklaşımının oluşturduğu ekonomik amaçlarına hizmet eden basamaklar haline gelmiştir. Dört yıl gibi uzunca bir süre devam eden Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti, tarihin akışında talihinin hazin sonunu yaşamış ve yıkılışı tamamlanmıştır.

İnandıkları dini değerleri başkalarına da duyurmaya geldikleri iddiasında bulunan ve çalışmalarını tamamen din ve vicdan hürriyeti ile tanımlayarak kendilerine bir faaliyet sahası oluşturmaya çalışan misyonerlerin aslında kendi ülkeleri adına gönüllü ajanlar gibi çalıştıkları gerçeği dikkatlerden kaçmamalıdır. Misyonerler mensubu oldukları devletlerin diplomatik temsilcilikleri tarafından korunup kollanmış, misyonerlik faaliyetleri ise adeta emperyal devletlerin görünürde gayriresmi, gerçekte ise resmi devlet politikaları olarak desteklenmiştir. Savaşlar kimi ülkeler için yıkım ve felaketi getirirken kimi ülkeler içinse yeni fırsatları beraberinde getirir. Tıpkı İstanbul'un fethinin Bizans İmparatorluğu'nun sonunu getirip Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da ilerlemesinin önünü açtığı gibi. Birinci Dünya Savaşı'da Osmanlı Devleti'nin sonunu getirmiş ve İngiltere için yeni fırsatlar doğurmuştur.

Hiçbir ülke belli bir amacı olmadan başka bir ülkenin topraklarında okul açma zahmetine katlanmaz, okul açabilmek için önündeki bürokratik engellerin dışında oldukça yüklü bir masrafın da altına girmez. Hiç kimse, amaçsız ve bilinçsiz bir şekilde kendi vatanını ve sevdiklerini arkasında bırakarak hiç tanımadığı insanların arasına girmeyi, buralarda bir ömür geçirmeyi istemez. Bahsedilen zorlukları göze alabilen kişiler ise belirli bir ideal uğrunda yetiştirilen ve bu uğurda her türlü fedakârlığı yapabilen insanlar olmalıdır. Bu tip ideal kadroların en etkililerinden birini kuran İngiltere, Osmanlı Devleti'nin tasfiye sürecinde hemfikir olduğu diğer Batılı güçlerle işbirliği yaparak bu süreci hızlandırmıştır. Sürecin sonunda imparatorluk mirasının paylaşımı konusu ve mirastan aslan payını alma mücadelesi yine aynı güçler arasında büyük bir rekabetin yaşanmasına neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında I. Dünya Savaşı, gerçekte en az bir asır öncesinden paylaşılmaya başlanan Osmanlı topraklarının misyonerler eliyle oluşturulan siyasi, ekonomik ve kültürel sınırlarının kağıt üzerinde netleştirildiği bir savaştır. Bölgede günümüzde de yaşanan etnik ve dini temelli sorunların oluşumunda misyonerlerin yaklaşık iki asır öncesinden itibaren attıkları tohumların etkisi görülmektedir. Misyonerlerce verilen telkinler ile kendi kültürüne yabancılaştırılmış kimlikler, ne kendisi kalabilmiş, ne de özendiği kültüre terfi edebilmiştir. Asli kimliğini

kaybetmiş ruhlar, kendilerine yeni bir kişilik kazandırma arayışında hem kendi iç dünyalarında büyük bir buhran yaşamış, hem de toplumda çatışma ve kaosa neden olmuşlardır. Bu çatışma ve kaos, bölgede yabancı güçlere hizmet etmiş, bölgenin emperyal misafirlerinin ev sahibi gibi davranmasına ortam hazırlamıştır. İngiltere örneğinde incelediğimiz misyonerlik faaliyetlerinin, neredeyse Batı'nın bütün emperyal devletleri tarafından yürütülen, gayet sistemli bir işleyişi olan, siyasal, sosyal, kültürel ve ticari hedeflere ulaşmada bir unsur olarak kullanıldığı görülmektedir.

“Teleskobun yanlış ucundan bakarcasına” ilk bakışta misyonerlik ile Birinci Dünya Savaşı arasında bir ilinti kurulabilmesi uzak gibi görünmektedir. Oysa İngiltere'nin Osmanlı coğrafyası'nda ilk hedef olarak Yahudileri seçmesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Balfour Deklarasyonu ile Filistin'de bir Yahudi devleti kurma çabaları ve bu hedeflerin ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştiği düşünüldüğünde misyonerlik faaliyetleri ile “Büyük Savaş” arasındaki ilişki daha da netleşmektedir. Ayrıca oluşan mistik bir inanişaya göre İngiltere'nin “*Tanrı'nın Yahudileri Kutsal Topraklara götürme aracı*” olarak görülmesi ise İngilizlerin Yahudilerle ilgilenme gerekçelerini dini anlamda temellendirmektedir. Yine bu bölgenin Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiliz manda yönetimine, Lübnan bölgesinin kadim Maruni-Fransız dostluğundan dolayı Fransız manda yönetimine geçişi ile 1919 yılında Irak coğrafyasında Nesturilerin Bakuba Kampı'na yerleştirilmesi örneklerine bakıldığında misyonerlik faaliyetlerinin savaşın seyrini ve sonuçlarını etkilediği net bir şekilde görülebilecektir.

Bu ilişkinin bir benzerini ABD Başkanı Wilson'un, 1917'de Almanya ve Avusturya Macaristan'a savaş ilan ederken, bu ülkelerin müttefiği olan Osmanlı Devleti'yle sıcak çatışmaya girmemesi örneğinde de görmekteyiz. “Türkiye'yi haritadan silmek” gibi olumsuz bir fikre sahip olan ABD Başkanı Wilson'un, Amerikan kökenli misyoner kurumlarını ve misyonerleri koruma kaygısıyla, hem de ABD Kongresi'nin baskılarına rağmen Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemekte ısrarlı ve kararlı duruşu, misyonerlerin devlet politikalarının belirlenmesinde oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan Ermeni olaylarında İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin etkisi bilinen bir gerçektir. Yaşanan isyanlar sonucunda Osmanlı yönetimince alınan tehcir kararının gerek o dönem gerekse günümüzde Batılı ülkeler tarafından Ermeni bakış açısıyla değerlendirilmesinin ve kendi kamuoylarında Türklerin birer cani gibi gösterilerek çeşitli suçlama ve yaptırımlara maruz bırakılmak istenmesinin altında da bölgede faaliyet gösteren misyonerler vardır. Özellikle Amerikan

misyonerlerinin Ermeni milliyetçilerinin “ağzıyla” yazdığı raporlar bu bakış açısının oluşmasına ve günümüze kadar sirayet etmesine neden olmuştur. Misyonerlerin bu derece etkili oluşu gözden kaçırılmayacak derecede önemli bir husustur. Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde siyasal ve ekonomik şartların hep ön planda görüldüğü tarih okumalarının aksine, misyonerlik faaliyetleri ile Birinci Dünya Savaşı arasında oldukça sıkı bağlar olduğu açıkça görülebilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sadece onu ayakta tutan siyasal yapının değil kadim bir medeniyetin, asırlar boyunca yaşatılan barış ikliminin, huzurun ve emniyetin de çöküşüydü. Bu çöküşün nedenleri arasında XVI. yüzyıldan itibaren kendini hissettirmeye başlayan ekonomik, sosyal ve politik zafiyetin yanında gittikçe karmaşıklaşan ve ekonomik temelde şekillenen uluslararası çıkar ilişkilerinin de tesiri son derece etkiliydi. Bu çöküş, koca bir imparatorluğu darmadağın ederken, tebaasını farklı alanlara savurarak, İslam coğrafyalarını yetim bıraktı. Emperyal güçlerce çizilen yapay sınırlar ve kurulan mikro devletçikler ile hem Türk dünyası hem de İslam dünyasının Anadolu ile coğrafi bağları kesildi. Başını İngilizlerin çektiği bu operasyonlar, sosyal ve kültürel alanda misyonerlik faaliyetleri ile birlikte yürütüldü. Sonuçta dışarıdan kuşatılan içeriden kemirilen koca çınar, hazin bir sona sürüklendi.

Batı, ilgi duyduğu sahalardaki bütün toplumları misyonerlerin iddia ettiği gibi “Hristiyanlaştırmayı başarsa” da hatta bütün insanlar ellerinde haçla dolaşır hale gelse de bedenlen değil ancak ruhen tatmin olabilecektir. Kendi zenginliği ve refahının temel dinamiği olan hammadde, enerji ve pazar gereksinimleri için emperyal yaklaşımlarını sürdürmeye devam edecektir. Batı, medeniyetini yaşatabilmek ve ileriye taşıyabilmek için, emperyal hedeflerini geçmişte olduğu gibi kimi zaman misyonerlik, kimi zaman da gönüllü sivil toplum kuruluşları eliyle yürütecek ve insani değerlerle kamufle edip, çıkarları doğrultusunda kullanmaya devam edecektir. Siyasal, sosyal, kültürel ve iktisadi çıkarlarının yanında ihtiyaç duyduğu genç beyinleri bir önceki yüzyılda yaptığı gibi Alman, İngiliz, Amerikan vs. okulları eliyle değil, tamamen milli ve yerel görünümlü, dini ve vicdani duygulara hitap eden, kurum ve kuruluşlar eliyle ve edindiği yerli işbirlikçileriyle sağlamaya çalışacaktır. Sonuçta yeni bir sömürü düzeninin kurulması ve Batı'nın istediği şartlarda sürdürülmesi temin edilecektir.

Misyonerlik faaliyetlerinin zararlarını engelleyebilmek ya da en aza indirebilmek için, önce misyonerliğin basit bir din yayıcılığından ibaret olmadığını görmek gerekmektedir. Toplumda önce bu bakış açısının değişmesi ve toplumsal bilincin oluşması

için misyonerlerin kendi ülkelerinin yararına çalışan “öncü güçler” olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bunun yanında misyonerlere kapı aralayacak, kendi insanlarınızı onlara muhtaç bırakabilecek imkan ve şartları yeniden gözden geçirmeli ve eksiklikler ortadan kaldırılmalıdır. Örneğin devlet eliyle sürdürülen eğitim daha kaliteli ve verimli hale getirilmeli, devletin sosyal yönü daha çok ön plana çıkarılmalıdır. Geçmişte olduğu gibi toplumun hiçbir ferдинin eğitim, sağlık ve ekonomik sıkıntularından dolayı misyonerlerin tuzağına düşmeyecek tedbirler geliştirilmelidir. İnandığı dine ihlasla bağlı, milli ve kültürel değerleri özümsemiş, kendinden emin ve özgüveni yerinde olan, sağlam karakterli ve eğitilmiş bireylerin yetiştiği bir toplumda her türlü misyonerlik faaliyeti ve bunların uzantılarının akamete uğrayacağı aşikardır.

رونق طراز خدمت برای اسدی اولیٰ و لطف نیت یار هم اقدم حضرتیک تحت عیانت سلطنت سید جلوس پور دقوی
 کونینرو اعدای خدمت و سلطنت عالی اولیٰ رفه ابزال جور دقوی عنایات و اهتمام شاهانری تمه سی اولیٰ خدمت
 تعالیٰ بگونه خدمت مظهر اسدی نام قدت اتانک اوفیقا و بیاندک انک اوزانه نقطه لرغ کلی تعظیم و تکریم ایم
 یاد ایلیں و نام نامی هما بود خدمتیا اعظیمریک جلانک انک اوزانه بر نقطه کلانیه جیده مکتوب بید مبار جوامع اودنغ
 قوت تقیسی و تجلی ایم زیور یار عبودیه اولیٰ الحه سایا بخدمت انصف بکامیه و نه بوطنه . خدمت مظهر اسدی نیک
 بروم مروضه انصف جلان سایه معلولیه ظل الیریزم نثر نفوذ ایمنه دولدی و دوجار حیرت اولیٰ اقوام نظریه و باغاص
 انکله دولتی مروضه فالقوی ابجوت نیاتنه نامی خانه و نه دولت و بینه طرف لرغ معنی شرافت اولیٰ نیک معنوی
 یاره قوتیه تزیین و اغرا و کنیزیه بعضه آمان خیالانیه بط و آتایه ایبرک خدمت عربیه تأسی فرخانیانیه نثر
 اهتمام ایمنی اولیٰ و اولیٰ بینه و ایضا کوی طرف لرغ که ت ابرح اختلافک کافسی اواظرا معلوم شرف سید اولیٰ و
 کرمه ایضا که ت ایبره کوی تکلیسی سایه سطوتیا خدمتیا اعظیمریک بر طرف ایلیں ایمنی ارای عربی بر طرف مروضه
 برین یانسه و در صورتی طرف چاکانه نه کوی اولیٰ مکتوب منجاری کوی حادثات فخره موادمیری های اولیٰ و خدمت
 بروم زیر عرصه اولیٰ . « کوی تخیلی تیج مبارک الصبح زیر جناح سلطنت سید در جیحی و ظاهرا دولتی اولیٰ معلوم
 ریبا کانه سید قبل انکله یه اولیٰ صفت و مخالفت جدیدی سایبر کوی طرف لرغ که ت ابرح مکتوب معلوم اولیٰ تدری
 لزوم کور هم شو قدر بو اغتاسان ارضه غایبه مهم بر ما موجود اولیٰ طی کمانه ظاهره افراشی تمه قیاسی کوی
 سیر اولیٰ بینه بروم اخذ یاره اولیٰ . کوی تخیلی انکله نیک حمایتی اولیٰ اوزره اوج نه هو انکله کوی . کایه
 شری اعهد و تمیک ایمنی و بومعه تمیکسی ناظر بر لغویانه یاره نه انکله کوی اولیٰ کوی . محمد هم سید ایلی
 صفر نام کنیه و برسد . بو سید ایلی برخی زمانه انکله کوی کوی در حیره نه هاکم مطلق و مستقر اولیٰ عیاله ارضه
 بونقوی مکتوب . بونق بق تیج رضیم قیاس عربتانه شه جزیره نه هاکم مطلق و مستقر اولیٰ عیاله ارضه اعدای
 و شاه ایبرک کنیزه سید ایلی ایبرک بر قطع مکتوب بوجیب تعریف و قدیمه عیاله تجزی هفتی لغوت و ریاستی ناسی
 اولیٰ اولیٰ ندریه جیباید امونک سیر قری بر قطع مکتوب بوجیب تعریف و قدیمه عیاله تجزی هفتی لغوت و ریاستی ناسی
 یاسه قومانیانه بیدیری ندریه ایمنی اولیٰ بقیع و هابیه مانجی اولیٰ ندریه عیاله به فیصل نام کنه ابا و اجاد ایلی امونک
 هریمه شریفیه و بینه داخل اولیٰ حاکم عالیه دکنانه ضمایر قدیمه اولیٰ بقیع مکتوب یاز قیاس مرقوم قومانانه
 ندری بر دقت محوم قیاسی و منفک تخیلی مروضه بیک رضی بولوم حرت بوطنه .
 مکتوب مروضه منجیاف بونده عبارت و هر رفقه سی حجاب نظر دقت اولیٰ تمام کافه حقایقه اولیٰ علم عالم ارای
 حقت ظل الدبریه عرصه اولیٰ اولیٰ و قاطبه اولیٰ ارد زمانه و لطف نیت یار هم اقدم حضرتیک

Y.PRK.UM 57/43

EK 2: İngiltere'nin Araplar arasında para gücüyle Arap Hilafeti tesis etme faaliyetleri ve Yemen ve Kuveyt taraflarındaki Arap Şeyhleri ile yaptıkları anlaşmalar. BOA, Y..PRK.UM.. 08/L/1319 (Hicri), Dosya No: 57, Gömlük No: 43.

یلد زسرای همایونی

۴

دانه ولایتده سفه

انکلیز مبعوضر زنده اولوب نظری منی بیس روحانی مسعودک اقامت اوردی
 قوهانیس نام قریده سینه و غیره دینو ایشیا اقامتده قدهده مسعود اولدنی حقیقت
 رهبانیه تک مذهبی تقیم و حقیقته نظریه مضمونه و لغت تقیم ایلده بولسا نه
 بیس برلا و ده نام سخن طرضنه بیس اربک رومی شریک مقیم نه انکلیز مبعوضر
 کوعارم نام سخن و دیگری انکلیزده بولسا نه طاقه رهبانیک ایدی و قالدی تخریب
 معور ان بیوک یا ایسری بولسا نه نوزده ده مقیم باسه ایسقیس کتیری بری نام سخن
 اولدنه با نطسه اولوب گلدریه ایصال معور ایی نظره نظری بدنه ایله سیه موقصدیه
 حنا به تا جرایب بوزک باسه قدهده در دست ایدر ییلد ۱۸۹۴ عالی تاریخده معور ایی
 قطع مکتوبه ترجمه ایدر لدره بوزر حکومت سلطنت سینه علینده برده تم ایشیا نه موقصدی
 واجرای مضمونه ایچونه برده تم تدابیری و احوال سباسب ایدر انکلیزین نظریه مکتوبه
 مرضی هادی غایت مضر المال سید اولدنی کویطسه ایدر ده بعد ایا نوزده معور اولدنه
 اوزره بوز ایی قطع مکتوبک عیناً تقیمیم بوزر صوره معور ایدرک مالا سفه ایدر
 عیبی مکتوبه عالی ایدر تک لطفاً امر و اراده کی مستخدمه خلیفه

دانه و البسی فریده
 (ایمانی نام)
 حبی

دانه ولایتده
 ۶۰۱۰
 تاریخ ۱۰/۱۰
 ۵. PRK. UM 30/10

Y.PRK.UM.00030.00010.001

Y.PRK.BŞK 29/71

4

1

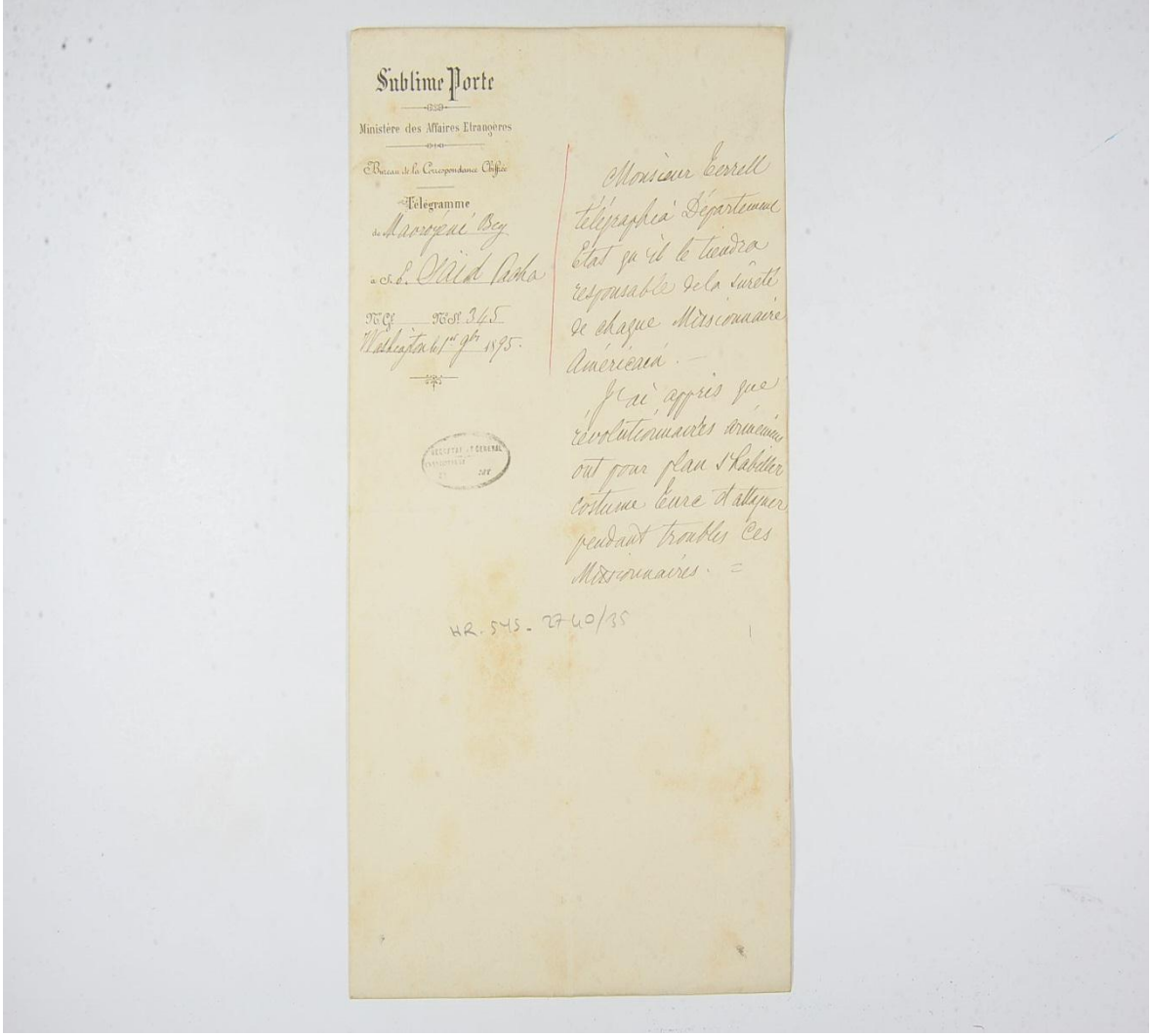
طرابلس وولاية صيدية : سف

ع

طرابلس انظر خبر ال قونسولك صودا هول و البلاطونات
 ستر فارضه بر حارر ركز ايد مي فظ ناميد بر طاقم فنقي
 مانه هم ايدتد و كنه سبب احواله و طرابلس عن بعد الطاقه
 اشك تشره بلفقه اوليها بولتينا صلاحه بولتته و بولتته
 نام انكرا ناموس بولتته بولتته و اناراز ناموس بولتته
 سقام صدارت اريال ايد بولتته بولتته بولتته بولتته
 اولاب طرف صدارت اريال ايد بولتته بولتته بولتته بولتته
 رسادات انكرا سفرونه رضى اسيا 2 كيفت اولتته بولتته
 مآ رايه حارر ركز ايد مي فظ ناميد بر طاقم فنقي
 بر ميسور اولوب اهل ايام بولتته بولتته بولتته بولتته
 افان ايميه و اسلام اهل ايام بولتته بولتته بولتته بولتته
 ميسورن صف اولوب بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته
 من ايه ملكي در ميايه ايميه بولتته بولتته بولتته بولتته
 و كرن ميسور بولتته اهان طوق بولتته بولتته بولتته بولتته
 كوكب اهل طه بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته
 ايدرن تسار و واقعه رضى حارر ركز ايد مي فظ ناميد
 ابي بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته
 واقعه بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته بولتته
 عمده دست در و واقعه بولتته بولتته بولتته بولتته

Y.PRK.BŞK.00029.00071.001

EK 4: Trablusgarp İngiliz General Konsolosu'nun şehir dışına çadır kurup halkı toplayarak misyonerlik yapması. BOA, Y.. PRK..BŞK. 18/Ş/1310 (Hicri), Dosya No: 29, Gömlek No: 71.

EK 5: Ermeni ihtilalcilerin Türk kılığına girerek misyonerlere saldırması. BOA, HR. SYS. 02/1895, Dosya No: 2740, Gömlek No: 35.

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ

Şube: 2
Sayı: 1903

KARARNAME

Misyonerler tarafından basılan "Kırallık ve Dünyanın ümidi" adındaki Türkçe eserin zararlı yazıları taşıdığı anlaşıldığından, Matbuat kanununun 51 inci maddesine göre dağıtılmasının yasak edilmesi; Dahiliye Vekillığının 19/1/935 tarih ve 73 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 24/1/935 de onanmıştır.

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş.V.

J. İmri

Ad.V.

S. Sarıoğlu

M.M.V.

S. Sarıoğlu

Da.V.

S. Kayı

Ha.V. V

S. Kayı

Ma.V.

E. Arıoğlu

Mf.V.

B. Arıoğlu

Na.V.

S. Çetinkaya

İk.V.

C. R. Aydoğan

S.İ.M.V.

R. R. Aydoğan

G.İ.V.

Rana Candaş

Zr.V.

M. İyler

51 5 20

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ

Karar sayı
2

6945

Kararname

Fransada Want Şehrinde çıkarılan Deo Gratias adındaki Misyoner mecmuasının, zararlı yazıları taşıdığı anlaşıldığından, Mat- buat Kanununun müddel 51 inci maddesi hükmüne göre, Türkiyeye sokul- masının yasak edilmesi; Dahiliye Vekilliğinin 17/6/1937 tarih ve 3/- 2739 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Hey- etince 22/6/1937 tarihinde onanmıştır.

22/6/1937

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

18 01 02 76 57 16

B. V.

M. İ. İ. İ.

Ad. V.

S. S. S.

M. M. V.

K. K. K.

Da. V.

S. K. K.

Ha. V. V.

M. M. M. M. M.

Ma. V.

S. S. S.

Mi. V.

S. S. S.

Na. V.

A. A. A.

B. V. V.

S. S. S.

S. I. M. V.

S. S. S.

G. I. V.

S. S. S.

Zr. V.

S. S. S.

T. C.

BAŞBAKANLIK
KANUNLAR VE KARARLAR TETKİK DAİRESİ

KARARNAME

Sayı: 6/9402

Eki

Merkezi Amerika Birleşik Devletleri "124-Columbia Heights, Brooklyn-New York-11201" adresinde bulunan (International Bible Students Association) adlı Hıristiyan misyoner teşkilâtının, merkezi ile Amerika ve diğer ülkelerde bulunan şubeleri tarafından yayınlanan kitap, dergi, broşür ve basılmış mektup gibi yayınlarının Türkiye'ye sokulması ve dağıtılmasının yasaklanması; Dışişleri Bakanlığının uygun mütalâasına dayanan İçişleri Bakanlığının 9/10/1967, 19/12/1967 tarih ve 9.A.1-13251-2/5-122295, 155244 sayılı yazıları üzerine, 5680 sayılı Kanunun 31 inci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 24/ 1 /1968 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI V.

Basbakan S. Demirel

Devlet Bakanı

Devlet Bakanı

Devlet Bakanı

Devlet Bakanı

Devlet Bakanı

Adalet Bakanı

Milli Savunma Bakanı

İçişleri Bakanı

Dışişleri Bakanı

Maliye Bakanı

Millî Eğitim Bakanı

Bayındırlık Bakanı

Ticaret Bakanı

Sağ. ve Sos. Y. Bakanı

Çevre ve Tekel Bakanı

Barın Bakanı

Ulaştırma Bakanı

Çalışma Bakanı

Sanayi Bakanı

Enerji ve Tabii Kay. Bakanı

Turizm ve Tanıtma Bakanı

İmar ve İskân Bakanı

Köy İşleri Bakanı

Dosya No:

52-30

2019

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 51, Dosya No: 5, Sıra No: 20.

BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 214, Dosya No: 4, Sıra No: 18.

BCA, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 57, Sıra No: 16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, DH.TMIK.M., Dosya No: 57, Gömlek No: 37, 21 Rabiülevvel 1316.

BOA, DH.TMIK.M., Dosya No: 57, Gömlek No: 37, 21 Rabiülevvel 1316.

BOA, Y.A..HUS. 266:44, 06 Rabiülahir 1310.

BOA, Y.A...RES., 121:24, 14 Rabiülevvel 1321.

BOA, Y..PRK..UM., 8:44, 23 Safer 1303.

BOA, Y..EE..KP., 1:80, 29 Zilhicce 1301.

BOA, MV., 79:102, 12 Şevval 1311.

BOA, Y..PRK.A..., 327:24485, 05 Cemaziyelahir 1311.

BOA, Y..PRK.A...,9:14, 04 Aralık 1893.

BOA, DH.MKT.,1566:19, 15 Rabiülevvel 1306.

BOA, DH.MKT., 1481:91, 17 Cemaziyelevvel 1305.

BOA, Y..PRK.BŞK., 7:27, 16 Rabiülevvel 1300.

BOA, HR.SYA., 207:51, 11//1863.

BOA, MF.MKT.,137:81, 21 Şaban 1309.

BOA, Y..PRK.EŞA., 23:6, 07 Cemaziyelevvel 1313.

BOA, A.}MKT.MHM., 702:12, 08 Rabiülevvel 1313.

BOA, İ..HUS., 41:1313, 10 Rabiülevvel 1313.

BOA, Y..A...HUS., 335:67, 11 Rabiülevvel 1313.

BOA, Y..A...HUS., 335:84, 12 Rabiülevvel 1313.

BOA, Y..PRK.DH., 10:58, 29 Zilhicce 1315.

BOA, DH.MKT., 526:29, 11 Rabiülevvel 1320.

BOA, BEO, 2159:161899, 13 Cemaziyelahir 1321.

BOA, Y..A...HUS., 337:88, 20 Rabiülahir 1313.

BOA, TFR.I..MN., 32/3102, 14 Zilkade 1321.

BOA, Y..PRK.MŞ., 7:23, 13 Rabiülevvel 1317.

BOA, DH.TMIK.M., 110:9, 03 Cemaziyelahir 1319.

BOA, Y..PRK.UM., 34:35, 24 Receb 1313.

BOA, A.}MKT.MHM., 605:18, 30 Ramazan 1313.

BOA, DH.MKT., 2202:59, 02 Muharrem 1317.
BOA, HR.SYS., 2792:73, 29//1898.
BOA, DH.MKT., 2256:19, 06 Cemaziyelahir 1317.
BOA, DH.MKT., 703:7, 07 Safer 1321.
BOA, DH.MKT., 1560:60, 26 Safer 1306.
BOA, DH.MKT., 1545:55, 15 Muharrem 1306.
BOA, Y..PRK.HR., 24:48, 24 Safer 1315.
BOA, Y..A...HUS., 374:103, 26 Safer 1315.
BOA, Y..PRK.UM., 46:63, 28 Muharrem 1317.
BOA, Y..PRK.UM., 46:64, 29 Muharrem 1317.
BOA, DH.TMIK.M., 58:72, 19 Rabiülahir 1316.
BOA, İ..DH., 1015:80128, 15 Rabiülahir 1304.
BOA, MF.MKT., 321:35, 08 Muharrem 1314.
BOA, TFR.I.MN., 197:19694, 17 Zilhicce 1321.
BOA, BEO, 1100:82448, 07 Zilkade 1315.
BOA, MF.MKT., 467:63, 18 Cemaziyelevvel 1317.
BOA, DH.TMIK.M., 44:13, 03 Recep 1315.
BOA, A.}MKT.MHM., 694:10, 07 Zilhicce 1315.
BOA, Y..EE., 129:76, 16 Şevval 1312.
BOA, MF.MKT., 363:35, 04 Rabiülevvel 1315.
BOA, MF.MKT., 216:41, 27 Muharrem 1312.
BOA, DH.MKT., 16:28, 26 Zilhicce 1310.
BOA, MF.MKT., 207:8, 09 Zilkade 1311.
BOA, MF.MKT., 167:128, 21 Şevval 1310.
BOA, DH.MKT., 204:76, 26 Şevval 1311.
BOA, DH.MKT., 323:17, 25 Cemaziyelahir 1312.
BOA, Y..A...HUS., 338:100, 15 Cemaziyelevvel 1313.
BOA, Y..A...HUS., 327:29, 12 Zilkade 1312.
BOA, Y..PRK.HR., 20:34, 04 Şaban 1312.
BOA, Y..A...HUS., 318:62, 04 Şaban 1312.
BOA, Y..A...HUS., 326:32, 03 Zilkade 1312.
BOA, Y..A...HUS., 326:102, 09 Zilkade 1312.
BOA, DH.MKT., 779:71, 28 Recep 1321.
BOA, DH.TMIK.M., 40:20, 04 Cemaziyelevvel 1315.
BOA, MV., 198:53, 03 Şaban 1333.

BOA, HR.HMŞ.İŞO., 89:8, 27 Mart 1332.
BOA, HR.SYS., 94:3, 01//1912.
BOA, Y..PRK.UM...,30:10, 09 Zilhicce 1311.
BOA, DH.ŞFR., 430:98, 05 Haziran 1330.
BOA, Y..PRK.ASK., 37:52, 19 Rabiülahir 1304.
BOA, Y..PRK.BŞK., 29:71, 18 Şaban 1310.
BOA, BEO, 2900:217439, 09 Recep 1324.
BOA, A.}MKT.MHM., 701:12, 27 Recep 1312.
BOA, Y..EE..KP., 1:80, 29 Zilhicce 1301.
BOA, BEO, 1714:128500, 19 Cemaziyelevvel 1319.
BOA, BEO, 1013:75903, 28 Rabiülahir 1315.
BOA, DH.TMIK.M., 23:22, 18 Cemaziyelahir 1314.
BOA, MF.MKT., 1149:8, 18 Safer 1328.
BOA, HR.SYS., 93:6, 11//1883.
BOA, HR.SYS., 93:13, 30//1913.
BOA, A.}MKT.MHM., 694:11, 19 Zilkade 1315.
BOA, A.}MKT.MHM., 16:19, 12 Ramazan 1265.
BOA, Y..PRK.UM..., 20:82, 23 Cemaziyelahir 1308.
BOA, DH.MKT., 1428:86, 11 Şevval 1304.
BOA, DH.MKT., 1486:110, 06 Cemaziyelahir 1305.
BOA, Y..PRK.HR., 14:65, 21 Zilhicce 1308.
BOA, Y..PRK.UM..., 57:43, 08 Şevval 1319.
BOA, DH.MKT., 2087:7, 06 Recep 1315.
BOA, HR.TO., 240:26, 29//1863.
BOA, HR.TO., 489:42, 04//1864.
BOA, İ..DH., 1274:100258, 27 Şevval 1309.
BOA, DH.MKT., 2062:98, 16 Zilhicce 1310.
BOA, Y..PRK.UM..., 27:64, 14 Zilhicce 1310.
BOA, BEO, 188:14042, 08 Şevval 1310.
BOA, DH.İD., 169:11, 25 Zilkade 1332.
BOA, DH.ŞFR., 603:30, 21 Kanunusani 1334.
BOA, Y..MTV., 108:22, 02 Cemaziyelevvel 1312.
BOA, MF.MKT., 79:21, 18 Rabiülevvel 1300.
BOA, BEO, 539:40382, 25 Cemaziyelahir 1312.
BOA, DH.MKT., 1552:59, 03 Safer 1306.

BOA, BEO, 3045:228352, 19 Rabiülevvel 1325.
BOA, Y..PRK.EŞA., 29:56, 05 Zilhicce 1315.
BOA, DH.İD., 123:4, 05 Muharrem 1329.
BOA, BEO, 4051:303812, 29 Cemaziyelevvel 1330.
BOA, BEO, 4134:310028, 06 Safer 1331.
BOA, HR.SYS., 73.33, 03//1895.
BOA, Y..PRK.DH., 8:25, 13 Cemaziyelahir 1312.
BOA, Y..PRK.UM., 46:19, 07 Muharrem 1317.
BOA, A.}MKT.MHM., 752:15, 04 Muharrem 1313.
BOA, Y..PRK.UM., 39:103, 17 Rabiülahir 1315.
BOA, İ..HUS., 56:1315, 18 Rabiülahir 1315.
BOA, Y.PRK.UM., 32:74, 25 Muharrem 1313.
BOA, DH.TMIK.M., 7:40, 05 Muharrem 1314.
BOA, DH.TMIK.M., 42:8, 02 Cemaziyelahir 1315.
BOA, DH.TMIK.M., 76:23, 04 Cemaziyelahir 1317.
BOA, A.}MKT.MHM., 619:17, 27 Cemaziyelevvel 1313.
BOA, İ..DH., 1333:1313, 07 Şevval 1313.
BOA, A.}MKT.MHM., 694:2, 13 Rabiülahir 1313.
BOA, Y..PRK.UM., 24:104, 12 Zilkade 1309.
BOA, DH.MKT., 2355:32, 06 Safer 1318.
BOA, DH.EUM.2.Şb., 3:1, 03 Muharrem 1333.
BOA, DH.TMIK.M., 33:17, 07 Zilhicce 1314.
BOA, Y..PRK.TKM., 48:19, 19 Ramazan 1322.
BOA, A.}MKT.MHM., 616:22, 06 Cemaziyelahir 1313.
BOA, A.}MKT.MHM., 616:53, 17 Şevval 1313.
BOA, Y..PRK.BŞK., 44:13, 28 Cemaziyelevvel 1313.
BOA, HR.SYS., 2443:8, 08//1917.
BOA, HR.SYS, 2423:29, 14//1915.
BOA, HR.SYS., 2424:21, 06//1916.
BOA, HR.SYS., 2443:61, 24//1917.
BOA, HR.SYS., 2443:8, 08//1917.
BOA, HR.SYS., 2334:26, 24//1918.

Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak, Belgelerin Diliyle Osmanlı Hoşgörüsü, (2006).
Yayın Numarası: 77. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

- Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*. (1993). Yayın Numarası: 11. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Osmanlı Belgelerinde Filistin*, (2009). Yayın Numarası: 102. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Osmanlı Belgelerinde Mısır*, (2012). Yayın Numarası: 120. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Osmanlı Belgelerinde Suriye*, (2013). Yayın Numarası:129. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb*, (2013). Yayın Numarası:125. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, (2014). İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri*, (2000). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

ANSİKLOPEDİLER

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi.

Osmanlı.

Temel Britannica.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Türkler.

SÖZLÜKLER

Devellioğlu, F. (2005). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın.

Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt 1. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

KİTAPLAR

Acar, İ. C. (1989). *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Ankara: TTK.

Açıkses, E. (2003). *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: TTK.

Afyoncu, E.- Önal, A.-Demir, U. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyenlar ve Darbeler*. İstanbul: Yeditepe.

Ahmet Hamdi, (BT). *İngiliz Misyonerleri*. İstanbul: Edille.

Ahmet Hamdi Paşa, (2007). *Misyoner İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştiriliyor?* Sadeleştiren M. Cemal Sofuoğlu. İzmir: Tibyan.

Akdağ, M. (2016). *Yakın Çağ Dönemi Avrupa Tarihi*. Ankara: Berikan.

Akgül, S. (2004). *Musul Sorunu ve Nesturi İsyanı*. Ankara: Berikan.

Akgündüz, A.- Öztürk, S. (1999). *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Akyıldız, A. - Kurşun, Z. (2015). *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Akyol, T. (2014). *Bilinmeyen Lozan*. İstanbul: Doğan Kitap.

- Akyüz, Y. (2013). *Türk Eğitim Tarihi*. 25. Basım. Ankara: Pegem Akademi.
- Alan, G. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*. Ankara: TTK.
- Alatlı, A. (2010). *Batı'ya Yön Veren Metinler III*. Kapadokya Meslek Yüksekokulu.
- Alkan, M. Ö. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Alşan, S. (2014). *Sarıkamış Kuşatma Harekatı ve Şehitlikleri*. Ankara: ATAM.
- Altındal, A. (2014). *Türkiye ve Ortodokslar*. İstanbul: Alfa.
- Altındal, A. (2016). *Vatikan ve Tapınak Şövalyeleri*. İstanbul: Alfa.
- Arıç, A. S. (2014). *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*. Ankara: TTK.
- Armaoğlu, F. (1991). *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*. Ankara: TTK.
- Armaoğlu, F. (2010). *XIX. yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım.
- Armaoğlu, F. (2012). *XX. yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım.
- Arslan, M. (2011). *Türkiye-Orta Doğu Uluslar Arası Dostluk ve İşbirliği Sempozyumu*. Ankara: ATAM.
- Atabaki, T. (Ed.), (2010). *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Aydın, M. (2010). Hristiyanlık. Ş, Gündüz (Ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri* içinde (76-102). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Aydın, M. (2003). Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri* içinde (7-19). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aydın, M. (2012). *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Literatürk.
- Aydın, M. (2008). *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*. İstanbul: Yeditepe.
- Bakar, B. (2013). *Ermeni Tehciri*. Ankara: ATAM.
- Bayar, C. (1997). *Ben De Yazdım*. Cilt 5. İstanbul: Sabah Kitapları.
- Bayur, H. (1989). *XX. yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*. Ankara: TTK.
- Berkes, N. (2014). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. 20. Basım. İstanbul: Yapı Kredi.
- Bıyık, M. (2010). Anglikan Kilisesi. Ş.Gündüz (Ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri* içinde (178-182). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Bilmen, Ö. N. (2008). *İslam ve Dünya Dinleri*. İstanbul: Semerkent.
- Blaut, J. M. (2012). *Sömürgeciliğin Dünya Modeli*. İstanbul: Dergah.
- Bostan, M. H. (1992). *Said Halim Paşa*. İstanbul: İrfan.
- Bowen, H. (2011). *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*. Ankara: TTK.
- Bozkurt, G. (1996). *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. 2. Basım. Ankara: TTK.
- Brant, J. (2014). *1838 Yazında Kürdistan (İngiltere'nin Erzurum Konsolosu James Brant'ın Kürdistan Seyahati Notları)*. İstanbul: Rüpel.

- Burak, D. M. (2004). *Birinci Dünya Savaşında Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*. Ankara: Babil.
- Bury, G. W. (2011). *Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu*. İstanbul: Destek.
- Cemal Paşa. (2012). *Hatıralar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Childs, T. W. (2008). *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Cilacı, O. (2005). *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*. 6. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Clot, A. (2005). *Kölelerin İmparatorluğu Memluklerin Mısır'ı (1250-1517)*. İstanbul: Epsilon.
- Çabuk, M. (2008). *Maraş'ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları*. Kahramanmaraş: Ukde.
- Çabuk, V. (1996). *Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü*. İstanbul: Emre.
- Çatalbaş, R. (2014). *Majesteleri'nin Kilisesi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çavdar, T. (1970). *Osmanlıların Yarı-sömürge Oluşu*. İstanbul: Ant.
- Çaycı, A. (1995). *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*. Ankara: TTK.
- Çolak, M. (2006). *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*. Ankara: TTK.
- Çolak, S. (2011). Bir Oryantalistin- Gerard De Nerval- Bakış Açısıyla XIX. yüzyılda Orta Doğu , *Türkiye Orta Doğu Uluslar Arası Dostluk ve İşbirliği Sempozyumu* içinde (327-347). Ankara: ATAM.
- Davison, R. H. (2004). *Kısa Türkiye Tarihi*. Ankara: Babil.
- Deane, P. (2000). *İlk Sanayi İnkılabı*. Ankara: TTK.
- Deri, M. (2009). *Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*. İstanbul: IQ.
- Dönmez, A. (2014). *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi*. İstanbul: Kitap.
- Driault, E. (2010). *Şark Mes'elesi*. Ankara: Berikan.
- Earle, E. M. (2003). *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı*. İstanbul: Örgün.
- Eberhard, W. (2010). *Uzakdoğu Tarihi*. Ankara: TTK.
- Eco, U. (1995). *Avrupa Kültürü*. İstanbul: Yeni Binyıl.
- Ekinci, E. B. (2013). *Ama Hangi Osmanlı*. İstanbul: Timaş.
- Eksteins, M. (2012). Birinci Dünya Savaşı'nın Kültürel Mirası, *Birinci Dünya Savaşı ve XX. yüzyıl* içinde (297-310). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Engelhardt, E. P. (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*. İstanbul: Örgün.
- Engin, V. (2010). *Pazarlık*. İstanbul: Yeditepe.
- Ercan, Y. (2002). *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Erdem, G. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. Cilt 1-2-3. İstanbul: Eser Matbaası.
- Erickson, E. J. (2011). *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*. İstanbul:Kitap.
- Erkek, İ. (2013). *Batı'nın Öncü Gücü Misyonerler*. Ankara: Öncü.
- Ersoy, M. A. (2010). *Safahat*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Ersoy, M. A. (2012). *Tefsir Yazıları ve Vaazlar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Falkenhayn, E. V. (2012). *Birinci Dünya Savaşında Almanya*. İstanbul: İz.
- Ferguson, N. (2013). *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği*. İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- Ferro, M. (2002). *Sömürgecilik Tarihi-Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*. Ankara: İmge.
- Forstner, A.S.K. (2012). Savaş, Emperyalizm ve Sömürgeciliğin Sona Erişi, *Birinci Dünya Savaşı ve XX. yüzyıl içinde (207-230)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Fromkin, D. (1989). *Barışa Son Veren Barış*. İstanbul: Yeni Binyıl.
- Fuller, W. C. (2012). Doğu Cephesi, *Birinci Dünya Savaşı ve XX. yüzyıl içinde (31-62)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Göksal, G. (2003). *İngiliz Sanayi Devrimi*. İstanbul: Kora.
- Grunebaum, G. E. (1993a). *İslamiyet*. Cilt 2. Ankara: Bilgi.
- Grunebaum, G. E. (1993b). *İslamiyet*. Cilt 3. Ankara: Bilgi.
- Gül, A. (1997). *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadislerin Yeri*. Ankara: TTK.
- Gümüş, M. S. (2008). *İngiliz Casusunun İtirafı ve İngilizlerin İslam Düşmanlığı*. İstanbul: Hakikat Kitabevi.
- Günay, T. (2004). *Misyoner Örgütleri ve Misyoner Faaliyetleri*. Ankara: Ankara Ticaret Odası.
- Gündüz, Ş. (2009). *Misyonerlik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gündüz, Ş. (Ed.), (2010). *Yaşayan Dünya Dinleri*. 3. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Güngör, E. (1999). *Düünden Bugüne Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken.
- Güngör, E. (2012). *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*. 5. Basım. İstanbul: Ötüken.
- Günel, K. (1994). *Coğrafyanın Siyasal Gücü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Güran, T. (1997). *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*. Cilt 5. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Habeck, M. R. (2012). Birinci Dünya Savaşı'nda Teknoloji: Aşağıdan Bir Bakış, *Birinci Dünya Savaşı ve XX. yüzyıl içinde (91-117)*.
- Halid, H. (2011). *İngilizlerin Osmanlı'yı Yok Etme Siyaseti*. İstanbul: Ekim.
- Hamlın, C. (2015). *Türkler Arasında Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Kolej*. İstanbul: Kahverengi.
- Hararı, Y. N. (2015). *Hayvanlardan Tanrılara:Sapiens*. İstanbul: Kolektif.

- Harman, Ö. F. (Ed.), (2005). *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*. Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi. İstanbul: Ensar.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Haydaroğlu, İ. (2003). Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri* içinde (21-35). Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı.
- Herbert, A. – Morgenthau, H. (2007). *Çanakkale Devler Ülkesinde Devler Savaşı*. İstanbul: Yetidepe
- Hill, C. (2016). *İngiltere’de Devrim Çağı 1603-1714*. İstanbul: İletişim.
- Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, (2009). Cilt 4. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Hülagü, M. (2008). *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*. İstanbul: Timaş.
- Hürriyet Bildirgeleri*. (1983). Derleyen Janko Musulin. İstanbul: Belge.
- Howard, M. (2012). I. Dünya Savaşı’nı Yeniden Değerlendirmek, *Birinci Dünya Savaşı ve XX. yüzyıl* içinde (15-30). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- İnan, U. (2015). *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: TTK.
- İncil*, (1999). İstanbul:Kitabı Mukaddes Şirketi.
- İrtem, S. K. (1999a). *Şark Meselesi Osmanlı’nın Sömürgeleşme Tarihi*. İstanbul: Temel.
- İrtem, S. K. (1999b). *Osmanlı Devleti’nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*. İstanbul: Temel.
- Kahraman, A. (2009). *Dinler ve Misyonerler*. İstanbul: Ensar.
- Kandemir, F. (2009). *Fahrettin Paşa’nın Medine Müdafası*. İstanbul: Yağmur.
- Karabekir, K. (1995). *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*. 2. Baskı. İstanbul: Emre.
- Karabekir, K. (2004). *İstihbarat*. Ankara: Berikan.
- Karaca, T. N. (2011). *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı*. 2. Basım. İstanbul: Timaş.
- Karakaş, N. (2013). *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*. Ankara: ATAM.
- Karaköse, H. (2012). *Ortaçağ Tarihi*. 6. Basım. Ankara: Nobel.
- Karakuş, E. (2006). *İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri*. İstanbul: IQ.
- Karal, E.Z. (2011a). *Osmanlı Tarihi*. 9. Basım. C.5.Ankara: TTK.
- Karal, E.Z. (2011b). *Osmanlı Tarihi*. 8. Basım. C.6.Ankara: TTK.
- Karal, E.Z. (2011c). *Osmanlı Tarihi*. 7. Basım. C.8.Ankara: TTK.
- Karal, E.Z. (2011d). *Osmanlı Tarihi*. 3. Basım. C.9.Ankara: TTK.
- Karpat, K. (2013). *Kısa Türkiye Tarihi*. 2. Basım. İstanbul: Timaş.
- Kaya, S. (2011). Haçlı Seferlerinin Orta Doğu ’ya Etkileri, *Türkiye-Orta Doğu Uluslar Arası Dostluk ve İşbirliği Sempozyumu* içinde (309-324). Ankara: ATAM.

- Kazıcı, Z. (2016). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı.
- Keleş, E. (2013). *Kırım Harbine Dair Notlar*. Ankara: TTK.
- Kennedy, P. (2013). *Büyük Güçlerin Yükselişleri ve Çöküşleri*. 13. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Kieser, H. L. (2005). *İskalanmış Barış (Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*. İstanbul: İletişim.
- Kılıç, D. (2012). *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*. Ankara: ATAM.
- Kılıç, S. (2015). Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış, *100.Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu), Cephesi Uluslararası Sempozyumu İçinde (139-187)*, Ankara: ATAM.
- Kılıç, S. (2005). *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları 1852'den 1945'e Kadar*. Ankara: ATAM.
- Kılınçkaya, M. D. (2008). *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*. Ankara: ATAM.
- Kili, S. (2011). *Atatürk Devrimi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Kili, S. (2009). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Kocabaş, S. (1987). *Ermeni Meselesi Nedir? Ne Değildir?*. İstanbul: Vatan.
- Kocabaş, S. (2006). *Misyonerlik ve Misyonerler*. İstanbul: Vatan.
- Kocabaşoğlu, U. (1995). *İngiliz Sicimi*. Ankara: İmge.
- Kocabaşoğlu, U. (2000). *Anadolu'daki Amerika*. 3. Baskı. Ankara: İmge.
- Kocahanoğlu, O. S. (2008). *Hatıraları ve Mektuplarıyla Talat Paşa*. İstanbul: Temel.
- Kocatürk, Ö. (2009). *Balkanlar'dan Orta Doğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)*. İstanbul: IQ.
- Kocatürk, Ö. (2011b). *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)*. Cilt I. İstanbul: Boğaziçi.
- Kocatürk, Ö. (2013). *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)*. Cilt II. İstanbul: Boğaziçi.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK.
- Kozan, T. A. (2010). *Türkiye'de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri*. İstanbul: İrfan.
- Köse, İ. (2014). *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*. İstanbul: Selis.
- Kral Abdullah. (2013). *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?* İstanbul: Klasik.
- Kumkale, T. T. (1997). *Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri*. İstanbul: 1997.
- Kumrular, Ö. (2012). *İslam Korkusu*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Kumrular, Ö. (2016). *Türk Korkusu*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Kuran, E. (2013). *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*. 5. Basım. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi*. Ankara: TTK.
- Kurşun, Z. (1989). 31 Mart Olayının Arkasındakiler, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde (49-60). İstanbul:Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, No:12.
- Kuzgun, Ş. (2015). *Dinler Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Küçük, A. (2011). *Misyonerlik ve Dinler arası Diyalog*. Ankara: Berikan.
- Küçük, A.- Tümer, G.- Küçük, M. A. (2016). *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan.
- Küçüköğlü, B. (2005). *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*. İstanbul: IQ.
- Kürkçüoğlu, Ö. (2006). *Mondoros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*. Ankara: İmaj.
- Kütükoğlu, M. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: TTK.
- Lewis, B. (1996). *Orta Doğu*. İstanbul: Yeni Bin Yıl.
- Lewis, B. (2013). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. 6. Basım. Ankara: Arkadaş.
- Luraghi, R. (2000). *Sömürgecilik Tarihi*. İstanbul: Örgün.
- Luxembourg, N. (1998). *Rusların Kafkasya'ya İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*. İstanbul: Kayıhan.
- Maalouf, A. (2010). *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Macmillan, M. (2004). *Paris 1919*. Ankara: ODTÜ.
- Mahmut Cevat İbnü's Şeyh Nafi. (2001). *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı- XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*. İstanbul: Yeni Türkiye.
- Mantran, R. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu*. Cilt 2. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Mayewski, G. (1986). *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Mcneill, W. H. (1989). *Dünya Tarihi*. Ankara: İmge.
- Metin, H. (1992). *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Metin, B. (2012). *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*. Ankara: Berikan.
- Mortimer, F. L. (2011). *Asya'da Uzaklarda*. Çeviren: Mert Akcanbaş. İstanbul: Destek.
- Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. 2. Baskı. İstanbul: Gökkuşbu.
- Nikolski, G. (2010). *Sarıkamış Harekatı*. İstanbul: Kariyer.
- Okçuoğlu, İ. (2009). *Emperyalist Küreselleşme ve Jeopolitika*. İstanbul: Ceylan.
- Olgun, K. (2014). *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: ATAM.
- Ortaylı, İ. (2009). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. 28. Basım. İstanbul: Timaş.
- Ortaylı, İ. (2014a). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. 13. Basım. İstanbul: Timaş.
- Ortaylı, İ. (2014b). *Osmanlı Barışı*. İstanbul: Timaş.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara: TTK.

- Öke, M. K. (1988). *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı EWC Noel'in Faaliyetleri 1919*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Özakpınar, Y. (1999). *Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, A. (1997). *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere*. Ankara: İSAM.
- Özçelik, N. (2012). *İlkçağ Tarihi*. 7. Basım. Ankara: Nobel.
- Özdağ, Ü. (Ed.), (2014). *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*. Ankara: Kripto.
- Özdemir, B. (2008). *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*. İstanbul: Yeditepe.
- Özdemir, B. (2014). *Süryanilerin Dünyü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*. Ankara: TTK.
- Özdemir, H. (2010). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: TTK.
- Özdemir, M. (2013). *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*. 2. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öztuna, Y. (2006). *Tanzimat Paşaları Ali ve Fuat Paşalar*. İstanbul: Ötüken.
- Öztürk, K. (1981). *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlardaki Konuşmaları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Palmer, A. (1995). *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*. İstanbul: Bilgin.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Polat, B. (2006). *Metodist Kilisesi Hakkında Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Polat, Ü. G. (2015). *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*. Ankara: ATAM.
- Polatçı, T. (2013). *Osmanlı Diplomasisinde Oryentalist Memurlar*. Ankara: Akçağ.
- Poyraz, E. (2004). *Misyonerler Arasında Altı Ay*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm.
- Racine, J. L. (2003). *Kalküta*. İstanbul: İletişim.
- Renouvin, P. (2004). *I. Dünya Savaşı ve Türkiye*. İstanbul: e Yayınları.
- Remond, R. (2016). *ABD Tarihi*. Ankara: Dost.
- Robbins, K. (2005). *I. Dünya Savaşı*. Ankara: Dost.
- Roberts, J. M. (2010). *Avrupa Tarihi*. İstanbul: İnkılap.
- Russell, B. (1996). *Neden Hristiyan Değilim*. İstanbul: İlke.
- Said, E. W. (2016). *Şarkiyatçılık*. 9. Baskı. İstanbul: Metis.
- Sander, O. (2012). *Siyasi Tarih (İlk Çağlardan 1918'e)*. 24. Baskı. Ankara: İmge.
- Sanders, L. V. (2013). *Türkiye'de Beş Sene*. İstanbul: Yeditepe.
- Saray, M. (1999). *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*. Ankara: ATAM.

- Saray, M. (2010). *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: ATAM.
- Sarıçam, İ- Erşahin, S. (2013). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Satış, İ. (2013). Rusya'nın Osmanlı Toprakları Üzerindeki Ortodoksluk Politikası. A. *Haluk Ülman'a Armağan İçinde* (55-74). Ankara:Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Saydam, A. (2015). *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. İkinci Baskı. İstanbul: Kitabevi.
- Sevinç, N. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*. 7. Baskı. İstanbul: Bilgeoğuz.
- Shaw, S. J. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Cilt 1. İstanbul: e.
- Shaw, J. S.-Shaw, E. K. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Cilt 2. İstanbul: e.
- Shaw, S. J. (2014). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*. Ankara: TTK.
- Sırma, İ. S. (2008). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*. İstanbul: Beyan.
- Sırma, İ. S. (2011). *Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerleri*. 15. Basım. İstanbul: Beyan.
- Sırma, İ. S. (2013). *II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti*. İstanbul: Beyan.
- Sinanoğlu, O. (2002). *Bye -Bye Türkçe*. İstanbul: Otopsi.
- Sonyel, S. R. (2014). *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*. Ankara: TTK.
- Sorgun, T. (2010). *Halil Paşa*. İstanbul: Destek.
- Soysal, İ. (1999). *Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*. Ankara: TTK.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. Ankara: TTK.
- Stell, N.- Hart, P. (BT). *Gelibolu Yenilginin Destanı*. Çeviren Mehmet Harmancı. Basım Yeri Yok: Yeni Binyıl.
- Steiner, Z. (2012). Savaş, Barış ve Uluslararası Devlet Sistemi, *Birinci Dünya Savaşı ve XX. yüzyıl içinde* (231-266). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Stevenson, D. (2012). İki İttifakın Politikası, *Birinci Dünya Savaşı ve XX. yüzyıl içinde* (63-87). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Stone, F. A. (2011). *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: Dergah.
- Stone, N. (2010). *Birinci Dünya Savaşı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Şaşmaz, M. (2013). *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*. Ankara: ATAM.
- Tandoğan, M. (2013). *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*. Ankara: TTK.
- Tez, Z. (2015). *Avrupa'da Türk İzi Oryantalizm ve Turquerie*. İstanbul: Hayy Kitap.
- Tilly, C. (Basım Yılı Yok). *Avrupa'da Devrimler*. Basım Yeri Yok: Yeni Bin Yıl.
- Timur, T. (1994). *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil.
- Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, (2013). Yayına Hazırlayan: İlyas Kamalov. İstanbul: Yeditepe.

- Topsakal, İ. (2009). *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırması Vakfı.
- Torun, S. (2008). *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakımı ve Hemşirelik*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi/Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Tozlu, N. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihinde Yabancı Okullar*. Ankara: Akçağ.
- Tural, S. (2008). *Ermeni Meselesi'ne Dair*. Ankara: ATAM.
- Turan, Ö. (2002). *Avrasya'da Misyonerlik*. Ankara: Asam.
- Turan, S. (2011). *Misyoloji:Hristiyan Misyon Bilimi*. Ankara: Sarkaç.
- Tümer, G. (2003). XIX. yüzyılda Sömürgecilerin Destek Kuvveti Misyonerlik ve Yehova Şahitleri Gerçeği, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri içinde* (53-63). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Türkmen, Z. (2011). *Musul Meselesi*. Ankara: ATAM.
- Uçar, A. (2005). *Misyonerler (Modern Haçlılar)*. Konya: Adım Matbaası.
- Uçar, A. (2014). *İslam Dünyasında Misyoner Orduları*. 2. Baskı. İstanbul: Çamlıca.
- Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz.
- Uğurlu, Ö. A. (Ed.), (2005). *Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)*. İstanbul: Örgün.
- Ulugana, S. (2013). *Alman ve İngiliz Ajanlarının Kürdistan Seyahati 1911*. İstanbul: Do.
- Uyanık, V., Aksoy, Y. (2013). *Tarihe Yön Veren Bilim Adamları*. İstanbul: CNR.
- Uzun, Ş. (2003). Büyük Britanya Yönetim Sistemi. N. Koraltay (Ed.), *21. Yüzyılda Yönetim içinde* (597-642). Ankara: Türk İdari Araştırmaları Vakfı.
- Ülman, H. (2002). *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*. 3. Baskı. Ankara: İmge.
- Waylet, B.- Jackh, E. (2004). *İmparatorluk Stratejileri ve Orta Doğu*. İstanbul: Chiviyazıları.
- Webb, A.R.M. (2015). *Ermeni Meselesi'nden Kim Sorumlu?* (Derin Tarih Dergisi'nin 37. Sayısı'nın hediyesi). İstanbul: Strateji Matbaası.
- Winter, J.- Parker, G.- Habeck, M.R. (2012). *I. Dünya Savaşı ve XX. yüzyıl*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Woodruff, W. (2010). *Modern Dünya Tarihi*. İstanbul: Pozitif.
- Yalçın, D., Akbıyık, Y., Akbulut, D.A., Balcıoğlu, M., Köstüklü, N., Süslü, A., Turan, R., Eraslan, C., Tural, M.A. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. 11. Baskı. Ankara: ATAM.
- Yalçınkaya, M. A.-Yılmazçelik, İ. (2013). Yeniden Yapılanma.T, Gündüz (Ed.), *Osmanlı Tarihi El Kitabı içinde* (451-521). Ankara: Grafiker.
- Yavuz, B. (1994). *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*. Ankara: TTK.
- Yerasimos, S. (1975). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına)*. Cilt 2. İstanbul: Gözlem.
- Yergin, D. (2013). *Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

- Yıldırım, İ. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*. İstanbul: Kitap.
- Yıldız, M. (2015). *Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri*. Ankara: ATAM.
- Yılmazçelik, İ. (2013). Çöküş. T. Gündüz (Ed.), *Osmanlı Tarihi El Kitabı* içinde (523-612). Ankara: Grafiker.
- Yzb. Ahmet Hamdi Bey. (2010). *İslam Alemi ve İngiliz Misyonerler*. İstanbul: Yeditepe.
- Zürcher, E. J. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. 30. Baskı. İstanbul: İletişim.

MAKALELER

- Acun, F. (1999). Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne: Değişme ve Süreklilik, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (Özel Sayı), 155-167.
- Aktürk, Ş. (2010). Osmanlı Devleti'nde Dini Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi?, *DoğuBatı*, 51, 133-158.
- Alan, G. (2007). Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri, *İslami Araştırmalar*, 20(4), 464-475.
- Albayrak, K. (2007). Geçmişte ve Günümüzde Nesturi Misyonerliği, *İslami Araştırmalar*, 20(2), 164-171.
- Anay, H. (2000). İslam Düşüncesi Alanında Yapılan İngilizce Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri, *Divan*, 1, 197-307.
- Anne: Boleyn. (1993). Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi içinde (Cilt 2, s.322-323). İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Aslan, H.- Alamleh, M. (2015). Osmanlı Döneminde Kudüs'teki İlmî Hayat, *İslami Araştırmalar*, 26(3), 93-99.
- Aydın, M. (2008). Türkiye'ye Yönelik İki Eski ve Bir Yeni Misyoner Tarikatının Bugünkü Durumu, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6, 7-22.
- Aydın, M. (2011a). İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve İngiltere, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, *Belgi Dergisi*, 1, 15-49.
- Aydın, M. (2011b). Misyonerlik Kıskaçında Nesturiler: Katolik, Ortodoks ve Protestan Misyonerlerin Nesturiler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Siyasi Sonuçları, *Erdem*, 60, 1-30.
- Baharçipek, A.- Arpacı, I. (2014). Arap Dünyasında "Eski Hal Muhal", *Akademik ORTA DOĞU*, Cilt 8, 2, 99-114.
- Batır, B. (2004). Türk Eğitim Reformunda Bir İsim: Mehmet Tahir Münif Paşa, *İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 11-24.
- Batu, P. (2014). Orta Doğu'yu Şekillendiren Kadın: Gertrude Bell: *Atlas Tarih*, 30, 78-84.
- Bayraktar, M. (2007). Dinlerarası Diyalog ve Misyonerlik, *İslami Araştırmalar*, 20(4), 391-398.
- Beydilli, K. (1990). 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında, *150. Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Yayınları, 21-28.
- Beydilli, K. (1991). Bağdat Demiryolu, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, 442-444.

- Beydilli, K. (2006). Mustafa Reşit Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, 348-350.
- Birinci, A. (2006). Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(7), 291-349.
- Bolat, G. (2013). Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası, *History Studies*, 5(2), 57-77.
- Bulut, Y. (2007). Oryantalizm, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, 428-436.
- Burak, D. M. (2003). Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri, *OTAM*, 14, 291-318.
- Buzpınar, Ş. T. (1999). Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci, *Osmanlı*, Cilt 2, 168-178.
- Buzpınar, Ş. T. (2003). Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (XIX. yüzyıl), *İslam Araştırmaları Dergisi*, 10, 107-120.
- Büyükkarcı, S. (1999). İngiliz Okulları ve Tarihi Gelişimi, Selçuk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.6, 147-210.
- Cevizliler, E. (2014). XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme, *Tarihin Peşinde*, 12, 119-155.
- Çavdar, T. (2010). Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri, *Osmanlı*, Cilt 4, 551-557.
- Çatalbaş, R. (2011). Anglikan (İngiliz), Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 167-176.
- Çatalbaş, R. (2012). Anglikan (İngiliz), Misyoner Teşkilatlar, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 121-138.
- Çelik, M. (2010). Süryaniler, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 38, 175-178.
- Çelik, M. (2015). Lübnan'da Milliyetçiliğin Fikri Temelleri ve Oluşumu, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 35, 439-450.
- Çetin, A. (1981-1982). Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı okullar Hakkındaki Raporu, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmalar Dergisi*, 10-11, 189-219.
- Çetinkaya, B. A. (2007). Misyonerlerin Epistemolojik Kaynağı Olarak Oryantalizm, *İslami Araştırmalar*, 20(4), 399-418.
- Çetinsaya, G. (1999). İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme, *Osmanlı*, Cilt 2, 380-388.
- Çetintaş, E. (2007). Doğu Akdeniz Politikaları Çerçevesinde Avrupalı Devletlerin Yunan İsyanına Desteği: Kamuoyu Desteği, Diplomatik Destek, Silahlı Destek, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 22, 83-108.
- Çımat, A. (2002). Böyle Borçlandı Devlet-i Aliye, *Tarih ve Düşünce*, 3, 16-27.
- Çoruk, A. Ş. (2007). Oryantalizm Üzerine Notlar, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 193-202.

- Dalyan, M. G. (2010). XIX. yüzyılda Nesturiler’de Eğitim ve Öğretim, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 97-105.
- Datyan, S. (2013). Dört Devre Şahitlik Etmış Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa, *Toplumsal Tarih*, 229, 22-27.
- Doğan, İ. (2006). Münif Mehmed Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, 9-12.
- Durhan, İ. (2002). 1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1-2), 77-104.
- Emeklier, B.- Ergül, N. (2010). Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler ve Petropolitik, *Bilge Strateji*, 2 (3), 59-86.
- Eraslan, C. (1999). II. Abdülhamit ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti, *Osmanlı*, Cilt 2, 373-379.
- Erdönmez, C. (2011). Tanzimat Devrinde İngiltere Konsoloslarının Kıbrıs’taki Faaliyetleri, *Bilig*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 58,91-118.
- Fendoğlu, H. T. (2002). Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti, *Türkler*, Cilt 14, 189-196.
- Gencer, A. İ. (1990). Tanzimat Fermanı’nın İlanı ve Tatbiki Meselesi, *150.Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Yayınları, 7-20.
- Genç, M. (2013). Yed-i Vahid, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, 378-383.
- Göyünç, N. (2002). Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler, *Türkler*, Cilt 10, 233-250.
- Günay, N. (2007). Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu’da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi, *Gazi Akademik Bakış*, 1 (1), 115-126.
- Gündüz, Ş. (2005). Misyonerlik, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, 193-199.
- Güngör, M. (2014). İslam Dünyası’na Gönderilen Misyon Elçisi: Samuel Marinus Zwemer ve İslam’a Bakışı, *Dini Araştırmalar*, 17(44), 189-208.
- Gürbüz, V. (2003). Petrol, Petrol Politikaları ve Orta Doğu: Global Politikaların Bölgesel Yansımaları ve Irak Savaşı, *Avrasya Dosyası (Enerji Özel)*, 9(1), 133-168.
- Hajdari, S. A. (2016). Tarihi Süreç İçerisinde Misyonerlik ve Misyonerlerin Yetim Faaliyetleri, *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, 4-60.
- Harman, Ö. F. (1988). Ahd-i Atik, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, 494-501.
- Haydaroğlu, İ. (2002). Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar, *Türkler*, Cilt 14, 181-188.
- Haydaroğlu, İ. (2004). Mithat Paşa’nın Şehadetine Dair Bir Araştırma, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırma Dergisi*, 22(35), 123-137.
- Haydaroğlu, İ. (2006). Osmanlı Devleti’nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25(39), 149-160.

- Hindistan:Tarihi. (1992). *Temel Britannica* içinde (Cilt 9,s.28-32). İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Hocaoğlu, M. C. (2013). Gertrude Bell'in 1907 Yılı Batı Anadolu Seyahati, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 57-72.
- Hülagü, M. (1999). I. Dünya Savaşı Sırasında Pan-İslamist Faaliyetler, *Osmanlı*, Cilt 2, 555-565.
- Hülagü, M. (2001). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 57-99.
- İnandı, İ. (1996). Türk Dünyasında Misyonerlik, *Bilig*, 2, 34-48.
- İskefiyeli, Z. (2013). Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi, *Gazi Akademik Bakış*, 6(12), s.135-153.
- Kal'a, A. (1990). Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadi Manzara, *150. Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Yayınları, 47-60.
- Karaköse, H. (2004). Yahudilerin Filistin'e Yerleşme Girişimleri ve Süleyman Fethi Bey'in Layihası (1911), *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), s.43-57.
- Karpat, K. (1999). Etnik Kimlik ve Ulus Devletlerin Oluşumu, *Osmanlı*, Cilt 2, 17-34.
- Kaymakcan, R. (2005). Türkiye'de Misyonerlik ve Din Eğitimi, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 25-39.
- Kavas, A. (2009). Sömürgecilik, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, 394-397.
- Kazıcı, Z. (2002). Osmanlılarda Hoşgörü, *Türkler*, Cilt 10, 221-232.
- Kılıç, D. (1999). İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896), *Osmanlı*, Cilt 2, 153-159.
- Kılıç, R. (1999). Osmanlı Türkiye'sinde Azınlık Okulları (XIX.yüzyıl), *Türk Kültürü*, 431, 151-159.
- Kılıç, R. (2006). Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri, *Türklük Bilimi Araştırmaları (Tübar)*, XIX, 327-341.
- Kocabaşoğlu, U. (1999). XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları, *Osmanlı*, Cilt 5, 340-349.
- Kocatürk, Ö. (2011a). 1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri, *Türkoloji Kültürü*, Cilt 4, No:7, 17-34.
- Koç, Y. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900), *Osmanlı*, Cilt 4, 535-550.
- Kuran, E. (1992). Birinci Dünya Savaşı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, 196-200.
- Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 57-71.
- Kurtuluş, R. (2000). İngiltere'de İslam Araştırmaları, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, 310-311.

- Kuzgun, Ş. (1983). Misyonerlik, Hristiyan Misyonerliğinin Doğuşu, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 59-82.
- Küçük, M. (1999). Şark Meselesi Çerçevesinde ve İkinci Meşrutiyet'e Kadar Olan Dönemde Osmanlı Devleti'nin Siyasi Vaziyeti, *Osmanlı*, Cilt 2, 51-62.
- Nurdoğan, A. (2013). Anglikan Kilisesi'nin Osmanlıdaki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları-I, *Dini Araştırmalar*, 16(43), 11-46.
- Nurdoğan, A. (2014a). Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Üyeleri ve Gelir Kaynakları-II, *Dini Araştırmalar*, 17(44), 13-42.
- Nurdoğan, A. (2014b). Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları-III, *Dini Araştırmalar*, 45(17), 60-92.
- Nurdoğan, A. (2014c). Hristiyan Oryantalizminin Kadınlar Şubesi:Anglo-Sakson Misyon Tarihinde Kadınlar, *İslami Araştırmalar*, 25(2), 74-94.
- Okay, C. (1999). Osmanlı Devleti'nde Kimsesiz Çocukları Barındırmak için Kurulan Bir Kurum:Himaye-i Etfal Cemiyeti (1917-1923), *Osmanlı*, Cilt 5, 496-503.
- Ortaylı, İ. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi, *Türkler*, Cilt 10, 216-220.
- Ortaylı, İ. (2014c). İmparatorluk Kurumu Bu Savaşla Sona Erdi, *Atlas Tarih*, 30, 20-28.
- Oryantalizm, *Doğu Batı*, 20, 13-256.
- Örses, T. (2014). Gece Eksi 30 Derecede Sağ Asker Kalmadı, *Atlas Tarih*, 30, 94-101.
- Özbudun, E. (1968). İngiltere'de Parlamento Egemenliği Teorisi, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25(1), 59-79.
- Özcan, A. (1998). İngiltere'de Hilafet Tartışmaları 1873-1909, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2, 49-71.
- Özcan, A. (2000). İngiltere, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, 296-307.
- Özdemir, E. (2011). Sömürgecilik-Oryantalizm İlişkisi Kapsamında XIX. yüzyılda Türkistan'a Seyahat eden İngiliz Seyyahlar, *Türk Yurdu*, 287, 148-155.
- Özdemir, O. (2006). Egemenlik ve Dil, *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(1), 13-24.
- Öz, M. (1994). Dürzilik, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, 39-48.
- Satılmış, S. (2007). XIX. yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri, *Belleten*, LXXI(261), 653-688.
- Satış, İ. (2013). Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri, *OTAM*, 34, 185-221.
- Sezer, A. (1999a). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Özel Sayı, 169-182.
- Sezer, A. (1999b). Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri, *Osmanlı*, Cilt 2, 181-191.
- Sonyel, S. (1985). Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çalışmalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü, *Belleten*, 195, 647-656.

- Sonyel, S. (1999). Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi, *Osmanlı*, Cilt 2, 142-145.
- Sungur, M. (1999). XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus ve Nüfus Sayımları, *Osmanlı*, Cilt 4, 558-566.
- Şahin, H. (2009). Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı Fransız İlişkileri (Başlangıcından Paris Barışı'na 1856). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 277-310.
- Şahin, M. (2004). Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizm'in Doğuşu. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 18, 137-154.
- Şişman, A. (2002). Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler, *Türkler*, C.14, 173-180.
- Şişman, A. (2008). XX. yüzyıl Başlarında Rumeli ve Adalardaki Yabancı Müesseseler, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 1-10.
- Şöhret, M. (2012). Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 5, 1, 85-107.
- Tabakoğlu, A. (1990). İktisadi ve Sosyal Yönlerden Tanzimat, 150. *Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Yayınları, 41-45.
- Tanyu, H. (1988). Ahd-i Cedid, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, 501-507.
- Taşçı, Ö. (2016). Batının Hz. Muhammed Hakkındaki Düşünceleri - Lessing Örneği, *İslami Araştırmalar*, 27(1), 12-21.
- Taşpınar, İ. (2003). Maruniler, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, 71-72.
- Tozlu, N. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları, *Osmanlı*, Cilt 5, 329-338.
- Turan, Ö. (1999). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri, *Osmanlı*, Cilt 2, 204-211.
- Tuzcuoğlu, F. (1996). Demokratik Sistemin Beşiği İngiltere'nin Tarihinden İlginç Anekdotalar, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 279-288.
- Uludağ, O. Ş. (1995). Osmanlı Tıp Tarihinde Reaya Hastaneleri ve İmtiyazları, *Bellekten*, 2. Baskı, 1(1), 279-282.
- Ulusan, Ş. (2009). Şark Meselesinden Sevr'e Türkiye, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18-19), 229-256.
- UlusanŞahin, F.Ş.(1999). Rus-Japon Harbi'nin (1904-1905), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tesirleri, *Bilim Yolu*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2, 271-275.
- Ulusoy, F. (1998). Türkiye'de Hemşirelik Eğitimin Tarihsel Süreci, *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 2 (1), 1-8.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1954). İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 7(10), 43-60.

- Vahapoğlu, M. H. (1996). Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti, *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi (Türklerde Hoşgörü Özel Sayı I), 8(22), 41-51.
- Waardenburg, J. (2007). Protestanlık, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, 351-354.
- Wakamatsu, H. (2007). Batı'daki Alevi İncelemeleri: Oryantalizm ve Dinlerarası Diyalog, *İslami Araştırmalar*, 20(2), 187-191.
- Yalduz, A. (2003). Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 257-296.
- Yamı, V. Ş. (2010). Anglikan Kilisesinin Oluşum Süreci ve Bugünü Üzerine Bir İnceleme, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 3, 11, 578-585.
- Yasamee, F.A.K. (1999). Avrupa İttifaklar Sistemi İçerisinde Osmanlı İmparatorluğu, *Osmanlı*, Cilt 2, 35-44.
- Yüksel, A. (1988). Endülüs'ten II. Bayezid'a Yazılan Anonim Bir Şiir, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1575-1583.
- Zengin, Z. S. (2007). II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri, *Bellekten*, LXXI(261), 613-652.
- Ziyad, E. (1990). Tanzimat'a Osmanlı Basınıının Tesiri, *150.Yılında Tanzimat*, Ayınlar Ocağı Yayınları, 61-64.

SÜRELİ YAYINLAR

Atlas Tarih.

Avrasya Dosyası.

Bellekten.

Bilge Strateji.

Dini Araştırmalar.

Divan.

DoğuBatı.

Erdem.

İslami Araştırmalar.

Tarih ve Düşünce.

Tarihin Peşinde.

Toplumsal Tarih.

Türk Kültürü.

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi.

Türklük Bilimi Araştırmaları.

Türkoloji Kültürü.